

...тьи

...о славяновѣдѣнію.

Выпускъ I.

подъ редакціею ординарнаго академика

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНІЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1904.

СТАТЬИ

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ I.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНІЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1904.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.

Ноябрь 1904 г. Непремѣнный Секретарь, Академикъ *С. Ольденбургъ.*

Содержаніе.

Приложенія:

A) Снимки къ статьѣ I-ой Г. А. Воскресенскаго.

B) Рисунки и чертежи къ статьѣ X-ой J. Ердељановића.

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Въ засѣданіи II-го Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ было положено въ виду предстоящаго Съѣзда Славистовъ (назначеннаго было въ августѣ 1903 г. и по случаю войны на Дальнемъ Востокѣ временно отложеннаго) издать Сборникъ по Славяновѣдѣнію съ приглашеніемъ къ участію въ немъ какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ, славянскихъ и западно-европейскихъ ученыхъ; редакцію этого Сборника поручить ординарному академику В. И. Ламанскому.

Въ засѣданіи Отдѣленія (1 февр. 1903 г.) академикъ В. И. Ламанскій представилъ на разсмотрѣніе Отдѣленія составленный имъ въ чернѣ набросокъ предполагаемой программы Сборника и съ приглашеніемъ къ участію въ немъ какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ ученыхъ, а также списокъ лицъ, участіе коихъ въ Сборникѣ было бы очень желательно.

По выслушаніи въ одномъ изъ слѣдующихъ засѣданій всѣхъ замѣчаній, выработана была программа въ видѣ письма редактора къ предполагаемымъ и желательнымъ участникамъ Сборника, и, по значительномъ пополненіи представленнаго списка послѣднихъ, Отдѣленіе поручило редактору напечатать на русскомъ и на французскомъ языкахъ приглашеніе *) и по его отпечатаніи разослать къ русскимъ и иностраннымъ ученымъ.

---

*) Милостивый Государь! II-е Отдѣленіе Императорской Академіи Наукъ положило:

«1) издать къ концу августа 1904 года «Сборникъ статей по славяновѣдѣнію», разумѣя послѣднее въ самомъ обширномъ смыслѣ слова (исторія языка и діалектологія; этнологія и этнографія; древности; археологія бытовая и художественная; исторія литературы и образованности; исторія славянскихъ земель);

«2) пригласить къ участію въ «Сборникѣ» сверхъ русскихъ славистовъ, западно-

На разосланное приглашеніе поступило много письменныхъ отвѣтовъ съ обѣщаніемъ принять участіе, причемъ одни обѣщали прислать къ предположенному сроку, другіе условно, въ случаѣ отложеннаго срока, наконецъ третьи или отказались отъ участія за множествомъ работъ или не соблаговолили отвѣтомъ очевидно по тѣмъ же причинамъ или, быть можетъ, по нежеланію участвовать въ предпріятіи Отдѣленія.

Когда накопилось въ редакціи порядочное число доставленныхъ статей, было приступлено къ ихъ печатанію. Въ большей части случаевъ корректуры посылались авторамъ, — что̀ не мало задерживало ходъ изданія. Тѣмъ не менѣе къ осени 1904 г. накопилось столько болѣе или менѣе важныхъ, часто довольно обширныхъ работъ, что Отдѣленіе рѣшило издать въ свѣтъ первый выпускъ „Сборника", тѣмъ болѣе, что имѣются въ редакціи двѣ прекрасныя работы съ картами, изготовленіе коихъ потребуетъ не мало времени. Нѣсколько статей II выпуска уже готовы къ печати, другія сданы въ наборъ. Редакціи обѣщано отъ разныхъ лицъ еще не мало трудовъ.

славянскихъ, а также англійскихъ, французскихъ, итальянскихъ, нѣмецкихъ, румынскихъ, венгерскихъ и скандинавскихъ;

«3) при этомъ просить каждаго изъ нихъ о доставленіи статей и замѣтокъ по важнѣйшимъ вопросамъ въ сферѣ его спеціальности — какъ старымъ, неокончательно еще разрѣшеннымъ, такъ въ особенности нынѣ возбуждаемымъ новыми-ли открытіями и находками или новыми направленіями въ сродныхъ научныхъ областяхъ, — дабы получить возможно полное и вѣрное представленіе о томъ, что̀ завѣщано первымъ вѣкомъ славяновѣдѣнія новому столѣтію;

«4) статьи принимать и печатать на русскомъ языкѣ, но если авторы того пожелаютъ, на одномъ изъ славянскихъ или романскихъ и германскихъ, наиболѣе распространенныхъ языковъ.

«5) редакцію «Сборника» поручить ординарному академику В. И. Ламанскому».

Въ исполненіе порученія II Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ честь имѣю обратиться къ Вамъ, Милостивый Государь, съ покорнѣйшею просьбою не отказать въ Вашемъ цѣнномъ участіи въ предполагаемомъ Сборникѣ и о доставленіи статьи, если возможно, приблизительно не позже Октября 1903 г.

Каждый участникъ въ «Сборникѣ» получитъ экземпляръ Сборника и 50 оттисковъ своей статьи.

Примите увѣреніе въ искреннемъ уваженіи и преданности

Ординарный академикъ *В. Ламанскій.*

P. S. Статьи посылать въ С.-Петербургъ, Императорская Академія Наукъ, Второе Отдѣленіе, въ Редакцію Сборника по Славяновѣдѣнію.

Погодинскій № 27 Апостолъ и Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись Новаго Завѣта.

Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись Новаго Завѣта, до недавняго времени была въ полномъ смыслѣ codex unicus, какъ единственный представитель текста своей особой редакціи, такъ какъ подобныхъ славянскихъ списковъ не было извѣстно. Въ 1893 г. мнѣ посчастливилось найти два списка Евангелія той же редакціи: одинъ изъ нихъ Четвероевангеліе XIV в. преп. Никона, Радонежскаго чудотворца, и хранится въ ризницѣ Троице-Сергіевой лавры, другой — Четвероевангеліе XIV в. Императорской Публичной библіотеки изъ собранія гр. Ѳ. А. Толстова[1]). Но для апостольскаго текста подобныхъ копій доселѣ указано не было. Занимаясь въ апрѣлѣ 1903 г. въ Императорской Публичной библіотекѣ, я нашелъ въ числѣ Погодинскихъ рукописей одинъ Апостолъ, который, какъ оказалось, содержитъ тотъ же текстъ, что и въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта, и, какъ такой, заслуживаетъ полнаго вниманія изслѣдователей славянскаго библейскаго текста. Это — Апостолъ, пис. на 122 л.[2]) въ 8-ку, на довольно тонкомъ и гладкомъ пергаминѣ, въ два столбца по 37 строкъ (до 110-го л., а отселѣ до конца рукописи по 30—31 стр.) мелкимъ и четкимъ полууставомъ XIV в., изъ собранія М. П. Погодина № 27. Правописаніе русское. Переплетъ старый кожаный, застежки оторваны. Форматъ рукописи близко подходитъ къ Чудовской и къ двумъ вышеуказаннымъ спискамъ Четвероевангелія. Такъ, разсматриваемая Погодинская рукопись Апостола имѣетъ въ длину 4 вершка, въ ширину $2^7/_8$ в.; каждый столбецъ занимаетъ въ длину $3^2/_8$ в. и въ ширину 1 в., остальное занято полями. Чудовская рукопись Новаго Завѣта имѣетъ въ длину 4 в., въ ширину отъ $2^3/_8$ до $2^1/_2$ в.; длина столбца $3^1/_2$ в., ширина 1 в. Четвероевангеліе преп. Никона имѣетъ въ длину 3 в., въ ширину $2^3/_8$ в.; длина столбца $2^2/_8$ в. и ширина $^6/_8$ в. Четвероевангеліе

1) Оба списка Четвероевангелія подвергнуты разсмотрѣнію въ нашихъ трудахъ: «Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій... Сергіевъ Посадъ, 1894» и «Характеристическія черты четырехъ редакцій слав. перевода Ев. отъ Марка... Москва, 1896».

2) Рукопись не сполна перенумерована (нумерованы только первые 14 листовъ и затѣмъ 20, 30, 40 и т. д., только десятые листы).

изъ собр. гр. Толстова имѣетъ въ длину $3^1/_2$ в. и въ ширину $2^1/_2$ в., писано въ одинъ столбецъ. — Полууставной почеркъ и орнаменты (простыя писанныя киноварью заставки и заглавныя буквы) также близко сходны во всѣхъ четырехъ рукописяхъ и предполагаютъ одну и ту же школу. Только въ Погодинскомъ Апостолѣ меньше заставокъ, чѣмъ въ Чудовской рукописи: предъ многими посланіями заставокъ нѣтъ. Удареній въ Погодинскомъ Апостолѣ нѣтъ. Титлъ простыхъ и буквенныхъ много. Изъ надстрочныхъ значковъ ставятся надъ гласными ˙, ¨, ʼ, ʿ; изъ знаковъ препинанія употребляются точка и четвероточіе. Киноварью пишутся, кромѣ заставокъ, заглавій посланій и заглавныхъ буквъ, также дни, въ которые положены извѣстныя чтенія, и начала чтеній. — Чудовская рукопись Новаго Завѣта написана русскимъ писцомъ въ Константинополѣ, остальныя три рукописи и въ томъ числѣ Погодинскій Апостолъ принадлежатъ по мѣсту написанія Московской Руси XIV вѣка. Лаврское Четвероевангеліе усвояется по преданію пред. Никону, Радонежскому чудотворцу. Погодинскій № 27 Апостолъ принадлежалъ митрополиту Филиппу, какъ видно изъ древней записи на 1 листѣ: а҆п҃лъ. в че҃. митр҇поличь, филино҃. Это, надобно полагать, митр. Филиппъ I (1464—1473), тотъ, который предпринялъ постройку новаго Успенскаго собора въ Москвѣ и который проявилъ стойко-ревностную заботливость объ охраненіи уваженія къ православію по поводу пріѣзда въ Москву второй супруги великаго князя Софьи Ѳоминишны въ сопровожденіи папскаго легата[1]).

На л. I, столб. I, киноварью написано древнимъ почеркомъ, отличнымъ отъ того, какимъ написана рукопись: Начало еуа҇е вскр҃нымъ. чтемъ ѿ недѣлѧ вс҃ѣ ст҃ы в н҃елю всѣхъ ст҃ы на оутро еуа .а҃. гла҇ и҃. ап҃лъ .а҃. еуа҇ на л҃и. ѿ ма҇. не҇. а҃. и҆ тако держи до вздви҇. а҆ по въздвиженьи҆ чт҃наго кр҇та. во в҃. ю. н҃елю, начинае҇. ап҃лъ .зі. н҃елю. е҆у҇. ѿ лу҇ а҃. а ѿ ма҇. ѡ҆ставляе҃сѧ.

Засимъ помѣщена вышеуказанная запись о принадлежности рукописи митр. Филиппу. На другомъ столбцѣ въ 4 колоннахъ указаніе евангельскихъ и апостольскихъ чтеній[2]).

Съ об. 1-го листа начинается мелкій и четкій полууставной почеркъ XIV в. На лл. 1—13 помѣщены отрывки апостольскаго текста съ толкованіемъ. Именно.

Л. 1 об. — 3 подъ заглавіемъ вверху: феса҇ .з҃. помѣщенъ текстъ съ толкованіемъ изъ 2 Солун. 1, 1—3 и 2, 1—12 со словъ: о б҃зѣ о҆ц҃и наше҇ и д҃сѣ (вм. и д҃сѣ въ Христинопольскомъ и другихъ древнихъ спискахъ Апостола и нынѣ чит. и г҃и і҃с х҃ѣ).

---

1) О митр. Филиппѣ I-мъ — Голубинскій, Е. Е. Исторія русской церкви, II:I, М. 1900, 532—548.

2) См. снимокъ I.

Л. 3—5 изъ 1 Сол. 5, 1—25.

Л. 5—10 изъ 2 Кор. 11, 21—13, 13.

Л. 10—13 изъ посл. къ Гал. 5, 13—6, 18.

При изслѣдованіи славянскаго перевода Евангелія отъ Марка мы видѣли, что евангельскій текстъ, содержащійся въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта и въ близкихъ къ ней Никоновскомъ и Толстовскомъ Четвероевангеліяхъ, по инымъ греческимъ чтеніямъ, а также по подбору словъ и выраженій, часто совпадаетъ съ славянскимъ переводомъ толкованій Ѳеофилакта архіепископа болгарскаго на Евангеліе по сохранившимся, довольно позднимъ, правда, спискамъ[1]). Помѣщеніе отрывковъ толкованій въ началѣ Погодинскаго Апостола естественно наводило на мысль, не отразилось ли и въ данномъ случаѣ вліяніе толкованій на апостольскій текстъ. Посему мы подробно сличили помѣщенные въ началѣ Погодинскаго Апостола отрывки текста и толкованій 1) съ извѣстными списками Толковаго Апостола, начиная съ Толковаго Апостола 1220 г. и 2) съ апостольскимъ текстомъ, какъ читается онъ въ Погодинской рукописи въ рядовыхъ посланіяхъ. При семъ оказалось, что въ Погодинскомъ Апостолѣ помѣщены отрывки того же самаго толкованія, которое въ однообразномъ видѣ читается обычно въ Толковыхъ Апостолахъ[2]), равно и текстъ при толкованіяхъ—какъ въ тѣхъ Толковыхъ Апостолахъ — древней редакціи[3]). Какъ такой, текстъ при толкованіяхъ въ Погодинской рукописи рѣзко отличается отъ того же текста въ самыхъ посланіяхъ. Такъ, въ началѣ рукописи текстъ — древней первой редакціи, а здѣсь — третьей редакціи, т. е. совершенно тотъ же, что и въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта.

О первыхъ пяти посланіяхъ ап. Павла рѣчь у насъ будетъ впереди, а здѣсь покажемъ взаимное отношеніе отрывковъ апостольскаго текста *въ толкованіяхъ и рядовыхъ посланіяхъ* изъ 1 и 2 посл. къ Солунянамъ.

Что касается *толкованій*, то помѣщенный при нихъ текстъ 1 Сол. 5, 1—25 и 2 Сол. 1, 1—3, 2, 1—12 совершенно согласенъ съ древнѣйшими списками Апостола, каковы: Христинопольскій, Охридскій, Слѣпченскій (всѣ

---

1) Характеристическія черты четырехъ редакцій слав. перевода Ев. отъ Марка... М. 1896, 276—279.

2) Напр. въ Толковомъ Апостолѣ по дневнымъ чтеніямъ 1501 г. библ. Моск. Дух. Академіи № 17 (фундам.) лл. 355 об.—361; 350 об.—352 об.; 544 об.—547 об.; 310—313; 257—262; 279 об.—282; 383—384; 337 об.—338 об. Въ Толк. Апостолѣ Сергіево-Лаврской библіотеки, № 118—81, XVI в.—лл. 422 об. и слѣд., 417 об. и слѣд., 326 об. и слѣд., 353 об. и слѣд.

3) За исключеніемъ чтенія: и д҃ск (2 Сол. I, 1), вм. обычнаго въ древн. спискахъ и нынѣ: и г҃и і҃с х҃сѣ. Странно и помѣщеніе словъ: о б҃зѣ о҃ци нашеⷨ и д҃ск—въ началѣ посланія отдѣльно, безъ предшествующихъ словъ: Пávелъ и҆ Сілꙋáнъ и҆ Тімоѳéй, цр҃кви Солꙋнстѣй... Помѣщенные отрывки изъ 2 и 1 посл. къ Солун., 2 Кор. и Гал. имѣютъ своимъ предметомъ явленіе антихриста, второе пришествіе Христово, труды и злоключенія ап. Павла и его восхищеніе до третіяго небеси, дѣла плоти и плоды духа и т. д.

три XII в.) и др.[1]). Тотъ же текстъ *въ рядовыхъ посланіяхъ,* вмѣстѣ съ Чудовскою рукописью, отличается отъ древнѣйшихъ списковъ крайнею буквальностію, буквальною близостію къ греческому подлиннику. Для доказательства представимъ нѣсколько примѣровъ.

Въ отрывкахъ съ толкованіями:	*Въ посланіяхъ:*
Ὥστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ καθίσαι перев. ꙗко ѥму сѣсти въ цр҃кви бж҃и 2 Сол. 2, 4.	ꙗко ѥму в цр҃кви бж҃і сѣсти, т. е. ближе къ греч. тексту.
Εὐχαριστεῖν перев. хвалити 1 Сол. 5, 18 и 2 Сол. 1, 3.	бл҃гдарити.
Μακροθυμεῖτε — терпѣльствуите 1 Сол. 5, 14.	долготерпите.
Παραμυθεῖσθε τοὺς ὀλιγοψύχους— оутѣшаите тщивыꙗ 1 Сол. 5, 14.	ѹтѣшаите крупод҃шныꙗ.
Νουθετεῖν — наказати 1 Сол. 5, 12, 14.	наоумлати.
Περιποίησις — снабдѣньѥ 1 Сол. 5, 9.	претвореньѥ.
Πρῶτον — преже 2 Сол. 2, 3.	первѣѥ.
Εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι — не скоро подвижатисѧ вā 2 Сол. 2, 2.	ѥже не скоро подвижат҃и вā.
Εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν — ꙗвитисѧ ѥму 2 Сол. 2, 6.	въ ѥже ѿкрыт҃и ѥму.
Εἰς τὸ σωθῆναι αὐτούς — сп҃стисѧ имъ 2 Сол. 2, 10.	ѥже спстисѧ имъ.
Εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει — вѣровати имъ лъжи 2 Сол. 2, 11.	ѥже вѣровати имъ лжи.
Οὐ χρείαν ἔχετε — не трѣбуѥте 1 Сол. 5, 1.	не требѣ имате.
Προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν — мл҃тву дѣите о нā 1 Сол. 5, 25.	млтвуите о нā.
Ἵνα κριθῶσιν—да су приимȣ 2 Сол. 2, 12.	да осудѧтсѧ.
Ἐπιστολή — буквы 2 Сол. 2, 2.	ѥпистолыꙗ.
Κατ' ἐνέργειαν τοῦ σατανᾶ — по дѣꙗнью неприꙗзнину 2 Сол. 2, 9.	по дѣꙗнью сатанину.

[1]) Толковый Апостолъ 1220 г. содержитъ въ себѣ только посланія къ Римл., 1 и 2 Кор., Гал. и Еф. до 4-го ст. 4-й главы.

На лл. 13—14 почеркомъ болѣе крупнымъ и менѣе тщательнымъ написаны двѣ посторонніа статьи. Первая подъ заглавіемъ: Посланьѥ. мужа. мдра. къ прпдбну. мужю. именѣ. феѡфан. а҆ емуже посла. и҆мануе҆са. прохорс (все заглавіе написано киноварью). *Начало*: Понеже видѣньꙗ мимойде подъ луну сущи҆ вс҇ѣ. и҆ въ торжство видѣньꙗ с҇ житьѥ. и҆ и҆же на мори не токмо. но е҆ще и҆же к оболоко҇. тоже и҆ оу҆ житьꙗ. въ днь же въ торжству непоминаньꙗ злы, но и҆ глава въ торжьствѣ памѧ҇ быꙗ. памѧ҇ же быꙗ на двоѥ раздѣлѧе҆сѧ. а҆ще разоу҆по на похвалу. се ли согрѣшае҆сѧ ѿ правосу҆ства на хоулу. бъ бо не ꙗгъ е҇ стртью. не токмо стрстью по хвалою. члвчскыи бо вещи ꙗты су҆ о҆бои҆. . . Вторая статья — поученіе отца духовнаго къ сыну духовному объ обязанностяхъ въ отношеніи къ церкви и другъ къ другу. *Начало:* Всечтнѣи҆шии. ѡ҆ стѣмь дс҇ѣ взлюбленыи҆, гпе імрек. многогрѣшныи імрек чело҇ бьс҇. блгть бꙋди и миръ ѿ ба҇ твоеи стни. наше оубо и смире҇ и҆ пращае҇. и҆ волю дае҇ твоемꙋ бголюбью. цѣло и҆мѣи҆ мдрованьѥ православнꙑ догмато҇. и҆ почитаи҆ блгочтно мтре твоеꙗ црквь. ꙗже о҆ стѣмь дс҇ѣ тѧ вздои҆. іс хмь о҆ бзѣ мною . . .

Л. 14 об. подъ киноварной заставкой изъ перевитыхъ жгутовъ: И҆сториꙗ дѣꙗнии а҆плескъ. Єсть повѣдаꙗи дѣꙗньꙗ апл. лука ѥвнглистъ. а҆нтиѡхиꙗнинъ оубо сы родо҇. вра҇ хитростью. сшествоуѥ҇ а҆плмъ. и҆ паче павлови [1]).

— Гла҇. всѣ҇ и҆ ѥпистолии҆ котораꙗ по которои҆ написана.

— Прологъ павлова оученьꙗ повѣдаꙗи ѥпистолии҆ .ді.

Л. 15 подъ заставкой: Лукы ѥвнглста. дѣꙗньꙗ стыхъ а҆плъ.

Л. 37 об. подъ заставкой: Прологъ. сборнꙑ. ѥписто҇.

— Ска҇. кафолічскиꙗ и҆ꙗковлѧ ⁖

Л. 38 И҆зложеньѥ. главамъ. сборныꙗ ѥпистолиꙗ и҆ꙗковлѧ.

— Ѥпистолиꙗ стго апла и҆ꙗква. ѡ терпѣньи. и҆ вѣрѣ нелицемѣрнѣ. и҆ ѡ смѣреноꙋмьи к батꙑ.

Такъ и всѣ слѣдующія соборныя посланія предваряются «сказаніями» и «главами».

Л. 49 об. Пре҇словьѥ е҆ѳалиꙗ дьꙗкона пре҇оу҆чинено книзѣ е҆пистолиі҆ павла а҆пла. Л. 50 Любовьіченью и тищаливому дивльсѧ твоѥꙗ любве очс чтныи . . .

Л. 53 Пре҇словьѥ ѥвфалиа҆ діа҆кона пре҇оу҆чинено книгамъ ѥпистолии҆. павла а҆пла ⁖ Моученьѥ стго апла павла ⁖ При нерѡнѣ кесари римстѣ. свѣдѣтелствова тамо паве҇. мече҇ в главу оу҆сѣче҇ бꙑ . . .

— Сказа҇е ѥже к рилѧно҇ посланьѥ стго апла павл҇. Сие посылае҇ ѿ коринфа не оу҆ ѥще видѣвъ римлѧнꙑ . . .

1) См. снимокъ II.

Л. 53 Єпистолиꙗ к римлано҇ ст҇го ап҇ла па҇. Такъ съ обычными предварительными статьями написаны на лл. 49 об.—107 об. всѣ посланія ап. Павла. Въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта помѣщенъ и Апокалипсисъ, но здѣсь его нѣтъ.

Л. 107 об. Сказанье о ап҇лѣхъ идеже кииждо житье сконча҇. в нихже и .о҇. оучн҇къ сп҇съ. ови епи҇п. в различны҇ мѣсте҇ и ꙗзыцѣхъ быша. ини же в служба҇ слову. ꙗже бж҇твеный наве҇. в посланьи҇. цѣлоуꙗ помина҇. і же по воскресеньи сп҇са наше҇. из мр҇твыхъ. вси послани быша во всѧ страны. іхже имена сице написана. Первый і ꙗковъ. бра҇ гн҇ь . . . Этой статьи нѣтъ въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта.

Л. 108 об.—109 прокимны будничные и воскресные.

Л. 109 об.—110 двѣ посторонніе статьи (написаны болѣе крупнымъ почеркомъ). Начало первой (безъ заглавія): Не незнаема соу҇ твоѧ сщ҇енѣи дш҇и. ѡ честнаꙗ мнѣ главо. многовжелѣнный и иже ѿ ст҇ѣмъ доусѣ взлюбленне ѿц҇мь ѡч҇е киръ иш҇а. или ино имѧ рещи . . . Вторая статья — начало молитвы: Ст҇аꙗ тр҇це єдиносоущнаꙗ и неѡдержимаꙗ деръжаво. и нераздѣлимое цр҇тво. иже всѣ҇ бл҇гыхъ виновна. бл҇говоли в настоꙗщий сии ча҇. и о мнѣ грѣшнѣмь. и всѧ ѿмы скверны. и просвѣти ми смыслъ. ꙗко да вьсегда вспѣваю тѧ. і славословѧ и гл҇ѧ. єди҇ ст҇ъ єди҇ ⁘ Половина столбца на л. 110 и весь листъ 110 об. пустые.

Другимъ также болѣе крупнымъ почеркомъ по 30—31 строкѣ на столбцѣ написаны на лл. 111—122 указатель чтеній апостольскихъ и мѣсяцесловъ, прерывающійся на 1 августа. Славянскихъ святыхъ ни одного не указывается, какъ и въ мѣсяцесловѣ при Чудовской рукописи Новаго Завѣта. И въ Погодинской и въ Чудовской рукописи мѣсяцесловъ очень краткій, особенно съ февраля мѣсяца; числа и памяти въ нихъ, однако, иногда не совпадаютъ другъ съ другомъ.

Что касается текста апостольскаго, то Погодинскій № 27 Апостолъ представляетъ въ этомъ отношеніи точную копію съ Чудовской рукописи Новаго Завѣта. Ниже приводятся доказательства изъ первыхъ пяти посланій ап. Павла.

Примѣчаніе 1. Текстъ первой редакціи мы приводимъ по *Толковому Апостолу 1220 года*, рукописи Московской Синодальной библіотеки № 7—95, а въ мѣстахъ недостающихъ (Римл. 4, 11—17; 1 Кор. 11, 3—17 и Еф. 4, 4—6, 24) по Христинопольскому Апостолу XII въ изданіи Е. Калужняцкаго: Actus Epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. Vindobonae, MDCCCXCVI. — Текстъ второй редакціи приводится по *Толстовскому Апостолу XIV в.* Императорской Пу-

бличной библіотеки собр. гр. Ѳ. А. Толстова № 5 и текстъ четвертой редакціи по *полному списку Библіи 1499 года* Московской Синодальной библіотеки. Эти рукописи приняты нами за основные списки соотвѣтствующихъ редакцій въ изслѣдованіи: «Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879» и въ изданіи «Посланія къ Римлянамъ. . . Сергіевъ Посадъ, 1892». Остальные славянскіе списки имѣются въ виду тѣ же, что въ вышеназванныхъ нашихъ трудахъ.

Примѣчаніе 2. Чтеніе, содержащееся во многихъ рукописяхъ или въ различныхъ печатныхъ Библіяхъ, всегда приводится совершенно точно по *первой* изъ указываемыхъ рукописей или печатныхъ Библій.

Примѣчаніе 3. Краткое обозначеніе древнихъ греческихъ кодексовъ, содержащихъ посланія ап. Павла, IV—IX вв. (codices unciales), принятыхъ въ изданіе К. Тишендорфа: Novum Testamentum graece... Editio octava critica major. Vol. II. Lipsiae, 1870.

ℵ *Син.* Синайскій кодексъ IV в., въ С.-Петербургѣ.
A *Ал.* Александрійскій V в., въ Лондонѣ.
B *Ват.* Ватиканскій IV в., въ Римѣ.
C *Ефр.* Ефрема Сирина код., V в. въ Парижѣ.
D *Клерм.* Клермонтскій VI в., въ Парижѣ.
E *Сенж.* Сенжерменскій IX в., въ С.-Петербургѣ.
F *Кембр.* Кембриджскій IX в.? въ Кембриджѣ.
F[a] *Коал.* Коаленевскій VII в., въ Парижѣ.
G *Дрезд.* Дрезденскій IX в., въ Дрезденѣ.
H *Коал.* Коаленевскій VI в., ч. въ С.-Петербургѣ, ч. въ Парижѣ.
I *Палимпс.* Отрывки палимпсеста VI в., въ С.-Петербургѣ.
K *Моск.* Московскій код. IX в., въ Москвѣ.
L *Рим.* Римскій IX в., въ Римѣ.
M *Отр.* Отрывки IX в., ч. въ Гамбургѣ, ч. въ Лондонѣ.
N *Отр.* Отрывки IX в., въ С.-Петербургѣ.
O *Отр.* Отрывокъ IX в., въ С.-Петербургѣ.
O[b] *Отр.* Отрывокъ VI в., въ Москвѣ.
P *Порф.* Порфиріевскій код. IX в.
Q *Отр.* Нѣсколько отрывковъ V в.

Такъ какъ характеристика редакціи апостольскаго текста, содержащагося въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта, достигается опредѣленіемъ отношенія этой послѣдней къ предшествующимъ ей славянскимъ спискамъ и къ нынѣшнему печатному тексту, то съ этихъ же сторонъ мы представляемъ далѣе черты сходства Погодинскаго № 27 Апостола и рукописи Чудовской.

1. Въ Погодинскомъ № 27 спискѣ, согласно съ Чудовскимъ, удерживаются слѣдующія отличія первой редакціи апостольскаго текста:

а) *варіанты:*

Римл. 2, 19 поваѥши же себе. вожа быти слѣпы (πεποιθάς τε σεαυτόν). Такъ 1 ред. (оуповаѥши же себе) и 2 ред. (оуповаѥши же собою). Чтеніе 4 ред. надѣѧ же сѧ себе, Библіи Острожской 1581 г., Московской 1663 г. и Елизаветинской 1751 г. оуповаѧ же себе предполагаетъ греческій варіантъ πεποιθώς τε, отмѣченный у Миллія по толкованію Амвросія.

5, 11 не токмо же. но и хвалѧще о бзѣ (καυχώμενοι ἐν τῷ θεῷ). Списки 2 и 4 ред. и всѣ печатныя Библіи: хвалимъсѧ о бзѣ (καυχώμεθα).

11, 7 прочии же окаменѣша (ἐπωρώθησαν). Такъ всѣ редакціи (1 и 4 ред. ѡкаменишасѧ). Печатныя Библіи, начиная съ Острожской, имѣютъ: прочіи же ослѣпишасѧ. У Тишендорфа показанъ варіантъ ἐπηρώθησαν. Excaecati sunt чит. въ древне-итал. пер., въ Вульгатѣ, въ арм. пер. и у Оригена.

11, 25 ꙗко ѡкамененые (πώρωσις) ѿ части ізлю бы. Такъ и 2 ред. Списки 4 ред., Библіи Острожская 1581 г. и Московская 1663 г.: недоꙋмѣніе, Елизаветинская 1751 г. ѡслѣпленіе. Въ древнихъ латинскихъ переводахъ, въ Вульгатѣ, у Ор., Авг., Амвр. чит. caecitas, πήρωσις. Πήρωσις въ значеніи духовнаго ослѣпленія употребляется у Златоуста. (См. Passow, Händwörterbuch der griech. Sprache, Leipzig, 1852, подъ словомъ πήρωσις).

16, 17 молю же вы братие. блюсти (σκοπεῖν) иже творѧщи распрѧ и соблазны. Такъ всѣ редакціи, за незначительными уклоненіями (Хлуд. № 28 или А 6). Острожская Библія: блюдитесѧ ѿ творѧщихъ распрѧ и раздоры. Такъ и остальныя печатныя Библіи. У Шольца и Тишендорфа отмѣченъ вар. σκοπεῖτε.

1 Кор. 3, 4 єтеръ азъ (приб.) аполлосов. Обычное греческое чтеніе — ἐγώ Ἀπολλώ. Такъ всѣ славянскіе списки и печатныя Библіи: Острожская, Московская и Елизаветинская. Въ изд. Новаго Завѣта, СПБ. 1869 г. чит.: дрꙋгіи же: Аполлѡсовъ (опущ. ἐγώ показано въ варіантахъ у Тишендорфа). Впрочемъ, и въ нынѣшней печатной Библіи (напр. 1863 г.) содержится

обычное чтеніе, съ удержаніемъ азъ. Мы обращаемъ вниманіе на изданіе Новаго Завѣта 1869 г. потому, что замѣтили въ немъ и еще отступленіе отъ общепринятаго печатнаго текста Библіи. Такъ, въ немъ Римл. 13, 9 послѣ словъ: не прелюбы̀ сотвори́ши, не оўбі́еши опущено: не укра́деши.

4, 15 а́ще бо тмами настав(ни)ки и́мате ѡ̆ х҃ѣ (μυρίους παιδαγωγούς— обычное греческое чтеніе). Такъ и 4 ред.: а̑ще бѡ́ тмѹ̆ пѣстѹнъ и́ма ѡ̆ х҃ѣ. Но списки 2 ред.: многы наставники, Острожская и Московская 1663 г. Библіи: многихъ пѣстѹ̑, Елизаветинская: мно́ги пѣстѹны. У Грійзбаха и Шольца указанъ вар. πολλοὺς παιδαγωγούς, по нѣкоторымъ позднимъ греческимъ спискамъ и по толк. Златоуста.

4, 16 подобници ми бывайте (ꙗ̆коже а̑зъ Хр҃тѹ̆ опущ.). Такъ всѣ славянскіе списки. И въ древнихъ греческихъ кодексахъ не читаются слова: καθὼς ἐγὼ Χριστοῦ). Острожская Библія 1581 г. прибавляетъ: ꙗ̆ко же азъ х҃ѹ, Московская 1663 г. заключаетъ эти слова въ скобки и дѣлаетъ замѣтку на полѣ: «что во горо̑кахъ сегѡ въ гре̑ нѣ̑», Елизаветинская помѣщаетъ безъ оговорки. — Шольцъ и Тишендорфъ указываютъ прибавленіе соотвѣтствующихъ греческихъ словъ въ варіантахъ, по нѣкоторымъ позднимъ греческимъ спискамъ и по толкованію Златоуста. Вѣроятно, это прибавленіе заимствовано изъ 11, 1.

6, 15 тѣ̑ ли оўбо оўды х҃вы створю блудніча оўды (древній переводчикъ читалъ вѣроятно ἄρα οὖν, вм. обычнаго ἄρας; первое чтеніе содержится въ Порф. код., у Дид. и Дам.). Такъ и 4 ред. Но 2 ред.: возмемъ ли, Острожская и прочія печатныя Библіи: взе̑ ли.

6, 17 прилѣплꙗ́ѧйсѧ же г҃ви. ѥдинъ д҃хъ ѥсть (съ Г҃емъ оп.). Такъ всѣ редакціи. Греч. ἓν πνεῦμά ἐστιν. Острожская, Московская 1663 г. и Елизаветинская Библіи прибавили, вѣроятно, для ясности мысли: съ г҃мъ.

7, 14 с҃тит бо сѧ мужь невѣренъ ѡ̆ женѣ (вѣ́рнѣ оп.). и̑ с҃титсѧ жена невѣрна ѡ̆ мужи (вѣ́рнѣ оп.). Въ Син., Ал., Ват., Ефр. кодексахъ ἐν τῇ γυναικί, ἐν τῷ ἀνδρί читаются безъ прибавленія τῇ πίστῃ, τῷ πίστῳ. Такъ и 2 ред. Но 4 редакція и всѣ печатныя Библіи имѣютъ нынѣшнее прибавленіе, согласно съ болѣе поздними греческими списками.

7, 21 но а́ще и̑ можеши свободь быти. па̑ дѣлаї (μᾶλλον χρῆσαι). Такъ всѣ редакціи. Чтеніе печатныхъ Библій, начиная съ Острожской 1581 г. — бо́льши порабо́ти себе основывается на толкованіи Златоуста: μᾶλλον χρῆσαι — τουτ' ἔστι μᾶλλον δούλευε.

7, 34 непосагшиꙗ̆ печетсѧ г҃ьскими (ка́кѡ оўгоди́ти Г҃еви оп.). Такъ всѣ редакціи. Острожская 1581 г. и прочія печатныя Библіи прибавляютъ: како оўгодити г҃ви. Слова эти заимствованы, вѣроятно, изъ 32 ст. той же главы; впрочемъ, онѣ читаются и въ ст. 34-мъ въ нѣкоторыхъ позднихъ греческихъ спискахъ, у Авг. и Ѳеофил.

10, 24 никтоже своѥ́ да и́щє҃. но дружнѧ (τὸ τοῦ ἑτέρου) кождо. Такъ всѣ редакціи. Острожская Библія и остальныя двѣ печатныя: по ѥ́же бли́жнаго ко́ж҃о. У Өеофилакта встрѣчается вар. τὸ τοῦ πλησίον.

11, 2 ꙗ́ко всегда мѧ помните. Такъ всѣ редакціи. Πάντοτε, вм. обычнаго πάντα, чит. въ Порф. код. IX в. и у Кир. Іер. — Острожская и другія печатныя Библіи: ꙗ́ко в҆сѧ моѧ по́мните.

13, 3 и́ аще пред҃мъ тѣло моѥ́ да сгорю (ἵνα καυθήσομαι). Такъ всѣ редакціи (4 ред. да съжгꙋ̈ мѧ), за исключеніемъ нѣкоторыхъ отдѣльныхъ списковъ, имѣющихъ (какъ Охрид. и Бѣлгр. 213 и 215) да ждегѫтъ є. Острожская и остальныя Библіи: въ є҆же съжещи є҆. Ἵνα καυθήσεται (т. е. τὸ σῶμά μου) отмѣчено въ вар. у Шольца и Тишендорфа по толкованію Климента Александрійскаго.

13, 7 любы — всѧ терпи҃ (στέγει). Такъ всѣ редакціи. Но Острожская и другія печатныя Библіи: вс҆ѧ люби҃, при чемъ въ Елизаветинской Библіи на полѣ замѣчено: покрыва́етъ. У Кипр. встрѣчается вар. στέργει.

15, 15 ꙗ́ко воскрси ха҃ ѥгоже не воскрси (а́ще оу҆бѡ мє́ртвїи не востаю́тъ опущ.). Въ Клерм. и Сенж. код., въ разныхъ древнихъ переводахъ и отеч. толк. не читаются соотвѣтствующія греческія слова: εἴπερ ἄρα νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται. Такъ и 2 ред. Но 4 ред. и печатныя Библіи имѣютъ означенныя слова (Острож. Библ. и Моск. 1663 г. поне́же оу҆бѡ мє́ртвїи не вос́таютъ).

16, 17 радую҆ же сѧ (χαίρω δὲ) о҆ пришествии стефановѣ. і҆ фуртунатовѣ и҆ а҆хайковѣ. Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библіи: возра́довахсѧ же. У Миллія указанъ вар. ἐχάρην, по толков. Златоуста.

2 Кор. 1, 15 да вторую радость и҆мате (вм. χάριν чит. χαρὰν въ Син., Ват., Порф. код., у Өеод. и Злат.: χαριν δε ενταυθα την χαραν λεγει). Списки 2 редакціи и всѣ печатныя Библіи: да вторую бл҃гть и҆мате, 4 ред. да нѣкꙋю бл҃гть и҆мате.

5, 4 и҆бо сущии в телеси (се́мъ оп.) вздыхаѥ҃. Ἐν τῷ σκήνει безъ приб. τούτῳ чит. въ Син., Ват., Ефр. код. — Такъ и 4 ред. Но 2 ред. и всѣ печатныя Библіи: въ телесѣ семь.

7, 10 еже бо по бꙋ҃ печаль. покаꙗ́нье в сп҃сньє нераскаꙗ́нно сдѣловае҃. Греч. — μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον ἐργάζεται; варіантовъ не указывается. Такъ всѣ редакціи. — Печатныя Библіи, начиная съ Острожской: покаа́нїе нераска́ѧно во сп҃сенїе содѣ́ловаетъ.

8, 4 со многимъ оу҆тѣшеньѥ҃ молѧще на҃ хвою бл҃гтью.[1]) бл҃гть и҆ о҆бщину

1) Хвою бл҃гтью чит. только въ Погод. № 27 Апостолѣ и не имѣетъ соотвѣтствующихъ словъ въ греч. текстѣ.

служеньꙗ̀ ѝже к ст҃мъ (прїѧ́ти на́мъ оп.). Ни въ одномъ изъ древнихъ греческихъ кодексовъ не читаются слова: δέξασθαι ἡμᾶς. — Такъ и 2 ред. Но 4 ред. и всѣ печатныя Библіи имѣютъ означенное прибавленіе: прїати на́мъ, согласно съ поздними греческими списками.

10, 6 и҆ в готовѣ ймуще мстити. всѧко преступленье и҆ (приб.) ѻ҆слушанье. По Миллію и Шольцу, въ нѣкоторыхъ греческихъ спискахъ читается: ἐκδικῆσαι πᾶσαν παράβασιν καὶ παρακοὴν. — Списки 2 и 4 ред. и всѣ печатныя Библіи не имѣютъ означеннаго прибавленія.

10, 10 ꙗ҆ко оубо е҆пистольи҆ сꙋ҃ (приб., но слѣд. речѐ опущ.) тѧжки и҆ крѣпки. Не читалъ ли древній переводчикъ εἰσίν вм. φησίν? — 2 редакція: ꙗ҆ко тѧжькы и крѣпъкы пущенꙑꙗ книгы. Но 4 ред. и всѣ печатныя Библіи — по нын.

13, 13 бл҃гть г҃а (на́шегѡ оп.) і҃са х҃а. и҆ любы б҃а (и҆ ʼО҃ца оп.). и҆ ѻ҆бщеньѐ ст҃го д҃ха. со всѣми вами. а҆ми҃. Во всѣхъ древнихъ греческихъ кодексахъ τοῦ κυρίου чит. безъ приб. ἡμῶν; затѣмъ, греческіе списки знаютъ только одно чтеніе ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ, безъ прибавленія καὶ πατρός. Такъ и 2 редакція. 4 редакція: г҃а на́шего, Острожская и прочія печатныя Библіи — по нын.

Гал. 2, 7 но ѿвернь оубо видѣвше (ἰδόντες — во всѣхъ древнихъ греческихъ кодексахъ, кромѣ Ефр. и Порф.). И 4 ред. но҆ съпротивное, видѣвъше. 2 редакція: но супротивно оувѣдѣвше, Острож. и прочія печатныя Библіи: но҃ съпроти́вное, оу҆разꙋмѣвше (εἰδότες, какъ въ Ефр., Порф. код. и у Экуменія).

3, 19 дондеже придѐ сѣмѧ е҆мꙋ҃ ѡ҆бѣщано повелѣньи а҆нг҃лскими. Вмѣсто обычнаго чтенія διαταγεὶς δὶ ἀγγέλων у Кир. Ал. и Θеодор. читается διαταγῇ ἀγγέλου. Такъ всѣ редакціи (4 ред. повелѣнїе҃ а҆гг҃лъ). Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: повелѣнъ а҆г҃глы, Елизаветинская: вчине́нъ А҆г҃глы.

4, 18 добро же ревновати в добро всегда (ἐν καλῷ πάντοτε). Такъ и 2 редакція. Но 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: всегда̀ доброе, Елизаветинская: всегда в҆ добромъ (Кембриджскій и Дрезд. кодексы IX в. имѣютъ: πάντοτε ἐν τῷ ἀγαθῷ).

6, 16 и҆ е҆лици канону сему приложатсѧ (στοιχήσουσιν, вм. στιχοῦσιν, чит. въ Ват., Ефр. и друг. кодексахъ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библіи: и҆ е҆ли́цы правиломъ си҃ жительствꙋютъ.

Еф. 2, 2 по кнѧзю власти а҆ерснаго д҃ха (τοῦ ἀέρος отнесено не къ предшествующему слову τῆς ἐξουσίας, какъ это имѣетъ мѣсто въ нынѣшнемъ текстѣ, а къ послѣдующему τοῦ πνεύματος). Такъ и 2 ред. (по кнѧзю власти въздушьнаго д҃ха). Но 4 ред. и всѣ печатныя Библіи читаютъ по нынѣшнему: по кнѧзю власти въздꙋшныѧ.

4, 29 но аще что бл҃го к созданью потребы (πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας, вм. τῆς πίστεως, чит. въ Син., Ал., Ват. и во многихъ древнихъ греческихъ кодексахъ). Такъ всѣ редакціи (4 ред. въ созданіе требованію), но печатныя Библіи, начиная съ Острожской 1581 года, имѣютъ по нын.: къ създáнію вѣры.

5, 17 но разумѣюще что волѧ г҃нѧ (вм. συνιέτε читается συνιέντες въ Клерм., Сенж. кодексахъ, затѣмъ въ древнихъ греческихъ кодексахъ, кромѣ Александрійскаго, читается τὸ θέλημα τοῦ κυρίου). Разумѣюще читаютъ первая и вторая рукописныя редакціи, разѹмѣвающе — 4 ред. и печатныя Библіи: Острож. и Моск. 1663 г.; 4 ред. и означенныя двѣ печатныя Библіи имѣютъ волѧ б҃жїа, Елизаветинская Библія: но разѹмѣвáйте, что̀ е҆сть во́лѧ Б҃жїѧ.

б) *переводъ:*

Римл. 1, 13 ꙗ҆ко многаждꙑ взустихсѧ (προεθέμην) ити к ва҃ (2-я ред. нужахъсѧ, 4 ред. и҆зрекохсѧ, Острож. и прочія печатныя Библіи по нын.: въсхотѣхъ).

3, 27 кдѣ оу҆бо похвала. затворисѧ (ἐξεκλείσθη). Такъ всѣ редакціи. Острожская и другія печатныя Библіи по нын.: ѿгнасѧ.

6, 17 бл҃ть же б҃ви (χάρις δὲ τῷ θεῷ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: бл҃годарѝ оу҆бо б҃а.

7, 16 рекоу с закономь (σύνφημι τῷ νόμῳ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и другія печатныя Библіи по нын.: хвалю закóнъ.

11, 22 вижь оу҆бо бл҃ть. и҆ ѿсѣченьѥ (ἀποτομίαν) б҃ье. Такъ всѣ редакціи. Острож. и прочія печатныя Библіи по нын.: непощадѣніе.

12, 12 м҃лтвою претерпѣваю҆ще (προσκαρτεροῦντες). Такъ и 2 ред. Но 4 ред. въ м҃лтвѣ пожидающе, Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: въ м҃лтвѣ пребывáюще.

14, 14 вѣдѣ и҆ препираю҆ (πέπεισμαι) о҆ г҃ѣ і҃сѣ. 1, 2 и 4 редакціи: препираю сѧ, Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: і҆ и҆звѣщенъ е҆смь.

16, 1 съставлѧю҆ (συνίστημι) же ва҃ фивею. Такъ всѣ редакціи. Острож. и прочія печатныя Библіи по нын.: врѹчáю.

16, 2 и҆ пре҃станите ѥю҆ (καὶ παραστῆτε αὐτῇ). 1 ред.: и҆ прѣдъ нею станете, 4 ред. и҆ станѣте пре҃ нею, 2 ред. и҆ приставите ю҆, Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: и҆ поспѣшествѹйте е҆й.

16, 7 ꙗ҆же і҆ преже мене бꙑша о х҃ѣ (γέγοναν ἐν χριστῷ). Такъ всѣ редакціи. Но Острожская и другія печатныя Библіи по нын.: и҆же и҆ прежде мене вѣроваша въ х҃а.

1 Кор. 7, 18 о҆брѣзанъ кто призва҃ да не о҆бращаѥтсѧ (μὴ ἐπισπά-

σθω). Такъ и 2 редакція. Но 4 ред., Острожская и другія печатныя Библіи по нын.: да не ѿтръгнетсѧ. Въ Елизаветинской Библіи противъ слова: да не ѿто́ргнетсѧ на полѣ въ кавычкахъ поставлено: да не твори́ себѣ неѡбрѣ́занїѧ.

9, 9 не ѻбротиши волу верхуща (οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα). Такъ и 4 ред. (не ѻбрътиши). Но 2 ред. не завѧжеши ръта волу вергущю. Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: да не заградиши оу҆ста вола̀ молотѧща (Елиз. Библ. оу҆сте́нъ). Въ древнелатинскихъ переводахъ и у латинскихъ писателей читается: non alligabis os bovi trituranti.

14, 1 гоните любовь (διώκετε). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: держи́тесѧ любве.

2 Кор. 2, 7 ꙗкоже ѿвернь (τοὐναντίον) па́ ва́ даровати и҆ оу҆тѣшити. Такъ и 2 ред. Но 4 ред. ѿпоудь, Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: сꙋпроти́вное, Елиз. Библ. сопроти́вное.

2, 17 не бо ѥ҆смы ꙗко и҆ прочии корче́ствующе (καπηλεύοντες) слово б҃ꙗ. Такъ и 4 ред. Но 2 ред. продающе, Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: нечи́сто пропове́дꙋюще, Елизав. нечи́стѡ пропове́дающїи.

9, 6 сѣꙗи щадѧ щадѧ и҆ пожне́ (φειδομένως). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: сѣ́ѧи скꙋдостїю, скꙋдостію и҆ по́жне́.

11, 20 а҆ще кто приѥ҆мле́ (λαμβάνει). Такъ всѣ редакціи. Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: а҆ще кто̀ не въ лѣпотꙋ проторитъ, Елиз. а҆ще кто̀ (не влѣпотꙋ) проторитъ, а на полѣ подъ послѣднимъ словомъ поставлено: ѿе́млетъ.

13, 10 да не прише́ ѿсѣчено (ἀποτόμως) сдѣлаю. Такъ и 4 ред. (2 ред. лютѣ, Острожская и прочія печатныя Библіи: бесщадно).

Гал. 3, 4 толика пострадасте а҆шють а҆ще́ и҆ а҆шють (εἰκῇ). 2 ред. вотъще, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: безꙋ́ма, Елиз. тꙋне.

4, 17 но цр҃кви ва́ хотѧ́ (читано ἐκκλησίαι, вм. ἐκκλεῖσαι?). Такъ Слѣпч. Апостолъ XII в. и другіе списки 1 ред. (за исключеніемъ Христинопольскаго Апостола XII в. и Толковаго Апостола 1220 г., въ коихъ чит. нъ прѣльстити хотѧть), также и всѣ остальныя рукописныя редакціи. Но Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: н҆о ѿлꙋчи́ти васъ хотѧ́.

6, 7 б҃ъ не подра(жа)ѥ҆мъ бываѥ́ (θεὸς οὐ μυκτηρίζεται). Такъ Слѣпч. Апостолъ (б҃ъ подрѣжаемъ не бываетъ) и другіе списки 1 ред., а также 4 ред. б҃ъ подражае́ не бывае́ (2 ред. б҃ъ не хулѧётьсѧ, Толк. Ап. 1220 г. б҃ъ похоужрѣѥмъ не бываѥть). Острожская и прочія печатныя Библіи по нын.: б҃ъ порꙋга́емъ не бывáетъ.

Еф. 2, 3 и҆ бѣхо́ чада родомь гнѣвоу (φύσει, 2 ред. вещью, 4 ред. и всѣ печатныя Библіи: е҆ство́).

4, 13 дондеже сткнѣмсѧ (καταντήσωμεν) вси. въ ѥдінеине вѣры. 2 ред. дондеже снидемъсѧ вси. въ совокупленнѣ вѣрѣ, 4 ред. приснѣё, Острожская и другія печатныя Библіи по нын.: достйгнемъ.

5, 1 будите оубо подобни бу҃ (μιμηταί). Такъ и 4 ред. (2 ред. и всѣ печатныя Библіи по нын.: бывайте оубо подражатели бу҃).

5, 27 не имущю скверны... ли враски (ῥυτίδα). Такъ и 4 ред. (2 ред. ни клосни, Острожская и другія печатныя Библіи: или порока).

6, 7 с любовью рабтающе (μετ' εὐνοίας, — 2 ред. съ приѧзнью, Острожская и другія печатныя Библіи по нын.: съ бл҃горазѹміемъ). 4 ред. имѣетъ двойной переводъ: с любовїю. слѹжаще ꙗко гѹ҃. съ бл҃горазѹмїемь.

Въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, оставлены безъ перевода тѣ же чужія слова, что и въ спискахъ первой редакціи:

Ἀήρ — аѥ́ръ 1 Кор. 9, 26; Еф. 2, 2 (аѥрнаго дх҃а).

Ἀκροβυστία — акровистиꙗ Римл. 2, 25—27; 3, 30; 4, 9—12; 1 Кор. 7, 18, 19.

Ἀνάθεμα — анаѳема Римл. 9, 3.

Ἀποστολή — ап҇льство Гал. 2, 8.

Ἀπόστολος — ап҇лъ Еф. 1, 1.

Βραβεῖον — вравьꙗ 1 Кор. 9, 24.

Ἐπιστολή — епистолиꙗ Римл. 16, 22; 2 Кор. 3, 1, 2, 3; 7, 8; 10, 9, 10, 11.

Εὐαγγέλιον — ѥвг҃глье Римл. 1, 1, 16; 10, 16; 11, 28; 14, 24; 15, 16, 19, 29; 1 Кор. 4, 15; 9, 12, 14, 18, 23; 15, 1; 2 Кор. 2, 12; 4, 3, 4; 9, 13; 10, 14; 11, 4, 7; Гал. 1, 6, 7, 11; 2, 2, 5, 7, 14; Еф. 1, 13; 3, 6; 6, 15, 19.

Εὐαγγελιστής — еуа҇листъ Еф. 4, 11.

Οἰκονόμος — иконо҇ Римл. 16, 23.

Στάδιον — стадиꙗ 1 Кор. 9, 24.

Ὑπόστασις — ипостась 11, 17.

2. Погодинскій № 27 Апостолъ согласуется съ Чудовскою, усвояемою св. Алексію, рукописью Новаго Завѣта и во всѣхъ тѣхъ случаяхъ, когда эта послѣдняя, отступая отъ древнихъ списковъ первой редакціи, имѣетъ чтенія, принятыя въ нынѣшній печатный текстъ. Вотъ для образца нѣсколько такихъ случаевъ.

а) *варіанты:*

Римл. 3, 29 ли июдѣѥ҇ бг҃ токмо (μόνον, — 1 и 2 редакціи: или июдѣомъ ѥдинѣмъ бг҃ — ἢ Ἰουδαίων μόνων ὁ θεός). 8, 34 хс҃ оумрый. па҇ же

и̓ вскрсы́й (безъ приб. и̓з мьртвыи́хъ, какъ 1 и 2 редакціи). 9, 25 ꙗ҆ко и̓ во ѡ҆сиі̓ гл҃ть (ἐν τῷ Ὡσηὲ,—1, 2 и 4 ред. ꙗ҆коже и̓ ѡ҆сей гл҃ть, Ὡσηὲ). 11, 31 да и̓ ти (безъ приб. послѣдь) помиловани буду҃. 15, 4 е̓лика оу̓бо пре̓ писаса (προεγράφη,—1 ред. е̓лико бо писана бꙑша, ἐγράφη).—*1 Кор.* 1, 15 ꙗ҆ко в мое̓ и̓ма крьстихъ (ἐβάπτισα, — 1 ред. ꙗко въ има мое кр҃тистеса, ἐβαπτίσθητε). 1, 23 е̓л҃ином же буйство (Ἕλλησι, — 1 и 2 ред. ꙗ҆зыкомъ же боуе̓сть, ἔθνεσιν). 7, 5 и̓ паки вкупь да сходітеса (συνέρχησθε, — 1 ред. и̓ пакы въкоупь боудете, — ἦτε). 9, 19 да множайшаꙗ̓ приѡ҆бращю (τοὺς πλείονας, — 1 ред. да вса прио̓бращю, τοὺς πάντας). 11, 30 и сп҃а доволни (ἱκανοί, — 1 и 2 ред. и̓ спать мнози, πολλοί). — *2 Кор.* 3, 14 но (о)слепоша помышленьꙗ̓ и̓хъ (ἐπηρώθη, — 1, 2 и 4 ред. о̓каменѣша, ἐπωρώθη). 4, 16 но внутрений (безъ приб. нашь) понавлаѥ̓са дн҃ь и̓ дн҃ь. 6, 16 и̓ буду и̓мъ б҃ъ (θεός, — 1 ред. въ б҃ъ, εἰς θεόν). 11, 14 и̓ не чюдно (οὐ θαύμαστον, —1 ред. и̓ не чюдо, οὐ θαῦμα).— *Гал.* 1, 9 аще кто ва҃ бл҃говѣсти҃ па҃ ѥ҆же приꙗ҆сте (παρ' ὃ παρελάβετε, — 1 ред. паче ѥже бл҃говѣстихомъ вамъ, παρ' ὃ εὐαγγελισάμεθα ὑμῖν). 3, 17 и̓ по лѣтѣх четырсо҃ и̓ трийдеса҃ бывъ зако҃ (1 ред. бывъ по чьтырьхъ стѣхъ и̓ трьхъ десатѣхъ лѣтѣхъ законъ). 4, 15 кое̓ оу̓бо бѣ бл҃жньство ваше (τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν, — 1 ред. къде оубо бл҃жньство ваше,— ποῦ οὖν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν). — *Еф.* 2, 19 но (съ опущ. е̓сте) сугражане ст҃ы. 3, 19 разꙋмѣти же преспѣющюю разꙋма любовь х҃ву (1, 2 и 4 ред. разоумѣти же и̓ преи̓моущий разоумъ любъве х҃вы). 4, 8 і̓ дасть даꙗ̓ньꙗ̓ члвко҃ (ἔδωκεν δόματα τοῖς ἀνθρώποις, — 1 ред. приꙗлъ ѥси даꙗние въ чл҃вцѣхъ[1]), ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώποις). 5, 15 блюдѣте оу̓бо како о̓пасно ходіте (πῶς ἀκριβῶς, — 1, 2 и 4 ред. бл̓юдѣте оу̓бо опасно како ходите, ἀκριβῶς πῶς). 5, 33 кождо свою жену тако да люби҃ (οὕτως,—1 ред. безъ приб. тако). 6, 12 ꙗ҆ко не҃ намъ брани (ἡμῖν ἡ πάλη,— 1 ред. ꙗко нѣсть ваша брань, ὑμῖν ἡ πάλη).

б) *переводъ:*

Римл. 2, 22 гнушаꙗ҆са и̓до҃ (ὁ βδελυσσόμενος,—1 ред. скарѣдоуꙗса). 3, 19 да всака ꙋста заградатса (ἵνα πᾶν στόμα φραγῇ, — 1 ред. сътъкноуться). 6, 1 пребудемъ ли в грѣсѣ (ἐπιμένωμεν,—1 ред. налажемъ ли). 7, 1 ꙗ҆ко зако҃ обладае̓ чл҃вку (κυριεύει, — 1 ред. оустоить). 7, 18 е̓же бо хотѣти прилежит ми (τὸ γὰρ θέλειν, — 1 ред. вола бо прилежить ми). 8, 27 ꙗ҆ко по б҃у проповѣдае̓ о̓ ст҃хъ (κατὰ θεόν,—1 ред. ꙗко на бж҃ию проповѣдаѥть по ст҃ыхъ; такъ же перев. κατὰ θεόν и 2 Кор. 7, 9; Еф. 4,

1) Чтенія первой редакціи, начиная съ Еф. 4, 8 и до конца посланія заимствуются изъ Христинопольской рукописи Апостола XII в., въ изд. Е. Калужняцкаго (Vindobonae, 1896).

24). 11, 16 аще начато ст҃ъ. и мѣшеньѥ (τὸ φύραμα,—1 ред. присънъ). 13, 1 всака дш҃а власти предержащи да повинуѥтсѧ (ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις, — 1 ред. вл҃камъ превладоущимъ). 15, 16 въ ѥже быти ми служителю іс҃ хв҃у въ ꙗзыцѣ. сщ҃нодѣющю ѥу҃алье бж҃е (ἱερουργοῦντα, — 1 ред. сл҄жащю). — *1 Кор.* 3, 17 аще кто црк҃вь бж҃ю растли. растли то бг҃ъ (φθείρει, — 1 ред. осквьрнитъ). 7, 5 да не искоушаѥ ва сатона (ὁ σατανᾶς, — 1 ред. неприꙗзнь[1]). 7, 35 не да сило вамъ наложю (βρόχον,—1 ред. обьдржьницю). 12, 24 и безъобразнаꙗ наша. бл҃гоωбразьѥ излише иму (εὐσχημοσύνην, — 1 ред. бл҃гокоущьньство). *2 Кор.* 2, 5 да не отѧгчаю вс҃ѣ ва (ἐπιβαρῶ, — 1 ред. да не стоужаю всѣмъ вамъ). 2, 6 доволно таковомоу запрѣщеньѥ се (ἡ ἐπιτιμία, — 1 ред показнь си). 5, 4 вздыхаѥ отѧгчаѥми (βαρούμενοι, — 1 ред. негодоующе). — *Гал.* 2, 6 лица б҃ъ чл҃вча не приѥмлѥ (οὐ λαμβάνει, — 1 ред. лица б҃ъ чл҃вкоу не ωбиноуѥтьсѧ. 2, 11 ꙗко зазорен ми бѣ (κατεγνωσμένος, — 1 ред. зазраченъ). 4, 19 чадца моꙗ. іми же паки болѣзную (οὓς πάλιν ὠδίνω,— 1 ред. аже пакы рожю). 5, 12 да ѿсѣкутсѧ раскалающіи ва (ὄφελον καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς, — нын. ѡ дабы ѿсѣчени были развращающїи васъ, 1 ред. не да и да съдьрьгноутьсѧ развѣщающей вы). *Еф.* 4, 13 в мѣру взраста (ἡλικίας, — 1 ред. въ мѣроу тѣла[2]). 4, 27 не дадите мѣста дьꙗволу (τῷ διαβόλῳ, — 1 ред. неприꙗзни). 4, 29 всѧко слово гнило ѿ оустъ ваши да не ісходи (σαπρὸς, — 1 ред. злоѥ). 5, 16 ꙗко дн҃ье лукави су (πονηραί, — 1 ред. зли). 6, 16 стрѣлы лукаваго (τοῦ πονηροῦ,—1 ред. стрѣлы неприꙗзнины).

По нынѣшнему переводятся въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, отдѣльныя чаще встрѣчающіяся слова, какъ то:

Γραφή — писа҃е Римл. 4, 3; 10, 8, 11; 11, 2; 15, 4; 1 Кор. 15, 3—4; Гал. 3, 8, 22; 4, 30 (Римл. 1, 2 ἐν γραφαῖς — въ писмене; 2, 27 διὰ γράμματος — писмени ра). Въ спискахъ Апостола 1 редакціи γραφή, γραφαί, γράμμα переводятся словомъ кънигы.

Εὐχαριστῶ — бл҃гдарю Римл. 1, 8, 21; 7, 25; 14, 6; 1 Кор. 1, 4, 14; 10, 30; 11, 24; 14, 17, 18; 2 Кор. 1, 11. Εὐχαριστία — бл҃гдареньѥ 1 Кор. 14, 16. Въ спискахъ 1 ред. εὐχαριστῶ — хвалю (1 Кор. 10, 30 и 11, 24 — похвалаю), εὐχαριστία — хвала.

Θέλω — хощю Римл. 1, 13; 11, 25; 1 Кор. 10, 1, 20; 11, 3; 12, 1; 14, 5; 2 Кор. 1, 8 (1 ред. велю).

---

1) Такъ и 2 Кор. 2, 11 да не ωбидѣни буд҃е отъ сатоны (ὑπὸ τοῦ σατανᾶ, — 1 ред. ѿ неприꙗзни.

2) Чтенія первой редакціи въ посл. къ Ефес. съ 4, 13 и до конца посланія приводимъ по Христинопольскому Апостолу XII в., въ изд. Е. Калужняцкаго.

Λογίζομαι — вмѣнаюсѧ Римл. 4, 5, 6, 10, 22; 9, 8 (I ред. причитаюсѧ).

Συγγενής — сродникъ Римл. 9, 3; 16, 7, 11, 21 (I ред. оужика).

Τίς — нѣкиі Римл. 1, 11, 13; 3, 3, 8; 1 Кор. 4, 18 (1 ред. ктеръ).

Ὁ φυσικός — кстьственъıи Римл. 1, 26, ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία — сущаꙗ ѿ кстьства акровистиꙗ 2, 27; ὁ κατὰ φύσιν — сущии по еству, и по кстьству 11, 21, 24 (1 ред. родительскъıи, родительнъıи).

3. Погодинскій № 27 Апостолъ согласуется съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта и въ тѣхъ случаяхъ, когда эта послѣдняя усвояетъ себѣ чтенія, свойственныя только второй редакціи и чуждыя какъ древнимъ спискамъ первой редакціи, такъ и нынѣшнему печатному тексту. Представимъ для образца нѣсколько такихъ случаевъ.

а) *варіанты*:

Римл. 2, 1 о нем же бо (съ опущ. соудъмь[1]) судиши друга себе осужакши. 8, 35 кто нъı разлучи ѿ любве хвъı (1 ред. ѿтъ любве бжиꙗ). 16, 5 иже к начато ахаии о хѣ (1 ред. въ ха). 16, 16 цѣлую въı цркви (съ опущ. всѧ) хвъı. — *1 Кор.* 6, 11 но ѡправдистесѧ о имени га (съ опущ. нашего) іс ха. 12, 31 ревнуите даро лучши (τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα, — 1 ред. даровъ большиихъ, τὰ χαρίσματα τὰ μείζονα). 14, 11 и глаи во мнѣ варваръ (ἐν ἐμοί, — 1 ред. мнѣ). 15, 27 ꙗко всѧ покорена (съ опущ. кмоу). — *2 Кор.* 1, 14 в днь га іса (1 ред. въ днь га нашего іс хса). 2, 17 не бо кмъı ꙗко и прочии (1 ред. мнози) корчествующе слово бе. 4, 14 и на іса дѣлѧ воскрѣси (1 ред. съ ісъмь). 5, 15 да живущии не кще собѣ живу. но за всѣ (1 ред. за нѧ) оумершему и вставшему. 8, 9 ꙗко на дѣлѧ (1 ред. васъ ради) обнища. бать съıи. — *Еф.* 1, 11 пронарени бъıвше по преложенью (съ опущ. бжию). 1, 20 и посади (1 ред. посажь) одесную себе в нбснъıхъ. 2, 1 и въı сущаꙗ мртвъı прегрѣшеньи и грѣхи (съ опущ. вашими). 6, 7 с любовью рабтающе (съ опущ. ꙗко, нын. ꙗкоже) гви.

б) *переводъ:*

Римл. 3, 4 и одолѣкши внегда судити ти (νικήσεις, 1 ред. преприши, нын. побѣдиши). 7, 2 оупразнитсѧ ѿ закона мужнѧ (κατήργηται, — 1 ред. и нын. раздрѣшитьсѧ). — *1 Кор.* 1, 10 да не бу(ду) в ва раздори (σχίσματα, — 1 ред. и нын. распьрѧ). 1, 17 да не истщитсѧ

---

1) Чтенія первой редакціи, съ которою сходствуетъ и нынѣшній печатный текстъ, приводятся по основному списку этой редакціи — Толковому Апостолу 1220 г.

кр҇гъ хв҇ (μὴ κενωθῇ, — 1 ред. и нын. да не испразниться). 4, 11 и не оустаѥ҇ (καὶ ἀστατοῦμεν, — 1 ред. и нын. и скытаѥмъся). 9, 27 но склѣщаю моѥ тѣло (ὑπωπιάζω, — 1 ред. оудьржю, нын. оумерщвляю). 13, 11 ѥгда же бы҇ мѹ҇. оупразнихся младенства (κατήργηκα, — 1 ред. и нын. ѿвьргохъ). — *2 Кор.* 7, 5 внѣоудѹ свари (μάχαι, — 1 ред. тажа, нынѣ брани). 10, 1 ѿшед же дерзаю в ва҇ (ἀπὼν, 1 ред. и нын. не сый). 12, 7 да мя томи҇ (κολαφίζῃ, — 1 ред. и нын. да ми пакости дѣѥть). — *Еф.* 3, 2 аще оубо слышасте строѥнье блгодати бж҇ѧ (τὴν οἰκονομίαν, — 2 ред. строи, 1 ред. и нын. съмотрениѥ). 4, 2 со всякы҇ смѣреномыслиѥ҇ (ταπεινοφροσύνης, — 1 ред. съ всякою съмѣреною моудростию, нын. со всякимъ смиреномѹдрїемь). 5, 3 ıако҇ лѣпо ст҇м (πρέπει, — 1 ред. и нын. подобаѥть).

Какъ и во второй редакціи, въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ δίκαιος перев. правдивыи Римл. 2, 13; ἐλπίς — надежа Римл. 4, 18; 5, 2, 4, 5; 8, 24; 12, 12; 15, 4, 13; 2 Кор. 3, 12; Еф. 1, 18; 2, 12; 4, 4; καθὼς γέγραπται — ıако҇ пишеся Римл. 1, 17; 2, 24; πᾶς — всь (вм. всıакъ) Римл. 1, 16; φρονεῖν — смыслити, φρόνημα — смышленьѥ Римл. 8, 5—6; 11, 20; 12, 3, 16; 14, 6; 15, 5; предлогъ διά перев. дѣля Римл. 1, 8; 2, 24; 4, 23, 24; 6, 19; 7, 25; 11, 28; 13, 6; 14, 14; 1 Кор. 8, 11; 9, 10; 11, 10; 2 Кор. 2, 10; 4, 1, 5, 11, 14, 15; 5, 18; 8, 9; Еф. 1, 5; ὡς перев. акı Еф. 5, 1.

4. Наконецъ, Погодинскій № 27 Апостолъ раздѣляетъ съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта и ея личныя особенности, т. е. особенности текста, не встрѣчающіяся въ предшествующихъ спискахъ обѣихъ редакцій, равно и не принятыя въ нынѣшній печатный текстъ.

Представимъ для образца примѣры.

а) *варіанты:*

Римл. 1, 10 (всегда оп.) в мл҇твахъ мои҇. моляся. По Шольцу, нѣкоторые греческіе списки, поздніе, и Златоустъ не читаютъ въ началѣ стиха πάντοτε.

5, 12 и тако (смрть оп.) во вся члвки пройде. Въ Клерм., Сенж., Кембр. и Дрезд. кодексахъ, также у Оригена не читается соотв. ὁ θάνατος.

5, 18 клятва бо (1, 4 ред. и нын. тѣмь же оубо, 2 ред. и тѣмь оубо, ἄρα οὖν) ıако ѥдиного ради прегрѣшенья во вся чл҇вки на осуженьѥ. тако и т. д. Вмѣсто частицы ἄρα не читалъ ли переводчикъ ἀρά, что значитъ — молитва, прошеніе, желаніе, и — проклятіе, клятва?

8, 35 кто ны разлучи҇ ѿ любвѐ хвъı. скорбь. ли туга. ли гоненьѥ (или гладъ, или нагота. или бѣда оп.).

11, 36 ꙗко ис того. и тѣ. и в то всачскаꙗ (томоу слава въ вѣкы аминь оп.).

Можно думать, что и въ обоихъ послѣднихъ примѣрахъ новый переводчикъ имѣлъ въ виду соотвѣтствующіе греческіе варіанты, хотя таковыхъ намъ и не удалось найти въ имѣвшихся у насъ подъ руками критическихъ изданіяхъ новозавѣтнаго греческаго текста. Не нашли мы также основанія въ греческихъ спискахъ для слѣдующихъ опущеній словъ и выраженій въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ и Чудовской рукописи Новаго Завѣта: 1 Кор. 4, 12 въ началѣ стиха не читается: и троужаѥмъсѧ. 11, 24 не читаются слова: се творите въ моѥ въспоминаниѥ.

б) *переводъ:*

Римл. 2, 5 скрываѐши собѣ гнѣ (θησαυρίζεις,—1 и 4 ред. щадиши, 2 ред. и нын. събираѐши).

2, 18 и искоушаѥши лучшаꙗ. ѻглашаѥмъ ѿ закона (κατηχούμενος,— 1, 2, 4 ред. и нын. наоучаѥмъ). Ср. 1 Кор. 14, 19.

3, 8 и ꙗко вѣстую нѣции на гл҃ти (φασί, — 1, 2 ред. и нын. гл҃ють, 4 ред. рекóша).

3, 16 скрушеньѥ и ѻкаꙗньѐ в путе ихъ (ταλαιπωρία, — 1 и 4 ред. стра, 2 ред. трудъ, нын. ѡзлоблéнїе).

3, 31 зако ли ѹпражнаѥ вѣры ра (καταργοῦμεν, — 1, 2, 4 ред. и нын. разораѥмъ).

4, 17 прѧмо идеже вѣрова б҃ви — прозвавшему несущаꙗ ꙗѥ сущаꙗ (καλοῦντος, — 1, 2, 4 ред. и нын. нарицающю).

6, 5, аще бо сродни быхо подобьствию смрти ѥго (1 ред. съобразни и въ отдѣльныхъ спискахъ этой редакціи: сунъѳити, сьѥзнъци, сьличници, обьщьници, 2 ред. сверстни, 4 ред. сърáсльни, Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: съобразны, Елиз. сообрáзни и на полѣ: снасаждéни. Имѣлись въ виду два греческихъ чтенія: σύμφυτοι и συμμόρφοι).

8, 3 бесилноѥ бо закона о нѥ же немощнуѥ плоти ра (1, 2, 4 ред. и нын. немощьноѥ, τὸ ἀδύνατον; ὁ ἀδύνατος — бесилнъıи и 15, 1).

8, 28 любащи ба. вса сдѣютса въ бл҃го. сущи по прѐложенью званы (πάντα συνεργεῖ — τοῖς κατὰ πρόθεσιν, 1 и 4 ред. вса поспѣютьса, соущиимъ по прозрѣнию, 2 ред. все поспѣѐтьса, сущиимъ по воли възваномъ, Острож. и прочія печ. Библіи: вса поспѣшьствѹютъ, сѹщи по прѐоувѣденїю).

9, 19 что ѥще пре(рѣ)куѥ (μέμφεται, — 1 ред. порицаѥть, 2 ред. хулить, 4 ред. и нын. ѹкараѐ).

12, 3 комѹждо. ꙗко б҃ъ размѣри. мѣроу вѣры (ἐμέρισε,—1, 2, 4 ред. и нын. ѥсть раздѣлилъ).

12, 6 аще прр҃чство. по причтоу вѣры (κατὰ τὴν ἀναλογίαν, — 1 и 2 ред. по числоу, 4 ред. по равеньствꙋ, Острож. и проч. печ. Библіи: по мѣрѣ).

12, 10—11 чт҃ью другъ друга прѣводаще (προηγούμενοι) — дх҃мь кипаще (ζέοντες). 1, 2, 4 ред. и нын. больша твораще — дх҃мь гораще, только въ основномъ спискѣ 4 ред. (Библіи 1499 г.) на полѣ при словахъ: бо́лша твораще поставлено: прѣварающе.

13, 9 і аще каѧ ѩтера заповѣ. о семь словеси огланлаѥтьсѧ (ἀνακεφαλαιοῦται). внегда (ἐν τῷ) взлюбиши ближнаго своѥ ꙗко и себе. 1, 2, 4 ред. и нын. съвршаѥтьсѧ, — за тѣмъ 1 ред. възлюбиши, 2 ред. възлюби, 4 ред. еже (Острожская и прочія печатныя Библіи: въ е́же) възлюбиши.

13, 13 ни лѣганьи. и скотоложствиі (μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις,— 1, 4 ред. и нын. не любодѣꙗниими и стоудодѣꙗниими, 2 ред. ни блуженїемь. ни любодѣꙗниѥмь).

13, 14 и плоскаго промышленьꙗ не творите в похоте (πρόνοιαν, — 1, 2, 4 ред. и нын. оугодиꙗ).

14, 5 овъ же суди всю дн҃ину (πᾶσαν ἡμέραν, — 1 ред. на вьсѧ дн҃и, 2 ред. а другый избираѥть вьсѧ дн҃и, 4 ред. и нын. ѡвъ же сꙋдить на всѧкъ дн҃ь).

15, 12 и встаѧ началствова ти ꙗзыко (ἄρχειν, — 1 и 2 ред. власти, 4 ред. и нын. владѣти).

15, 20 тако любочт҃ноѥ бл҃говѣстити (φιλοτιμούμενον, — 1 ред. пространо, 2 ред. чт҃ьно любѧщю, 4 ред. си́це же любочьстенъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. сице же потщавсѧ, Елиз. си́це же потща́хсѧ) Ср. 2 Кор. 5, 9 тѣмь и любочестьствуѥ (φιλοτιμούμεθα).

16, 18 и христословесьи і бл҃гословленьи прелщаю срд҃ца безлобивы (διὰ τῆς χρηστολογίας, — 1 и 4 ред. и нын. бл҃гыими словесы, 2 ред. мастити словесы).

1 Кор. 1, 10 да то мыслите вси (λέγητε, — 1, 2, 4 ред. и нын. гл҃те).

4, 8 и полезно оубо цр҃твоваcте (καὶ ὄφελόν γε ἐβασιλεύσατε, — 1 ред. и ѥще оубо да бысте сѧ въцр҃или, 2 ред. и лѣпо же оубо да бысте цр҃твовали, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: и е́ще оубо да въцр҃итесѧ, Елиз. и ѡ да бы воцр҃илисѧ е́сте).

4, 11 і нагъствуѥ. и томимсѧ (κολαφιζόμεθα, — 1, 2, 4 ред. и нын. стражемъ).

7, 5 да оупражнаѥтесѧ посто і мл҃твою (ἵνα σχολάσητε, — 1, 2 и 4 ред. да праздьноуѥте, Острож. и проч. печ. Библ. да пребыва́ете).

7, 31 преминуѥ бо ѡбразъ мира сего (παράγει,—1 ред. мимоходить, 2 ред. мимоидеть, 4 ред., Остр. и проч. печ. Библіи: преходи).

7, 35 на блгоѡбразноѥ. и блгосѣданьноѥ (εὐπάρεδρον). гви неѿторжно (ἀπερισπάστως). 1 ред. блгоѡбразьноу не ѡстоупьноу гви безмълвьно, 2 ред. на блгоѡбразноѥ и неѡступьноѥ гви бес труда, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. по нын., только 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. безъмолвно, Елиз. безмолвнѹ.

7, 38 не женаи же сѧ луче твори (ὁ μὴ γαμίζων,—1, 4 ред. и нын. не въдаѧи, 2 ред. и не женаисѧ и непосѧгающиѧ оуне творить).

9, 13 и ѡлтарю присѣдащий. ѡлтарю сдѣлаютсѧ (παρεδρεύοντες, — 1, 2 и 4 ред. и нын. слоужащеи ѡлтареви).

9, 15 аз же ни ѥдиного же требова сихъ (ἐχρησάμην,—1, 2 и 4 ред. и нын. азъ же ни ѥдиного створихъ ѿ сихъ).

9, 18 да блговѣстуѧ неистрошено (ἀδάπανον) положю ѥвнглье хво. 1, 2 и 4 ред. без брашьна, нын. без мзды.

10, 5 постлани бы бо в пустыни (κατεστρώθησαν, — 1 и 4 ред. положени бо бѣша, 2 ред. положиша бо сѧ, Остр. и проч. печ. Библіи: поражени бо быша).

10, 11 в них же конци вѣко оуспѣша (κατήντηκεν, — 1 и 2 ред. доидоша, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. достигоша).

10, 13 и створи со искусо и сключенье (τὴν ἔκβασιν, — 1 и 4 ред. изводьство, 2 ред. изведениѥ, Острож. и проч. печ. Библ. ізбытіе).

10, 25 все ѥже в мѧсницѣ продаѥмоѥ ѧдите (ἐν μακέλλῳ, — 1 ред. въ разоумьници, 2 ред. въ купльници, 4 ред. въ макеліи, Острож. и проч. печ. Библ. на торжищи).

12, 25 да не будеть раскола в телеси (σχίσματα, — 1 и 4 ред. и нын. распрѧ, 2 ред. раздора).

13, 1 бы мѣдь звѧцаѧ (ἠχῶν). ли кимбалъ всклицаѧ (ἀλαλάζον). 1, 2, 4 ред. и нын. мѣдь звьнащи или кумбалъ звѧцаѧ (только 2 ред. κύμβαλον перев. кругъ мѣданъ).

14, 8 кто пристроитсѧ на бра (παρασκευάσεται, — 1, 4 ред. и нын. оуготоваѥтьсѧ, 2 ред. пуститьсѧ).

14, 16 исполнѧѧ мѣсто груба (τοῦ ἰδιώτου,—1 ред. неразоумнаго, 2 ред. рѧдьника, 4 ред. невѣстьвнаго, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. невѣжда, Елиз. невѣжды). Ср. 14, 23 вниду же невѣгласи (ἰδιῶται, — 1, 4 ред. и нын. неразоумивии, 2 ред. рѧдници).

14, 23 ѧко неистові ѥсте (μαίνεσθε,—1 ред. зли сѧ дѣѥте, 2 ред. изумлѧютьсѧ, 4 ред. и нын. бѣсѹетесѧ).

14, 28 аще не буде толковника (διερμηνευτής, — 1 ред. глъника, 2 ред. сказающаго, 4 ред. и нын. сказателѣ).

14, 33 не бо кость нестроєныꙗ бъ҃ н҃ міра и чина (двойной перев. греч. εἰρήνης, — 1, 2, 4 ред. и нын. мироу).

14, 36 ли в ва єдинѣ҃ сверьшиса (κατήντησεν, — 1 ред. или въ насъ єдинѣхъ обрѣтеса, 2 ред. или въ васъ єдинѣхъ стависа, 4 ред. и нын. достиже).

15, 2 развѣ аще не ашю вѣрукте (μὴ εἰκῇ, — 1, 2 и 4 ред. и нын. не въсоук).

15, 9 иже нѣсмь доволенъ нарещи а҃пл҃ъ (ἱκανός, — 1, 2, 4 ред. и нын. достоинъ).

15, 19 м҃лтивнѣк вс҃ѣ чл҃вѣкъ кємы (ἐλεεινότεροι, — 1 и 2 ред. поущьше, 4 ред. и нын. ѡкаан҆нѣиши).

16, 6 да вы ма препослете аможе же аще иду (προπέμψητε, — 1, 2, 4 ред. и нын. проводите). Ср. 2 Кор. 1, 16.

16, 13 мужайте҃ крѣпите҃ (κραταιοῦσθε, — 1, 2, 4 ред. и нын. оутвьржайтеса).

2 Кор. 1, 8 ꙗко҃ изнедооумѣваті на҃ и жити (ἐξαπορηθῆναι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не надѣꙗтиса).

1, 22 и давый залогъ (τὸν ἀρραβῶνα, — 1, 2, 4 ред. и нын. оброученик). Ср. Еф. 1, 14.

1, 24 не ꙗко г҃дукмъ вашей вѣрѣ (κυριεύομεν, — 1 ред. оустоимъ, 2 ред. съвладѣємъ, 4 ред. и нын. ѡбладаємъ).

2, 14 б҃у же бл҃гть іже всегда блюдущему на҃ (въ рукоп. на на҃, — τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς; 1, 2, 4 ред., Острож. и Моск. Библ. 1663 г. ꙗвлающемоу, только 4 ред., Остр. и Моск. Библ. съ прпб. иже: иже всегда ꙗвлѣющꙋ, Елиз. всегда побѣдители насъ творащемꙋ).

4, 1 не озлобихо҃са (οὐκ ἐγκακοῦμεν, — 1, 2, 4 ред. и нын. не стоужахомъ си, не стужаємъ си).

4, 4 въ єже не озарити имъ просвѣту єу҃альꙗ (εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου, — 1, 2, 4 ред. не въсиꙗти имъ свѣтоу євангліꙗ, Острож. и проч. печ. Библ. съ приб. въ єже).

5, 13 аще҃ смысли҃ ва҃ (σωφρονοῦμεν, — 1 и 4 ред. моудрьствоуємъ, 2 ред. оумудрихомъса, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. добрѣ мыслимъ, Елиз. цѣломꙋдрствꙋемъ).

6, 14 не бывайте ѡбремаиающе невѣрны҃ (ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις, — 1 ред. не бывайте претажь невѣрнымъ, 2 ред. не бывайте притажаще невѣрнымъ, 4 ред. не бываите инако ꙗре҃ носаще ꙗкоже невѣрніи, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. и не бываите оудобь преложени къ иномꙋ ꙗрмꙋ, ꙗкоже невѣрніи, Елиз. оудобь заключаєтъ въ скобки, и на полѣ: не бывайте преложни ко иномꙋ ꙗрмꙋ невѣрныхъ).

8, 20 скутающе се (στελλόμενοι τοῦτο). єда кто на҃ порече҃ во

о̂сновѣ сеи̂ (ἐν τῇ ἁδρότητι) 1, 2 и 4 ред. соумнащеса сего, Острож. и проч. печ. Библ. блюдоущеса того. Ἐν τῇ ἁδρότητι 1 и 2 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библіи: въ величьствии семь, 4 ред. въ величїи сє̃, Елиз. Библ. во о̂би́лїи семъ.

8, 22 ѥгоже и̂скусіхо̃. во мнозѣхъ многаждьı. тщалива суща (σπουδαῖον). нынѣ̃ мнозѣ̃ тщивѣйша (σπουδαιότερον). 1 и 4 ред. въстанива, въстанивѣйша, такъ и нын. только съ подстрочнымъ объясненіемъ: мно́гажды тща́тельна, мно́жае тща́телнѣйша. 2 ред. добла суща, паче доблайша.

9, 5 и прѐоустроꙗ̃ провзвѣщеноѥ. блг̃нье (1, 2, 4 ред. и нын. преже оуготоваꙗть преже възвѣщеноѥ).

11, 1 любезно внаꙗсте (ὄφελον ἀνείχεσθε) моѥ малоѥ несмысльѥ. но и̂ вниманѥте мнѣ (ἀνέχεσθέ μου). 1 ред. еда да бысте приꙗли малоѥ моѥ безоумиѥ. нъ и въсприѥмлѣте, 2 ред. подобаѥть да бысте претерпѣли мало безумью моѥму. но и̂ терпите ми, 4 ред. а̂ще бы́сте пріали малое безоумїе мое. но̂ и̂ пріемлете.

11, 2 сочтах бо вы ѥ̂диному мужю (ἡρμοσάμην,—1, 2, 4 ред. и нын. о̂броучихъ).

11, 9 недостатокъ бо мои̂ припанолніша бра̃ꙗ (1, 2 и 4 ред. лишениѥ бо моѥ испълниша братиꙗ, Острож. и прочія печатныя Библіи по нын.).

11, 27 в трудѣ. и̂ в молвѣ (μόχθῳ, — 1 и 2 ред. въ подвижении, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. подвизѣ).

12, 15 а̂з же сладцѣ и̂строшю (δαπανήσω). и̂ и̂строшенъ буду по дш̃ах ваши̂ (1, 4 и нын. и̂ждивоу, и̂ждивленъ боудоу, 2 ред. и̂здамь, и̂зданъ буду).

13, 5 сами са и̂скушайте[1]) а̂ще ѥсте в вѣрѣ. и̂ себе сгражайте (ἑαυτοὺς δοκιμάζετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. себе искоушаите).

13, 9 се же и̂ хвалимса ѡ̂ ваше̃ оу̂строѥньи̂ (τοῦτο καὶ εὐχόμεθα τὴν ὑμῶν κατάρτισιν,—1, 2 ред. и нын. се молимъса ѿ вашемь свершении, 4 ред. се̃ и̂ моли̂ ва́ше съвршеніе.

Гал. 1, 4 ꙗ̂ко да и̂зме̃ ны ѿ настоꙗща̃ вѣка лукаваго (ἐξέληται, — 1, 2, 4 ред. и нын. да избавить).

1, 14 и̂ проо̂у̂спѣвахъ во и̂юдѣи̂ствѣ паче многи̂ совзрастникъ в родѣ моѥ̃ (καὶ προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου). 1 ред. и преспѣвахъ въ жидовьствии паче многъ прамъ моихъ въ родѣ моѥмь. Προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαισμῷ также переводятъ 2, 4 ред. и нынѣшній печатный текстъ, но συνηλικιώτας 2 и 4 ред. и нын. сверстникъ.

1) Въ рукописи: искушаите.

3, 1 ô безумнии галате (ἀνόητοι, — 1, 2, 4 ред. и нын. несъмысльнии).

3, 2 се ѥдино хощю навыкнути ѿ ва (μαθεῖν,—1, 2, 4 ред. и нын. оувѣдѣти).

4, 26 горнии же ієрлм свободь ѥ (ἡ δὲ ἄνω, — 1, 2, 4 ред. и нын. вышьнии).

5, 15 блюдѣте. да не дру ѿ друга истлѣѥте (ἀναλώθητε, — 1 и 4 ред. снѣдени боудѣте, 2 ред. погублени будете, Остр. и проч. печ. Библіи: истреблéни бꙋдете).

6, 1 аще и пре ꙗтъ буде чл҃вкъ в коѥ согрѣшеньи (προληφθῇ, — 1, 2 и 4 ред. преже въпадеть, Острож. и проч. печ. Библ. въпадéт').

Еф. 1, 13 печатлѣстеса дхмь ôбѣщаньꙗ стмъ (ἐσφραγίσθητε, — 1, 2, 4 ред. и нын. знаменастеса).

1, 16 не почиваю блгдара ô ва (οὐ παύομαι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не престаю).

2, 14 и срѣдостѣньѥ ôплота разрѣшь (καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ λύσας, — 1 и 2 ред. и прегражениѥ оградѣ раздроушь, 4 ред. и нын. и средостѣніе ѡграды разоривъ).

2, 21 ô нем же всако созданьѥ снаждаѥмо растеть в хра стъ ô гѣ (συναρμολογουμένη, —1, 2, 4 ред. и нын. съставлаꙗса, съставлаѥмо).

3, 13 тѣ молю. не ôзлоблену бъти в скорбѣ мои ô ва (μὴ ἐνκακεῖν,—1 и 2 ред. не стоужити си, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библіи: не стꙋжати си).

3, 14 сего ра прегибаю колѣни мои (κάμπτω,—1 ред. покланаю, 2, 4 ред. и нын. прекланаю.

4, 14 влаѥми и преносими всѣми вѣтры оученьꙗ (κλυδωνιζόμενοι καὶ περιφερόμενοι,—1, 4 ред. и нын. вълающе са и скытающеса[1]), 2 ред. плавающии и порѣѥми).

4, 30 и не ôпечалаите дха стго бꙗ (μὴ λυπεῖτε, — 1, 4 ред. и нын. не оскърблꙗите, 2 ред. не съжалаите дхви стму бию).

4, 32 будите дру другу мастити. блгосерди (χρηστοί, εὔσπλαγχνοι, — 1, 2, 4 ред. и нын. блази, млсрди).

— дараще себе (χαριζόμενοι ἑαυτοῖς, — 1 и 4 ред. дающе собѣ, 2 ред. дарующе себѣ, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. оугажáюще дрꙋгъ дрꙋгꙋ, Елиз. прощáюще дрꙋгъ дрꙋгꙋ).

— ꙗко и хс ô бзѣ дарова на (1, 2, 4 ред. и нын. бъ о хсѣ, ὁ θεὸς ἐν χριστῷ).

6, 4 і ôци. не прогнѣвайте чадъ ваши (μὴ παροργίζετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. не раздражаите).

---

[1]) 1-я ред. отселѣ и до конца посланія по Христинопольскому Апостолу XII в.

6, 20 ő нем же молюсѧ в верігā (πρεσβεύω ἐν ἁλύσει, — 1 ред. въ оужи желѣзнѣ, 2 ред. въ вузѣ, 4 ред. въ оужā желѣзны, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ő нем же свѧзанъ ѥсмь оузы желѣзными, Елиз. ѿ нем же посо́лствꙋю во оузахъ).

Изъ отдѣльныхъ чаще встрѣчающихся словъ въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, одинаково переводятся:

Ἐπιθυμία — желанье (1, 4 ред. и нын. похоть, 2 ред. помышление) Римл. 1, 24; 6, 12; 1 Кор. 10, 6; Еф. 2, 3; 4, 22.

Περισσεύειν — излишствовати (1 ред. избыти, 2 ред. изъобиловати, 4 ред. и нын. избыточьствовати) Римл. 3, 7; 5, 15, 20; 1 Кор. 15, 38; 2 Кор. 1, 5; 7, 4; 8, 2, 7; 9, 8, 12; Еф. 1, 8.

Переводъ посланія въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ совершенно такъ же, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, отличается буквальною близостію къ греческому тексту. Одинаково удерживается греческая конструкція и въ такихъ случаяхъ, гдѣ и древніе списки и нынѣшній печатный текстъ отъ нея отступаетъ, по требованію синтаксиса славянскаго[1]). Вотъ еще нѣсколько образцовъ буквальнаго перевода.

Ἀληθεύων перев. истинствоуꙗ Гал. 4, 16 (1, 4 ред. и нын. истинꙋ гл҃ѧ, 2 ред. правдуꙗ).

Διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας — злослутьѥ и блгослутьѥ 2 Кор. 6, 8 (1 ред. съ перестан. хваленикмь и гаженикмь, 2 ред. хулениемь и похвалениемь, 4 ред. и печ. Библ. по нын. гаженіемъ и блгохваленіе).

Ἐθηριομάχησα — звѣрокоторахсѧ 1 Кор. 15, 32 (1 и 2 ред. звѣри преданъ бытхъ, 4 ред. и нын. съ звѣре борахсѧ).

Κατάλαλος — огл҃ьникъ Римл. 1, 30 (1, 2, 4 ред. и нын. клеветникъ).

Ὁ κατηχούμενος — оглашаємыи, ὁ κατηχῶν — оглашаꙗи Гал. 6, 6 (1, 2, 4 ред. и нын. оучаисѧ, оучаи; только 2 ред. вм. оучаисѧ имѣетъ оучимы).

Παιδαγωγός — дѣтоводець Гал. 3, 24 (1 ред. педагогь, въ отд. спискахъ пѣстоуньникъ, пѣстоунъ, 2 ред. казатель, 4 ред. и нын. пѣстꙋнъ).

Συνεργοί — сдѣлници 1 Кор. 3, 9 (1, 2, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библ. поспѣшьници, Елизав. споспѣшницы). Ср. 2 Кор. 1, 24.

Χειροτονηθείς — руко(поло)же 2 Кор. 8, 19 (1 и 4 ред. свщьсѧ, 2 ред. свщнъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. освщьсѧ, Елиз. ѡсвщенъ).

Греч. неопредѣленное съ εἰς τὸ передается неопредѣленнымъ славян-

1) Примѣры см. въ нашей книгѣ: «Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879, стр. 251—252, 288, 341.

скимъ съ прпб. ѥже, въ ѥже Римл. 1, 11, 20; 3, 26; 4, 11, 13, 16, 18; 7, 4; 8, 29; 11, 11; 12, 2, 3; 15, 8, 16.

Переводится греч. членъ мѣстоименіемъ иже Римл. 3, 5 — и҇ наносѧ гнѣвъ; Еф. 1, 11 по пре҇ложенью иже вса дѣющаго.

Оставлены безъ перевода такія греческія слова, которыя давно уже переведены въ спискахъ 1 и 2 редакцій, а также въ нынѣшнемъ печатномъ Апостолѣ:

Ἀσέλγεια — асєлгиꙗ Гал. 5, 19 (1 ред. стоудолъжьствиѥ [1]), 2 ред. преблужениѥ, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. стꙋдодѣаніе).

Γράμματα — грамоты Гал. 6, 11 (1, 2, 4 ред. и нын. книгы).

Διακονία — диꙗконство 2 Кор. 9, 12 (1, 2, 4 ред. и нын. работа).

Διάκονος — дьꙗконъ 2 Кор. 6, 4 (1, 2, 4 ред. и нын. слоуга).

Εἰκών — икона 2 Кор. 3, 18 (1, 2, 4 ред. и нын. образъ).

Εὐτραπελία — єитрапєлиꙗ Еф. 5, 4 (1 ред. скврънъство, искрѣнство [2]), 2 ред. оплазньство, 4 ред. шегы, Острож. и проч. печ. Библ. кощꙋны).

Κανών — канонъ 2 Кор. 10, 13, 16 (1, 4 ред. и нын. правило, 2 ред. исправлениѥ, оправлениѥ).

Οἰκονόμος — икономъ Гал. 4, 2 (1, 4 ред. и нын. приставьникъ, 2 ред. строитель).

Προσφορά — просфора Еф. 5, 2 (1, 2, 4 ред. и нын. приношениѥ).

Στεῖρα — стир҇ Гал. 4, 27 (1, 2, 4 ред. и нын. неплодъ).

Оставлены такъ же, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, нѣкоторыя собственныя имена съ греческими окончаніями: изл҇итісь Римл. 11, 1; лукиос, тертиωс, гаиос 16, 21—23.

5. Погодинскій № 27 Апостолъ представляетъ немногія и несущественныя отличія текста сравнительно съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта. Даемъ здѣсь полный перечень этихъ отличій изъ первыхъ пяти посланій ап. Павла.

Римл. 1, 21 і бл҇годариша (Чуд. лі бл҇годаріша).

3, 26 въ ѥ҇ быті ѥму пр҇вдну. и оправдающа суща ѿ вѣры ісвы (Ч. оправдающю).

4, 18 въ ѥже быти ѥму (о҇цю опущ.) мьног҇ ꙗзык҇.

4, 19 (и опущ.) оумершвеньѥ ложеснъ сарринъ.

4, 20 во ѡбѣщаньи же бж҇и не оусумнѣ҇са (Ч. не оусоумнѣсѧ) невѣрьѥмь.

1) Въ основномъ спискѣ 1 ред. Толк. Апостолѣ 1220 г. стоудолъжьствьноѥ.

2) Скврънъство — въ Охрид. Апост. XII в.; искрѣнство — въ Христинопол. Апостолѣ, по изд. Е. Калужняцкаго, но правильнѣе читать и скрѣнство (скрѣнъство — въ Слѣпч. Апостолѣ XII в. и во многихъ другихъ спискахъ).

5, 8 и (приб.) ꙗко ѥще грѣшнꙑ сущи на. хс за ны оумре.

6, 13 и оуды ваша оружьꙗ правды бжꙗ (Ч., какъ и всѣ списки, бжи).

6, 19 сицѣ нынѣ приставите оуды (ва́ша оп.) работны правдѣ во освщнье.

8, 3 і о грѣсѣ осуди сущии грѣ. плотью (Ч. в плоти).

8, 9 сь (Ч. се) нѣсть того.

8, 17 аще чада. і наслѣдници. наслѣдници (Ч. оп.) оубо бжи. наслѣдници (Ч. снаслѣдници) же ху. аще с ни (Ч. оп.) спостраже.

8, 26 тако и дхъ съ нами (Ч. оп.) сзаступаѥ немощі наша.

8, 30 сиꙗ и оправди (Ч. опра́вда).

8, 32 иже ѹбо (Ч. оп.) своѥ сна не пощадѣ.

9, 7 но ѡ исаацѣ наретсѧ (Ч. наречетисѧ) сѣмѧ.

9, 29 аще не бы (Ч. бы оп.) гь саваофь ѡстави на сѣмени.

11, 27 и си имъ ѿ мене завѣти (Ч. завѣ).

11, 35 ли кто пре ѥму да (Ч. прежѐ далъ ѥмоу).

12, 10 братолюбьѥ в собѣ любезно (Ч. любе́зни).

12, 12 скорбьми (Ч. скорбью) претерпѧще.

13, 7 ѿдадите ѹбо вст долги (Ч. долгъ).

15, 16 сщно (Ч. осщно).

15, 21 но ꙗко пишесѧ. внеродѧ ти (Ч. оп.) имъ не взвѣстисѧ о не оузрѧ (т. е. Погодинскій Апостолъ представляетъ двойной переводъ греч. ὄψονται; внеродѧ = древнеслав. вънадрѧть).

16, 2 о нейже аще ѹ ва (Ч. ѹ оп.) требуѥ вещі.

16, 3 цѣлуйте прискулу (Ч. прискоу).

1 Кор. 1, 21 не позна миръ прмдрсти (Ч. мдрсти).

1, 29 да не похвалитсѧ (Ч. да не хвалитсѧ).

2, 1 придох. не по преодержанью словеси ли в прмдрти (Ч. в оп).

2, 6 прмдрт же не вѣка сего ни кнѧзѧ вѣка сего (Ч. послѣднія слова, набранныя съ разрядкой, опускаетъ) оупражнѧѥмаго.

2, 15 дхвный же расужаѥ оубо весь (Ч. всѧ).

3, 18 ни ѥдин же себе да прелщаѥть тщими словесы (Ч. послѣднія два слова оп.)

7, 6 се же глю по свѣту (Ч. по попоущею).

7, 9 оуне бо и (и приб.) ѥсть посагати.

7, 19 блюденьѥ (Ч. сблюдеѥ).

7, 36 аще кто не в блзѣ образѣ на двство своѥ нелѣпоѥ мысли (т. е. двойной переводъ греч. ἀσχημονεῖν, — Чуд. аще же кто нелѣпоѥ на двство своѥ мысли).

7, 38 тѣ же вдаꙗи браку свою дву добрѣ твори (Ч. всѣ эти слова опускаетъ).

8, 6 въ концѣ стиха приб.: и̓ е̓ди̑ дх҃ъ ст҃ъ. и̓ въ нем же всѧческаꙗ и̓ мы в не̑.

9, 14 и̓же кѵаньѥ повѣдающи̑ (въ Чуд. иже стерто).

10, 2 и̓ вси оу̓ моисѣꙗ (Ч. в мѡсиꙗ) кр҃тиша̑.

10, 29 ѿ иноꙗ судиса свѣсти (Ч. соу̓дитсѧ ѿ иноꙗ свѣсти).

11, 4 на главѣ имѣꙗ вѣнець (Ч. послѣднее слово оп.).

12, 10 опущ.: и̓номоу же даръ и̓цѣлеꙗ о̓ то̑ же дс҃ѣ (какъ читается въ Чуд.).

12, 26 срадуютсѧ вси (Ч. всі оудı).

12, 29 еда вси силы дѣю̑ (приб.).

13, 11 ꙗко младенець мр҃тьвова̑ (Ч. помышлѧ̑).

14, 3 созданиѥ и̓ оу̓тѣшениѥ и̓ оу̓тверженьѥ (Ч. вм. послѣдняго слова: оутѣхоу).

14, 27 ли множаѥ три. по части (Ч. по части оп.).

15, 5 о̓диному на .г҃. (Ч. обѣма на .г҃.)

15, 20 въ началѣ стиха не чит. нынѣ же (какъ въ Чуд.).

16, 4 со мною и̓ду̑ и̓хже а̓ще и̓скусите (Чуд. послѣднія три слова оп.).

2 Кор. 1, 7 стр҃темъ ѥ̑ (Ч. стр҃тмъ, безъ приб.).

2, 3 печа̑ на печа̑ (Ч. оп. на печа̑).

4, 14 и̓ пре̑поставѝ (Ч. пре̑ставѝ).

8, 4 молѧще на̑ хво̑ю бл҃тью. бл҃ть и̓ о̓бщину служеньꙗ и̓же к ст҃мъ (Ч. мо́лѧще нашю бл҃ть. и̓ о̓бщи́ноу слоуже̑ꙗ и̓же къ ст҃мъ).

8, 5 б҃ви (Ч. г҃ви).

8, 12 на не̑ а̓ще и̓ма̑ кто (Ч. кто оп.) бл҃гоприꙗтно.

9, 5 да приду̑ пре̑ (Чуд. пре̑ оп.) к ва̑.

10, 16 в превышаꙗ (Ч. в преминоувшаꙗ) ва̑ бл҃гвѣстити.

Гал. 2, 17 о̓правдихомсѧ (Ч. о̓брѣтохомъсѧ) и̓ сами грѣшници.

4, 4 посла сн҃а своѥ̑ б҃ъ единороднаго (Ч. послѣднее слово оп.)

5, 26 дру̑ друга призирающе (Ч. прозыва́юще).

Еф. 1, 15 вѣру о̓ хс҃ѣ іс҃ѣ (Ч. ѡ̓ г҃ѣ і̓сѣ).

1, 22 и̓ того да̀лъ (Ч. и̓ того̀ далъ главоу̑) па̑ всего цр҃кви.

2, 5 животвори іс̑ хс҃мь (Ч. животвори̑ съ хм҃ь).

4, 16 вс҃ѣ о̓бличеньѥ̑ дѣꙗньꙗ (Ч. все́мь о̓бличье̑ даꙗ́ньꙗ).

— врастеньѥ (Ч. взрастеньѥ) телеси.

5, 10 что ѥ̑ бл҃гооу̓годно б҃ви (Ч. г҃ви).

6, 7 с любовью раб҃тающе г҃ви с бл҃горазумьѥ̑ (т. е. двойной переводъ греч. μετ᾽ εὐνοίας, — Чуд. с любо́вью).

Итакъ, Погодинскій № 27 Апостолъ долженъ быть названъ точною

копіей апостольскаго текста, содержащагося въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта. Какъ такой, и какъ списокъ весьма исправный, Погодинскій Апостолъ восполняетъ пропуски, исправляетъ ошибки и указываетъ чтенія Чудовского списка въ мѣстахъ загрязненныхъ, выцвѣтшихъ, вообще не ясныхъ и неразборчивыхъ, каковыхъ мѣстъ здѣсь не мало. Напр. въ 1 посл. къ Кор. 12, 3 дх҃мь (въ Чуд. опущ.); 12, 23 неч҃тьнѣйша (Чуд. чтнѣйша); 13, 4 не ѡплазуѥ҃ (Чуд. не ѡплазоую҃) и т. д. Отдѣльныя слова, неясныя въ Чудовской рукописи, ясно и легко читаются въ Погодинскомъ спискѣ (см. 1 Кор. 1, 6, 7, 21; 2, 9; 3, 20; 10, 8 и др.). Что Чудовская рукопись послужила оригиналомъ для Погодинскаго Апостола, а не наоборотъ, доказательствомъ этого служитъ то, что Чудовской списокъ по почерку и по правописанію древнѣе Погодинскаго. Чудовская рукопись написана въ половинѣ XIV в. Что касается правописанія, отмѣтимъ предпочтительное употребленіе въ Погодинскомъ Апостолѣ *у* вм. *оу* (тогда какъ въ Чудовскомъ спискѣ предпочтительно употребляется *оу* и только изрѣдка, большею частію въ концѣ строки, *у*), также употребленіе *и* послѣ гортанныхъ тамъ, гдѣ въ Чуд. рук. поставлено ы (напр. 1 Кор. 9, 10 верхии; 10, 33 не искии; 2 Кор. 10, 10 крѣпки и т. д.), *во* вм. въ (1 Кор. 7, 18 и др.). Въ Погодинскомъ Апостолѣ буквенныя титла нерѣдко употребляются тамъ, гдѣ въ Чудовской рукописи видимъ полное написаніе слова, напр. 1 Кор. 6, 7 что ра҃, па҃ (Чуд. что ради, паче); 6, 10 ни та҃є (Чуд. ни татьѥ) и т. д. Писецъ Чудовской рукописи иногда вставляетъ въ слова отдѣльныя греческія буквы, напр. 1 Кор. 12, 13 іюдѣоі (такъ же и Гал. 2, 15); 16, 19 акυла; Еф. 5, 4 ѐυтрапелиѩ. Въ Погодинскомъ Апостолѣ эти слова написаны такъ: июдѣи, акила, ѐитрапелиѩ. — Дѣло нужно представлять такъ, что изготовленный въ Константинополѣ самимъ ли св. Алексіемъ или по его порученію кѣмъ либо изъ русскихъ, жившихъ тогда въ Константинополѣ въ Студійскомъ монастырѣ и занимавшихся списываніемъ славянскихъ книгъ Св. Писанія и богослужебныхъ для отсыла ихъ на Русь, нынѣ Чудовской списокъ Новаго Завѣта былъ принесенъ въ Москву и здѣсь сдѣлано было съ него нѣсколько болѣе или менѣе точныхъ копій, каковы Никоновскій и Толстовскій списки Четвероевангелія и этотъ Погодинскій № 27 Апостолъ.

Г. Воскресенскій.

1903 г. 30 августа.
Сергіевъ Посадъ.

Dla czego Polacy popierali drugiego Dymitra Samozwańca?

Kiedy drugi Dymitr pojawił się w Starodubiu, poplecznicy jego bezzwłocznie rozpoczęli starania, aby jak najwięcej sprowadzić dlań rot zaciężnych z Polski.

Z ludności miejscowej tylko nieznaczne można było zebrać siły, główne bowiem jej zastępy, pod dowództwem Bołotnikowa, walczyły wówczas w Tule. To też już w połowie lipca r. 1607 rozsyłał Dymitr listy do „Rotmistrzów ziemi Litewskiej i Towarzyszów ich", wzywając, aby mu jak najprędzej przybywali na pomoc.

W pismach tych opowiadał Samozwaniec, że musiał schronić się na Litwę, chcąc uniknąć zamachów zdradzieckich Wasila Szujskiego i „jego sprawców", wówczas zaś powrócił do „ojczyzny swej", do miasta Starodubia, a zamierzając na nowo podjąć walkę z swoimi wrogami, dał listy niniejsze „od swego carskiego prześwietłego lica Panu Zerstinowskiemu i towarzyszom jego". „Wy tedy" — czytamy dalej w tychże pismach — „do nas zjedźcie się, k'naszemu Carstwu, w sławny zamek Starodub, z łaski swojej zebrawszy się z żołnierzami i z kozakami i ze wszystkim ludem rycerskim, służyć nam, Wielkiemu Caru Dmitru Iwanowiczu, przeciw zdrajcom naszym. A jako wy będziecie przy naszem carskiem Wieliczestwie, i my was pożałujem swojem carskiem pożałowaniem (t. j. hojnie obdarzymy): kto zechce w naszej ojczyźnie być, my was pożałujemy, a jeśli zechcecie zjachać (t. j. odjechać), my was każem wypuścić z wielką chęcią (t. j. z wdzięcznością) i z podarki i naposledniemu (t. j. ostatniemu) pachołku. Gdy przyjedziecie do ziemie Moskiewskiej, w każdem miejscu dadzą wam stacyą, a pieniądze nagrodne naprzód będą wam posłane. A po czemu będą płacić w Koronie Polskiej i w W. Księstwie Litewskiem, i my we dwój i we trójnasób za służbę każem (wam) zapłacić" [1]).

---

1) Rps. Bibl. Ossol. 168, k. 527.

Wobec tak hojnych obietnic nie możemy się dziwić, że pod chorągwie jego tłumnie garnęli się różnego rodzaju awanturnicy i hołysze.

Oprócz owego, zresztą nieznanego nam bliżej „Zerstinowskiego", działali w tej sprawie także inni ajenci. Szczególną gorliwością odznaczali się Fryderyk Tyszkiewicz i Mikołaj Charliński. Obydwaj w listach swych nie tylko twierdzili z niezrównaną bezczelnością, że pretendent ten był tym samym Dymitrem, który przed kilkoma laty przebywał w Polsce, ale nadto największemi obsypywali go pochwałami [1]).

Zabiegi ich nie pozostały też bez skutku. Wkrótce siły zbrojne Samozwańca coraz bardziej poczęły wzrastać. „Moskwy, choć nie barzo dobrego wojska", zebrano „do trzech tysięcy" [2]). Niebawem poczęły się gromadzić także owe roty zaciężne, sprowadzone z Polski. Jeden z pierwszych, bo już dnia 2-go września t. r. przybył do Starodubia „Pan Budzilo, chorąży mozyrski", któremu zawdzięczamy nader cenny i ciekawy dyaryusz do historyi wypadków ówczesnych [3]). Nieco później łączyli się z nim inni [4]), jako też oddziały kozaków zaporoskich. Z końcem października „przyszedł Pan Samuel Tyszkiewicz, który miał ze sobą 700 usarzów i 200 piechoty", wkrótce potem „Pan Walawski w 500 jazdy, a 400 piechoty". W grudniu przybyli: Wieloglowski, Rudnicki, Chruśliński, Kazimierski i Mikuliński. Nie ulega też wątpliwości, że wówczas już w ścisłem porozumieniu z Samozwańcem działali także książe Adam Wiśniowiecki i kniaź Roman Rożyński [5]). Wiśniowiecki pierwszy z wybitnych osobistości pojawił się w obozie drugiego Dymitra [6]), książe Rożyński żaś wprawdzie dopiero z końcem r. 1607 wkroczył w granice państwa moskiewskiego, ale na parę miesięcy przedtem rozpoczął przygotowania do wyprawy swej, a już w październiku Walawskiego i innych wysłał mu na pomoc [7]).

W listopadzie t. r. przybył nadto do obozu Dymitra nowy samozwaniec, który udawał brata owego Piotraszka, a syna Fiedora, ostatniego z potom-

1) Jeden z takich listów Fryderyka Tyszkiewicza znajduje się w rpsie Bibl. Ossol. 1848 (str. 15—17). — List Mikołaja Charlińskiego (Charlęskiego) ogłosił Niemcewicz (Dzieje Zygmunta III-go T. II, str. 202—203). O zabiegach jego wspomina także Stanisław Kurowski w liście z dnia 30-go listopada r. 1607 (Rps. Muz. XX. Czartor. 342, str. 517).

2) Marchocki, str. 8.

3) Wydany przez Kojałowicza w I-szym tomie „Русс. Истор. Библіотеки".

4) Z opowiadania Budziły wynika, że w wojsku Samozwańca znajdowała się już w połowie września r. 1607 pewna ilość polskich oddziałów zaciężnych.

5) Właściwe jego nazwisko było Rużyński, gdyż gniazdem tej rodziny był Stary Rużyn, wieś położona na Wołyniu, w powiecie kowelskim (ob. „Słownik Geogr. Kr. Pols." T. X, str 48; — Boniecki „Poczet rodów", str. 286—289); tak też najczęściej nazywają go źródła współczesne. Dla uniknięcia jednak nieporozumień podajemy je w brzmieniu, ogólnie przyjętem.

6) Marchocki, str. 10.

7) Tamże, str. 9.

ków Monomacha. Oto bowiem, co pisze Stanisław Kurowski w liście z dnia 30-go listopada:

,,Oznajmuję też Waszmości, że mamy tu przy sobie jeszcze drugiego Carowicza, stryjecznego brata Dymitrowego[2]), który niedawno był na wojnę przyszedł ze 3,000 kozaków, któremu imię Fiedor Fiedorowicz. Jest sam z ludem swoim pod regimentem Cara naszege i służy mu jako który bojarski syn, jednakże jest w wielkiem u Cara postanowieniu'' [2]).

Z wiosną roku następnego armia Samozwańca zebrała się pod Orłem. Przybył tam także kniaź Roman Rożyński na czele czterotysięcznego, doborowego oddziału wojska. Skoro tylko śniegi stopniały, rozpoczęły się działania wojenne, a Dymitr, jak wiadomo, odniósłszy walne zwycięstwo pod Bołchowem, niebawem pod samą stolicą rozłożył się obozem.

W takich warunkach bardzo pożądanem musiało być dla Szujskiego, jak najprędzej pozbawić go tak cennych dlań posiłków polskich. W tym celu, w rokowaniach ówczesnych z posłami polskimi, bardzo usilnie domagał się, aby Zygmunt odwołał Polaków, walczących w armii Samozwańca. Posłowie polscy przez długi czas nie chcieli przyjąć tego zobowiązania. W końcu jednak, przekonawszy się, że nie przyjmując go, wolności wcale odzyskać nie zdołają, zgodzili się i na to żądanie. Tak więc stanął wreszcie nowy rozejm między Polską a Moskwą, według którego król polski miał odwołać ,,kniaziów Romana Rożyńskiego i Adama Wiśniowieckiego'', jako też ,,innych panów i rotmistrzów polskich i litewskich'', którzy zostawali w usługach Dymitra, a na przyszłość czuwać nad tem, ażeby i inni poddani jego najściślej przestrzegali traktatu wówczas zawartego [3]).

Wkrótce atoli okazało się, jak złudne pod tym względem były nadzieje Szujskiego.

Posłowie polscy bardzo słusznie uważali zawarcie tego rozejmu za wymuszone, a więc nieważne i w rzeczywistości wcale ich nieobowiązujące [4]). Zdaje się też, że niebardzo szczerze wzywali Polaków, bawiących w Tuszynie, do opuszczenia sprawy Samozwańca. Tak więc pozostali w jego obozie nie tylko ci, którzy przedtem już oddali mu swe usługi, ale nadto właśnie wówczas przybyły mu na pomoc nowe i wcale liczne zastępy. Marchocki powiada, że ,,tak szczęśliwą była ta wojna, iż rzadko kiedy minęło ćwierć

1) Byłby to właściwie nie brat stryjeczny, lecz synowiec Dymitra.

2) W liście do ,,Pana Waskowskiego'', datowanym z Brańska, dnia 30-go listopada r. 1607 (kopia współczesna w rpsie Muz. XX. Czartor 342, str. 517—518).

3) Szczerbatow, Исторія Россійская. T. VII, cz. III, str. 99—113. — Buturlin, Исторія смутнаго времени Ч. II. Приложенія. Str. 59—70.

4) Aleksander Gosiewski całkiem otwarcie oświadczył to posłom moskiewskim podczas rokowań w r. 1615 (Suppl. ad Historica Russiae Monum. Str. 445—446).

roku, albo i miesiąc, w którymby tysiąc, lub przynajmniej kilkaset ludzi do wojska z Polski nie przybyło".

Pomiędzy tymi nowymi uczestnikami tej walki znowu wiele było awanturników, którzy dla zysku, spodziewając się hojnej nagrody, udawali się do Tuszyna. Ale byli między nimi i tacy, co z zupełnie innych pobudek śpieszyli pod chorągwie Dymitra i do zwycięstwa jego bardzo śmiałe i daleko idące przywiązywali nadzeje i plany polityczne.

Według powszechnie przyjętego dotąd mniemania, rokosz Zebrzydowskiego zakończył się przeproszeniem Zygmunta przez wojewodę krakowskiego, na konwokacyi, zebranej w maju r. 1608. W istocie jednak rzecz się miała zupełnie inaczej, a bitwa guzowska [1]) wcale jeszcze nie złamała stronnictwa malkontentów. Już bowiem w sierpniu t. r. przewódcy rokoszu rozpoczęli starania, ażeby na nowo rozpocząć walkę z Zygmuntem. W tym celu na dzień 16-go września, do Warszawy zwołali sejm elekcyjny [2]), a gdy — o ile się zdaje — udział w zebraniu tem nie był dość liczny, rozpisali nowy zjazd, który miał się odbyć pod Lublinem, ,,prędko po Trzech Królach'' w roku następnym [3]). Równocześnie przygotowywali się także, ażeby i w sposób zbrojny poprzeć swe usiłowania. W Koronie na czele tych hufców, mających walczyć w sprawie rokoszu, stał ,,pułkownik'' Ludwik Poniatowski, jako też kilku ,,rotmistrzów'', jak Maciej Dębiński, Andrzei Kołuski i Maciej Budzanowski [4]). Na Litwie duszą tych zabiegów był książe Janusz Radziwiłł.

Właśnie wówczas pod Brześciem rozłożyło się obozem wojsko inflanckie, które od dłuższego czasu niepłatne, dla uzyskania żołdu zaległego podniosło konfederacyę i zajęło tamtejsze dobra królewskie. Otóż konfederatów tych pozyskał Radziwiłł dla sprawy rokoszu i zaciągnął ich na swój żołd, a prócz tego także inne hufce zbrojne gromadził. Położenie na Litwie tem bardziej się zaostrzało, że pomiędzy Radziwiłłem a Chodkiewiczem, który jako hetman litewski dowodził tamtejszem wojskiem królewskiem, oddawna także osobiste zachodziły urazy i niechęci [5]).

Zygmunt, zatrwożony tem działaniem rokoszan, w październiku i grudniu r. 1607 wzywał tak dworzan swych, jak senatorów sobie życzliwych, aby ,,jako najrychlej i z największą gotowością przybywali do Krakowa, dla

1) Stoczona dnia 5-go lipca r. 1607.

2) Rps. Bibl. Ossol. 2, 280, k. 55.

3) Rps. Muz. XX. Czartor. 341, str. 918.

4) Wojska te miały się rozlicznych dopuszczać nadużyć. Uniwersały, w tej sprawie wydawane przez Zygmunta i Żółkiewskiego, ogłosili Bielowski („Pisma Stan. Żółkiewskiego", str. 183—184) i Rembowski („Konfederacya i rokosz". Cz. II, str. 218—224).

5) Naruszewicz, Historya J. K. Chodkiewicza (Warszawa, 1805). T. I, str. 158, 186—205.— Archiwum Radziwiłłów (SS. Rer. Polon. T. VIII, str. 243).

odratowania jego dostojeństwa, jako głowy tej Rzeczypospolitej", a zarazem ażeby ,,tak szkodliwemu zapędowi tych swawolnych ludzi wszelakim sposobem zabiegać nie omieszkali" [1]). Tem chętniej więc przyjął pośrednictwo, które mu ofiarował zebrany w październiku t. r. synod piotrkowski, jako też niektórzy znakomici senatorowie, jak Janusz Ostrogski, kasztelan krakowski i Stanisław Żółkiewski. Szczególnie ten ostatni gorliwie zajął się tą sprawą. Za jego też staraniem zgodził się na to Zebrzydowski, że senat miał załatwić wszelkie sprawy, przez rokosz poruszone i istotnie dnia 6-go czerwca r. 1608 [2]) przybył na konwokacyę do Krakowa i króla przeprosił.

Zupełnie odmienne jednak stanowisko zajęli inni rokoszanie.

Na kilka tygodni przedtem, z końcem marca t. r. zebrali się w Krasnymstawie ,,pułkownicy, rotmistrze, towarzysze i wszytko rycerstwo" rokoszowe i nową zawiązali konfederacyę. W uniwersale, wydanym w imieniu tego związku, oświadczają jego twórcy, że na konwokacyi krakowskiej ,,Rycerstwo koronne i W. Księstwa Litewskiego tylko jakąś malowaną może odnieść satysfakcyą", ponieważ senatorowie, należący do obozu królewskiego, ,,deputatów na to i pozwolenia ze wszytkich województw nie otrzymawszy, sami, privata autoritate, coś nowego stanowić" zamierzają i ,,teraz jedynie z Panem Wojewodą krakowskim, jakoby o prywatne sprawy pojednać się" usiłują. Z tego też powodu — powiadają dalej autorowie tego pisma — ,,ten teraźniejszy kaptur [3]) nasz ponowioną przysięgą utwierdzamy i przy przedsięwzięciu swem mężnie stać obiecujemy, przed Bogiem się oświadczając i wszytkimi obywatelami tej sławnej Korony, że mocnie, nieodmiennie we wszytkich zaciągach przy Jego Mości Panu Wojewodzie krakowskim do gardł naszych stać nie zaniechamy i z nim wespół, dla miłej wolności, nawet wszytko najgorsze ponieść gotowiśmy".

Akt ten, pełen wyrzekań na ,,opresyą" i ,,fortele" stronników królewskich, podpisali dwaj ,,pułkownicy", a mianowicie niejaki Wysocki i ów wymieniony powyżej Ludwik Poniatowski, jako też czternastu ,,rotmistrzów" [4]).

Podobnie i na Litwie zwołanie konwokacyi krakowskiej nie sprawiło pożądanego wrażenia. Wprawdzie w czerwcu t. r. za pośrednictwem Henryka Firleja, referendarza koronnego i innych senatorów, pozornie pojednał

---

1) Rps. Muz. XX. Czartor. 341, str. 918. — Rps. Bibl. Ossol. 2, 280, k. 55.

2) Wielewicki, Dziennik etc. T. II, str. 274. — W kilka dni później, dnia 14-go t. m. przeprosili króla także Szczęsny Herburt, Piotr Łaszcz i Zygmunt Grudziński, wojewoda rawski.

3) Kapturem nazywano konfederacyę, zawiązaną podczas bezkrólewia.

4) Akt ten, datowany z dnia 25-go marca r. 1608, znajduje się w współczesnych odpisach w rękopisach Muz. XX. Czartor. 341 (str. 999—1002) i 343 (str. 138—140), jako też w rpsie Bibl. Jagiell. 166 (k. 182).

się Radziwiłł z Chodkiewiczem, ale króla nie przeprosił [1]) i jak świadczą wypadki następne, intryg swych i zabiegów przeciw Zygmuntowi wcale nie zaniechał. Pomimo więc pogodzenia się z dworem Zebrzydowskiego, dość liczne jeszcze było stronnictwo malkontentów tak w Polsce, jak na Litwie.

Atoli przy ówczesnem usposobieniu narodu niełatwo było przeciwnikom Zygmunta, bez obcej pomocy, na nowo otwartą rozpocząć z nim walkę. W owej odezwie konfederatów krasnostawskich uskarżają się przewódcy tego związku na „oziębłość ludzką w rzeczach tak wielkich, że niektórzy, mało dbając na konfederacye, obowiązki, pod sumnieniem, pod uczciwością na się dane, tego wszytkiego i tych przytem, co się za to ujęli, sromotnie odbiegają". Przy takiem więc zobojętnieniu ogółu dla sprawy rokoszu, należało przedewszystkiem o tę obcą pomoc postarać się, a zabiegi w tym celu — jak w parę lat później oświadczył sam Zygmunt Chodkiewiczowi — głównie podejmowali Janusz Radziwiłł, Szczęsny Herburt i Piotr Gorajski [2]).

Tego poparcia z zewnątrz spodziewano się naprzód ze strony Moskwy, a mianowicie od drugiego Samozwańca, któremu wówczas poddała się już bardzo wielka część państwa moskiewskiego.

Jak wiadomo, jeszcze w r. 1605 niektórzy przewódcy malkontentów polskich weszli z pierwszym Dymitrem w ścisłe porozumenie. Samozwaniec chętnie zawiązał z nimi bliskie stosunki i tak pieniądzmi, jak w sposób zbrojny gotów był poprzeć ich usiłowania [3]). Na sejmie w r. 1611 oświadczył podkanclerzy koronny Szczęsny Kryski, że dla udzielenia pomocy rokoszanom miano zebrać pod Smoleńskiem 40,000 wojska moskiewskiego pod dowództwem Dymitra Szujskiego, a nawet na jego własne powołał się w tej sprawie świadectwo [4]). Nie ulega też wątpliwości, że gdyby nie nagła śmierć pierwszego Samozwańca, zupełnie odmienny byłby tak przebieg rokoszu ówczesnego, jak w ogóle wielu z wypadków następnych.

Otóż o podobną pomoc postanowiono postarać się także ze strony dru-

1) Naruszewicz twierdzi w „Historyi Chodkewicza" (t. II, str. 200), a za nim powtarzają to i inni autorowie, że Janusz Radziwiłł listownie króla przeprosił, jednak wiadomość ta niewątpliwie jest mylną. Z rozmowy bowiem, ktorą w r. 1611 miał Zygmunt z tymże hetmanem litewskim, wynika, że dumny ten magnat ani pisemnie, ani osobiście tego nie uczynił (Korespondencye J. K. Chodkiewicza etc. Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. T. I, str. 81—82). W ogóle Janusz Radziwiłł do końca życia zostawał w opozycyi przeciw dworowi i przeważnie przemieszkiwał w Prusiech (E. Kotłubaj „Galerya portretów Radziwiłłowskich". Str. 159—160).

2) Korespondencye J. K. Chodkiewicza, tamże.

3) A. Hirschberg, Dymitr Samozwaniec. Str. 173—178, 255—256.

4) Dymitr Szujski wraz z braćmi Wasilim i Iwanem bawił wówczas jako jeniec wojenny w Warszawie.

giego Dymitra [1]) — jak to później publicznie nie wahali się oświadczyć najznakomitsi z senatorów polskich.

Niestety nie umiemy powiedzieć na pewne, kto w tej sprawie odegrał rolę pośrednika, zdaje się jednak, że misyi tej podjęli się trzej z rotmistrzów konfederacyi brzeskiej, którzy w lipcu r. 1608 przybyli do obozu tuszyńskiego, a mianowicie: Aleksander Zborowski [2]), Andrzej Młocki i Marek Wilamowski. Każdy z nich z wcale znacznym oddziałem wojska przyłączył się do armii Samozwańca. Ten ostatni „miał ze sobą“ — jak się wyraził Marchocki — „pod tysiąc człowieka dobrego, Młocki przyprowadził dwie chorągwie, husarską i kozacką, a Zborowski „kilkanaście set człowieka“ [3]). Oni to prawdopodobnie prowadzili w obozie tuszyńskim owe zabiegi przeciw Zygmuntowi, których ostatecznym celem miało być osadzenie Samozwańca na tronie polskim.

W sierpniu t. r. nowy, a niepospolitych zdolności wojownik, Jan Piotr Sapieha, starosta uświatski, wystąpił również do walki przeciw Wasilowi Szujskiemu. Ten jednak z zupełnie odmiennych pobudek oddał usługi swe Dymitrowi.

Starosta uświatski, podobnie jak wówczas cała rodzina Sapiehów, należał do wiernych stronników Zygmunta. Ukończywszy nauki we Włoszech [4]), przez czas dłuższy służył wojskowo pod dowództwem Zamojskiego i Chodkiewicza i tak na Wołoszczyźnie, jak w Inflantach nieraz świetnie się odzna-

1) Że takie były zamiary ówczesnych przewódców malkontentów polskich, wynika to z wielu świadectw późniejszych, a mianowicie dwóch mów, t. j. Szczęsnego Kryskiego i Lwa Sapiehy, wypowiedzianych na sejmach w r. 1611 i 1613. I tak w r. 1611 oświadczył podkanclerzy Kryski:

„Wszak (teraz) odkryć może, co się dotąd taiło. Zaszły były i pierwszego, co na Moskwie zabit, Otrepicja zamysły. Tak daleko zaszły praktyki, że sobie koronę polską odnieść obiecował. Tuszył i ten wtóry (Dymitr) rzeczom swoim dobrze, skoroby moskiewskich skarbów dopadł. Są żywi, co pierwszego intruza spraw wiadomi. Jest Dymitr Szujski, co się ze 40 tysięcy pod Smoleńsk, w ono nieszczęsne Rzeczypospolitej naszej zamieszanie gotował. Na co, niechaj go pytają sami ci, co tego wtórego do Polski wabili. A czekaćże było tego, ażby był nieprzyjaciel w ojczyźnie naszej sedem belli założył? A czekaćże, ażby był zamysły swoje wywarł? Zaprawdę byłoby nierychło, chyba po polsku, po szkodzie rzeczy dźwigać“ (Rps. Bibl. Ossol. 207, k. 56—61 i 231 k. 256—262. — Rps. Muz. XX. Czartor. 106, Nr. 45 i 46).

W r. 1613 zaś powiedział Lew Sapieha:

„Znęcił się potem drugi Dymitr znowu tak wiele wojska, że miał 16,000 kopijnika, bez pieniędzy, którzy chcieli, posadziwszy na stolicy tego impostora, za ośm niedziel, a nadalej za trzy miesiące, w Krakowie koronować go“ (Rps. Muz. XX. Czartor. 352, str. 538—539).

2) Szczęsny Kryski, podkanclerzy koronny, pisał do Zborowskiego z początkiem listopada r. 1609: „.... powiedziano, żeście już stolicę opanowali Waszmość, a na Kraków się gotujecie (Rps. Bibl. Ossol. 208, k. 84—86).

3) Budziło, tamże. Str. 136. — Marchocki, tamże. Str. 36.

Oprócz trzech powyżej wymienionych, przybyli wówczas do obozu Samozwańca: Bobrowski, Stadnicki, Rudzki, Orylkowski, Kopyczyński „i innych barzo wiele“ (Maskiewicz, Pamiętnik. Str. 18). Każdy z nich przyprowadził ze sobą większy lub mniejszy oddział zbrojnych.

4) Windakiewicz, Padwa etc. Str. 62 i 92.

czył. Podczas rokoszu walczył po stronie królewskiej, a nawet dwie roty, husarską i kozacką, własnym kosztem wystawił [1]). Po bitwie guzowskiej, w sierpniu r. 1607, napisał list do Samozwańca, w którym ofiarował mu swe usługi [2]), a uczynił to z pobudek, które najłatwiej zrozumiemy, oceniając postępowanie jego ze stanowiska ogólnej polityki ówczesnej tej rodziny, a przedewszystkiem Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego.

Niezwykły ten człowiek, polityk w wielkim stylu i właściwy twórca świetności tego rodu, obok licznych prac, podejmowanych dla dobra publicznego, szczególną też odznaczał się starannością około powiększenia swojego majątku rodzinnego. Umiał on wybornie wielkie cele polityczne łączyć z dążeniem do osiągnięcia własnych korzyści, a zabiegi te z tem większą podejmował gorliwością, że po przodkach swych tylko wcale skromną odziedziczył fortunę. To też w ciągu długiego jego żywota nie masz prawie roku, w którym mienia swojego nie powiększyłby, już to kupnem, już też w skutek hojnych nadań królów polskich, a osobliwie Zygmunta III-go [3]).

Sądził on bardzo trafnie, że majątek swój mógłby nadto znacznie pomnożyć, gdyby mu się udało odzyskać rozległe dobra w ziemi smoleńskiej, które Sapiehowie utracili po zdobyciu tej twierdzy przez Moskwę za Zygmunta I-go. Dobra te, a mianowicie Opaków i Jelna, pierwotne gniazdo tej rodziny, były niegdyś własnością Bohdana Sapiehy, pradziada kanclerza litewskiego [4]). Lew Sapieha wytrwale też dążył do odzyskania ich [5]), a w usiłowaniach tych znajdujemy także klucz do zrozumienia działalności jego i na polu publicznem. Skoro bowiem znaczne te obszary tylko przez zdobycie Smoleńska można było odebrać, przeto przez długie lata nieustannie prawie starał się Sapieha o wywołanie wojny z Moskwą, lub o wzniecenie zaburzeń w sąsiedniem państwie moskiewskiem, ażeby osłabiając je, tem łatwiej mógł osiągnąć cel, tak gorąco upragniony.

Z tego to powodu już w r. 1584 radził Batoremu, ażeby skorzystał z ówczesnych zamieszek w Moskwie, z „bezumnym“ Fiedorem rozpoczął wojnę i Smoleńsk odebrał [6]).

Kiedy w r. 1603 pojawił się w Polsce pierwszy Dymitr Samozwaniec, kanclerz litewski ofiarował się dostarczyć mu ludzi i pieniędzy na jego wyprawę przeciw Borysowi [7]).

1) Sapiehowie etc (Petersburg 1890). T. I, str. 198.

2) Że to zgłoszenie się Sapiehy do Dymitra nastąpiło najpóźniej w sierpniu r. 1607, wynika z odpowiedzi Samozwańca, datowanej z Starodubia, dnia 6-go września t. r. (Teka Narusz. z r. 1607. Nr. 261).

3) Sapiehowie. T. I, str. 145—177.

4) Tamże, str. 5.

5) Kognowicki, Życia Sapiehów. T. I, str. 78.

6) Tamże, str. 32.

7) Pierling, Rome et Démétrius. Pièces justificatives. Str. 178.

W cztery lata później, gdy drugi Dymitr starał się o pomoc polskich oddziałów zaciężnych, Jan Piotr Sapieha jeden z pierwszych zgłosił się z chęcią oddania mu swych usług, a uczynił to pod wpływem i za namową swojego brata stryjecznego Lwa Sapiehy [1]).

W r. 1609 kanclerz litewski usilnie namawiał króla do podjęcia wyprawy na Smoleńsk [2]). Wspomina o tem także królowa Konstancya w liście współczesnym [3]).

Po odzyskaniu tego województwa, kiedy Zygmunt powydawał przywileje, nadające dobra w ziemi smoleńskiej niektórym z panów koronnych, Lew Sapieha w imieniu całego W. Księstwa litewskiego bardzo stanowczą przeciw temu zaniósł protestacyą [4]). Śmiałe to wystąpienie zupełny też odniosło skutek, na sejmie bowiem r. 1613, w t. zw. „ordynacyi województwa smoleńskiego" postanowiono, że wszelkie dobra szlacheckie w temże województwie miały być przywrócone ich prawowitym właścicielom [5]).

Te ciągłe zabiegi około powiększenia fortuny swej, obok chęci rozszerzenia granic Rzeczypospolitej, najlepiej tłómaczą nam pobudki, któremi kierował się kanclerz litewski w stosunkach naszych z Moskwą. Z tego to powodu albo namawiał do rozpoczęcia wojny otwartej, albo przynajmniej popierał usiłowania, mające na celu wywołanie zaburzeń w sąsiedniem państwie. Niewątpliwie też w tej myśli nakłonił swojego brata stryjecznego do oddania swych usług drugiemu Samozwańcowi. Przemawia za tem także okoliczność, że odtąd obydwaj, t. j. kanclerz i starosta uświatski, w wszelkich sprawach ważniejszych w najściślejszem działali porozumieniu.

W takich to celach postanowił Jan Piotr Sapieha wyruszyć do Moskwy. Z wypadków następnych przekonamy się jednak, że obok tych, prawdopodobnie głównych pobudek, kierowały nim jeszcze inne, już czysto osobiste, a mianowicie jego ambitne i bardzo daleko idące plany polityczne.

Dla Dymitra oczywiście tylko bardzo pożądanem mogło być przybycie tak wybitnej osobistości, jak starosta uświatski. To też na propozycyę jego odpisał już dnia 6-go września t. r. w odpowiedzi swej nie szczędząc wyrazów, bardzo dlań pochlebnych.

„Życzliwość waszę" — pisał Samozwaniec w tymże liście — „którejśmy doznawali czasów swoich, i teraz nieodmienną, przeciwko nam pokazaną, z spisania listu widzimy. Wielce dziękujemy i wyrozumiawszy życzliwość waszę równą a nieodmienną we wszystkiem Waszmości łaskę swoję oznaj-

1) Sapiehowie. T. I, str. 199. — J. Rywocki, Idea Magni Herois etc. Str. 74.

2) Pamiętnik Jakóba, Pszonki. Str. 42. — E. Szczepkin. Wer war Pseudodemetrius I? (Arch. f. slav. Phil. T. XXI, str. 142).

3) Kognowicki, tamże. Str. 279.

4) Tamże, str. 84—94.

5) Vol. legum. T. III, str. 96.

mujem i mamy to na dobrem baczeniu, iż gdy, da Pan Bóg, na stolicy swej będziemy, szczodrobliwą ręką naszą carską nadgradzać winni zostawamy. A teraz żądamy Waszmości, abyście z kupą ludzi rycerskich narodu polskiego do państw naszych jako naprędzej przybywali" [1]).

Pomimo takiego wezwania, dopiero w rok później przybył Sapieha do Tuszyna. Zwłokę tę spowodowały zapewne współczesne wypadki w Polsce, a poniekąd może i niezbędne przygotowania wojenne.

Wojsko Sapiehy, oprócz dość licznych pacholików, składało się z dwóch chorągwi husarzy, mających razem 250 koni, 570 pietyhorców, 550 kozaków, kilku dział, wreszcie z trzech chorągwi piechoty. Z tych pierwsza, z powodu ,,barwy" swej zwana błękitną, liczyła 100 ludzi, dwie inne t. zw. ,,piechoty czerwonej" 250. Ogólna więc liczba tego wojska wynosiła 1370 koni i 350 piechoty [2]).

Wszystkie te oddziały zebrały się z końcem lipca r. 1608 na pograniczu, w okolicach wsi Iwanowice. Ztąd też, dnia 27-go t. m. wkroczył Sapieha w ziemię moskiewską.

W dwa dni później przybył nad rzeczkę Łośmianę, gdzie przez cztery dni zatrzymał się. Tutaj ,,wszytko towarzystwo" zawiązało konfederacyę i uchwaliło ,,artykuły", mające zapewnić tak posłuszeństwo dla swojego wodza, jak ład i bezpieczeństwo w obozie [3]).

W akcie konfederacyi powiadają twórcy tego związku, że ,,zaciąg ten uczynili przeciwko Wasilowi Szujskiemu, na sławę Cara Jego Mości, tudzież przywiedzeni żalem z upadku i okrutnego więzienia braci swej, więc mając przed oczyma sprawiedliwość skrzywdzoną Jaśnie Wielmożnej Maryny Mniszchowej, Wielkiej Carycy moskiewskiej, która za zgodą i prośbą Bojar dumnych i narodu wszystkiego oddana w małżeństwo Wielkiemu Carowi Dymitrowi Iwanowiczowi, przez tegoż Wasila Szujskiego zdradliwie z państwa złupiona i do więzienia wzięta została".

---

1) Rpsy Muz. XX. Czartor. 103 (Nr. 261) i 342 (str. 517).

2) Ilość i skład wojska Sapiehy najdokładniej podaje jego dyaryusz, opisując wyjście jego z obozu tuszyńskiego pod Trójcę („Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII-go etc. Str. 188). Co do liczby tego wojska zgadzają się z nim Marchocki (tamże, str. 37), jako też „Rejestr wojska polskiego, który jest przy Caru na Moskwie" (Rps. Bibl. Jagiell. 102, str. 315—316), wreszcie Jerzy Mniszech w mowie swej, mianej na sejmie w r. 1611 (tamże, str. 457—460). Natomiast niewątpliwie mylną jest wiadomość, podana przez Maskiewicza (tamże str. 18), który powiada, że Sapieha przyprowadził ze sobą „kilka tysięcy koni". Zupełnie zaś niewiarogodne i fantastyczne jest przedstawienie Kognowickiego. Autor ten twierdzi bowiem, że „wojska wszystkiego, które było przy Sapiezie, liczono do trzydziestu tysięcy, rachując z czeladzią obozową, regularnego zaś wojska większa część była" (Życia Sapiehów etc. T. II, str. 163).

Wreszcie również mylną jest wiadomość, podana przez Kostomarowa, który pisze w swoich „Monografiach", że z Sapiehą wyruszyło do Moskwy „siedm tysięcy śmiałków" (Монографіи etc. T. V, str. 139).

3) Dziennik J. P. Sapiehy. Tamże, str. 175 i nast.

Dalej oświadczają związkowi, że ponieważ sprawa ta ,,dłuższego czasu potrzebuje, zaczem ludzie zwykli przedsięwzięcia swego, choć uczciwego ustępować" — przeto ,,wszyscy zgodnie obiecują, tę zaczętą ekspedycyą kończyć statecznie" i ,,przy Caru Jego Mości nieść zdrowie swe przeciwko każdemu jego nieprzyjacielowi". Gdyby zaś ,,po skończeniu tej wojny, powyjściu dziesięciu niedziel, nie doszła ich zupełna zapłata, według listów przypowiednich i asekuracyi, od Cara Jego Mości wojsku danych, tedy w żadne kontrakty się nie wdając, mają wszyscy wjachać w ziemię Siewierską i Rzezańską (t. j. Riazańską) i z nich prowenta na pożytki swe, aż do zupełnej zapłaty za służby swe i szkody poniesione obracać".

W końcu dodano, że jeżeliby w wojsku zaszły jakie ,,insolencye", w takim wypadku, dla ,,uskromienia swywoli" miano ,,obrać marszałka, sędziego i deputaty i zlecić im tak szafunek wszelakiego rządu", jak zupełną moc karania winnych [1]).

Ciekawy ten dokument zaprzysięgli wszyscy towarzysze i własnoręcznie się na nim podpisali.

Akt ten niewątpliwie wyraża uczucia i sympatye ogółu związkowych, wnosząc jednak z wypadków następnych, nie możemy wątpić, że u właściwego jego twórcy, a mianowicie Jana Piotra Sapiehy, zupełnie odmienne i wcale nie sentymentalne, lecz wyłącznie polityczne działały pobudki.

Tak więc owe zastępy Polaków, walczących w armii Samozwańca, można podzielić na trzy różne grupy [2]). Naprzód śpieszyli pod jego chorągwie ludzie, pragnący żołdu wysokiego i łupów wojennych, w ogóle hojnej nagrody, którzy podobnie jak oddziały condottierów na Zachodzie, służyli każdemu, sowitą obiecującemu im zapłatę. Później udawali się do Tuszyna malkontenci polscy, przeważnie różnowiercy, którzy przy pomocy Samozwańca zamierzali na nowo rozpocząć walkę z Zygmuntem, a nawet Dymitra na tronie polskim osadzić zamyślali. Wreszcie oddał mu usługi swe Jan Piotr Sapieha, działający w myśl polityki ówczesnej tej rodziny, a mającej tak wzrost jej potęgi na celu, jak w ogóle dobro i pożytek całej Rzeczypospolitej.

A. Hirschberg.

---

1) Kognowicki, Życia Sapiehów. T. II, str. 158—162.

2) Podług Marchockiego, w Tuszynie, w wrześniu r. 1608 ,,liczyło się wojska polskiego konnego 18,000, a piechoty dobrej 2,000, okrom kozaków zaporoskich, których było ze 30,000" (tamże, str. 40). — Stanisław Domaradzki, wróciwszy z Moskwy w wrześniu t. r., miał opowiadać, że Dymitr „pod stolicą miał wówczas 30,000 ludzi" (Цвѣтаевъ, Царь Василій Шуйскій etc. T. II, cz. 2-ga, str. CCCLXXXIII). Według współczesnej zaś szczegółowej relacyi polskiej „suma wszytkiego wojska" (polskiego) wynosiła wówczas 21,380 (Rejestr wojska polskiego, które jest przy Caru na Moskwie. Rps. Bibl. Jagiell. 102, str. 315—316. — Podobny ,,rejestr" ogłoszony w I-szym tomie „Русс. Истор. Библіотеки", str. 713—716, odnosi się niewątpliwie do czasów późniejszych, a mianowicie do r. 1610).

Присяга крестьянъ по чешскому средневѣковому праву.

(Страница изъ исторіи крестьянъ въ Чехіи).

Въ чешскихъ средневѣковыхъ юридическихъ текстахъ неоднократно встрѣчается терминъ: «человѣчество» (člověčenství), образованный отъ слова «человѣкъ» (člověk). Уже въ концѣ XV вѣка упомянутый терминъ употребляется для обозначенія крѣпостного состоянія сельскихъ жителей, какъ это видно изъ различныхъ постановленій высшаго земскаго суда. Для примѣра можно указать нѣкоторыя изъ нихъ: только землевладѣлецъ имѣлъ право выдать крѣпостному освободительный актъ; если король жаловалъ крѣпостному человѣку гербъ, т. е. возводилъ его въ шляхетское званіе, то и тогда крѣпостной не имѣлъ права покинуть свой участокъ и считать себя свободнымъ отъ обязательствъ, обусловленныхъ его «человѣчествомъ», т. е. прикрѣпленіемъ къ землѣ; далѣе, если какой-либо иноземецъ «далъ обѣтъ человѣчества» одному землевладѣльцу, а потомъ уходилъ къ другому, то первый имѣлъ право требовать его выдачи подобно тому, какъ если бы дѣло шло о сбѣжавшемъ старинномъ крѣпостномъ, ибо въ этомъ случаѣ не имѣли никакой законной силы акты, доказывавшіе прежнее свободное состояніе бѣглеца[1]).

---

1) Jireček, Codex juris bohemici, tomi III, pars II, Pragae 1873, p. 131. Sententiae a judicio terrae latae, ad an. 1491: Nalezli vuobec za právo: Ktožby čie dědiny držal, práva k nim nemaje, a propustil z toho zbožie někteté lidi z člověčenstvie, že to propuštěnie moci nemá. — Ibid., p. 166, ad an. 1497: Žádný člověk, maje pána dědičného, nemuože se obdarováním královským, kdyžby mu král erb dáti ráčil, tím erbem od svého pána dědičného vyhostiti a z člověčenství vytrhnúti; než užívej erbu pánu svému bez škody. — Ibid., p. 168, ad an. 1497: Nalezli vuobec za právo: Jestližeby který cizozemec komu člověčenstvie slíbil, a potom žeby k někomu jinému ušel z země, a ten, komuž jest člověčenstvie slíbil, žádal by na tom, aby mu jej vydal: má mu jej vydati, jako by jeho rodilý byl, a nemá sobě naň z cizie země propustnieho listu jednati, ani jej tiem listem (aby pak zjednal) zastierati proti tomu, komuž jest člověčenstvie slíbil; pakliby se v tom nezachoval, bude moci k němu hledieno býti vedlé zřízení o lidě. О значеніи и характерѣ постановленій высшаго земскаго суда, а также о формулѣ nalezli za právo см. А. Ясинскій, Основныя черты развитія права въ Чехіи въ XIII—XV вв. (1902), стр. 24—25, 33—42.

Такимъ образомъ, въ ученой литературѣ вполнѣ основательно установился взглядъ на такъ называемое «человѣчество», какъ на актъ прикрѣпленія къ землѣ, а на крестьянина, согласившагося на этотъ актъ «человѣчества», какъ на крѣпостного или человѣка несвободнаго. Такъ какъ вмѣстѣ съ тѣмъ были хорошо извѣстны многочисленные тексты, свидѣтельствовавшіе о правѣ крестьянскаго перехода, то, въ связи съ такимъ взглядомъ на характеръ «человѣчества», естественно должно было возникнуть ученіе о томъ, что въ составѣ зависимаго населенія, проживавшаго на земляхъ землевладѣльцевъ, слѣдуетъ будто бы различать крѣпостныхъ, связанныхъ актомъ «человѣчества», и людей свободныхъ (poddaní osobně svobodní i nevolní), при чемъ въ число послѣднихъ (osobně svobodných) вступали иногда крѣпостные, которымъ удавалось выкупить свою свободу (vykoupiti se z člověčenství). Только будто бы съ теченіемъ времени (не ранѣе XVI вѣка), когда сельское населеніе потеряло постепенно право перехода, «человѣчество зависимаго населенія стало закономъ и правиломъ»[1]).

Нисколько не сомнѣваясь въ томъ, что «человѣчество» съ конца XV в. стали понимать въ смыслѣ прикрѣпленія крестьянъ къ землѣ, можно однако отнестись съ нѣкоторымъ сомнѣніемъ къ ученію о раздѣленіи сельскихъ жителей на крѣпостныхъ, связанныхъ актомъ «человѣчества», и людей свободныхъ. Хотя извѣстно, что въ составъ сельскаго населенія вошли потомки людей двоякого происхожденія: одни изъ нихъ были потомками свободныхъ поселенцевъ, а другіе происходили отъ рабовъ, посаженныхъ на землю, или министеріаловъ, получившихъ землю подъ условіемъ отправленія извѣстной службы, но извѣстно также и то, что уже въ XIII—XIV вѣкахъ всѣ классы сельскаго населенія пріобрѣли права наслѣдственной аренды и сдѣлались дѣдичами своихъ участковъ, при чемъ подсосѣдки и колоны, потомки рабовъ, пріобрѣли даже право свободнаго перехода[2]). На какомъ бы тогда основаніи одна часть крестьянъ была связана узами «человѣчества», а другая осталась отъ нихъ свободна? Если актъ «человѣчества» связывалъ одну часть крестьянъ, то остается предположить, что въ теченіе XV вѣка

1) Jar. Čelakovský, Povšechné české dejiny právní, см. Ottův Slovník Naučný, d. VI (1893), str. 517—519: V ten čas na př. obyvatelé mnohých poddaných měst i vesnic vykoupili se z člověčenstvi, stávali se lidmi osobně svobodnými a osady jejich následkem toho vstupovaly do ochranného poměru k vrchnosti... Kdo i po prodeji poddaného statku ostával poddaným vrchnosti a nemohl svobodně vyhostiti, byl zavázán člověčenstvím vrchnosti, byl jejim nevolnikem; kdo mohl se svobodně vyhostiti, byl osobně svobodným... Člověčenstvi lidu poddaného stalo se tudy zákonem a pravidlem. — Вполнѣ согласно съ этимъ взглядомъ на характеръ «человѣчества» въ томъ же энциклопедическомъ словарѣ отъ слова člověčenstvi сдѣлана ссылка на слова Nevolnictvi и Poddanstvi, а при объясненіи слова Nevolnictvi замѣчено, что кромѣ рабства оно означаетъ сельскую зависимость или «человѣчество» (poddanstvi selské čili člověčenstvi).

2) Ант. Ясинскій, Очерки и изслѣдованія по соціальной и экономической исторіи Чехіи, т. I (1901), стр. 305—325.

произошло какое то новое соціальное и правовое раздѣленіе сельскаго населенія. На самомъ же дѣлѣ, какъ видно изъ сборника Викторина изъ Вшегрдъ, составленнаго въ самомъ концѣ XV вѣка, т. е. когда съ актомъ «человѣчества» стали уже соединять представленіе о прикрѣпленіи крестьянъ, — все зависимое сельское населеніе, проживавшее на чужихъ земляхъ, связано было по отношенію къ землевладѣльцамъ актомъ «человѣчества», а слѣдовательно было прикрѣплено къ землѣ. Излагая порядокъ ввода во владѣніе по розыску или оцѣнкѣ (o odhádáni), Викторинъ изъ Вшегрдъ говоритъ, что послѣ опроса свидѣтелей обѣихъ сторонъ, истца и отвѣтчика, и мѣстныхъ жителей, подкоморникъ долженъ озаботиться о записи ихъ показаній и ввести истца во владѣніе, сообразуясь съ этими показаніями, а равно немедленно распорядиться о томъ, чтобы населеніе, если таковое живетъ на данныхъ земляхъ, «дало обѣтъ человѣчества новому и теперь вводимому владѣльцу и пану»[1]). При вводѣ же во владѣніе, на основаніи записи въ «доскахъ» или книгахъ высшаго земскаго суда, коморникъ не принимаетъ никакихъ мѣръ къ тому, чтобы зависимые люди давали обѣтъ человѣчества землевладѣльцу, вводимому во владѣніе, предоставляя это ихъ усмотрѣнію, такъ какъ самая запись въ «доскахъ» является неоспоримымъ обезпеченіемъ осуществленія права; по истеченіи же двухъ недѣль, введенный во владѣніе можетъ получить такъ называемый «обранный листъ», и тогда зависимое населеніе обязано дать обѣтъ человѣчества, ибо въ противномъ случаѣ подвергнется преслѣдованію, по обвиненію въ сопротивленіи законному порядку и власти[2]). Уже сами по себѣ эти тексты, взятые изъ сборника Викторина изъ Вшегрдъ, свидѣтельствуютъ о томъ, что обѣтъ

---

1) Viktorin ze Všehrd, O práviech země české knihy devatery, IV, 16 § 7—8 (ed. Herm. Jireček, Codex juris bohemici, t. III, pars III, Pragae 1874, str. 204): A když všecko potřebně vyhledá vedlé vyptánie lidí obojie strany, zemanóv i sedlákóv, tehdy to miestokomorník, umie-li psáti, sám spíše, pakli neumie, káže pisaři desk, a vedlé toho sepsánie odhádánie udělá. A udělaje odhádánie, tu póvoda v skutečné drženie dědictvie odhádaného hned, nikam neodjiežděje, má uvésti, a lidem (jestli že jsú) má rozkázati, aby člověčenstvie slíbili novému a tu nynie uvedenému držiteli a pánu; a prvniemu pánu též má moci úřadu svého rozkázati, aby lidi propustil a dědictvie odhádaného postúpil.— О Викторинѣ изъ Вшегрдъ и его сочиненіи см. Jar. Čelakovský, O významu mistra Viktorina ze Všehrd v kulturních a právních dějinach českých, 1901, str. 1—15, и Ант. Ясинскій, Основныя черты развитія права въ Чехіи, 1902, стр. 21—24.

2) Viktorin ze Všehrd, O práviech země české knihy devatery, VII, 2, § 6, str. 301: Nemá také komorník lidem, v kteréž se uvazuje, nic rozkazavati, ani jich k čemu nutiti ani rozpakovati, než učině, co má vedlé práva a výpisu z desk vzatého učiniti z povinnosti své, má dále pohotově býti, chtie-li lidé člověčenstvie tomu, ktož se vede, slibovati; nebo chtie-li jej v drženie zámku, nebo tvrze, nebo dvoru držitelé pustiti, to při lidech a při držiteliech stojí. Neslibí-li lidé, nepusti-li držitel v drženie, nic v tom proti právu obojí neučinie: Má ten, kdo se vede, před sebú vrch práva, kterémuž již viece ani lidé ani držitel odepřieti nebudú moci, než skutečně dědictvie držitel postúpiti a lidé člověčenstvie slibovati musie. A to jest list obranní, kterýž se od úřadu po dvú neděli od uvázánie k najvyššiemu purkrabí dává, aby on — v skutečné drženie i uvedl, i uvedeného mocí svú proti každému právu otpornému i proti všie moci bránil.

«человѣчества» былъ обязателенъ для всего зависимаго населенія, проживавшаго на земляхъ собственника. Говоря о различныхъ способахъ ввода во владѣніе, Викторинъ долженъ былъ бы, казалось, сдѣлать оговорку, что обѣтъ «человѣчества» обязателенъ только для одной части зависимаго населенія, если въ средѣ таковаго дѣйствительно бывали люди, не связанные обѣтомъ «человѣчества». Между тѣмъ, этотъ знатокъ дѣйствовавшаго тогда права не только не дѣлаетъ никакой подобной оговорки, но категорически утверждаетъ, что «всѣ чиншевики, слуги и министеріалы не располагаютъ своею личностью и не пользуются свободою, но связаны обязательствами и прикрѣплены»[1]). Не ограничиваясь этимъ, Викторинъ, ставя вопросъ о томъ, могутъ ли зависимые люди вчинять иски противъ своихъ пановъ въ земскихъ судахъ, и, склоняясь къ отрицательному отвѣту, высказываетъ свои соображенія, изъ которыхъ можно усмотрѣть, что актъ «человѣчества», обязательный для всѣхъ зависимыхъ людей, представлялъ собою не что иное, какъ обѣтъ повиновенія и ихъ присягу, по характеру своему только отчасти подобную присягѣ, приносимой панами и шляхтою на имя государя. «Паны, — говоритъ онъ, — за свои деньги покупаютъ себѣ чиншевиковъ, министеріаловъ и слугъ и имѣютъ полную власть надъ жизнью и смертью зависимыхъ людей и министеріаловъ, согласно съ установившимися правами, но земля сама себѣ избираетъ короля и его добровольно принимаетъ, не будучи имъ куплена за деньги, но по доброй волѣ становясь къ нему въ подданническія отношенія. Король же, — продолжаетъ онъ, — приноситъ странѣ присягу, но паны своимъ зависимымъ людямъ, министеріаламъ и слугамъ не даютъ никакихъ клятвенныхъ обѣщаній, но принимаютъ отъ нихъ таковыя обѣщанія и присягу»[2])...

Такимъ образомъ, актъ «человѣчества», обязательный для всѣхъ зависимыхъ людей, слагался изъ какихъ-то обѣщаній зависимыхъ людей и ихъ присяги (slib i přísaha).

Викторинъ изъ Вшегрдъ, какъ было выше указано, сопоставлялъ актъ «человѣчества» съ присягою, приносимой подданными государю, и при этомъ усматривалъ главное различіе въ томъ, что присяга подданныхъ является какъ бы добровольной, а «человѣчество» — актомъ принудительнымъ или обязательнымъ. Это указаніе Викторина относится къ самому концу XV в., когда зависимое населеніе, какъ было упомянуто въ началѣ этой статьи,

---

1) Ibid., III, 22, § 14, str. 150: všichni lidé platní, pacholci i služebníci svoji nejsú ani svobodni, než zavázani a nevolní.

2) Ibid., III, 22, § 14, str. 150: Páni sobě lidi platné, i služebníky a pacholky za své penieze kupuji a maji nad lidmi též, jako i nad svými služebníky plnú i života moc i smrti, jakož práva ukazuji; ale země sobě krále sama volí a jej dobrovolně podniká, od něho žádnými penězi kúpena nejsúci, než dobrovolně jemu poddána. A král každý zemi přísahu čini; ale lidem služebníkóm a pacholkóm svým páni nic neslibuji, než od nich slib i přísahu přijimaji.

не пользовалось уже правомъ перехода и сдѣлалось крѣпкимъ землѣ. Первоначальный же характеръ «человѣчества» выясняется текстами, напечатанными Палацкимъ въ 1-мъ томѣ его «Архива чешскаго». Одни изъ этихъ текстовъ (1453—1456 гг.) извлечены изъ записей, помѣщенныхъ въ книгахъ придворнаго суда (desky dvorské), а другіе находятся въ грамотѣ города Жатца, выданной въ 1434 году, и въ грамотѣ города Моста, выданной въ 1437 году. Слѣдовательно, эти тексты относятся къ 1434—1456 гг., т. е. ко времени дѣятельности ближайшаго и предшествовавшаго поколѣнія, къ которому принадлежалъ Викторинъ изъ Вшегрдъ.

Имѣя въ данномъ случаѣ дѣло со свидѣтельскими показаніями или показаніями заинтересованныхъ сторонъ, нельзя обойтись безъ предварительнаго разбора каждаго изъ сохранившихся текстовъ.

Три зависимыхъ человѣка села Биланъ, находившагося въ Хрудимской области, дали на судѣ показанія о смѣнѣ владѣльцевъ и условіяхъ фактическаго владѣнія. По словамъ одного изъ нихъ, зависимые люди села Биланъ находились во владѣніи Ольбрама изъ Полички, который, послѣ 52-лѣтняго покойнаго владѣнія, приказалъ крестьянамъ «дать обѣтъ человѣчества» Якубу Клекту. Когда же владѣльцемъ былъ сынъ послѣдняго, Ванекъ Клекта, то панъ Викторинъ привелъ Биланскихъ крестьянъ въ городъ Пардубицы, и они «должны были дать ему обѣтъ человѣчества и платили ему чиншъ до самой его смерти». Другой крестьянинъ, упоминая о переходѣ владѣнія отъ Ольбрама къ Клекту, прибавилъ, что Ольбрамъ приказалъ крестьянамъ явиться въ Хрудимъ, и тамъ, по его приказу, они «дали обѣтъ человѣчества» Якубу Клекту. Наконецъ, третій крестьянинъ сказалъ, что Ольбрамъ поѣхалъ въ Хрудимъ къ Якубу Клекту, а своихъ крестьянъ послалъ впередъ и приказалъ имъ тамъ «дать обѣтъ человѣчества Клекту и его сыну», а «мы, — прибавилъ онъ, — дали обѣтъ и платили чиншъ»[1]).

Насколько эти показанія крестьянъ были правдивы, это въ данномъ случаѣ вопросъ болѣе, чѣмъ второстепенный. Могли ли они сказать правду и хотѣли ли, въ этомъ предстояло разобраться суду; одно остается все таки несомнѣннымъ: въ своихъ показаніяхъ они должны были избѣгать явной для современниковъ несообразности и даже болѣе — излагать дѣло такъ,

---

1) Archiv český, d. I, str. 160, ad an. 1456: Jan Hojek, poddaný z Bylan, swědčil, že Olbram z Poličky, pán jich, držel je za krále Wáclava žiwnosti 52 let, a na to mu žádný nesahal. Potom týž Olbram kázal nám slíbiti člowěčenstwie Jakubowi Klektowi — a potom Waněk Klekta držal nás po swého otce Jakuba smrti. A potom w jeho drženi pán Viktorin pobral nás na Pardubice, a musili smě jemu slibiti člowěčenstwie, a platili sme jemu úrok až do smrti. — Jiřík z Bylan: Platili smy úroky Olbramowi tak z lehka od 42 let; pak přijew po nás, i kazal nám do Chrudimě, a tu nám kázal slíbiti člowěčenstwie Jakubowi Klektowi. — Žich z Třebosic, krajči: Tu sem se rodil w Bylanech... A potom Olbram přijel do Chrudimě k Jakubowi Klektajowi, a nás před se obeslal, a přikazal nám člowěčenstwie slibiti Klektajowi a jeho synu; a my smy slibili i úroky jemu smy platili.

чтобы ихъ изложеніе не казалось слушателямъ несоотвѣтствующимъ дѣйствительности. Разсматривая съ этой точки зрѣнія данныя показанія, можно прійти къ слѣдующимъ выводамъ: 1) обѣтъ человѣчества и платежъ чинша являются актами, тѣсно связанными другъ съ другомъ; 2) при всякой смѣнѣ владѣльцевъ зависимые люди приносили обѣтъ человѣчества; 3) обѣтъ человѣчества даваемъ былъ въ присутствіи новаго владѣльца и по приказу прежняго.

Что актомъ «человѣчества» опредѣлялась прежде всего личность, имѣющая право на полученіе чинша, это доказывается тѣмъ, что почти всегда къ упоминанію о принесеніи обѣта «человѣчества» присоединяется заявленіе о платежѣ чинша, а, кромѣ того, тѣмъ, что къ акту «человѣчества» прибѣгали даже въ тѣхъ случаяхъ, когда дѣло шло о временномъ пользованіи правомъ полученія чиншевыхъ платежей. Такъ, панъ Ганушъ, владѣлецъ села Яновицы, взявшій въ долгъ у Микулаша Розлера 53 копы, приказалъ своимъ чиншевикамъ дать послѣднему «обѣтъ человѣчества и послушанія» на все то время, пока не будетъ долгъ вполнѣ погашенъ [1]).

«Обѣтъ человѣчества» могъ послѣдовать не только по непосредственному распоряженію владѣльца, но и въ силу его приказа, переданнаго черезъ довѣренное лицо. Такъ, напр., владѣлецъ села Врутицы, находившагося въ Болеславльскомъ краѣ, будучи смертельно боленъ, отказалъ свое имѣніе Генриху изъ Хоболицы и распорядился прежде всего о томъ, чтобы его прикащикъ «далъ обѣтъ человѣчества» этому Генриху и приказалъ то же сдѣлать и чиншевикамъ. По словамъ другого свидѣтеля, владѣлецъ сказалъ своему прикащику: «Прійми этихъ людей подъ руку Генриха: пусть они дадутъ обѣтъ человѣчества!» [2]).

Какъ только зависимые люди «приносили обѣтъ человѣчества» какому либо человѣку, этотъ послѣдній вступалъ въ фактическое владѣніе. Такимъ образомъ панъ Викторинъ въ селѣ Биланахъ собиралъ долгое время чиншъ послѣ того, какъ принудилъ крестьянъ принести обѣтъ человѣчества, хотя, повидимому, законныхъ правъ владѣнія онъ не имѣлъ [3]). Что актомъ человѣчества

---

1) Archiv český, d. I, str. 345, ad an. 1437: Také nás spravili — purkmistr a konšelé staré raddy, že týž Hanuš postawil tudiež a tehda před nimi lidi swé úročné z Jan. wsi nahořepsané, a kázal jim plné člowěčenstwie a poslušenstwie slíbiti, přisieci i držeti tak dluho Mikulašowi Rozlarowi swrchupsanému, dokud jemu penieze jeho 53 kop. gr. úplně splňeny nebudú; a že to ti jisti chudi úročni lidé tak drželi a přisáhli, jakož jim pán jich to učiniti kázal.

2) Archiv český, d. I, str. 171: Zachař ze Chlumu, seděnim we Slivně, wyznal, že je mu swědomo, a že jest při tom byl, když jest Pešik z Pokoměřic nemocen jsa na smrtedlné posteli, odkázal wšecko zbožie we Wruticich Jindřichowe z Chobolic; a kázal pacholku a starostowi swému, aby jemu Jindřichowi slibil, a dále aby lidem kázal slibiti témuž Jindřichowi člowěčenstwie. — Wáclaw z Tožice: A hned řekl Žacharowi ze Sliwna: Přijmiž ty lidi k ruce Jindrichowě, at' slibie člowěčenstwie; a ti lidé hned totiež slibili jemu člowěčenstwie.

3) См. выше, стр. 45, прим. 1: w jeho (Waňka Klekty) držení pán Viktorin pobral nás na Pardubice, a musili sme jemu slibiti člowěčenstwie, a platili sme jemu úrok až do smrti.

дѣйствительно обезпечивалось фактическое владѣніе, это подтверждается также свидѣтельскими показаніями Яна изъ Приворы относительно распоряженій владѣльца села Кривоусъ. По словамъ свидѣтеля, владѣлецъ этого села, находившагося въ Раковницкомъ краѣ, будучи боленъ, послалъ за его матерью, съ которою и онъ, свидѣтель, прибылъ въ домъ больного. По ихъ прибытіи, владѣлецъ послалъ за своими чиншевиками и приказалъ имъ дать обѣтъ человѣчества прибывшей матери свидѣтеля. Имѣя желаніе свою послѣднюю волю о предоставленіи правъ собственности на имѣніе въ пользу этой же женщины внести въ книги земскаго суда, владѣлецъ села Кривоусъ собирался ѣхать въ Прагу, но священникъ воспрепятствовалъ этой поѣздкѣ, въ виду опаснаго состоянія здоровья больного. Тогда землевладѣлецъ приказалъ матери свидѣтеля вступить во владѣніе, что̀ она и сдѣлала, такъ какъ зависимые люди дали ей обѣтъ человѣчества. Послѣ того мать свидѣтеля отправилась съ зависимыми людьми въ Прагу, гдѣ послѣдніе передъ членами Пражскаго уряда заявили о томъ, что они дали матери свидѣтеля обѣтъ человѣчества и отъ этого обязательства не были освобождены[1]). Какъ видно изъ этихъ свидѣтельскихъ показаній, «обѣтъ человѣчества» зависимыхъ людей устанавливалъ фактическое владѣніе, но правъ собственности не предоставлялъ лицу, получившему такой обѣтъ. Законность владѣнія удостовѣрялась, какъ это хотѣлъ сдѣлать владѣлецъ села Кривоусъ, записью въ книги земскаго суда. Иногда упоминается о выдачѣ дарственной грамоты со стороны прежняго владѣльца. Такъ, напр., одинъ чиншевикъ села Пнетлукъ Жатецкаго края заявилъ на судѣ, что панъ Ганушъ, законный владѣлецъ села, уступилъ свое владѣніе пану Бенешу, въ удостовѣреніе чего выдалъ ему грамоту, а зависимымъ людямъ приказалъ дать этому пану обѣтъ человѣчества. Другой же чиншевикъ того же села сказалъ, что панъ Ганушъ приказалъ зависимымъ людямъ дать обѣтъ человѣчества пану Бенешу, и это удостовѣрилъ своею грамотою[2]). Между этими двумя показаніями существенное разногласіе: въ одномъ изъ нихъ дѣло идетъ какъ бы о дарственной грамотѣ, а въ другомъ—о грамотѣ, удостовѣрявшей актъ принесенія чиншевиками обѣта человѣчества.

---

1) Archiv český, d. I, str. 173: Jan z Přiewory, seděním w Wojkowicích: To mi swědomo, když nebožčik Janek z Křiwús byl nemocen, poslal po mú matku, a ja s ní šel sem k němu. Tu přiwolati kázaw lidi swé, kázal jim slibiti člowěčenstwie, a oni slibili. A chtěl rád mateři mé we dsky to zbožie wložiti; a když se chystal do Prahy, to kněz nedal ho wésti do Prahy, tehda matce mé kázal se w lidi uwázati; a ona uwázala se, neb ti lidé slibili sú ji člowěčenstwie. A potom matka má šla s těmi lidmi před úředníky Pražské, a tu se seznali wšichni ústně před úředníky, že sú ji slibili člowěčenstwie; a potom z toho propuštěni nejsú.

2) Archiv český, d. I, str. 163: Pašek ze Pnětluk: a jediný pan Hanuš po nich zuostaw žiw, postúpil toho zbožie p. Benešowi, a na to jemu list udělal, a nám přikázal jemu člowečěnstwie slibiti... Waněk odtudž: a když po wšech smrti p. Hanuš sám ostal žiw, přikázal nám slibiti člowěčenstwie p. Benešowi a jemu to listem zapsal.

Если бы дарственная грамота прежняго землеладѣльца болѣе обезпечивала права владѣнія новаго лица, чѣмъ актъ человѣчества населенія, проживавшаго въ имѣніи, то владѣлецъ села Кривоусъ, несомнѣнно, озаботился бы составленіемъ таковой. На самомъ дѣлѣ, при отсутствіи записи въ книгахъ земскаго суда и другихъ, удостовѣрявшихъ законность владѣнія, актовъ, устное или письменное заявленіе зависимыхъ людей о томъ, что они принесли данному лицу актъ человѣчества, имѣло, повидимому, большое значеніе, при утвержденіи въ правахъ владѣнія этого лица. Подобное устное заявленіе сдѣлано было чиншевиками села Кривоусъ передъ Пражскимъ урядомъ[1]). Еще болѣе интереса представляетъ грамота крестьянъ села Слупна, датированная 12 дек. 1437 г. Въ этой грамотѣ крестьяне заявляютъ, что они дали обѣтъ человѣчества Яну Оспелику изъ Быджова, который, по прошествіи 16 лѣтъ, уступилъ ихъ Куншу изъ Кречова и приказалъ имъ дать послѣднему обѣтъ человѣчества. По смерти же Оспелика, когда Кунешъ находился въ заточеніи у нѣкоего Іешка Богунка изъ Быджова, управители покойнаго Генриха изъ Велиша силою привели ихъ подъ руку своего пана. Послѣ своего освобожденія, прежній владѣлецъ, Кунешъ изъ Кречова, вошелъ въ соглашеніе съ паномъ Генрихомъ, который добровольно отказался отъ пользованія захваченнымъ. Тогда крестьяне снова и добровольно принесли обѣтъ человѣчества пану Куншу и его сыну. Въ самомъ концѣ грамоты крестьяне сочли необходимымъ прибавить, что «они не имѣютъ иныхъ пановъ, кромѣ Господа Бога и его», Куниша изъ Кречовы[2]). Эта грамота съ полною опредѣленностью указываетъ все значеніе акта «человѣчества». Въ силу его надъ зависимыми людьми устанавливается фактическая власть землевладѣльца. Послѣдній по отношенію къ нимъ является единственнымъ паномъ-государемъ, а они слѣдовательно его подданными. Съ другой стороны, самый фактъ составленія подобныхъ грамотъ свидѣтельствуетъ какъ о томъ, что удостовѣреніе акта человѣчества важно было для землевладѣльца, служа какъ бы доказательствомъ законности его владѣнія, такъ и о томъ, что зависимые люди въ первой половинѣ XV вѣка не усматривали въ актѣ человѣчества никакого ограниченія своей свободы

1) См. выше, стр. 47, прим. 1.

2) Archiv český, d. I, str. 346: My súsede a lidé ze Slúpna, kromě Bilka, někdy nebožce Janowi Ospělikowi z Bydžowa wyznáwámy tiemto listem přede wšemi — jemu smy byli samému člowěčenstwie slibili. A potom, jest tomu dobře na 16 let neb wiece, postúpil nás a člowěčenstwie prawé kázal slibiti panu Kunšowi z Křěčowa... A když swrchpsány Ospělik umřel, a p. Kuneš sedal w těžkém wězeni Jeska Bohuňkowa z Bydžowa, tu sie w nás moci uwieži úřednici nebožce páně Jindřichowi z Wclišc k jeho ku páně ruce. A když p. Kuneš sie z wězenie wyprawi, tehda mluwi se panem Jindřichem; a ten po několice neděléch káže nás swrchupsaný pán postupiti zasie p. Kunšowi dobrowolně, i toho dworu s dědinami nebožce Ospělikowa, kromě na dwú člowěků něco sobě platu poostawi. A my opět zasie znowa slibimy prawé člowěčnestwie p. Kunšowi dobrowolně a jeho synu. A tak nás drži i podnes; a my pánnow jiných nemámy, než pána boha a jej.

и правъ, такъ какъ въ противномъ случаѣ они воздержались бы отъ вторичнаго принесенія обѣта человѣчества, при чемъ таковой былъ ими принесенъ по доброй волѣ и на имя не только пана Куниа, но и его сына.

Если ближайшимъ послѣдствіемъ акта человѣчества было опредѣленіе личности, имѣвшей право на полученіе чинша, то отсюда вполнѣ понятно, почему зависимые люди безпрекословно исполняли приказъ своего владѣльца, когда послѣдній требовалъ отъ нихъ принесенія обѣта человѣчества новому лицу, которое съ этого момента вступало въ права фактическаго владѣнія и взимало въ свою пользу установленные чинши. Совершенно иначе они себя держали, если имѣли основанія сомнѣваться въ законности правъ лица, считавшаго себя владѣльцемъ имѣнія, ими заселеннаго. Въ подобныхъ случаяхъ они отказывались отъ принесенія обѣта человѣчества до выясненія обстоятельствъ дѣла. Такой случай засвидѣтельствованъ грамотою 1434 г., выданной урядомъ города Жатца. Нѣсколько чиншевиковъ села Малаго Голедечка платили чиншъ Прокопу изъ Голедца. Когда Прокопъ умеръ, Ольдрихъ, братъ покойнаго, потребовалъ отъ чиншевиковъ принесенія обѣта человѣчества, но они отказались: «Катруша, вдова Прокопа, — сказали они, — увѣдомила насъ, чтобы мы ей платили чиншъ, а потому намъ не годится давать обѣтъ человѣчества, но войдите между собою въ соглашеніе и когда придете къ соглашенію, то мы будемъ платить тебѣ чиншъ, какъ и ей!» Вдова Прокопа прибыла въ Жатецъ и просила членовъ городского совѣта вызвать Ольдриха и рѣшить вопросъ о томъ, кто изъ нихъ имѣетъ право на полученіе чинша въ селѣ Маломъ Голедечкѣ. Когда Ольдрихъ въ присутствіи городскаго совѣта отказался (уплатою Катрушѣ 100 копъ) выкупить право на полученіе чинша, то послѣдняя пожелала, чтобы чиншевики дали ей обѣтъ человѣчества. Вызванные въ залъ засѣданія, чиншевики посовѣщались между собою и, узнавъ о послѣдовавшемъ соглашеніи, дали Катрушѣ обѣтъ человѣчества и заявили, что они охотно ей будутъ платить чиншъ [1]).

---

1) Archiv český, d. I, str. 344: stojíce před námi w radě naší robotězní lidé, Wacek, Witek, Beneš a Wacek z Malého Holedečka, i wyznáwali dobrowolně před námi a swědčili jednostajně, že sú úrok platili slowútnému Prokopowi z Holedče; a po jeho smrti Oldřich bratr jeho požádal na nich, aby mu slíbili člowěčcustwie, a oni odepřali, a řkúce: «paní Katruše Prokopowa obeslala nás, abychom jie úrok dali, protož sie nám nehodí člowěčenstwie slibiti, ale umluwte sie spolu o to některak, a když sie umluwíte, téměř tobě úrok budem platiti jako jie». Dále wyználi, že potom ta paní Katruše přijela k nám do Žatče, a prosila pánów, kteříž toho času na radě seděli, že sú Oldřicha z Holedče před se do rady obeslali, a jeho tázali, číby to plat byl na swrchupsaných lidech; a on wyznal, že jest paní Katrušin, a že on jest jie sprawce i s jinými za to; a že pak ta rada je o to rozdělila, a řkúce: «pane Oldřiše! chcešli ten plat mieti, dada jie sto kop, uwieziž sie wěn». A on odpowěděl, a řka: «nemám peněz, a protož nechajť ona drži plat swój a jeho požíwa». Potom wyznali ti lidé, že sú puštěna do swětnice do rady. Tu nadepsana paní Katruše před radú žádala, aby jie člowěčenstwie slíbili: a oni poradiwše sie a srozuměwše, že sú se úmluvili, i slibili jie člowěčenstwie, a že jie úroky rádi chtie platiti.

Такимъ образомъ, актъ «человѣчества» имѣлъ значеніе и важность для обѣихъ сторонъ, для землевладѣльцевъ и зависимыхъ людей: первымъ онъ давалъ право на полученіе чинша, а для вторыхъ опредѣлялъ лицо, которому слѣдовало вносить платежи. Такъ какъ полученіе чинша было фактическимъ владѣніемъ, то актъ человѣчества могъ служить иногда основаніемъ для утвержденія въ правахъ владѣнія. Разумѣется, фактическое владѣніе, когда оно не основано было на законномъ правѣ и подвергалось своевременному оспариванію со стороны лицъ, имѣвшихъ законныя права, не могло привести само по себѣ къ узаконенію владѣнія. Въ этомъ случаѣ заслуживаютъ вниманія показанія чиншевиковъ села Слунна. Говоря о фактическомъ владѣніи пана Генриха изъ Велижа, чиншевики этого села даже избѣгаютъ упоминанія обычной формулы: slíbili člowěčenstwie, а предпочитаютъ прибѣгнуть къ описательной формулѣ: «они де были приведены подъ руку этого пана» (ku páně ruce). Напротивъ, когда шла рѣчь въ ихъ показаніяхъ о владѣніи Кунша изъ Кречовы, то самый обѣтъ человѣчества называется правильнымъ или надлежащимъ (prawé člowěčenstwie) [1]). Одинъ же изъ чиншевиковъ села Биланъ, высказываясь о захватѣ пана Викторина, заявляетъ, что жители «должны были дать обѣтъ человѣчества» этому пану [2]). Выше былъ уже отмѣченъ фактъ, свидѣтельствующій о томъ, что зависимые люди даже входили въ обсужденіе правъ того или другого лица на фактическое владѣніе, т. е. на полученіе отъ нихъ обѣта человѣчества [3]). Фактическое владѣніе прекращалось только тогда, когда землевладѣлецъ, которому зависимые люди принесли обѣтъ человѣчества, освобождалъ ихъ отъ этого обѣта, приказывая принести таковой другому лицу [4]). Даже въ тѣхъ случаяхъ, когда владѣніе было основано на захватѣ, и крестьяне силою были принуждены къ принесенію обѣта человѣчества, требовалось освобожденіе ихъ со стороны захватчика отъ даннаго ему обѣта для того, чтобы они могли принести обѣтъ законному владѣльцу. Такъ, напр., только послѣ того, какъ панъ Генрихъ изъ Велижа распорядился объ освобожденіи крестьянъ отъ даннаго обѣта, они могли таковой принести вторично законному владѣльцу, Куншу изъ Кречовы [5]). Разсказывая о томъ, что жители села Кривоусъ принесли, по приказу владѣльца, обѣтъ человѣчества матери его, свидѣтеля, этотъ послѣдній считалъ необходимымъ при-

1) См. выше, стр. 48, прим. 2.

2) См. выше, стр. 45, прим. 1.

3) См. выше, стр. 49.

4) См. выше, стр. 45, прим. 1; стр. 46, прим. 1, 2; стр. 47, прим. 1; стр. 47, прим. 2; стр. 48, прим. 2.

5) См. выше, стр. 48, прим. 2: káže nás swrchupsaný pán postupiti zasie p. Kunšowi dobrowolně.

бавить, что они не были освобождены отъ даннаго обѣта, а слѣдовательно оставались съ того времени въ фактическомъ владѣніи его матери[1]).

Всѣ эти факты доказываютъ, что между землевладѣльцемъ и его крестьянами, принесшими ему обѣтъ человѣчества, устанавливалась личная связь, обусловленная не только ихъ чиншевыми отношеніями, т. е. полученіемъ чинша однимъ и уплатою его другими. Владѣлецъ села Яновицы приказалъ своимъ крестьянамъ дать Микулашу Розлеру обѣтъ человѣчества и *послушанія*[2]), хотя въ данномъ случаѣ власть и права Микулаша должны были прекратиться, какъ только долгъ владѣльца будетъ погашенъ. Правда, въ другихъ текстахъ не упоминается о «послушаніи», наряду съ «человѣчествомъ». Тѣмъ не менѣе, «послушаніе» вытекало, повидимому, изъ обѣта «человѣчества» или характеризовало этотъ обѣтъ съ другой стороны. Въ самомъ дѣлѣ, только этимъ «послушаніемъ» обусловливалось то обстоятельство, что крестьяне безусловно безропотно приносили обѣтъ человѣчества на имя другого лица, когда того требовалъ прежній владѣлецъ, а въ другихъ случаяхъ, когда, напр., владѣлецъ умиралъ, не указавъ лица, которому крестьяне должны принести обѣтъ человѣчества, — входили въ обсужденіе вопроса, кому они должны принести установленный обѣтъ. Если въ вышеупомянутомъ текстѣ была сдѣлана замѣтка о «послушаніи», то это объясняется условіями временнаго владѣнія Микулаша Розлера: хотя населеніе дало ему обѣтъ человѣчества, но такъ какъ имѣніе было ему отдано до погашенія сдѣланнаго землевладѣльцемъ долга суммой чиншевыхъ сборовъ, то могло возникнуть сомнѣніе о предѣлахъ и характерѣ его власти надъ зависимыми людьми, во избѣжаніе чего и могла быть сдѣлана въ грамотѣ прибавка о «послушаніи». Кромѣ того, нужно обратить вниманіе также и на то обстоятельство, что текстъ этотъ взятъ изъ грамоты, тогда какъ почти всѣ другіе тексты представляютъ собою свидѣтельскія показанія: при составленіи, вѣдь, грамоты болѣе взвѣшиваются отдѣльныя выраженія и каждое слово, чѣмъ при записи устныхъ показаній.

Что обѣтъ человѣчества создавалъ между землевладѣльцемъ и зависимыми людьми личную связь, на это указываетъ самая формула: slíbiti člowěčenstwie, свидѣтельствующая о томъ, что это былъ актъ *полюбовный* и слѣдовательно носилъ договорный характеръ. Имѣя въ лицѣ землевладѣльца своего пана, которому они платили чиншъ и обязаны были «послушаніемъ», находясь подъ его юрисдикціей, зависимые люди пользовались защитою и покровительствомъ своего пана, обрабатывая участки его земли. Если обѣтъ человѣчества создавалъ такимъ образомъ личную связь между

1) См. выше, стр. 47, прим. 1: a potom z toho propuštěni nejsú.

2) См. выше, стр. 46, прим. 1: a kázal jim plné člowěčenstwie a poslušenstwie slíbiti.

землевладѣльцемъ и зависимыми его людьми, то изъ такого рода обѣта должна была проистекать прикрѣпленность не къ землѣ, а къ человѣку, обусловленная при томъ добросовѣстнымъ исполненіемъ взаимныхъ обязательствъ.

Для окончательнаго выясненія характера и сущности обѣта человѣчества важно было бы знать, какъ былъ приносимъ этотъ обѣтъ зависимыми людьми. Въ вышеприведенныхъ текстахъ имѣются только косвенныя указанія (k jeho ku páně *ruce;* přijmiž ty lidi k *ruce* Indřichowě), дающія нѣкоторое основаніе догадываться, что зависимые люди вкладывали свою руку въ руку землевладѣльца, которому приносили обѣтъ человѣчества [1]). Вполнѣ ясное указаніе на то, какъ приносимъ былъ обѣтъ человѣчества, находится въ грамотѣ 1395 года. Кромѣ того, въ этой же грамотѣ изложены другія данныя, которыя подтверждаютъ сдѣланные выше выводы, а потому представляется необходимымъ ознакомиться съ ея содержаніемъ.

Въ теченіе продолжительнаго времени шелъ споръ между монастыремъ Золотой Короны и Вышеградскимъ пробстомъ изъ-за владѣнія 23 селами Будеёвскаго края. Одни изъ этихъ селъ были расположены по правой стороны рѣчки Бланицы, а другія — по лѣвой сторонѣ рѣки Влтавы. Споръ былъ рѣшенъ въ пользу монастыря; и 13—14 мая 1395 года произошло введеніе во владѣніе законнаго владѣльца, въ присутствіи Николая, священника изъ города Курима, бывшаго уполномоченнымъ Вышеградскаго пробста Іоанна изъ Дубы, аббата монастыря Золотой Короны Арнольда и другихъ лицъ, бывшихъ оффиціальными представителями власти или свидѣтелями. Прежде всего передача владѣнія произошла въ селѣ Гольдбахѣ или Дитрихштифтѣ. Такъ какъ большинство жителей этого села было на ярмаркѣ въ Прахатицахъ, то созваны были на сходку оставшіеся дома крестьяне. Здѣсь представитель Вышеградскаго пробста, священникъ Николай, сначала по-нѣмецки, а потомъ по-чешски объявилъ жителямъ, что онъ, по уполномочію Вышеградскаго пробста, «освобождаетъ ихъ отъ всѣхъ обѣтовъ вѣрности и повиновенія, принесенныхъ ими торжественно или просто какимъ-либо образомъ, всѣми вмѣстѣ или каждымъ отдѣльно» на имя его довѣрителя, прибавивши къ этому, что отнынѣ они по всѣмъ платежамъ и обязательствамъ должны отвѣтствовать передъ аббатомъ монастыря. «Тогда только аббатъ Арнольдъ потребовалъ отъ крестьянъ обѣтъ вѣрности и повиновенія, совершаемый торжественнымъ вкладываніемъ рукъ крестьянъ въ его руки, и дѣйствительно получилъ его» [2]). Въ сосѣднемъ селѣ

1) См. выше, стр. 48, прим. 2; стр. 46, прим. 2.

2) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth. (diplomataria et acta), Bd. XXXVII, Wien 1872; Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen, p. 295—296: Quibus sic evocatis (convocatis?) idem magister Nicolaus procurator primum in wlgari Theutunico et demum

Луценирѣ послѣдовало то же самое, что̀ и въ Гольдбахѣ, т. е. отказъ уполномоченнаго прежняго владѣльца, принесеніе населеніемъ обѣта вѣрности и повиновенія и стипуляція, совершаемая вложеніемъ рукъ крестьянъ въ руки новаго землевладѣльца. Кромѣ того, священникъ Николай счелъ необходимымъ спросить крестьянъ, не были ли они подарены, уступлены или переданы кому-либо въ управленіе и пользованіе, т. е. не приказывалъ ли имъ прежній владѣлецъ принести обѣтъ человѣчества на извѣстный срокъ, какъ то было, напр., въ селѣ Яновицахъ [1]). Крестьяне отвѣчали, что ничего по этому поводу не знаютъ, но что чиншъ съ нихъ собиралъ какой-то Михалко. Это заявленіе крестьянъ не вызвало никакихъ процессуальныхъ послѣдствій, очевидно, потому что сборъ чинша Михалкомъ не обусловливался принесеніемъ ему обѣта человѣчества [2]). Въ селѣ Скримеровѣ или Шрейнетшлагѣ продѣлана была вся та же процедура, какъ и въ селѣ Гольдбахѣ, хотя въ данномъ случаѣ, а равно, при изложеніи дѣйствій коммиссіи, во всѣхъ остальныхъ селахъ составитель грамоты ограничивается ссылкою на предыдущее свое изложеніе [3]). Жители же села Іогансштифта, изъ которыхъ на

---

in wlgari Boemico talia vel his similia protulit et dixit verba: Sciatis, quod dominus meus dominus Johannes praepositus Wissegradensis michi iniunxit seriose et mandavit, ut de villa praesenti quam inhabitatis, incolis ipsius censitis, hominibus censualibus — d. Arnoldo abbati hic praesenti et conventui monasterii Sanctae Coronae et ipsi monasterio cederem et condescenderem pure, simpliciter, omni dolo et fraude semotis, vosque absolverem ab *omnibus promissis fidelitatis et obedientiae solemnpniter vel simpliciter quovismodo domino meo* ... praeposito praedicto factis, coniunctim vel divisim ... Eapropter secundum et iuxta formam mandati — de huiusmodi villa, incolis, censibus censitis, hominibus censualibus, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis omnibus et singulis huiusmodi villae d. Arnoldo abbati hic praesenti et conventui monasterii Sanctae Coronae praedictis cedo et condescendo pure, simpliciter et sine fraude, vosque et quemlibet vestrum coniunctim et divisim *ab omni promisso fidelitatis et obedientiae praestitis* (! praestito) vel non praestitis (! praestito) absolvo, libero et liberto, volens et desiderans ut domino abbati — de censibus, iuribus et obventionibus universis huiusmodi villae deinceps et inantea respondeatis absque dolo et fraude... *Quibus sic factis d. Arnoldus abbas praedictus promissum fidelitatis et obedientiae per solempnem stipulationem manuum dictorum rusticorum ad manus suas factam ab eisdem rusticis seu laicis exegit et recepit cum effectu.*

1) См. выше, стр. 46, прим. 1.

2) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth., Bd. XXXVII, p. 297: laicis et incolis dictae villae evocatis modo, via, iure et forma quibus supra de dicta villa Lewczenried, incolis, censibus, hominibus censitis, censualibus, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis ipsius universis cessit et condescendit, promisso fidelitatis et obedientiae, protestatione ac stipulatione modo quo supra subsecutis. Ibidem ad interrogationem magistri Nicolai procuratoris praedicti, videlicet utrum dominus suus dominus Iohannes praepositus Wissegradensis dictam villam, rusticos et incolas ipsius alicui donaverit, concesserit seu tradiderit tenendos et regendos, dicti rustici nomine suo et aliorum absentium responderunt dicentes, se de hoc nihil scire omnino, nisi quod dominus Michalko filius Dubczonis census et redditus ab ipsa villa praedicta et rusticis seu incolis ipsius exegit, sustulit et recepit.

3) Ibid., p. 297: ubi idem magister Nicolaus modo quo supra convocatis — laicis villae praedictae de eadem villa, incolis, censibus et iuribus modo, via et forma quibus supra domino Arnoldo ibidem praesenti et conventui praedictis cessit et condescendit sub protestatione ac stipulatione et promisso quibus supra.

лицо былъ только староста (judex), по распоряженію уполномоченнаго пробста Вышеградскаго, должны были быть приведены къ присягѣ на имя аббата Арнольда этимъ старостою, но съ соблюденіемъ всѣхъ установленныхъ условій и формальностей[1]). Значитъ, жители села Іогансштифта были приведены къ присягѣ на имя новаго владѣльца, такъ же, какъ жители села Врутицы[2]). Если уполномоченный Вышеградскаго пробста въ своей рѣчи упоминаетъ о торжественной и упрощенной формѣ присяги[3]), то въ данномъ случаѣ примѣнена была упрощенная форма, ибо установленная въ такихъ случаяхъ стипуляція (вкладываніе рукъ) совершалась не въ присутствіи новаго землевладѣльца, а принимаема была его довѣреннымъ лицомъ. Заслуживаетъ также вниманія, что и въ вышеназванныхъ селахъ, и во всѣхъ остальныхъ, гдѣ произошла передача владѣнія монастырю Золотой Короны, сопровождаемая присягою вѣрности и повиновенія и необходимой при этомъ стипуляціей, — на созываемыхъ коммиссіей сходкахъ присутствовало ограниченное число жителей: обыкновенно 2—4 человѣка. Только въ селѣ Свиновицѣ или Швейнетшлагѣ на сходкѣ присутствовало 5 человѣкъ, а въ селѣ Гинтрингѣ — 6 человѣкъ[4]). Эту малочисленность участниковъ сельскихъ сходокъ можно объяснить прежде всего тѣмъ, что 13—14 мая, когда совершался объѣздъ коммиссіи, въ сосѣднемъ городѣ Прахатицахъ была ярмарка, гдѣ находилась тогда значительная часть окрестнаго населенія[5]), а также и тѣмъ, что села этой мѣстности въ ту пору не могли быть велики и состояли, вѣроятно, изъ нѣсколькихъ дворовъ. Дѣйствительно, изъ числа передаваемыхъ новому владѣльцу 23 селъ нѣкоторыя были показаны лежащими впустѣ и покинутыми жителями[6]). Впрочемъ, весьма возможно и то, что не требовалось присутствія всѣхъ домохозяевъ села при вводѣ во владѣніе новаго землевладѣльца: присяга вѣрности и повиновенія или, какъ говорили по-чешски, обѣтъ человѣчества, могъ быть принесенъ за всѣхъ нѣсколькими

---

1) Ibid., p. 297: mandans nichilominus idem magister Nicolaus procurator dicto Hoenlino iudici et volens, ut ipse laicos, rusticos seu incolas Johansstift, quorum ipse Hoenlinus etiam iudex existit, coram se evocaret et ab ipsis promissum fidelitatis et obedientiae nomine domini Arnoldi abbatis praedicti reciperet et haec, quae per ipsum facta sunt, eisdem intimaret, videlicet quod ipse de dicta villa Johansstift, incolis, iuribus et pertinentiis ipsius modo quo supra etiam cessit et condescendit sub protestatione praemissa ac modis et conditionibus suprascriptis subsecutis.

2) См. выше, стр. 46, прим. 2.

3) См. выше, стр. 52, прим. 2: ab omnibus promissis fidelitatis et obedientiae *solempniter vel simpliciter* quovismodo domino meo — factis, coniunctim vel divisim . . .

4) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth., Bd. XXXVII, 295—303.

5) Ibid, p. 295: dicens se plures laicos non potuisse invenire in villa, sed esse in Prachaticz in foro.

6) Ibid., p. 298: nec non de villis Ebenaw alias Miezaw, Pulkenstift olim cultis nunc vero desertis et incultis. — Ibid., p. 301: et de villis Purkstal, Waltirstift et Cristanstiftolim cultis nunc vero desertis et incultis.

крестьянами, преимущественно старостою (judex) и наиболѣе зажиточными и уважаемыми односельчанами. Недаромъ, уполномоченный Вышеградскаго пробста въ своей рѣчи къ жителямъ села Гольдбаха предполагаетъ возможность принесенія присяги и совершенія стипуляціи не только по торжественной и упрощенной формѣ, но и всѣми вмѣстѣ, какъ бы по уполномочію одного или нѣсколькихъ за всѣхъ, и каждымъ отдѣльно (coniunctim vel divisim)[1].

Такимъ образомъ, эта грамота 1395 года подтверждаетъ многія изъ наблюденій и выводовъ, которые можно было сдѣлать при изученіи позднѣйшихъ чешскихъ текстовъ середины XV вѣка. Въ этой грамотѣ съ полною ясностью указано на то, какъ приносимъ былъ обѣтъ человѣчества. Этимъ существенно обогащаются наши свѣдѣнія объ обѣтѣ человѣчества. Какъ оказывается, этотъ обѣтъ совершался по той же формѣ, которая установлена была для присяги вассаловъ. Однако, присяга зависимыхъ людей невсегда обставлялась съ такой торжественностью, какъ присяга вассаловъ. Съ одной стороны, не требовалось непремѣннаго присутствія лица, на имя котораго приносима была присяга, а, съ другой стороны, допускалось отсутствіе значительнаго числа лицъ, обязанныхъ принести эту присягу. И въ томъ, и въ другомъ случаѣ возможна была передача или наличность полномочій: землевладѣлецъ могъ уполномочить кого-либо принять вмѣсто него присягу зависимыхъ людей, а изъ числа послѣднихъ нѣкоторые и немногіе могли принести присягу за всѣхъ. Все это являлось нѣкоторымъ искаженіемъ института вассальной присяги, насколько таковая находила примѣненіе въ крестьянской средѣ. Тѣмъ не менѣе, стремленіе нормировать отношенія землевладѣльцевъ къ крестьянамъ по образцу отношеній сеньоровъ къ вассаламъ представляетъ собою любопытное явленіе, интересное не только для историка чешскаго права, но и для изслѣдователя феодальнаго права вообще. Въ данномъ случаѣ, наблюдается феодализація вотчинныхъ отношеній: была сдѣлана попытка приравнить надѣлъ крестьянина, занимаемый имъ на правахъ наслѣдственной аренды, къ феодальному земельному участку. Самый чешскій терминъ (člověčenství) есть такимъ образомъ только переводъ извѣстнаго феодальнаго термина: homagium.

Вышеприведенные тексты и свидѣтельства Викторина изъ Вшегрдъ доказываютъ, что въ XV вѣкѣ институтъ «человѣчества» былъ повсемѣстно введенъ въ Чехіи и по отношенію къ кореннымъ обитателямъ чешскихъ селъ и по отношенію къ нѣмецкимъ колонистамъ. Какъ видно изъ грамоты 1395 года, этотъ институтъ былъ уже тогда давнишнимъ, а это даетъ

---

1) См. выше, стр. 54, прим. 3.

основаніе думать, что онъ нашелъ себѣ примѣненіе вскорѣ послѣ проникновенія въ Чехію иностранной колонизаціи.

Введеніе въ бытъ сельскаго населенія нормъ феодальнаго права не спасло это населеніе отъ порабощенія. Какъ было указано въ началѣ этой статьи, уже въ концѣ XV вѣка «человѣчество» стали понимать въ смыслѣ прикрѣпленія къ землѣ. Этотъ терминъ феодальнаго права сдѣлался такимъ образомъ синонимомъ холопства, потери правъ свободной личности.

Ант. Ясинскій.

Святошинъ,
іюль 1903.

Одинъ изъ предшественниковъ Ив. Петр. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ.

Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ былъ родомъ изъ м. Погара, нынѣшней Черниговской губерніи [1]). Въ письмѣ отъ 30 сентября 1794 года онъ писалъ о себѣ къ преосвященному Георгію Конисскому слѣдующее: «Я малороссіянинъ; сынъ Значковаго товарища; учился въ Кіевѣ; отлучился оттуду въ первый годъ архимандріи Вашей. Братъ мой былъ при гетманѣ; его посредствіемъ отданъ я въ Академію Наукъ Санктпетербургскую; оттуду у гетмана переводчикомъ; при немъ же въ штатѣ фельдмаршальскимъ секретаремъ; при немъ въ чужихъ краяхъ вояжировалъ, и, получивъ отъ милости его хорошую деревню, уволился отъ службы полковникомъ. Женился и за женою — деревню; имѣю одну дочь замужемъ, другую — въ Смольномъ, сына капитаномъ въ арміи. Сарра моя въ живыхъ. Помѣщикъ я и житель Новгородскаго Сѣверскаго Намѣстничества, а нынѣ на время въ Петербургѣ».

О времени поступленія своего въ Кіевскую Академію, для обученія, Лобысевичъ пишетъ въ письмѣ своемъ къ Георгію Конисскому предположительно: «не за моей памяти, а *можетъ быть* годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую играна тамъ трагедія сочиненія Вашего Преосвященства «о воскресеніи мертвыхъ» [2]). Трагедокомедія же эта сочинена была Георгіемъ Конисскимъ и представлена въ 1746 году [3]). Слѣдовательно, Аѳанасій Лобысевичъ поступилъ въ Кіевскую Академію около 1747 года. Онъ пробылъ въ Академіи до того года, въ который Георгій

1) Описаніе старой Малороссіи, А. Лазаревскаго, т. I, вып. I, Кіевъ, 1888 г. стр. 91.

2) Археографич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867 г., № 86, стр. 147.

3) Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII в., Н. Петрова, Кіевъ, 1880 г., стр. 110.

Конисскій посвященъ былъ въ санъ архимандрита[1]). А это случилось въ августѣ 1752 года[2]). Такимъ образомъ, Аѳанасій Лобысевичъ пробылъ въ Кіевской Академіи около 6-ти лѣтъ, прошедши одногодичные курсы фары или аналогіи, инфимы, грамматики, синтаксимы, піитики и реторики.

Въ это время въ Петербургѣ жилъ старшій братъ Аѳанасія Кириллъ Лобысевичъ, который около 1740 года попалъ въ Петербургъ, кажется, взятый туда старшимъ Разумовскимъ, Алексѣемъ Григорьевичемъ. Тамъ Кириллъ Лобысевичъ женился на племянницѣ Теплова, бывшаго менторомъ Кирилла Григорьевича Разумовскаго, при чемъ получилъ въ приданое, какъ онъ самъ разсказываетъ, 250 червонцевъ, «да особливо дарены ему часы золотые». Тепловъ давалъ ему также «не единожды по сту рублей». При помощи Теплова, Кириллъ Лобысевичъ выписалъ въ Петербургъ и младшаго своего брата Аѳанасія и, при покровительствѣ Разумовскихъ, помѣстилъ его студентомъ въ академическій университетъ[3]).

Аѳанасій Лобысевичъ сталъ обучаться при Академіи съ 1754 года[4]). Въ 1759 году онъ былъ сотрудникомъ журнала «Трудолюбивая Пчела», издававшагося извѣстнымъ нашимъ писателемъ Ал. Сумароковымъ, и помѣстилъ въ этомъ журналѣ нѣсколько переводовъ. Въ слѣдующемъ 1760 г., 16 іюня, канцелярія Академіи распорядилась: «студентовъ Лобысевича и Дѣвовича, за нехожденіе ихъ на профессорскія лекціи, изъ Университета академическаго выключить и болѣе не числить, а жалованья имъ за май мѣсяцъ не давать, и для опредѣленія въ другую команду, куда пожелаютъ, дать имъ амбитъ» Исключенные увидѣли въ этомъ наказаніи своемъ руку М. В. Ломоносова и обратились съ жалобою на него къ президенту Академіи наукъ и гетману Малороссійскому, графу Кириллу Григорьевичу

---

1) Археографич. Сборникъ, ib.

2) Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія, Д. Вишневскаго, Кіевъ 1903 г., стр. 41.

3) Описаніе Старой Малороссіи, Ал. М. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г., стр. 91.

4) Athanasius Lobyssewitsch, nobilis Ucrainiensis, ex Kioviensi Academia sponte sua accessit, petens, ut sibi litterarum Studia in Universitate Petropolitana prosequi liceat. Quod ejus petitum cum a Cancellaria Academica cum Conventu Academico communicatum sit, examinatus est Lobyssewitsch et dignus judicatus, qui inter Studiosos in Universitate locum obtineat. (Протоколы Конференціи Императорской Академіи Наукъ. 1754, марта 18).

De studiosis, quorum profectus in studiis explorabantur, visum est:

Quatuor studiosos Ucrainienses, qui ultimis his annis ad Academiam accesserunt, destinare secundum propensionem illorum in Conventu testificatam: Jacobum Koselski studio philosophiae et physicae; Simeonum Dewawitsch astronomiae vel chemiae; Athanasium Lobysewitsch philosophiae et historiae; Theodorum Koselski mechanicae; ita tamen, ut praeterea omnes omnibus quoque aliis praelectionibus, scopo ipsorum profuturis, interesse debeant. (Ibidem, 1757, мая 6).

De Athanasio Lobyssewitsch statur Brounius, illum apud se audivisse logicam et physicam experimentalem et in iis, nec non in lingua Latina satis profecisse. (Ibidem, 1757, октября 27). Эти свѣдѣнія сообщены Ред-у М. И. Позняковымъ, завѣдующимъ Акад. архивомъ.

Разумовскому. Представивъ ему аттестаты объ успѣхахъ, выданные имъ Брауномъ и другими академиками, они всенижайше просили Его Высокографское Сіятельство, дабы онъ, прекратя высокою своею властію злобу Ломоносова, прямо повелѣлъ наградить ихъ при академіи адъюнктами или магистрами и къ другому какому мѣсту опредѣлить. Графъ К. Г. Разумовскій вызвалъ исключенныхъ къ себѣ въ Глуховъ и 9 февраля, 1761 года, собственною властію опредѣлилъ Аѳанасія Лобысевича въ академическіе переводчики [1]).

Впрочемъ, самъ Аѳ. Лобысевичъ въ письмѣ своемъ къ преосвященному Георгію Конисскому не упоминаетъ о своей должности академическаго переводчика, а говоритъ только, что онъ былъ переводчикомъ у гетмана, состоялъ при немъ фельдмаршальскимъ секретаремъ, вояжировалъ съ нимъ въ чужихъ краяхъ и уволился отъ службы полковникомъ [2]).

Конечно, переводчикомъ при гетманѣ А. Лобысевичъ могъ быть только до 1764 года, въ которомъ упразднено было гетманское достоинство. А вояжъ графа К. Г. Разумовскаго въ чужихъ краяхъ продолжался съ апрѣля 1765 до сентября 1767 года, послѣ чего Разумовскій возвратился въ С.-Петербургъ и въ 1776 году былъ отпущенъ въ Малороссію [3]). Въ 1773 году А. Лобысевичъ былъ уже генералъ-адъютантомъ въ чинѣ полковника [4]) и, вѣроятно, вышелъ въ отставку въ 1776 году.

Поселившись въ Малороссіи, Аѳ. Лобысевичъ женился здѣсь на дочери Мих. Вас. Губчица и, при открытіи намѣстничествъ (въ 1782 г.), избранъ былъ уѣзднымъ (Мглинскимъ) предводителемъ, а затѣмъ былъ полтора года Новгородсѣверскимъ губернскимъ предводителемъ (въ 1786 и 1787 г.г.) и въ послѣднемъ званіи встрѣчалъ императрицу Екатерину II въ ея путешествіи на югъ въ 1787 году. Наконецъ, въ 1797 году онъ былъ избранъ въ совѣтники генеральнаго суда въ Черниговѣ. Умирая онъ оставилъ дѣтямъ 377 душъ крестьянъ, въ томъ числѣ 265, полученныхъ въ приданное [5]).

Какъ человѣкъ образованный и даже предназначавшійся своимъ воспитаніемъ при Академіи Наукъ къ ученой карьерѣ, Аѳ. Лобысевичъ не чуждъ былъ и литературнымъ стремленіямъ. Еще будучи студентомъ ака-

---

1) Исторія Императорской Академіи Наукъ въ Петербургѣ, П. Пекарскаго, т. II, С.-Петербургъ, 1873 г., стр. 689 и 692; «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, С.-Петербургъ, 1880 г., стр. 257 и 258.

2) См. выше.

3) «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, стр. 326, 334 и 361.

4) Описаніе Старой Малороссіи, А. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г., стр. 91.

5) Тамъ же; см. «Путешествіе Екатерины II чрезъ Черниговскій край», П. М. Добровольскаго, въ «Трудахъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Коммиссіи», вып. V, Черниговъ, 1903 г.

демическаго университета, онъ помѣстилъ, какъ мы видѣли, въ журналѣ А. Сумарокова «Трудолюбивая Пчела» нѣсколько своихъ переводовъ. То были «Разсужденіе о войнѣ», переводъ съ латинскаго, и «Слово М. Т. Цицерона къ К. Цесарю», то же переводъ съ латинскаго[1]). Аѳ. Лобысевичъ, кажется, участвовалъ также и въ журналѣ «Всякая Всячина», 1769 года, и въ продолженіи его «Барышкѣ», 1770 года, издававшихся землякомъ его Гр. Вас. Козицкимъ. По крайней мѣрѣ, подъ однимъ переводомъ съ французскаго въ «Барышкѣ» есть подпись А. Л., которую профессоръ Н. Буличъ готовъ отнести къ Аѳанасію Лобысевичу, «печатавшему переводы свои въ журналѣ Сумарокова и издавшему довольное количество одъ[2]). Въ 1794 году, пріѣхавъ на время въ Петербургъ, Лобысевичъ проситъ Георгія Конисскаго выслать ему, для изданія въ свѣтъ, интерлюдіи къ его трагикомедіи «О воскресеніи мертвыхъ», писанныя на простонародномъ малороссійскомъ языкѣ. «Не за моей памяти, — писалъ онъ преосвященному Георгію Конисскому, — а, можетъ, быть годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую, играна тамъ трагедія сочиненія вашего Преосвященства «о воскресеніи мертвыхъ»; оную имѣю. Но не имѣю и нигдѣ достать не могу къ оной трагедіи интерлюдій, бывшихъ сочиненія вашего Преосвященства или славнаго Танскаго, природнаго стихотворца, во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ. Когда способность была достать и имѣть, тогда ребяческая несмысленность о томъ не помышляла; довольствовались изъ чужаго рта питаться, слышать отъ другого стиховъ нѣсколько. А когда познаніе добротъ цѣну онымъ открыло, тогда уже способность удалилась. Едина вѣрная надежда на книгохранилище Вашего Преосвященства, въ которомъ не быть сему сочиненію не можно. Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчіи языковъ есть своя красота; а къ тому, *когда и дымъ отечества сладокъ*, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ есть насладчайшая. Для чести націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученостью великихъ людей имѣвшей, столько свѣтилъ выпустившей для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчія находить драгоцѣнности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интерлюдіи, Танскаго то или ваши, приказавъ списать, по почтѣ мнѣ въ Санктпетербургъ доставить, да изыдетъ во свѣтъ, да дастъ величіе отечеству своему нашъ Плавтъ, нашъ Мольеръ, ежели что не болѣ. Ибо я помню нѣкоторые стихи, описаніе Ве-

---

1) «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг.», А. Н. Неустроева, С.-Петербургъ, 1874 г., стр. 81.

2) «Сумароковъ и современная ему критика», Н. Булича, С.-Петербургъ, 1854 г., стр. 217 и 480.

ликодия, бѣгство сатаны и смерти, смерть Іуды: прекрасныя описанія»[1]). Вѣроятно трагедокомедія выпрашивалась для «Россійскаго Магазина», издававшагося Ѳ. Туманскимъ въ 1792—1794 годахъ, такъ какъ въ этомъ журналѣ помѣщались и матеріалы для исторіи Малороссіи, а эпиграфъ къ этому журналу — *Et fumus patriae dulcis*[2]) приведенъ Лобысевичемъ, въ русскомъ переводѣ, въ письмѣ его къ Георгію Конисскому. Но въ 1795 г. «Россійскій Магазинъ» уже не издавался, а 13 февраля 1795 года скончался и Георгій Конисскій[3]).

Но всего интереснѣе для насъ то, что Аѳ. Лобысевичъ и самъ дѣлалъ переложенія римскихъ классиковъ на малороссійскій языкъ. Прося Георгія Конисскаго прислать ему малорусскія интерлюдіи къ трагедокомедіи «О воскресеніи мертвыхъ», Лобысевичъ прибавилъ: «Напередъ плачу одолженіе Вашего Преосвященства: посылаю при семъ *Виргиліевыхъ пастуховъ*, мною *въ малороссійскій кобенякъ переодѣтыхъ*. Мала моя заплата по малоцѣнности своей копіи, но прошу принять, какъ двѣ лѣпты вдовицины приняты были по усердію»[4]).

Конечно, здѣсь разумѣются эклоги Виргилія изъ его «Буколикъ» (Bucolica). Переводъ же классиковъ, не только древнихъ, но и новыхъ западноевропейскихъ, съ 1748 года входилъ въ задачи сначала Императорской Академіи Наукъ, а впослѣдствіи, при Екатеринѣ II, и Россійской Академіи[5]). Появились въ это время и переложенія эклогъ Виргилія, подражанія имъ и пародіи на нихъ. Извѣстны эклоги А. Сумарокова, собраніе которыхъ вышло въ 1774 году[6]), а также переводы отдѣльныхъ эклогъ Виргилія въ тогдашнихъ журналахъ, напр. въ «Утреннемъ Свѣтѣ» Н. И. Новикова, 1779 года, въ «Новыхъ ежемѣсячныхъ сочиненіяхъ» 1793 г., и др.[7]). Слѣдовательно, Лобысевичъ, дѣлая переложенія эклогъ Виргилія, отдавалъ дань общему направленію тогдашней переводной русской литературы.

Но у Лобысевича замѣтна была, при этомъ, и значительная малорусская окраска. Мы видѣли, что учась еще въ Кіевской Академіи, онъ зна-

1) Археографич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, стр. 147. Интерлюдіи изданы въ журналѣ «Древняя и Новая Россія», Ноябрь, 1878 года.

2) «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг.», А. Н. Неустроева, 1874 г., стр. 728—731.

3) Археографич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, стр. 147.

4) Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійской церкви, Павла Строева, С.-Петербургъ, 1877 г., стр. 494.

5) Исторія Россійской Академіи, Сухомлинова, т. I, прилож. 7 и 8.

6) Матеріалы для русской библіографіи, Н. В. Губерти, выпускъ 2, Москва, 1881 г., стр. 87.

7) Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг., А. Н. Неустроева, стр. 235 и 421.

комъ былъ съ малорусскими интерлюдіями къ трагедокомедіи Г. Конисскаго «О воскресеніи мертвыхъ» и нѣкоторые стихи изъ нихъ помнилъ наизусть даже въ 1794 году, и что въ это время онъ смотрѣлъ уже на эти интерлюдіи съ чисто псевдоклассической точки зрѣнія, ставя ихъ наравнѣ съ твореніями Плавта и Мольера. Со второй половины XVIII вѣка малорусское теченіе стало замѣчаться и на сѣверѣ Россіи, въ тогдашней свѣтской псевдоклассической литературѣ. Въ еженедѣльномъ изданіи «Смѣсь» 1769 г., издатель его, обличая различныхъ литературныхъ самохваловъ, между прочимъ писалъ: «Третей превратилъ Анакреонта въ глупаго украинца»[1]). Въ еженедѣльномъ изданіи «Вечера» 1774 года напечатана была элегія, писанная, судя по началу, по малорусски: «Да буде по тебѣ». Въ «Живописцѣ» (Н. И. Новикова) на 1773 годъ помѣщены «Украинскія Вѣдомости» и «Знатной украинской дѣвицѣ», а въ «Музыкальныхъ Увеселеніяхъ», 1774 г., появились: «Танецъ малороссійскій Дергунецъ» и пѣсня малороссійская — «Ой подъ вишнію, подъ черешнею»[2]). Къ этому малорусскому теченію примкнулъ, если только не сталъ во главѣ его, и Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ своими «Виргиліевыми пастухами, въ малороссійскій кобенякъ переодѣтыми».

Ближайшею цѣлію при переодѣваніи Виргиліевыхъ пастуховъ въ малороссійскій кобенякъ у Аѳ. Лобысевича было, кажется, его желаніе сдѣлать нѣчто угодное своему покровителю, бывшему гетману, графу Кир. Гр. Разумовскому. Въ 1774 году, въ еженедѣльномъ изданіи «Вечера», напечатаны были «Стихи на Крестовскій островъ» графа К. Г. Разумовскаго[3]). Его же, по всей вѣроятности, имѣли въ виду и «Виргиліевы пастухи» Аѳ. Лобысевича.

Вернувшись въ 1767 году изъ вояжа по чужимъ краямъ въ Петербургъ, К. Г. Разумовскій поселился во вновь отстроенныхъ каменныхъ палатахъ на Мойкѣ. Въ этомъ домѣ, въ богатомъ кабинетѣ графа, стоялъ изящный накладной шкафъ изъ розоваго дерева; въ немъ свято хранились *пастушечья свирѣль и простонародный кобенякъ*, который во дни юности носилъ Лемешовскій козакъ Кирила Розумъ, теперешній фельдмаршалъ и вельможа. Разумовскій часто показывалъ эти памятники давнопрошедшаго своимъ приближеннымъ[4]). Нѣтъ сомнѣнія, что выборъ «Виргиліевыхъ пастуховъ» для перевода или перелицовки у Аѳ. Лобысевича опредѣлялся этими

---

1) Сумароковъ и современная ему критика, Н. Булича, 1854 г., стр. 243.

2) Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг., А. Н. Неустроева, стр 171, 176 и 213.

3) Тамъ же, стр. 171.

4) «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, С.-Петербургъ, 1880 г., стр. 334.

реликвіями изъ прошлаго пастушескаго быта графа К. Г. Разумовскаго. Съ другой стороны, графъ К. Г. Разумовскій, не смотря на свой высокій санъ, горячо любилъ родную малорусскую рѣчь и малорусскіе нравы и обычаи. Водворившись въ 1787 году въ Москвѣ, К. Г. Разумовскій выкопалъ здѣсь огромные Петровскіе пруды трудами работниковъ изъ малороссовъ. Графъ увѣрялъ, что они лучше копаютъ землю, чѣмъ великоруссы, но потомъ признавался, что ихъ выписывалъ затѣмъ, чтобы имѣть удовольствіе садиться среди нихъ во время работъ и говорить съ ними на родномъ нарѣчіи. Не смотря на утонченную роскошь свою, на путешествія и придворную жизнь, Разумовскій все-таки оставался хохломъ и признавался, что когда передъ нимъ заиграютъ на бандурѣ, то онъ долженъ скорѣе вспомнить, кто онъ и гдѣ онъ, чтобы не пуститься плясать трепака[1]). Въ 1794 г. переѣхавъ окончательно на житье въ Малороссію, графъ К. Г. Разумовскій особенно любилъ слушать малороссійскія пѣсни, которыя у него пѣвались на славу. Часто, когда пѣвчіе зачинали какой нибудь народный припѣвъ, графъ Кириллъ Григорьевичъ замѣчалъ: «вотъ эту пѣсню пѣвалъ я, будучи хлопцемъ»[2]). Въ угоду такимъ привычкамъ и стремленіямъ графа К. Г. Разумовскаго, Аѳ. Лобысевичъ и передѣлалъ Виргиліевыхъ пастуховъ *въ малороссійскій* кобенякъ.

Судя по даннымъ біографіи графа К. Г. Разумовскаго и самого Аѳанасія Кирилловича Лобысевича, «Виргиліевы пастухи, въ малороссійскій кобенякъ переодѣтые», могли быть написаны Лобысевичемъ по возвращеніи графа Кир. Григорьевича въ 1767 году изъ вояжа по чужимъ краямъ и до поѣздки его въ Малороссію въ 1776 году или до отставки Аѳ. Кир. Лобысевича отъ службы при бывшемъ малороссійскомъ гетманѣ. Во всякомъ случаѣ, это произведеніе А. Лобысевича явилось задолго до перелицованной Энеиды Ивана Петровича Котляревскаго, старѣйшій списокъ которой относится къ 1794 году[3]), и потому по справедливости можетъ быть названо предшественникомъ малорусской Энеиды Котляревскаго.

Къ сожалѣнію, мы до сихъ поръ не могли отыскать текста этой перелицовки Виргилія Лобысевичемъ.

Н. Петровъ.

---

1) Тамъ-же, стр. 397.

2) Тамъ-же, стр. 464.

3) См. рукопись Кіево-Софійскаго Собора, № 497 и «Чтенія въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца», книга XV, вып. 1, отд. 2, стр. 33 и слѣд.

Замѣчанія относительно отдѣльныхъ мѣстъ книги Іоанна Богослова по списку, изданному Дёллингеромъ.

Какъ извѣстно, въ средѣ русскаго народа[1]) и турецко-финскихъ племенъ въ Европейской Россіи, Сибири, Центральной Азіи распространены космогоническія легенды дуалистическаго характера. Одну — двѣ легенды подобнаго рода находимъ у болгаръ, а также — видоизмѣненныя съ затемнѣніемъ первоначальнаго смысла — у сербовъ. Въ русской письменности XVI—XVII вв. встрѣчается нѣсколько варіантовъ одного и того же сказанія космогоническаго характера подъ различными заглавіями, представляющихъ параллели указаннымъ народнымъ легендамъ. Вопросомъ о происхожденіи этихъ легендъ занимался много А. Н. Веселовскій[2]) и собралъ огромное количество матеріала, но не пришелъ къ опредѣленнымъ выводамъ. Нѣсколько позднѣе пытался разрѣшить мудреный вопросъ Драгомановъ[3]). По мнѣнію Драгоманова, помянутыя легенды, первоначальный источникъ которыхъ нужно искать въ вѣрованіяхъ стараго Ирана и Халдеи, перешли къ славянскимъ народамъ путемъ устной передачи изъ Азіи черезъ посредство турецко-финскихъ племенъ, населяющихъ Россію, независимо отъ богомильства и даже раньше возникновенія этой ереси.

Я здѣсь не намѣренъ входить въ подробную критику положеній покойнаго ученаго, съ которыми, долженъ признаться, совершенно несогласенъ, а изложу вкратцѣ только свои выводы относительно нѣкоторыхъ отдѣльныхъ пунктовъ указанныхъ легендъ — выводы, къ которымъ я пришелъ главнѣйше на основаніи изученія изданнаго Дёллингеромъ[4]) списка извѣстной богомильской «книги» Іоанна Богослова, а кромѣ того укажу связь этой «книги» со «Словомъ о древѣ крестномъ» попа Іереміи.

---

1) Въ особенности среди великоруссовъ.

2) См. его «Разысканія», «Сборн.» т. 46, 53.

3) Въ изслѣдованіи «Забѣлѣжки върху славянскитѣ религиозно-етически легенди. II. Дуалистическото миротворение». — Сборникъ Болг. Мин. Нар. Просв. т. VIII, X.

4) См. Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters Bd. II.

Въ «книгѣ» Іоанна Богослова по списку Дёллингера мы находимъ слѣдующее мѣсто: «Et de lapidibus fecit ignem (diabolus) et de igne fecit *militiam* et stellas et de illis fecit angelos spiritus»[1]... Между тѣмъ, въ другомъ мѣстѣ говорится: «antequam cecidisset diabolus cum *tota militia angelica* Patris[2]). Очевидно, между обоими мѣстами противорѣчіе. Послѣднее же мѣсто противорѣчитъ разсказу въ началѣ «книги» о томъ, что сатана отпалъ съ *тремя* только чинами ангеловъ. Такія противорѣчія не должны насъ удивлять: «книга» не есть систематическое изложеніе вѣроученія богомиловъ, но собраніе отрывочныхъ свѣдѣній относительно отдѣльныхъ сторонъ этого вѣроученія — компиляція, почерпавшая свое содержаніе и изъ христіанскихъ апокрифовъ, и изъ сочиненій богомиловъ, и, быть можетъ, изъ устнаго изложенія богомильскаго ученія, — компиляція, не умѣвшая согласовать разнородныя мнѣнія еретиковъ различныхъ толковъ. И въ данныхъ мѣстахъ, по моему мнѣнію, смѣшиваются представленія крайнихъ и умѣренныхъ дуалистовъ въ средѣ богомильства. Именно, по мнѣнію первыхъ, сатана самъ создалъ своихъ ангеловъ; умѣренные же дуалисты учили, что сатана увлекъ съ собой часть ангеловъ, которые были созданы Богомъ. Только такимъ образомъ можно объяснить непонятное иначе обстоятельство, почему, по нашему списку «книги», сатанѣ вздумалось творить «militiam» (очевидно, angelicam) и angelos spiritus, разъ въ его распоряженіи находились увлеченные имъ ангелы, созданные Богомъ. И, вѣроятно, для того, чтобы хотя нѣсколько согласовать эти противорѣчивыя представленія, неизвѣстный авторъ «книги» ниже приписываетъ отпавшимъ ангеламъ выполненіе опредѣленныхъ функцій—именно дьяволъ заставляетъ ангела перваго неба войти въ тѣло (первой) женщины, а ангела второго неба — въ тѣло (перваго) мужчины.

Но для насъ приведенное мѣсто о созданіи ангеловъ дьяволомъ изъ камня любопытно въ другомъ отношеніи — мы находимъ прямыя параллели для него, какъ въ вышепомянутыхъ произведеніяхъ старинной русской письменности въ родѣ сказанія «о Тиверіадскомъ морѣ», «Свитка божественныхъ книгъ» и пр., такъ и въ народныхъ великорусскихъ легендахъ космогоническаго характера и аналогичныхъ легендахъ инородцевъ — черемисовъ, вотяковъ, мордвы. Во всѣхъ этихъ сказаніяхъ и легендахъ говорится о созданіи ангеловъ и демоновъ изъ кремня, при чемъ по нѣкоторымъ варіантамъ, въ согласіи съ нашимъ спискомъ «книги», изъ кремня сначала вылетаютъ искры, а изъ нихъ дѣлаются ангелы и демоны. Если обратимъ вниманіе на несомнѣнный фактъ сильнаго вліянія богомильства

1) Beitr. II, 87.
2) ib. 90.

на народную славянскую среду Балканскаго полуострова отъ X вѣка вплоть до турецкаго завоеванія, то предположеніе книжнаго происхожденія указаннаго эпизода покажется намъ гораздо болѣе правдоподобнымъ, чѣмъ мнѣніе Драгоманова, будто изъ передней Азіи подобные разсказы перешли къ турецко-финскимъ племенамъ центральной Азіи и Россіи, затѣмъ къ русскимъ, гдѣ получили и книжную обработку въ произведеніяхъ въ родѣ сказанія о Тиверіадскомъ морѣ. Не можетъ насъ смущать и то обстоятельство, что подобныхъ разсказовъ не существуетъ у балканскихъ славянъ, и что у малороссовъ находимъ разсказы, имѣющіе только самое отдаленное сходство съ указанными[1]).

Драгомановъ не находитъ соотвѣтствій въ богомильской космогоніи для разсказовъ о сотвореніи земли посредствомъ ныриянія дьявола въ море. Этотъ разсказъ входитъ, какъ составная часть, въ «Свитокъ» и т. п. произведенія, его мы находимъ въ одной болгарской легендѣ и въ народныхъ русскихъ легендахъ. Оставляю при этомъ въ сторонѣ малорусскія колядки космогоническаго характера, происхожденіе которыхъ, дѣйствительно, темно. Но полагаю, что для эпизода о ныряніи того типа, который мы находимъ въ «Свиткѣ» и въ сказаніи о Тиверіадскомъ морѣ, можно найти соотвѣтствіе и въ тѣхъ краткихъ, отрывочныхъ, не всегда ясныхъ свѣдѣніяхъ о богомильской космогоніи, которыя намъ извѣстны въ настоящее время. Думаю, что можно даже объяснить нѣкоторыя отличія нашего эпизода отъ соотвѣтственнаго богомильскаго повѣствованія, не обращаясь къ помощи ирано-халдейской космогоніи и турецко-финскихъ или урало-алтайскихъ народностей Россіи.

Разсказъ о сотвореніи дьяволомъ земли передается въ нашемъ спискѣ «книги» слѣдующимъ образомъ: «Et praecepit iterum angelo, qui erat super aquas: sta super duos pisces, et *elevavit capite suo tertiam* (sc. partem aquarum), *et apparuit arida* et fuit»[2]). Въ соотвѣтственномъ мѣстѣ списка, изданнаго Thilo, находимъ отличія: «et praecepit angelo qui erat super aërem et qui erat super aquas, et *elevaverunt terram sursum, et apparuit arida*». По списку, изданному Дёллингеромъ, дьяволъ вмѣстѣ съ ангеломъ воздуха и ангеломъ водъ *поднялъ на воздухъ двѣ части водъ*, а изъ третьей сдѣлалъ 50 морей. Итакъ, по Дёллингерову списку, собственно въ твореніи земли принимаютъ участіе два лица: дьяволъ и ангелъ водъ — достаточно было легкой перелицовки въ духѣ христіанства этого, несомнѣнно, первоначальнаго богомильскаго представленія о сотвореніи земли, чтобы вмѣсто дьявола выступилъ Богъ, а ангелъ водъ — обратился въ сатану-гоголя, пла-

1) Ср. «Сборникъ» X, 53—55.
2) ib. 87.

вающаго по водамъ. Правда, неясна роль, какую играетъ въ сотвореніи земли ангелъ водъ, неясно, почему сатана велитъ ему стать на двухъ рыбахъ, поддерживающихъ землю, но это только свидѣтельствуетъ или о порчѣ первоначальнаго эпизода или смутнаго представленія о немъ неизвѣстнаго автора (resp. переписчика) «книги». Впрочемъ предположеніе порчи первоначальнаго эпизода не нужно для объясненія происхожденія соотвѣтственныхъ разсказовъ произведеній въ родѣ «Свитка божественныхъ книгъ». Прямую параллель для этихъ послѣднихъ находимъ въ спискѣ Thilo. Сатана съ помощью ангеловъ воздуха и воды — полагаю, что это позднѣйшая вставка или вѣрнѣе порча текста — (въ спискѣ, изданномъ Дёллингеромъ, какъ мы видѣли, сатана вмѣстѣ съ ангелами поднимаетъ двѣ части водъ) — поднимаетъ землю изъ воды. Но Драгомановъ усматриваетъ несоотвѣтствіе эпизоду «Свитка» въ томъ обстоятельствѣ, что по «книгѣ» поднята была вся земля, а въ «Свиткѣ» Сатанаилъ выноситъ съ собой горсть земли. Но отчего же въ народномъ представленіи не могла земля «книги» обратиться въ горсть земли (илу, песку), разъ у дьявола была отнята его древняя роль творца земли, и остался только намекъ на эту роль въ сохраненіи эпизода нырянія сатаны. Наконецъ, мы имѣемъ полную возможность допустить существованіе такой версіи этого эпизода въ богомильской средѣ, по которой сатана выноситъ горсть земли (илу, песку). Вѣдь остается подъ большимъ вопросомъ, насколько точно и вѣрно въ данномъ мѣстѣ *извѣстныхъ* намъ списковъ «книги» воспроизведены космогоническія представленія богомиловъ. Допустимъ, что вполнѣ вѣрно и точно, но, во всякомъ случаѣ, очень кратко. Какъ бы то ни было, нельзя не указать соотвѣтствія эпизоду нашего списка о сотвореніи земли дьяволомъ въ изданной Порфирьевымъ «Повѣсти святого Андрея съ Епифаніемъ о вопросахъ и отвѣтахъ». Въ этой «повѣсти» мы ясно находимъ смѣшеніе двухъ версій разсказа о сотвореніи земли: 1) соотвѣтствующей списку Thilo — о сотвореніи земли посредствомъ бросанія въ воду горсти ила; 2) объ устраненіи воды съ поверхности суши — соотвѣтствующей разсказу нашего списка. Вотъ это мѣсто: «и взя Бг҃ илъ въ горьсть и распространи сюду и овоюду и бысть земля и повелѣ Бг҃ изсякнути рѣкамъ і источникамъ»[1]). Драгомановъ вполнѣ правильно видитъ въ рѣкахъ и источникахъ позднѣйшую замѣну моря[2]).

Замѣчу еще, что уже въ «книгѣ» Богъ является косвеннымъ участникомъ въ твореніи міра: дьяволъ творитъ міръ съ разрѣшенія Бога, раздѣленіе водъ происходитъ «per praeceptum Patris invisibilis».

1) Порфирьевъ Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ, 88.
2) Ср. Сборн. X, 11.

Въ несомнѣнной связи съ разсказами о сотвореніи земли находятся южно-славянскіе и малорусскіе разсказы о похищеніи у дьявола архангеломъ или какимъ-либо святымъ драгоцѣннаго предмета (въ свою очередь похищеннаго раньше дьяволомъ у Бога): солнца, небесной силы, чудодѣйственной одежды, записи. Наиболѣе характеристичными представляются одинъ сербскій разсказъ [1]) и одинъ болгарскій [2]). Напомню содержаніе сербскаго разсказа.

Когда бѣсы отпали отъ Бога и убѣжали на землю, то унесли съ собой солнце, и бѣсовскій царь надѣлъ его на копье и носилъ на плечѣ. Земля стала жаловаться Богу, что сгараетъ отъ солнца. Тогда Богъ отправилъ архангела съ тѣмъ, чтобы онъ какъ-нибудь отнялъ солнце у бѣсовъ. Архангелъ подружился съ царемъ бѣсовъ. Однажды они купались въ морѣ. При этомъ царь бѣсовскій воткнулъ копье съ солнцемъ въ землю. Архангелъ предложилъ дьяволу нырять въ запуски. Дьяволъ согласился. Первымъ нырнулъ архангелъ и вынесъ въ зубахъ горсть морского песку. Дошла очередь дьявола. Тотъ сотворилъ изъ своей слюны сороку и приказалъ ей стеречь солнце. Когда дьяволъ нырнулъ, архангелъ перекрестилъ море, море замерзло, архангелъ тогда схватилъ солнце и полетѣлъ къ Богу, а сорока застрекотала. Дьяволъ услышалъ и поспѣшилъ на верхъ, но не могъ пробить льда; онъ возвратился на дно, взялъ камень, пробилъ имъ ледъ и погнался за архангеломъ. Послѣдній уже вступилъ одной ногой въ небо, когда его догналъ дьяволъ. Дьяволъ вырвалъ ногтями изъ пяты другой ноги архангела большой кусокъ мяса. Въ утѣшеніе архангелу Богъ обѣщалъ устроить такъ, чтобы у всѣхъ людей было небольшое углубленіе въ подошвѣ ноги. Поэтому у людей на пятахъ обѣихъ ногъ по небольшому углубленію.

Въ болгарскомъ разсказѣ вмѣсто солнца выступаетъ запись, данная Богомъ дьяволу, по которой небо и живые люди должны были принадлежать Богу, а земля и мертвые — дьяволу. Когда Богъ изгналъ Адама изъ рая, онъ позволилъ ему обрабатывать землю. Но дьяволъ не допускалъ первыхъ людей касаться земли, такъ какъ они не спросили дозволенія у него — хозяина земли. Узнавъ объ этомъ, Богъ сталъ жалѣть, что далъ запись дьяволу. Когда же люди размножились, дьяволъ на ряду съ грѣшными мучилъ и праведныхъ. Тогда Богъ рѣшилъ отнять у дьявола запись и послалъ съ этой цѣлью своего ангела, который и поступилъ въ услуженіе дьяволу. Дальнѣйшее повѣствованіе въ общемъ не представляетъ никакихъ особенностей по сравненію съ сербскимъ разсказомъ. Цѣлью ныряніе въ запуски служитъ достать со дна *озера* горсть песку.

1) «За што у људи није табан раван» Караџић Приповијетке, Београд. 1897. 93—95.
2) Период. Списание 1884, VIII, 124—136.

Драгомановъ относительно этихъ и подобныхъ разсказовъ допускалъ возможность книжнаго богомильскаго вліянія только въ нѣкоторыхъ подробностяхъ чисто внѣшняго свойства.

Намъ кажется, что книжное вліяніе въ данномъ случаѣ было значительно сильнѣе, чѣмъ предполагалъ Драгомановъ. Дѣло въ томъ, что богомиламъ, напримѣръ, былъ извѣстенъ разсказъ о похищеніи дьяволомъ солнца у Бога, что это составляло предметъ вѣроученія одной изъ вѣтвей богомильства-люциферіанства. Въ малоизвѣстномъ Посланіи Евѳимія Зигабена о фундагіагитахъ, изъ котораго мною изданы отрывки, говорится, что фундагіагиты — богомилы учили, что весь видимый міръ созданіе дьявола, только душу человѣка и *солнце* дьяволъ укралъ у Бога[1]).

На мой взглядъ въ приведенныхъ народныхъ разсказахъ перепуталось три мотива, несомнѣнно, книжнаго богомильскаго происхожденія: 1) о похищеніи сатаной солнца (и небесной силы?) у Бога, 2) о сотвореніи земли посредствомъ ырянія въ море; 3) — о договорѣ между Богомъ и дьяволомъ, причемъ подъ вліяніемъ *христіанскаго* апокрифа о рукописаніи, данномъ Адамомъ дьяволу, въ представленіи простонародной среды, проникнутой богомильскими воззрѣніями, договоръ обратился въ письменное обязательство Бога передъ дьяволомъ. Съ теченіемъ времени въ народномъ сознаніи первоначальный смыслъ этихъ мотивовъ затемнился, и въ сербскомъ разсказѣ, чтобы обосновать отнятіе у дьявола солнца, придуманъ новый мотивъ, напоминающій древне-греческій миѳъ о Фаэтонѣ. Въ теперешней же своей формѣ эти разсказы служатъ цѣли — объяснить, почему у людей вогнутыя ступни. Но, какъ указалъ уже А. Н. Веселовскій[2]), слѣды первоначальнаго значенія мотива ырянія сохранились въ подробности сербскаго разсказа о томъ, что архангелъ захватилъ зубами со дна моря песокъ и вынесъ его на поверхность — подробность, не имѣющая смысла для нашего разсказа. Въ болгарскомъ разсказѣ, являющемся вообще по сравненію съ сербскимъ произведеніемъ вторичнымъ (напримѣръ, вмѣсто моря здѣсь является уже озеро) цѣлью ырянія въ запуски служитъ достать со дна озера горсть песку — конечно, позднѣйшее осмысленіе ставшаго непонятнымъ мотива.

Укажу еще черногорскую пѣсню[3]), повѣствующую о томъ, какъ Іоаннъ Креститель похитилъ у сатаны корону-солнце.

По представленіямъ нѣкоторыхъ толковъ богомильскаго ученія, дьяволъ

1) Ἐκβαλομένου ἀπὸ προσώπου τοῦ θεοῦ ἔκλεψεν ἀπ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ τὰ δύο ταῦτα, τόν τε ἥλιον καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου — см. мою статью: «Малоизвѣстное сочиненіе Евоимія Зигабена, трактующее о богомилахъ». Нѣжинъ. 1902, 5.

2) «Разысканія» XI, 83 (Сборн. т. 46).

3) Караџић Пјесме II, 81—84 (Бѣлгр. изд.).

сотворилъ землю, при участіи ангела водъ, посредствомъ ныряніявъ: онъ сдѣлалъ солнце изъ короны ангела воздуха, по ученію люциферіанъ дьяволъ похитилъ солнце у Бога, далѣе по ученію богомиловъ Богъ заключилъ договоръ (письменный) съ дьяволомъ; въ христіанскихъ апокрифахъ главнымъ борцомъ съ сатаной является архангелъ Михаилъ, отождествляемый богомилами съ Христомъ, цѣлью воплощенія котораго, по богомильскому ученію, было — уничтожить договоръ Бога съ дьяволомъ, а по христіанскимъ апокрифамъ, — рукописаніе, данное Адамомъ дьяволу. Сообразивъ все это, полагаю, мы должны будемъ прійти къ заключенію, что всѣ существенные элементы помянутыхъ народныхъ разсказовъ были уже представлены въ ученіи богомиловъ, а отчасти и въ христіанскихъ апокрифахъ, по всѣмъ вѣроятіямъ, приспособленныхъ богомилами къ ихъ ученію, и что искать другихъ источниковъ для этихъ разсказовъ помимо книжныхъ врядъ ли представляется нужнымъ и цѣлесообразнымъ. Конечно, въ народной фантазіи богомильскіе мотивы получили своеобразную перелицовку.

Возвращаюсь къ «книгѣ» Іоанна Богослова.

Въ высшей степени любопытно слѣдующее мѣсто: «Cum autem (говоритъ Господь Іоанну) cognovisset sathanas, quod descenderem in hunc mundum, misit angelum suum et accepit de tribus arboribus et dedit Moysi prophetae ad crucifigandum me, quae ligna mihi custodiuntur usque nunc»[1]). Это мѣсто обращаетъ вниманіе близкимъ сходствомъ съ повѣствованіемъ о древѣ крестномъ «Слова» попа Іереміи. Вліяніе «Слова» сказывается и въ глоссѣ къ этому мѣсту. Вотъ слова глоссы: «Etiam fuerunt ligna illa, cum quibus divisit mare Moyses. *Cum autem venerunt filii Israel ad aquas amaras quas qui gustabant moriebantur, erat tunc angelus Moysi dicens: tolle ligna et junge insimul et planta ea juxta aquam dicens: ista ligna erunt salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi.... erit confessus in illo, qui.... enim de Maria virgine, quod significat fidem sanctae trinitatis...* Соотвѣтственное мѣсто у Іереміи: поѧть Моиси сыны израилевы ѡт мора чрьмнаго и прѣведе ихь въ Мерьрѫ. море же (sic) не можахѫ пити ѡт множьства води, зане бѣ горька зѣло. Вьзьпіи же Моиси кь Господоу... и приде аггель кь немоу и показа емоу .г. дрѣва... И створи Моиси ꙗкоже повѣле емоу аггель и вьзѧ .г. дрѣва и сплетѧ ꙗко плѣницѫ и вьсади прї исходищи водь, и рече аггель господьнь: се ѡбразь свѧтыѫ троицѫ, се дрѣво бѫде спасению... на семь дрѣве оубо хотеть жидове распѧтии Господа, и свѣть истиньныи вьзнесетсѧ ѡт вѣка живѫщихь свѣщьник м ѡсѫдет егѡ... Се слово прорече Моиси ѡ Христѣ ꙗкоже наоучень бысть ѡт аггела[2]). Въ эпизодѣ о мѣдномъ змѣѣ Моисей опять пророчествуетъ:

1) l. c., 89.
2) Starine, V, 83.

ѡн же сказа имь, ꙗко же рече емоу аггель. что дрѣво еже сади при водѣ, при Мерьрѣ, се дрѣво бѫдеть готово на распѧтие, иже родитсѧ ѡт колѣна Июдова, ѡт дѣвы Марие[1]). Соотвѣтствіе словамъ: quae ligna mihi custodiuntur usque nunc (см. выше) представляетъ слѣдующее мѣсто «Слова»: и симь всемь пришедьшимь родомь многомь и бѣхѫ хранеще дрѣво то и блюдеще ѡт тоуждихь[2]). Крестное древо въ различныхъ мѣстахъ «Слова» называется древомъ спасенія, древомъ заступленія, древомъ отпущенія — ср. выше приведенныя выраженія глоссы: salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi[3]).

Компиляція попа Іереміи не только не богомильское произведеніе, но и писанное скорѣе всего противъ богомиловъ, такъ какъ компиляція имѣетъ своей задачей прославленіе предметовъ христіанскаго почитанія — креста и иконъ, доказываетъ святость церковной іерархіи разсказомъ о томъ, какъ Христа въ попы ставили, защищаетъ работы на властей, подати и даже даетъ санкцію этимъ работамъ и податямъ[4]), между тѣмъ какъ противъ всего этого были направлены ожесточенныя нападки богомиловъ.

Поэтому весьма любопытнымъ фактомъ является примѣненіе богомилами къ своему ученію произведенія, можно сказать, насквозь пропитаннаго антибогомильскими тенденціями. И эту характеристическую черту богомиловъ — примѣненіе къ своему ученію даже направленныхъ противъ нихъ сочиненій — слѣдуетъ имѣть въ виду при анализѣ отношеній апокрифовъ къ богомильству.

К. Радченко.

Нѣжинъ 7 мая 1903 года.

---

1) ib. 84.

2) ib.

3) Я долженъ, однако, замѣтить, что не все въ глоссѣ можно объяснить изъ *извѣстныхъ* намъ списковъ «Слова» Іереміи. Такъ въ глоссѣ сообщается, что пившіе воду въ Меррѣ умирали (qui gustabant moriebantur). Въ Толковой Палеѣ, связь которой со «Словомъ» Іереміи несомнѣнна, хотя она и не въ такомъ родѣ, какъ думаетъ М. И. Соколовъ, именно въ «житіи Моисея» евреи говорятъ Моисею: се уже хощемъ изомрети и скоти наши отъ воды сеа (Четьи Мин. изд. Арх. Ком., ст. 190). Не было ли подобнаго мѣста въ какомъ-либо недошедшемъ до насъ спискѣ «Слова», и не извратилъ ли этого мѣста авторъ глоссы, быть можетъ, писавшій по памяти? Легче объяснить замѣчаніе глоссы, что три дерева, погруженныя Моисеемъ въ воду, были тѣ же, которыми онъ раздѣлилъ море. Здѣсь могъ повліять разсказъ Библіи о особенной роли, которая пришлась на долю Моисеева жезла, какъ при переходѣ евреевъ черезъ Чермное море, такъ и въ другихъ случаяхъ во время странствованія ихъ по пустыни.

4) См. разсказы: «Какъ Христосъ плугомъ оралъ», «Какъ Провъ назвалъ Христа братомъ».

„Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейсслера" и ихъ отношеніе къ Гильдебрандовому отчету о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ.

Къ литературнымъ пособіямъ, изъ коихъ почерпнуть можно нѣкоторыя свѣдѣнія о такъ называемыхъ залабскихъ, въ особенности же о люнебургскихъ славянахъ, причисляетъ І. Ганушъ въ Славянской библіотекѣ Миклошича II, 117 сл. и Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейсслера[1]), приводя въ пользу своего мнѣнія преимущественно то обстоятельство, что въ числѣ другихъ, подходящихъ сюда, матеріаловъ, книга эта содержитъ и упомянутое въ заглавіи Гильдебрандово сочиненіе: «Auch I. G. Keysslers Neueste Reisen in Deutschland (собственныя слова Гануша) enthalten vieles die Wenden betreffende, z. B. Hildebrands Visitationsbericht über die Wenden im Drawän vom Jahre im 1672». Но такъ какъ Ганушъ откровенно самъ сознается, что Новѣйшія путешествія по Германіи Кейсслера были ему извѣстны развѣ по заглавію, а проф. Г. Циммеръ, снабдившій напечатанный въ Ягичевомъ Архивѣ для слав. филологіи (т. XXII, стр. 113 слѣд.) Копенгагенскій списокъ Гильдебрандова отчета обстоятельными библіографическими указаніями, знаетъ объ однихъ извлеченіяхъ, что̀ нашли себѣ мѣсто въ «Hamburger vermischte Bibliothek», а также въ «Neues vaterländisches Archiv», ни мало однако о какой нибудь Кейсслеровой перепечаткѣ, то является сама собою потребность прослѣдить, вѣрно ли выше упомянутое утвержденіе Гануша или нѣтъ. Вотъ результатъ наведенныхъ мною по этому предмету справокъ.

Не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію, что отчетъ, составленный Гильдебрандомъ, по случаю предпринятой имъ въ августѣ 1671-го года

---

1) Полное заглавіе этой книги собственно таково: «Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen». Вышла же названная книга изъ печати впервые въ 1740-мъ, затѣмъ (подъ наблюденіемъ и съ прибавленіями Готфрида Шюце) въ 1751-мъ и наконецъ, еще разъ, въ 1776-мъ году. Я пользовался изданіемъ 1751-го года, какъ самымъ лучшимъ.

церковной визитаціи страны[1]), что незадолго передъ тѣмъ отъ дома Брауншвейгъ-Вольфенбюттель поступила во владѣніе дома Брауншвейгъ-Люнебургъ за его права на городъ Брауншвейгъ, былъ Кейсслеру хорошо извѣстенъ. На вопросъ же, въ какомъ объемѣ онъ этимъ своимъ источникомъ воспользовался, должно отвѣтить слѣдующимъ образомъ: изъ Гильдебрандова отчета о бытѣ и правахъ люнебургскихъ славянъ вошла въ Новѣйшія путешествія по Германіи Кейсслера фактически лишь часть, въ которой идетъ рѣчь о крестномъ и такъ называемомъ верхушечномъ или коронномъ деревѣ, и которая въ Копенгагенскомъ спискѣ Гильдебрандова отчета составляетъ главу вторую. Но и эта небольшая часть воспроизведена тутъ не точно, а съ довольно значительными стилистическими и другими отступленіями. Въ доказательство того довольно сличить хоть бы начало подлежащей главы.

Начало II-ой главы по Копенгагенскому списку.	Тоже мѣсто въ Кейсслеровой перепечаткѣ.
Im gantzen Drawey werden überall zweene Bäume sehr hoch und werth gehalten, doch hat den Preiß der Creutz-Baum. Wann dieser Creutz-Baum umbgefallen, darf er von Himmelfahrt nicht wieder gerichtet werden, weil sie sagen, die Stete wolle es nicht leiden. Etzliche sagen, die Stete sey ein Mann, andere aber, es sey eine Frau. Pastor zu Büliz vermeinet, das die Wenden hiedurch einen Genium verstünden, der sich an der Stete des Creutz-Baumes aufhielte, maßen auch keiner von den Wenden mit gaßiegen Füßen über die Stete gehen darf.	Im ganzen Drawey werden überall zween Bäume sehr hoch und werth gehalten, der Kronen-und der Kreuzbaum. Letzterer hat den Preis vor jenem, und wenn er umgefallen, darf er vor Mariä Himmelfahrt nicht wieder gerichtet werden, weil sie sagen, die Stäte wolle es nicht leiden. Etliche geben die Stäte für einen Geist von männlichem Geschlechte aus, andere machen eine Frau daraus. Darinnen kommen sie überein, daß es ein Genius sei, der sich an der Stäte dieses Kreuz = (oder vielmehr Hahnen =) Baumes aufhalte, daher auch kein Wende mit garstigen Füssen über diesen Platz gehen darf.

Тамъ и сямъ попадаются, впрочемъ, и сокращенія, чаще всего въ параграфѣ, который въ Копенгагенскомъ спискѣ подлежащей главы помѣ-

1) Эта страна заключала въ себѣ, какъ убѣдиться можно изъ относительнаго договора, прежде всего такъ называемый «Lüneburger Wendland» съ мѣстностью Люховъ во главѣ да вѣдомства: Данненбергъ, Гицаккеръ и Шарнебекъ.

ченъ числомъ 5-ымъ. Изъ этого параграфа заимствованы Кейсслеромъ въ дѣйствительности лишь первыя двѣ—три строки, тогда какъ все остальное со словъ: «Und die jenigen, die nun einen solchen Baum im Dorffe halten» оставлено имъ безъ вниманія. Какъ разъ это послѣднее мѣсто стоило бы однако того, чтобы его воспроизвесть въ цѣлости. Вѣдь, смыслъ его таковъ, что даже во время Гильдебранда было еще живо преданіе, свидѣтельствующее, что залабскіе славяне долго тяготились христіанской религіей и были готовы всякимъ воспользоваться случаемъ, о которомъ думали, что онъ дастъ имъ возможность воротиться къ унаслѣдованнымъ отъ предковъ языческимъ вѣрованіямъ.

Но не только въ параграфѣ 5-мъ, а и въ 6-мъ замѣтить можно одно выдающееся сокращеніе. Въ Копенгагенскомъ спискѣ этого параграфа содержится между иными слѣдующее положеніе: «Erstlich wird er am Johanni abend in den Marckischen-Holtze gehawen, alle Zweige abgeklaubet, biß oben an dem polt, daß es einer Krohnen gleichet». Въ Кейсслеровой же перепечаткѣ положеніе это формулировано вотъ какъ: «Am Abend vor Johannis wird er gehauen und alle Zweige weggenommen bis an den Gipfel, an welchem man eine Art von Kronen läßt». Оставляя въ сторонѣ всѣ прочія отступленія, оказывается затѣмъ, что въ Кейсслеровой перепечаткѣ подлежащаго мѣста пропущено столь важное для характеристики верхушечнаго дерева опредѣленіе, какъ слова: «in den Marckischen Holtze».

На основаніи всего выше сказаннаго я слѣдовательно вправѣ удостовѣрить, что Кейсслеръ въ своихъ Новѣйшихъ путешествіяхъ по Германіи воспроизвелъ лишь весьма маленькую часть Гильдебрандова отчета, а и ту послѣднюю съ значительными стилистическими и другими отступленіями. Если же, не взирая на то, я считаю возможнымъ согласно съ Ганушемъ утверждать, что въ спискѣ литературныхъ пособій, имѣющихъ отношеніе къ залабскимъ славянамъ, книга Кейсслера отсутствовать не должна, то дѣлаю это, во-первыхъ, потому, что названная книга оказывается дѣйствительно самой ранней публикаціей, доведшей хоть бы маленькую часть Гильдебрандова отчета до общаго свѣдѣнія, а во-вторыхъ, потому, что она содержитъ нѣсколько дополненій, означающихъ существенное обогащеніе нашихъ познаній о народномъ бытѣ залабскихъ славянъ въ первой четверти XVIII-го вѣка. Нѣкоторыя изъ этихъ дополненій мнѣ показались до того замѣчательны, что я счелъ дѣломъ не лишнимъ привесть ихъ здѣсь въ цѣлости. Рѣшаясь на это, я имѣлъ, конечно, въ виду и то обстоятельство, что Новѣйшія путешествія по Германіи Кейсслера принадлежатъ къ числу книгъ, теперь уже рѣдкихъ, а въ славянскихъ библіотекахъ врядъ ли и обрѣтающихся.

Дополненіе первое.

(Новѣйшія путешествія II, стр. 1376).

«In solcher Gegend[1]) wohnen noch viele Wenden, welche eifrig an ihren alten Gewohnheiten hangen, sich besser als die Deutschen dünken und auch ihre eigene Sprache behalten haben, bis ihnen vor ungefähr funfzig Jahren[2]) von dem damaligen Oberhauptmann Schenk von Winterstadt solche untersaget worden, da sie denn nach und nach angefangen dieselbe zu vergessen: und da die Jugend nicht dazu angewöhnet worden, so ist endlich erfolget, daß, da man hernach auf die Gedanken gerathen, es gereiche zu der Ehre eines Landesherrn, wenn vielerley an Sitten und Sprachen unterschiedene Völker seine Oberherrschaft erkenneten, und daher diesen Wenden befohlen worden, ihrer ehemaligen Muttersprache sich wieder zu gebrauchen, solches nicht mehr ins Werk zu richten ist, weil wenige Einwohner die wendische Sprache genugsam[3]) innen haben».

Дополненіе второе.

(Тамъ же, примѣчаніе д).

«Es soll heißen Drawän[4]), und liegt dieser Gow oder pagus zwischen

1) Авторъ подразумѣваетъ здѣсь собственно область, что̀, въ силу состоявшагося въ 1671-мъ году особаго договора отъ дома Брауншвейгъ-Вольфенбюттель поступила во владѣніе дома Брауншвейгъ-Люнебургъ и, какъ уже выше (стр. 3, прим. 1) замѣчено было, совмѣщала въ себѣ вѣдомства: Люховъ, Данненбергъ, Гицаккеръ и Шарнебекъ.

2) Если сообразить, что Кейсслеръ относительную главу своей книги, по собственной его отмѣткѣ, списалъ въ 1730-мъ г., то слова: «vor ungefähr funfzig Jahren» означаютъ не что̀ другое, какъ лишь то, что описываемый здѣсь инцидентъ состоялся приблизительно въ 1680-мъ году.

3) Съ этимъ утвержденіемъ согласуется какъ нельзя лучше то, что̀ о томъ же предметѣ говорятъ столь свѣдующіе люди, какъ Митгофъ, Хр. Геннигъ, Г. Еккардъ и І. Парумъ-Шульце. Всѣ эти писатели удостовѣряютъ согласно, что число тѣхъ, кто еще въ состояніи былъ говорить по вендски, съ конца XVII-го столѣтія стало замѣтно уменьшаться. Самымъ яркимъ образомъ выражаетъ это именно Парумъ-Шульце, который въ составленныхъ имъ между 1724-ымъ и 1725-ымъ годами Вендскихъ достопримѣчательностяхъ, по свидѣтельству А. Шлейхера (Laut- und Formenlehre der polab. Sprache, стр. 7), увѣряетъ, что, если онъ и еще какихъ-то три человѣка скончаются, въ его деревнѣ едва-ли кто-нибудь знать будетъ, какъ по вендски называется собака.

4) Для лучшаго уразумѣнія этой замѣтки надо прибавить, что Гильдебрандъ для обозначенія части люнебургскаго княжества, заселенной славянами, употребляетъ (см. главу І-ую его отчета) выраженіе «Drawey». Это выраженіе не понравилось однако Кейсслеру, и онъ требуетъ, чтобы область ту называть такъ, какъ ее называютъ сами же ея уроженцы, а именно: Drawän». Является впрочемъ фактомъ, засвидѣтельствованнымъ Слованкой Добровскаго I, стр. 1—11, что и Хр. Геннигъ въ предисловіи къ составленному имъ въ 1705-мъ году нѣмецко-вендскому словарю, пишетъ послѣдовательно: «Drawén, Drawene, die Drawensche».

Luchow, Dannenberg und Uelzen, gegen welche letztere Seite er sich aber nur bis Rosche, zwo Meilen von Uelzen erstrecket. Den Namen hat er von *drawa*[1]) oder, wie es die Lausizer Wenden aussprechen, *drewo*, welches eine Holzung und Wald, womit vor alten Zeiten dieser Strich Landes bewachsen war, andeutet. Es wird ins gemein in zween Teile unterschieden. Der obere Drawän begreift die Kirchspiele Zebelien und Crumasel sammt der fürstlichen Voigtey Kiefen und was von dannen bis an Rosche hinan liegt. Zu dem Unter-Drawan werden die Kirchspiele Clenz (mit seinen Filialen), Zeetz, so der Bulizer Pfarre zugelegt worden, Cüsten mit dem Filiale Meuchefiz und Satemien gerechnet, also, daß dieser pagus bei sechs Kirchspiele (welche in diesen Landen wegen der vielen Heide gar weitläufig sind) und darüber in sich fasset. Weil Clenz ein Flecken, so kann derselbe für den Hauptsitz der drawänischen Wenden angesehen werden. Buliz liegt nicht im Drawän, sondern in pago Geyn[2]), und werden die Bulizer, Besemscher, Koßbuder, Gistenbecker und die Einwohner von andern dasigen Dörfern durchgehends die Geynschen genennet. Ein anderer Pagus ist der Lennigau, welcher guten Theils der Freyherrlichen Bernstorfischen Familie als Herren des Hauses Gartow gehöret. Die darinnen befindlichen Dörfer sind: Pretzier, Criewiz, Prödöhl, Bockleben, Wiedzeit, Trabuhn, Schmarsow, Schletow, Simander, Schueschow und Putball. Noch ein wendischer Gow ist der Nering oder Gering, in welchem die zwey Kirchdörfer Rebensdorf und Woltersdorf, nebst Luebbon, Dangensdorf, Lichtenberg und Turow liegen. Von dem pago Drawän und den lüneburgischen Wenden überhaupt hat der ehemalige Pastor zu Wustrow, von Iessen[3])

---

1) По мнѣнію Шлейхера, Laut-und Formenl. der polab. Sprache § 8, 2 должно бы собственно писать dră̆va, а произносить, какъ произносится церковнослав. дръва.

2) Также и въ этихъ словахъ содержится порицаніе Гильдебранду, который въ главѣ I-ой своего отчета утверждаетъ, что главной мѣстностью верхней части заселенной славянами полосы люнебургскаго княжества является Бюлицъ. По мнѣнію Кейсслера, это не можетъ быть вѣрно хоть бы лишь потому, что названная мѣстность принадлежитъ къ другой области, которую туземцы называютъ гейнской (Geyn). Между тѣмъ, изъ напечатанныхъ въ Слованкѣ Добровскаго I, стр. 8 замѣтокъ Геннига слѣдуетъ, что утвержденіе Гильдебранда не было одиночно. Вотъ собственныя слова Геннига: «Doch begreift heutigen Tages der Drawen nur die Wenden in sich, welche westwärts des Flusses Jeze (bei Zeilern in comp. itin. germ. cap. 17, pag. 574 Giezo genannt) wohnen, darunter die so benahmte Geynschen an einem schlimmen Moraste, den die von den Bergen herabströmende Domme und andere kleine Quellen und Bäche im Bilizschen kirchspiele machen, gehören».

3) Такъ собственно называлось мѣсто рожденія упомянутаго пастора, а родовое его имя было Геннингъ или, какъ въ предисловіи къ своему полному люнебургско-вендскому словарю (Vollständiges lüneburgisch-wendisches Wörterbuch), стр. XVIII удостовѣряетъ Юглеръ, Христіанъ Геннигъ. Тѣмъ же Юглеромъ дознано дальше и то, что Геннигъ былъ сперва полкопымъ священникомъ, затѣмъ канторомъ въ Вѣнгавзенѣ, а съ 1679-го года впредь до своей смерти, послѣдовавшей 27-го сентября 1719-го года, пасторомъ въ Вустровѣ. Прочія подробности въ Laut- und Formenl. der polab. Spr. Шлейхера, стр. 2 и 5.

genannt, einen Bericht[1]) hinterlassen, der aber noch nicht in Druck[2]) gekommen ist».

Дополненіе третье.

(Тамъ же, стр. 1377, примѣч. e).

«Daß man ein großes Wesen aus dem gewaltsamen Tode des Bullen[3]) gemacht, ist nicht zu verwundern. Es halten die in braunschweigisch-lüneburgischen Landen wohnende Wenden ohnedieß für ein sonderbares Unglück, wenn ein Bulle naturlicher Weise stirbt, und haben sie diesem Thiere öfters sein Begräbniß mitten im Dorfe und in einer dazu verfertigten Grube angestellt, wo hinein ihn der Abdecker oder Schinder stoßen müssen, damit er ordentlicher Weise verscharret werden können».

Дополненіе четвертое.

(Тамъ же, примѣчаніе 9).

«Auf das Bildniß des Hahns kömmt es hauptsächlich an, und hat man dergleichen Bäume entdecket, auf welchen das Kreuz weggelaßen, der Hahn aber sorgfältig beybehalten war.

Дополненіе пятое.

(Тамъ же, стр. 1378—1380).

«Hiebey ist zu erinnern, daß die Gewohnheit, einen Kronenbaum aufzurichten, alle Jahre in Acht genommen worden, und man einen Birkenbaum[4]) dazu genommen. Einen neuen Kreuzbaum aber setzte man nicht

---

1) Кейсслеръ подразумѣваетъ здѣсь очевидно обширное введеніе, которое Хр. Геннигъ подъ заглавіемъ: «Kurzer Bericht von der wendischen Nation überhaupt, insonderheit von den Lüneburger Wenden und deren Abkunft, auch von ihrem pago, dem sogenannten Drawén», предпослалъ составленному имъ въ 1705-мъ году нѣмецко-вендскому словарю.

2) Это замѣчаніе Кейсслера можно, къ сожалѣнію, повторить съ полнымъ правомъ и нынѣ, по истеченіи цѣлыхъ 174 лѣтъ со времени его написанія. За исключеніемъ небольшой части, напечатанной Добровскимъ въ его Слованкѣ I, 1—11, остается «Краткій отчетъ» Геннига все еще манускриптомъ.

3) Событіе, на кое здѣсь указывается, состояло по Гильдебранду (сл. Архивъ для слав. фил. XXII, 103) въ томъ, что заводскій быкъ села Ребенсдорфа, желавшій потереть себѣ бокъ о крестное дерево, уже одряхлѣвшее, опрокинулъ оное и самъ погибъ подъ его тяжестью.

4) Эта подробность важна всего больше тѣмъ, что дастъ намъ возможность уразумѣть значеніе словъ, которыми Гильдебрандъ въ главѣ II-ой, § 6-мъ, своего отчета ближе опредѣлилъ такъ называемое верхушечное дерево. Описывая это дерево, онъ замѣтилъ между иными, что его рубили въ навечеріе св. Іоанна «in den Marckischen Holtze». Я увѣренъ теперь, что «das Marckische Holtz» Гильдебранда и «Birkenbaum» Кейсслера одно и тоже.

eher, als wann der vorige Alters halber umgefallen war, und wählte man alsdann die schönste und beste Eiche, um den Platz wieder zu besetzen. Kein anderer Baum durfte dazu gebraucht werden, und konnte er auch nicht mit Pferden, sondern bloß mit Ochsen angeführet werden. Er stund mitten im Dorfe, wo auch ehemals ihre Bauern-oder vielmehr Trinkstuben waren. Fast alle wendische Dörfer sind in die Runde gebauet, und geht ein einziger Weg hinein, durch welchen man auch wieder heraus muß, wenn man nicht durch einen Bauernhof fahren will noch darf. Der Platz, worauf der Baum steht, ist von alten Zeiten her als ein kleiner Hügel mit Fleiß erhöhet. Wird ein Kreuzbaum alt, daß man sich stündlich des Umfallens besorgen muß, so darf sich doch niemand daran vergreifen oder ihn vollends umstoßen, sondern man wartet, bis er von sich selbst zu Boden fällt. So oft vorzeiten eine junge Frau aus einem andern Orte durch Heirathen in ein solches wendisches Dorf gekommen, um darinnen zu wohnen, mußte sie einen Tanz um solchen Baum thun und etwas Geld hinein stecken[1]). Dergleichen Opfer geschah auch, wenn jemand von einer Wunde oder Schaden, welche sie fleißig an den Baum zu reiben pflegten, geheilet worden. An solchem Gelde vergriff sich kein Mensch, bis die in hiesige Quartiere gekommene Dragoner die abergläubischen Leute klüger machten. Denn diese mochten von den alten Weibern noch so ernstlich vor dem Unsegen und dem Zorne der Stäte gewarnet werden, so wagten sie es dennoch, ein Stück nach dem andern daraus zu entwenden und sich den dafür gekauften Taback oder Brandwein wohl schmecken zu laßen. Wollte man etwa glauben, daß der Hahn auf die hohe Stange gesetzt worden, um durch seine Wendung die Veränderung des Wetters anzudeuten, so steht solchet Muthmaßung dieses im Wege, daß der Hahn des Kreuzbaumes[2]) nichr beweglich, sondern fest darauf gesetzt ist. Die protestantischen Geistlichen, so nach der Reformation die Seelensorge über die Gemeinden im Drawän erhalten, haben dergleichen heydnische Aberglauben niemals gut geheißen, sondern beständig dawider geeifert; es sind aber die Wenden eine gar hartnäckige Nation, welche auf bloße gute Worte nicht viel zu geben pflegt. Endlich hat man doch nach und nach erhalten, daß die Kronen-und Kreuz-bäume fast gänzlich eingegangen sind. Vor dreyßig bis vierzig

---

1) Описанный здѣсь обычай извѣстенъ былъ и Гильдебранду, какъ можно убѣдиться о томъ изъ главы V-ой его отчета. Ново въ дополненіяхъ Кейсслера развѣ то обстоятельство, что молодая женщина, окончивъ танецъ, обязана была въ трещины крестнаго дерева вложить еще и нѣсколько мелкихъ денегъ.

2) Стоитъ замѣтить, что крестныя дерева съ изображеніемъ пѣтуха надъ ними бывали по свидѣтельству Крольмуса въ изданныхъ имъ старочешскихъ повѣстяхъ (Staročeske povèsti etc.) I, 421 не рѣдки и въ Чехахъ. Ихъ можно-де встрѣтить и въ земляхъ польскихъ.

Jahren[1]) war noch ein Kreuzbaum in dem nach Wustrow gepfarreten Dorfe Clennow; ein anderer zu Tangstorf im Kirchspiele Rebensdorf; und der dritte zu Geistenbeck im Kirchspiele Büliz. Von allen dreyen steht keiner mehr; ich habe aber vor ohngefähr zehn Jahren[2]) noch einen solchen Hahnenbaum in dem Dorfe Kranze bei Luchow angetroffen. Wo auch keine Kreuzbäume und Bauernstuben mehr sind, versammeln sich doch die Bauern, wenn etwas zu berathschlagen ist, auf dem erhabenen Platze, wo ehemals der Baum gestanden. Das Saufen aber, worüber sie noch fest und eifrig halten, ist in des Schulzen Haus verlegt worden, und wird zu gewißen Zeiten des Jahres fleißig fortgesetzt. Die Aposteltage und insbesondere das Fest der Himmelfahrt Maria haben hierinnen einen Vorzug vor allen andern, und bleiben sie dabey, daß ihr Vieh nicht gedeihe, wenn an solchen Festen nicht gesoffen würde. Endlich muß bey der Untersuchung des wendischen Aberglaubens in Ansehen des Hahns diejenige Gewohnheit nicht mit Stillschweigen vorbeygegangen werden, kraft welcher an etlichen Orten und vornehmlich im Amte Dannenberg jährlich ein Hahn so lange herum gejaget wird, bis er ganz ermüdet hinfällt, da er dann gar todtgeschlagen, gekocht und verzehret wird[3]). Jedermann im Dorfe bekömmt etwas davon ab, so klein auch die Theile werden mögen. Das besonderste dabey ist, dass aus einem eigenen Aberglauben niemand ans dem Dorfe gehen darf, so lange diese Mahlzeit dauert. Bey dieser Gelegenheit wird auch ein großes Brodt gebacken, von welchem jedweder etwas haben muß. Die Absicht solcher Thorheiten geht ohne Zweifel auf das Gedeihen ihres Viehes[4]), als welches ihnen so nahe am Herzen liegt, daß, wenn man in diesen Gegenden einen Bauersmann zum Eide lassen muß und ihm vorher Gerichtswegen die Pflichten eines schwörenden nebst der Strafe des Meineides vorgehalten werden, die Gefahr der Seele, der Himmel und die Hölle, dasjenige sind, worauf der Bauer am wenigsten achtet: er wird aber öfters von einem falschen Eide

---

1) Сообразуясь съ отмѣченнымъ уже на страницѣ 8-ой, прим. 2 обстоятельствомъ, мы вправѣ истолковать эти слова такимъ образомъ, что Кейсслеръ имѣлъ здѣсь въ виду 1690-ый, много что 1700-ый годъ.

2) Значитъ, около 1720-го года.

3) Почти тѣми же самыми словами описанъ сей обычай и въ главѣ IV-ой, § 6-мъ Гильдебрандова отчета. Можно затѣмъ съ полной увѣренностью утверждать, что Кейсслеръ все это мѣсто заимствовалъ оттуда.

4) Какъ ни вѣрно само по себѣ, что люнебургскіе славяне, какъ племя, занимавшееся земледѣліемъ, съ самымъ большимъ усердіемъ заботились о преуспѣваніи домашняго скота, однако не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію и то, что описанный здѣсь обычай съ этимъ послѣднимъ обстоятельствомъ не имѣетъ ничего общаго. Гораздо вѣроятнѣе допустить, что мы имѣемъ здѣсь дѣло или съ обрядомъ убиванія жатвеннаго демона въ видѣ пѣтуха, или же съ обрядомъ, извѣстнымъ въ Россіи подъ названіемъ «куриныхъ имянинъ». Я предоставляю себѣ поговорить о томъ обстоятельнѣе при иномъ случаѣ.

noch abgehalten, wenn ihm der Richter mit Nachdrucke vorstellet, daß ein Meyneidiger außer dem Fluche über seinen Leib und gesunde Gliedmaßen auch ohnfehlbar einen Unsegen auf seine Ochsen, Kühe, Schafe und übriges Vieh lade. Dieses fruchtet insgemein bei ihm mehr, als alle aus dem Christenthume genommene Vermahnungen».

Е. Калужняцкій.

Die Litteratur der Lausitzer Serben zu Anfang des XX. Jahrhunderts.

Von **I. B. Kukowski.**

Der deutsche Kritiker Georg Adam-Rostock schreibt in der Nummer des «Litterarisches Echo-Berlin» von 15. August 1900 in einem «Die wendische Renaissance» überschriebenen Artikel folgendes: «Allenthalben machen sich deutlich Zeichen dafür bemerkbar, dass der allgemeine Gang der Entwickelung in unserer Zeit, im scheinbaren Gegensatz zu den kosmopolitischen Bestrebungen, auf eine charaktervolle Ausbildung der nationalen Eigenheiten zielt. Am auffälligsten und mächtigsten tritt diese Erscheinung in der Erhebung der Slaven zu Tage, in denen Nationen zur Selbständigkeit streben, um die sich die grosse Welt früher wenig gekümmert, ja, die sie kaum gekannt hat; Nationen zum Theil, deren Grenzen noch nicht einmal mit Genauigkeit festgelegt sind.

Dieser Aufschwung ist im allgemeinen sowohl in der äusseren Kraft und Machtentfaltung, als in der inneren, geistigen Entwickelung, der Litteratur, zu erkennen. Und es können sich dieser Renaissance nicht nur die grossen slavischen Nationen erfreuen, es nehmen an ihr, nach dem Masse ihrer Kräfte, auch die kleineren theil, bis hinunter zur kleinsten, der Wenden, oder der Lausitzer Serben».

Im weiteren Verlaufe seiner Abhandlung fährt derselbe dann fort: «Mit welchen Schwierigkeiten eine litterarische Bewegung bei den Wenden zu kämpfen hat, wird ersichtlich, wenn man sich vergegenwärtigt, dass das kleine Volk noch in zwei Stämme zerfällt, die Oberlausitzer, die auf etwa 90,000 Seelen angegeben werden, und die Niederlausitzer mit ca. 70,000, deren Dialekte immerhin recht beträchtliche Abweichungen von einander aufweisen. Dazu kommt die konfessionelle Spaltung in Protestanten und Katholiken, und schliesslich ist auch eine einheitliche Schrift noch immer nicht völlig durchgedrungen».

Dazu muss noch ein viertes bedeutendes Hemmnis genannt werden, nämlich, dass die Wenden auch staatlich zerrissen sind, indem ein Theil derselben in Sachsen unter dem Scepter der Wettiner, der andere Theil aber unter der Herrschaft der preussischen Hohenzollern steht.

Zum Schlusse seiner Betrachtung sagt Adam: «Was nun die Aussichten für die Zukunft dieses kleinen (polabischen) Völkerrestes, der scheinbar schon dem völligen Untergange geweiht, sich plötzlich so überraschend regsam zeigt, betrifft, so wird man kaum ein endgiltiges Urtheil fällen können, namentlich nicht, wie das im allgemeinen wohl geschieht, ihm ein sicheres baldiges Ende prophezeien...

Demnach wird man dem deutschen Sprachforscher Dr. Georg Sauerwein, einem genauen Kenner des Wendenthums, kaum widersprechen können, wenn er sagt: ein Volk, so gesund an Körper und Geist, mit so frischen und immer noch neu entstehenden Volksliedern, das eine so originelle Poesie erzeugt hat, ein solches Volk sieht nicht danach aus, als ob es bald sterben wollte oder müsste».

Wie steht es denn nun mit der wendischen Litteratur zu Anfang des XX Jahrhunderts?

Um ein sicheres und treffendes Urtheil über die wendische Litteratur fällen zu können, muss man die Lage der Lausitzer Sprachinsel, ringsumbrandet und vielfach durchfluthet von den Wogen des Deutschthums und den deraus resultierenden Zustand der Sprache sowohl, wie den deutschen Bildungsgang der wendischen Intelligenz und die sociale Lage des durchweg ackerbautreibenden Volkes berücksichtigen. Das Sprachgebiet der Lausitzer Wenden steht nirgendwo in Verbindung mit irgend einem andern slavischen Stamme. Diese Losgerissenheit von der slavischen Welt dauert bereits Jahrhunderte lang. Mit Recht wird deshalb diese Sprachinsel genannt ein Helgoland im deutschen Meere. Welch'einen Einfluss diese totale Eingeschlossenheit von dem mächtigen deutschen Elemente auf Volk und Sprache der Wenden ausübt, bedarf wohl keiner weiteren Erklärung und Begründung. Zieht man ferner in Erwägung, dass sowohl die innere wie äussere Verwaltung der Lausitz eine durchaus deutsche ist, wenn man weiter bedenkt, dass für die wendische Litteratur Jahrhunderte blutwenig, bis zur Mitte des vorigen Saeculums so viel wie nichts geschehen ist, so findet man es einigermassen erklärlich, wenn deutsche Kulturhistoriker die Existenz des wendischen Volkes geradezu für ein Räthsel erklären.

Thatsächlich ist jedoch die Erhaltung der wendischen Nationalität und Sprache dem zähen Konservativismus und der tief eingewurzelten Anhänglichkeit an die väterlich ererbte Scholle und der natürlichen Liebe zum Mutterlaute des gewöhnlichen Volkes zu danken, wir sagen ausdrücklich,

des gewöhnlichen Volkes; denn die gebildeten Wenden standen bis zur geistigen Wiedergeburt des Volkes in den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts zum weitaus grössten Theile ihrer wendischen Sprache und Litteratur theilnahmslos und kalt gegenüber, ja nicht selten trugen gerade sie als Renegaten viel zur Germanisierung einzelner Gebiete bei, eine überaus traurige und beschämende Erscheinung, welche auch heute noch, zumal in der preussischen Lausitz, nicht ganz geschwunden ist.

Dass infolge dessen die Sprache, allüberall dem deutschen Einflusse ausgesetzt, von der wendischen Intelligenz verachtet, dem gewöhnlichen Volke ganz allein überlassen, vielfach von deutschem Geiste und noch mehr von deutschen Worten und Wendungen zersetzt wurde, ist durchaus nicht Wunder zu nehmen; im Gegentheil zu verwundern ist es, dass die Sprache trotz aller dieser schweren Schädigungen und fremden Einflüsse besonders in jenen Dörfern, welche von den grossen Verkehrsstrassen und Eisenbahnen mehr abseits liegen, sich bis heute so schön erhalten und sich ihre Eigenart so fest und treu bewahrt hat. Mit Recht wird deshalb jetzt von den wendischen Dichtern dieses treue Festhalten an der ererbten väterlichen Scholle und an der Muttersprache auf Seiten des gewöhnlichen Volkes dankbarst gefeiert und gepriesen.

Nicht hoch genug anzuschlagen ist deshalb das ungeheuere Verdienst eines Jordan, Zejleŕ, Pful, Smoleŕ, Buk, Hórnik, Radyserb, Imiš, Muka, Ćišinski, Libš, Kral, welche die wendische Sprache von diesen fremden Elementen, Auswüchsen und Entartungen mit eisernem Fleisse und jahrelanger Geduld gesäubert und sie allmählig auf jene Stufe erhoben haben, auf welcher sie heute steht, so dass sie wieder litteraturfähig geworden ist.

Aber auch gegenwärtig wird die wendische Sprache vielfach maltraitiert und ihrem Geiste und ihrer Eigenart wird grausam Gewalt angethan, indem diejenigen, welche auf litterarischem Gebiete thätig sind, in der Regel einen deutschen Bildungsgang durchlaufen und auf die Ausbildung in der Muttersprache wenig Zeit und Mühe verwenden.

Es wird allerdings auf einigen Lehrerseminarien und Gymnasien fakultativ Unterricht im Wendischen ertheilt; jedoch was nützen zwei Stunden wöchentlich, insbesondere wenn der betreffende Lehrer selbst in seinem Fache nicht sattelfest ist?! Wer nicht aus Privatfleiss und unablässig dem Studium seiner Muttersprache sich widmet und wenigstens eine der andern slavischen Sprachen sich aneignet, der kann unmöglich ein guter wendischer Schriftsteller und Redner werden.

Man irrt gewaltig in der Annahme, ein gutes Wendisch zu schreiben und zu sprechen, wenn man alle fremden Wörter peinlich meidet. Worte sind toter Kram in jeder Sprache; Geist und Leben liegt, besonders im Wen-

dischen, in der Behandlung des Verbums und in der Anwendung der Syntax. Im Verbum ruht in der wendischen Sprache, mehr noch als in den übrigen slavischen Sprachen, die Hauptkraft und die Hauptschönheit des Gedankenausdruckes. Genaue und gediegene Kenntnis des Verbums ist daher erste und unabweisliche Bedingung und Forderung für jeden wendischen Schriftsteller. Diese Kenntnis sich anzueignen aber ist bei dem unermesslichen Formenreichthum und bei der feinen Formennüancierung und bei der ganz originellen Eigenart gerade des wendischen Verbums keineswegs eine Kleinigkeit und Leichtigkeit. Ohne gründliche, andauernde Beobachtung des Volkes dort, wo noch ein korrektes Wendisch gesprochen wird, ohne eingehendes Studium der Volkslieder und Volksmärchen und ohne tiefere Kenntnis wenigstens eines andern slavischen Idioms ist das geradezu ein Ding der Unmöglichkeit; zumal unsere eigene Litteratur sehr arm an Hilfsmitteln in dieser Beziehung ist. Die beste praktische Unterweisung im Verbum bietet die Grammatik des Georg Kral, (Grammatik der Wendischen Sprache in der Oberlausitz, Bautzen, Druck und Verlag von M. Schmaler 1895) welche aufgebaut ist auf dem Systeme der čechischen Professoren Dobrovský, Hattala und Masařík. In Dr. E. Mucke: Vergleichende Laut- und Formenlehre der Niederserbischen Sprache (Leipzig 1891) ist auch für die Oberserbische Sprache eine neue Klassifikation des Verbums zur Erlernung und richtigen Anwendung dessselben ohne Ausserachtlassung des wissenschaftlichen Gesichtspunktes aufgestellt.

Und nun die Syntax, die Seele der Sprache!

Um in den Geist der Syntax einzudringen, um also gewissermassen den Schlag der Volksseele zu erhalten und in sich aufzunehmen, ist und bleibt bei uns das beste Mittel, mit dem sprachlich unverdorbenen Volke zu verkehren und ihm auf diese Weise den geheimen Zauber des Geistes der Sprache abzulauschen. Als Unterrichtsbuch steht uns hierin nur ein einziges allerdings ganz vorzügliches Buch, nämlich die «Syntax der Wendischen Sprache in der Oberlausitz von Georg Liebsch, Druck von Schmaler, Bautzen, 1884» zur Verfügung.

Und noch ein Punkt!

Da die Bildung unserer studierenden Jugend auf den Seminarien, Gymnasien und Universitäten eine rein deutsche ist, so wird ihr naturgemäss auch deutsches Denken anerzogen. Will nun ein solcher ganz im Banne des deutschen Denkens aufgewachsener Wende wendisch schreiben, so wird er, ohne dass er es vielleicht weiss und will, auch deutsch denken und nur die Worte wendisch setzen. Ein solches Wendisch wird zwar für das Ohr wendisch klingen, nicht aber für den Geist und für das Herz; es wird infolge dessen auf das Publikum wenig Eindruck machen und wenig oder

keinen Erfolg haben. Dasselbe gilt auch von den wendischen Rednern in Kirche, Schule und öffentlicher Versammlung.

Die Materie muss also mit wendischem Geiste gedacht, mit wendischer Seele empfunden und dann erst in dieser inneren Bearbeitung und Durchtränkung äusserlich zu Papiere gebracht werden. Ein solches Wendisch, aber auch nur ein solches, wird dann sicher und erfolgreich den Weg zum Herzen des wendischen Volkes finden. Vor allem also nothwendig ist es, sich vom Banne des deutschen Denkens frei zu machen, wendisch denken zu lernen; das wendisch Schreiben kommt dann von selbst. Also unabweisliche Forderungen an jeden wendischen Schriftsteller und Redner sind: genaue Kenntnis der Sprache, insbesondere des Verbums, volle Beherrschung der Syntax und wendisches Durchdenken des Stoffes, welchen man dem Volke, sei es schriftlich, sei es mündlich, übermitteln will. Wir wiederholen, das ist bei uns Wenden absolut keine Kleinigkeit, diesen Anforderungen gerecht zu werden, und leider müssen wir zugeben, dass so mancher unserer Schriftsteller und Redner denselben recht wenig entspricht.

Wo man sich des Mangels dieser Kenntnisse bewusst ist, oder wo man zu einem nonchalanten Leichtsinn neigt, greift man zu der billigen Ausflucht und Ausrede, man müsse doch zu dem Jargon des sprachlich verdorbenen Volkes herabsteigen, um sich verständlich zu machen. Ganz falsch! Der Schriftsteller und Redner, welcher es mit seinem Berufe und seiner Arbeit Ernst nimmt, darf nicht zu der verdorbenen Sprache des Volkes herabsteigen, sondern muss durch ein reines, vornehmes Wendisch das Volk zu sich emporheben.

Auch ist es irrthümlich zu meinen, für das gewöhnliche Volk sei alles gut genug. Ganz falsch! Gerade das gewöhnliche Volk zeichnet sich aus durch einen klaren Verstand und infolge des steten innigen Verkehres mit der Natur ist sein Schönheitssinn- und Gefühl aüsserst lebhaft und scharf ausgebildet.

Was nun das lesende Publikum — auch ein wichtiger Faktor in der Fortentwickelung der Litteratur — anlangt, so setzt sich dasselbe in überwältigender Mehrheit aus einer ackerbautreibenden Bevölkerung zusammen, welche, zumal bei der gegenwärtigen Depression der wirthschaftlichen Lage, in harter Arbeit im Kampfe um das Dasein steht. Eine derartige Bevölkerung findet naturgemäss wenig Musse und wohl auch wenig Lust, sich mit litterarischer Lektüre zu befassen, insbesondere, wenn dieselbe wissenschaftliche Stoffe oder Erzeugnisse der Dichtkunst in einigermassen höherem und daher schwerer verständlichem Stile bietet. Die Theilnahme dieses Publikums an der Litteratur wird sich selbstverständlich im grossen Ganzen auf das Lesen einiger politischen Zeitschriften, auf leichten Unterhaltungs-

stoff und auf Fachblätter beschränken. Zur Annahme und zum Genusse der höheren Litteratur muss es besonders durch die bestehenden Volksvereine erst allmählig angeleitet und erzogen werden.

Was das intelligente Publikum betrifft, so ist dieses im Verhältnisse zur Masse des Volkes sehr klein und beschränkt sich hauptsächlich auf Lehrer und Geistliche. Diesem Publikum gegenüber muss das nationale Moment immer wieder betont werden aus dem einfachen Grunde, weil der fremde, germanisierende Einfluss eben auch nie aussetzt. Die nationale Frage ist bei den Wenden beständig akut und aktuell; die Flamme der nationalen Begeisterung muss ununterbrochen geschürt und angefacht werden. Der Dichter und Redner muss die Intelligenz des Volkes fort und fort auf das nationale Gefühl und auf die nationale Pflicht hinweisen, so dass die Betonung und Hervorhebung der nationalen Idee einen Hauptzug im Charakter der Litteratur bildet und sicher für längere Zeit noch bilden wird.

Bei diesem kleinen Lesepublikum ist es erklärlich, dass die wendischen Schriftsteller sammt und sonders ohne Honorar, aus reiner Liebe für Volk und Sprache, arbeiten; nochmehr, wissenschaftliche Werke und Gedichtsammlungen höheren Stiles muss der jeweilige Autor auch auf eigene Kosten drucken lassen — wenn sich nicht gerade ein Maecen findet — und auch mit eigener Hand vertreiben; uns fehlt in Budyšin eine rührige wendische Buchhandlung, welche diesen argen Misstand sofort beseitigen würde. — Endlich ist noch ein nicht zu unterschätzendes Hemmnis in der Entwickelung des wendischen Schriftthums zu nennen, das ist die Verschiedenheit der Rechtschreibung. Von den periodischen Blättern erscheinen nur «Łužica» und «Časopis Maćicy Serbskěje» in analogischer Rechtschreibung mit lateinischen Lettern; alle übrigen in mehr oder weniger abweichenden Rechtschreibungen mit deutschen Lettern, in dem sogenannten Schwabach. Am nächsten kommen der analogischen Rechtschreibung Katholski Posoł» und «Serbski Hospodaŕ», welche auch regelmässig kleine Aufsätze in analogischer Schrift bringen; am weitesten stehen ab «Serbske Nowiny», «Missionski Posoł», und «Pomhaj Bóh».

Diese verschiedenen Arten der Rechtschreibung verwirren natürlich das lesende Publikum und stossen es ab. Mit Freuden ist daher das Bestreben einiger Schriftsteller mit Prof. Muka und Andricki an der Spitze zu begrüssen, diese abweichenden Arten in der Schrift endlich aufzugeben und in Eine, und zwar in die analogische mit lateinischen Lettern zu vereinen. Die Ein- und Durchführung einer einheitlichen Rechschreibung und Schriftsprache würde einen immensen Fortschritt für die Litteratur in jeder Beziehung bedeuten. Je eher dies gelingt, desto besser! Hauptgegner sind die evangelischen Wenden, welche starr am alten Zopfe halten und hängen.

Das wendische Volk ist eben, wie früher schon gezeigt, konservativ, und das ist gut für die Erhaltung der Nationalität, aber schädlich für die Litteratur. Dieser Hyperkonservatismus steckt dem Volke, sogar auch der Intelligenz, und zwar einem Theile der abstinenten Intelligenz mehr noch als dem eigentlichen Volke, das ja, böser wie guter Suggestion gleich zugänglich ist, so in den Knochen, dass jeder, welcher der alten, abgebrauchten Methode energisch zu Leibe geht, neuen Richtungen Bahn bricht, und den Horizont für die Litteratur erweitern will, sofort in den Verruf eines radikalen Stürmers und revolutionairen Neuerers kommt. Doch dieser Widerstand muss auf jeden Fall gebrochen werden, und wie gesagt, je eher es gelingt, desto besser!

Mit einem Worte zum Schlusse: Welch' eine Unmenge von schädlichen Einflüssen, Hemmnissen und Schwierigkeiten aller Art! —

Wir hielten es für nöthig, der grossen slavischen Welt einmal eingehend vorzuführen, in welch' einer ungünstigen Lage die wendische Litteratur sich befindet und mit welch' ungeheueren Schwierigkeiten dieselbe zu kämpfen hat.

Und wenn zu Anfang des XX. Jahrhunderts diese Litteratur, relativ natürlich, trotzdem so schön und lebenkräftig dasteht, wie auch anerkannt im In- wie im Auslande, so ist das einigen patriotischen Schriftstellern und Maecenen zu danken, welche mit glühender Liebe, zähem Fleisse, eiserner Geduld, selbstlosem Opfersinn und beispielmässiger Opferfreudigkeit ihren Geist, ihre Kraft, ihre Karriere, ihre Zeit, ihr Geld in den Dienst der nationalen Idee und Litteratur gestellt haben. Wahrlich, zu solchen Männern darf sich die wendische Litteratur gratulieren und Mutter Łužica kann mit Recht auf solche Söhne stolz sein!

Nach diesem allgemeinen Ueberblick über Lage und Verfassung des wendischen Schriftthums wollen wir jetzt einige Streiflichter speciell auf die poetische, wissenschaftliche und journalistische Litteratur der Wenden werfen. — —

I. Poesie.

Die Poesie ist der sicherste Gradmesser in der Kunst und Kultur jeden Volkes. Gilt dieses Wort im allgemeinen, muss es auch im einzelnen wahr sein, muss es auch gelten für das Wendenvolk. Und dann, natürlich wiederum nur relativ genommen, dann giebt dieses Wort den Wenden ein schönes Zeugnis. Von der Kunst im Grossen kann selbstverständlich bei den Wenden schon wegen ihrer numerischen Unbedeutendheit und wegen der socialen Lage der Bevölkerung keine Rede sein, wohl aber von der

Pflege der Poesie. Und darin hat das Volk im Laufe der Jahrhunderte Schönes geleistet; Beweis dafür sind die zahlreichen Volkslieder, Märchen und Sprichwörter. Der poetische Zug liegt, wie in der grossen slavischen Völkerfamilie überhaupt, auch im Charakter des Wendenwaisenmädchens. Und als das Volk zu Anfang des vorigen Jahrhunderts in seinem überlangen Schlafe sich zu regen begann und zum nationalen Selbstbewusstsein erwachte, trat auch sofort der wendische Dichter mit seiner Leier auf den Plan.

Adolf Černý—Praha, Redakteur des «Slovanský Přehled», hat mit ausserordentlicher Fachkenntnis und sorgfältiger Liebe im Slovanský Přehled 1901—1902 die Thätigkeit der wendischen Dichter kritisch beleuchtet und gewürdigt unter dem Titel: «Sto let lužickosrbské poesie».

Insbesondere war es Handrij Zejleŕ, welcher mit starker und glücklicher Hand den wendischen Pegasus zäumte, sattelte und ritt und rund fünfzig Jahre die wendische Litteratur beherrschte. Um ihn schaarte sich eine Menge von Schülern. Aus Zejleŕ's Dichterpleiade sind zu nennen Wjacsławk, Waŕko, Cyž, Radyserb, Dučman, Fiedleŕ, Domaška, Ćěsla, Bjedrich; alle aber blieben nur Nachtreter Zejleŕ'scher Poesie, ohne neue Ideen zu bringen, neue Motive einzuführen, neue Bahnen zu betreten, ja meist auch, ohne in der Nachbildung das Vorbild des Meisters zu erreichen.

Zejleŕ dichtete zwar im Geiste und in der Form des Volksliedes, brachte aber trotzdem die wendische Poesie um ein gewaltiges Stück vorwärts. Seiner Thätigkeit als Dichter fehlte die technische Ausbildung, strenge Autokritik und was nicht zu unterschätzen ist, eine genügende Kenntnis anderer slavischer Sprachen; infolge dessen blieb ihm zum grossen Schaden die damals rasch und üppig aufblühende slavische Poesie fremd.

Zejleŕ's kritisch gesichtete und gesammelte Werke gab Prof. Dr. E. Muka in vier starken Bänden im Verlage der wendischen studierenden Jugend 1884—1888 heraus.—

Bald nach Zejleŕ's Tode (1872) setzte Jakub Ćišinski ein (1875) (Pseudonym für Jakub Bart). Geboren 21. August 1856 zu Kukow, einem Dorfe drei Stunden westlich von Budyšin entfernt; er studierte katholische Theologie in Prag (Praha); war als katholischer Geistlicher in verschiedenen Stellungen thätig, gieng zum 1. Juli 1903 in Pension, um ganz der heimatlichen Kunst und Litteratur sich zu widmen.

Ćišinski befasste sich von frühester Jugend viel mit Poesie und mit der Technik und Aesthetik der Dichtkunst, studierte slavische Sprachen unter Leitung des ausgezeichneten Slavisten Prof. M. Hattala — Praha, arbeitete die wendischen und slavischen Volkslieder gründlich durch, bemühte sich Geist und Form der čechischen Poesie aus der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts eines Neruda, Hálek, Sládek, Heyduk, Čech,

Vrchlický in sich aufzunehmen und zu verarbeiten, verband damit das Studium der Litteratur des klassischen Alterthums, nachdem er sich auf dem Gymnasium bereits tüchtig in der deutschen Poesie umgesehen hatte.

Vorbereitet durch diese eingehenden Studien, ausgerüstet mit solchen Hilfsmitteln und, worin der Schwerpunkt ruht, von Natur mit Dichtertalent begnadet, griff er in die Saiten der wendischen Leier und warf sich mit glühender Begeisterung und mit jugendlicher Kraft auf alle Gebiete der Poesie. So entstanden neben vielen kleineren Arbeiten die Novellen «Ryćeŕ-kubleŕ», «Narodowc a wotrodźenc», das fünfaktige, erste originale wendische Drama «Na Hrodźišku», das vieraktige Lustspiel «Stary Serb» nach einem czechischen Vorbild. Dann folgten die Gedichtsammlungen «Kniha sonettów». Mit diesem epochemachenden Werke 1884 proklamierte Ćišinski seinen über die bisherige Technik und Form sowohl als über den bisherigen geistigen Horizont der wendischen Dichtkunst errungenen Sieg und gab deshalb dem Buche das Motto: Facta loquuntur auf den Weg, ein Wort, welches längere Zeit zur Begrüssung Cišinski's benutzt wurde, wie er seinem Drama «Na Hrodźišku» 1880, bei dem er noch mit technischen und auch sprachlichen Schwierigkeiten zu kämpfen hatte, als Anfeuerung zur muthigen Ausdauer das Motto: Tu ne cede malis, sed contra audentior ito! vorausgeschickt hatte. Dann folgen «Formy», «Přiroda a wutroba», «Serbske zynki», «Ze žiwjenja, «Krew a kraj». Unter der Presse befindet sich ein Band Lyrik: «Z wotmachom»; druckfertig liegen im Manuskript: «Z křidłom worjołskim» und «Z wyskom wótčinskim», welche nur auf einen Verleger warten.

Ueber Cišinski's Wirksamkeit im Dienste der wendischen Dichtkunst, über sein entscheidendes Eingreifen in die Fortentwickelung und Ausgestaltung seiner Muttersprache, über seine Erfolge und Errungenschaften für Sprache, Kunst, Litteratur und Volk seiner Wenden wollen wir einige Recensionen und kritische Beurtheilungen aus der Feder Anderer beibringen und bemerken dabei, dass wir absichtlich die heimatlciche wendische (serbische) Kritik übergehen und nur Stimmen aus dem Auslande anführen.

Adolf Černý — Praha, welcher bereits in den Jahren 1886—1889 in verschiedenen czechischen Zeitschriften vielfach über Ćišinski geschrieben und dessen Gedichte zahlreich und überaus glücklich und trefflich in die czechische Sprache übertragen hatte, schreibt in der illustrierten Wochenschrift «Světozor» — Praha in der Nummer von 13. November 1893:

«Wir bringen heute das Bild des besten wendischen Dichters, ja, wir würden nicht fehl gehen, wenn wir sagten, das einzigen wendischen Dichters in gegenwärtiger Zeit. Alles übrige besteht keineswegs vor einer auch nur etwas ernsten Kritik . . . . Um so mehr hebt sich Ćišinski's Talent hervor, ein wirkliches Dichtertalent». Dann zieht er eine Parallele zwischen Zejleŕ

und Ćišinski und fährt fort: «Zejleŕ war ein vorzüglicher Volksdichter, Ćišinski ist ein durch und durch moderner Dichter. . . Zejleŕ's Form ist leicht, nähert sich überwiegend der Form des Volksliedes, Ćišinski's Form ist vollendet, ausgefeilt, fehlerfrei: ein specifisches Charakteristikon derselben bildet die Knappheit im Ausdrucke, welche sich stellenweise nicht einmal in der čechischen Sprache erreichen lässt. Wie vollendet Ćišinski die Form beherrscht, zeigt er schon mit seiner «Kniha sonettow», als Meister der Form stellt er sich vor in seinen «Formy». . . . Ueber die Behandlungsart der Materie schreibt er von beiden: «Dort, wo Zejleŕ die Natur mit frischen, satten, Wirklichkeit hauchenden Farben malt, senkt Ćišinski sein Haupt in die Hände und überlegt und überlässt sich Reflexionen.

Zejleŕ malt das Leben seines Volkes, Ćišinski sucht neben den Farben des Volkslebens auf den wendischen Dörfern auch die Schatten der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, ihm liegt das Schicksal seines Volkes am Herzen, er grübelt nach über dessen vergangene und gegenwärtige Geschicke, ja er zieht in seine Betrachtung auch dessen künftiges Geschick, kurz, er überlässt sich Reflexionen. Zejleŕ sprach zum Volke mit dem Volksliede, Ćišinski wendet sich an die Führer des Volkes, an die Intelligenz» . . .

Jaroslav Vrchlický, der gefeierte Dichterfürst des čechischen Parnasses, hebt in einer längeren Recension aus dem Jahre 1889 unter anderem hervor: «Ćišinski's Klassicität, die tadellose Korrektheit der Technik, die vollendetste Ausciselierung der Sprache und Form, die Grossartigkeit der Phantasie, die Schönheit und Neuheit der poetischen Bilder, die Tiefe und Erhabenheit der Ideen, die koncinne Fassung des Ausdruckes» . . .

Der französische Kritiker Baron d'Avril nennt in einer Abhandlung über die Poesie Ćišinski's in der «Rev. franç». — Paris 1895 Ćišinski «le plus grand poète des Vendes». Dieser Abhandlung waren auch Proben aus Ćišinski's Gedichten in französischer Uebersetzung beigefügt.

Alfons Parczewski — Kalisz, Advokat und Schriftsteller, ist der Ansicht, dass Niemand die wendische Sprache so kennt und beherrscht wie Ćišinski. Dessen Schwester Melania hat übrigens zahlreiche Gedichte Ćišinski's in feiner Weise ins Polnische übertragen.

J. E. Holan — Nižnij Nowgorod, Prof. und Staatsrath, schreibt gelegentlich des Puškin-Jubiläums 1900, dass Ćišinski eine ähnliche Bedeutung habe wie Puškin. Wie Puškin den Russen, so habe Ćišinski den Wenden erst die wendische poetische Sprache geschaffen.

Der deutsche Kritiker Georg Adam — Rostock schreibt in dem bereits citierten «Litterarischen Echo» Berlin, 1900: «Neue Motive und poetische Eigenart brachte Jakub Ćišinski, dem gegenwärtig unstreitig die Führerschaft in der wendischen Litteratur gebührt.

Im Jahre 1880 trat er in die Öffentlichkeit mit einem fünfaktigen Drama «Na Hrodźišku» . . . welches schon auf die starke lyrische Begebung des Dichters hinwies. . .

Im Gegensatze zu der naiven Lyrik Zejleŕ's, der harmlos ursprüngliche und einfache Gefühle in seinen Liedern zum Ausdrucke bringt, der die Natur mit den hellen, treuen Augen des Naturkindes sieht und ohne Grübeln wiedergiebt, was er gesehen und empfangen, stehen die für Ćišinski's Wesen charakteristischen Dichtungen zumeist im Banne schwerer Gedanken; was des Dichters Herz und Geist bewegt, das trägt er hinein in die Natur, von den Erscheinungen und Ereignissen in ihr spinnen sich ihm Verbindungen zu dem Schicksale seiner Person und seines Volkes, seines Volkes, dem er mit ganzer Seele ergeben ist, um dessen Verfall er in wehmüthigen Klageliedern trauert, dessen Reste er aber mit markigen Weckrufen zu neuem Leben führen möchte. Der Werth der Ćišinski'schen Dichtungen liegt indess nicht nur in ihrem Inhalte, sondern auch in der vollendeten Reinheit und Schönheit der äusseren Form die von künstlerischer Schulung zeugt».

Am 25. und 26. September 1900 feierte Ćišinski sein 25 jähriges Schriftstellerjubiläum. Bei dieser Gelegenheit schrieb Radyserb-Wjela, der achtzigjährige Nestor der wendischen Dichter über Ćišinski: «Einen universalen Dichter von seiner Genialität haben wir bisher nicht gehabt, und schwerlich dürfte ein Anderer seines Gleichen jemals wieder kommen. Sein Name wird im Wendenvolke glänzen in alle Zukunft».

Adolf Černý schrieb in der illustrierten Wochenschrift «Zlatá Praha» unterm 5. Oktober 1900: «Ćišinski hat den Wenden die poetische Sprache erst geschaffen und hat als Erster den poetischen Horizont erweitert, welcher bis zu seiner Zeit auf einen engen Kreis, durch Zejleŕ's Volkspoesie gekennzeichnet, beschränkt war».

Prof. Josip Milaković—Sarajewo bringt in der illustrierten Zeitschrift «Nada» Sarajewo zum 15. November 1900 eine sehr ausführliche Recension über Ćišinski's Wirksamkeit mit zahlreichen Citaten in wendischer Sprache; später brachte derselbe Proben in kroatischer Uebersetzung.

Im Jubiläumsdiplom, welches am 26. September 1900 überreicht wurde, wird Ćišinski gefeiert als «Meister der wendischen Sprache, Bahnbrecher der wendischen Muse für Reim und Rythmus, Gründer des Ruhmes des wendischen Namens ausserhalb der Lausitz».

Ćišinski hat es frühzeitig verstanden, sich von fremden Einflüssen frei zu machen, eigene Wege zu gehen, die poetische Materie subjektiv zu durchsäuern und ihr Form und Farbe seines Geistes aufzuprägen; entsprechend seinem energischen und impulsiven Charakter hat sich in ihm eine

Dichterindividualität ausgebildet in dem Grade, dass auch ohne Unterzeichnung jedes Gedicht sofort und sicher als von ihm geschrieben erkannt wird.

Gegenwärtig steht Ćišinski in seinen besten Mannesjahren und auf der Höhe seiner lyrischen Schaffenskraft.

Leider hat er in seinem Volke keine Schüler gefunden; zu nennen wäre höchstens Jan Wałtaŕ, dessen Liedermund aber leider seit einigen Jahren verstummt ist. Dies ist um so mehr zu bedauern, und um so schmerzlicher zu beklagen, als den in litterarischer Arbeit ergrauten Veteranen aus dem vorigen Jahrhundert die treue, nimmer müde Feder den müden Händen allmählich entgleitet.

Unwillkührlich drängt sich die Frage auf, woher diese eigenthümliche Erscheinung? zumal da vor 25 Jahren ein frischer Zug der Begeisterung durch die wendische studierende Jugend ging und so manchem die Liebe und Lust zum Liede die frische Feder in die junge Rechte drückte. Die Antwort hatten wir schon im ersten allgemeinen Theile unserer Abhandlung gegeben: Der Grund liegt in den ungeheueren Schwierigkeiten mannigfacher Art, mit denen der wendische Schriftsteller zu kämpfen hat. Ganz richtig urtheilt darüber das uns bereits bekannte Litterarische Echo-Berlin 1900: «Viel Mitstrebende und Nachfolger hat Ćišinski nicht gefunden . . . Die bei den kleinen slavischen Nationen so häufige Erscheinung, dass mancher, der vielleicht einen verheissungsvollen Anfang gemacht hatte, von den Schwierigkeiten, die sich hier dem Schriftsteller in besonderer Menge entgegenstellen, zurückgeschreckt, sich ganz von der Litteratur abwendet, ist auch bei den Wenden zu beobachten». Und wir müssen leider hinzufügen, sich nicht blos von der Litteratur abwendet, sondern sich von aller idealen und geistigen Thätigkeit und Theilnahme zurückzieht und thatsächlich ein fast nur animales Leben führt. —

Zum grossen Glücke treten in letzter Zeit zwei neue jugendliche Namen immer mehr und stärker in den Vordergrund: Mikławš Andricki, von dem das bereits mehrfach genannte Litterarische «Echo» treffend bemerkt: «Aus dem Kreise der Jüngsten heften sich die meisten Erwartungen an Miklawš Andricki, der die Redaktion der «Łužica» führt».

Sein Hauptgebiet jedoch ist die journalistische Litteratur, weshalb wir bei Abhandlung derselben auf ihn zurückkommen werden.

Der zweite ist Jurij Wingeŕ, welcher einige schöne Erzählungen veröffentlichte und 1902 ein vieraktiges Schauspiel «Na wuměnku» frei nach einem deutschen Originale bearbeitet herausgab, welches bereits einige Male mit gutem Erfolge aufgeführt wurde. Wingeŕ zeichnet sich dadurch aus,

dass er wunderschön den einfachen, anspruchslosen Volkston trifft und ein reines, ansprechendes Wendisch schreibt. In ihm steckt entschieden das Talent eines echten Volkserzählers.

Von den Alten ist und bleibt Jan Radyserb unermüdlich thätig in kleinen Erzählungen, welche sich, wenn man sich an seine manierierte Diktion und an seine nicht immer glückliche Neubildung von Wörtern gewöhnt hat, leicht und gefällig lesen und immer wieder neues Interesse wecken. In letzter Zeit hat er besonders originelle Gnomen und Epigramme publiciert.

Nebenbei zeigt sich zwar da und dort ein neues Gedicht, eine Reiseskizze, eine Uebersetzung oder Umarbeitung: jedoch sind alles dieses mehr Versuche und können nicht und wollen nicht unter die Lupe unserer Kritik genommen werden. — —

Wenn wir also die wendische poetische Litteratur zu Anfang des XX Jahrhunderts überblicken und wenn wir uns die angeführten Recensionen und Urtheile des Auslandes über Ćišinski's Thätigkeit und Bedeutung vor Augen halten, so können wir zufrieden sein und werden bezüglich Ćišinski's finden, dass ein prophetisches Wort des hervorragendsten Wiedererweckers des wendischen nationalen Bewusstseins, des Commandeurs des russischen St. Annenordens J. E. Smoleŕ, welcher von der Gloriole eines Volkspatriarchen umstrahlt in dankbarster Erinnerung seiner Wenden steht, sich erfüllt hat. Als Smoleŕ nämlich 1880 Ćišinski's Drama «Na Hrodźišku» gelesen hatte, drückte er dem damals jungen Ćišinski die Hand und sprach enthusiasmiert: «Sie werden einstens über die wendische Sprache und Litteratur herrschen»!

II. Wissenschaft.

Was die wissenschaftliche Litteratur der Wenden betrifft, so sagten wir schon früher, dass wie von der Kunst im Grossen, auch von der Wissenschaft im Grossen keine Rede sein könne, sondern dass dieselbe hauptsächlich sich darauf beschränkt, was das Volk gewissermassen zum täglichen Brote nöthig hat. Es wird also eine national-praktische Wissenschaft gepflegt. Daraus ist zu erklären, dass sich dieses Gebiet der Litteratur immer einer regen Mitarbeiterschaft seitens der wendischen Intelligenz zu erfreuen gehabt hat. Naturgemäss warf man sich mit Vehemenz und von allen Seiten auf die Philologie, um, wie wir im allgemeinen Theile zeigten, die seit Jahrhunderten vernachlässigte und daher verrottete Sprache zu reinigen, zu veredeln, auszubauen und zu heben. An dieser ebenso verdienstvollen wie

schwierigen Arbeit betheiligten sich im vorigen Jahrhundert Zejleŕ, Jordan, Pful, Smoleŕ, Buk und Hórnik, die Koryphaeen der wendischen Sprachwissenschaft; später schlossen sich ihnen an Muka, Ćišinski, Libš, Kral, Handrik.

Als Centralorgan dieser Thätigkeit dient der «Časopis Maćicy Serbskeje» unter Redaktion Smoleŕ's und Hórnik's. «Ihr würdiger Nachfolger in der Gegenwart ist Prof. Dr E. Muka, der Redakteur des «Časopis Maćicy Serbskeje», der sich um die Erforschung der wendischen Sprache und des wendischen Volksthums reiche Verdienste erworben hat». So schreibt das bekannte «Litterarische Echo» Berlin 1900, und das mit vollem Recht.

E. Muka, geboren 10. März 1854 zu Weliki Wosyk, einem Dorfe zwei Stunden westlich von Budyšin entfernt, studierte auf den Universitäten Leipzig und Jena neben klassischer Philologie slavische Sprachwissenschaft, welchem Studium er trotz der Arbeitslast, die ihm sein Beruf als sächsischer Gymnasialprofessor auferlegt, mit unermüdlichem Fleisse obliegt. Die wendische Philologie speciell treibt er in allen Richtungen, wie die zahlreichen Abhandlungen im «Časopis Maćicy Serbskeje» bekunden.

Als selbständiges Werk publicierte er im Jahre 1891 die vergleichende Grammatik der Niedersorbischen Sprache, mit dem Ehrenpreis der Fürstlich Jablonowski'schen Gesellschaft der Wissenschaften an der Leipziger Universität ausgezeichnet. Gegenwärtig benützt er seine freie Zeit und Kraft zur Abfassung eines vollständigen Niederlausitzer Wörterbuches, das zugleich auf den Oberlausitz-wendischen Sprachschatz Rücksicht nehmend alle westslawischen Sprachen vergleichend heranzieht, also eine Art vergleichenden Wörterbuches der westslavischen Sprachen werden wird, eines ebenso wichtigen wie unendlich schwierigen Werkes. Bisher gab es nämlich blos eine ganz unvollständige, unvollkommene und fehlerhafte kleine Wörtersammlung der Niederwendischen Sprache von Zwahr, die längst vergriffen ist.

Prof. Dr. Muka ist aber nicht blos ein durch und durch gediegener Philologe, sondern auch ein bedeutender Folklorist, Statistiker, Geograph und Historiker. Kaum dürfte es überhaupt ein Gebiet der wendischen Litteratur geben, mit welchem der Name Muka nicht eng verknüpft wäre.

Dazu ist er ein echt wendisch-treuer und unbeugsamer Charakter, durchströmt von der glühendsten und opferfreudigsten Liebe zu seinen Wenden, weshalb ihm unstreitig die Führerrolle des Volkes zufallen musste.

Seine hervorragenden Verdienste sind von Auslande zu wiederholten Malen in herrlicher Weise anerkannt und ausgezeichnet worden. So wurde er zum Mitgliede der Akademien der Wissenschaften von Krakau, Prag, Agram und Belgrad ernannt; er wurde geschmückt mit dem serbischen Officierkreuz und Comthur des hl. Sawa und mit dem russischen St. Stanislaus-

orden. Aber trotz dieser hohen Auszeichnungen ist und bleibt Prof. Muka in geradezu rührender Weise der bescheidene Wende und Gelehrte und ist auch hierin seinen beiden unvergesslichen Vorgängern Smoleŕ und Hórnik gleich.

Dass Prof. Muka gegenwärtig die Führerschaft in der wendischen wissenschaftlichen Litteratur gebührt, ist eine ausgemachte Sache und hoch über jeden Zweifel erhaben. Er ist in der wissenschaftlichen Litteratur für uns Wenden so zu sagen das viel aufgesuchte Orakel von Delphi.

Neben Muka arbeitet auf philologischem Gebiete Jan Radyserb-Wjela, welcher mit wahrem Bienenfleisse insbesondere Worte und Wendungen aus dem Volksmunde sammelt und durch seine zahlreichen derartigen Beiträge im «Časopis Maćicy Serbskeje» zur Vervollständigung des wendischen Wörterbuches von Pful ganz Hervorragendes leistet.

Auch in der Folkloristik hat sich derselbe einen Ehrenplatz gesichert. Im Jahre 1902 erschien unter Redaktion und im Verlage des Prof. Muka sein Hauptsammelwerk: «Přisłowa a přisłowne hrónčka a wusłowa Hornjołužiskich Serbow». Dieses über 9000 Sprichwörter und Sprüche umfassende Werk ist eine eminent wichtige und werthvolle Publikation nicht blos für die wendische, sondern auch für die slavische Folkloristik. Sie gewährt einen interessanten Einblick in die geistige Werkstätte des wendischen Volkes, in das Denken seines Kopfes, in das Fühlen seines Herzens, in seine Lebensauffassung und Lebensführung. Die weitaus grösste Zahl der Sprichwörter bezieht sich inhaltlich naturgemäss auf landwirthschaftliches Gebiet, weil ja die Wenden fast durchweg Landwirthe sind. Dabei ist aber Vieles in Auffassung und Ausdruck des Gegenstandes so urwüchsig, köstlich realistisch und specifisch wendisch, dass das Lesen dieses Buches das Interesse voll und ganz in Anspruch nimmt; mit einem Worte, eine Publikation von bleibendem Werthe!

Ferner ist auf dem Gebiete der Philologie und Folkloristik sehr rührig Matej Handrik, zumal in der Sammlung und Aufzeichnung von Volksgebräuchen an der Sprachgrenze der Ober- und Niederlausitzer Wenden.

Adolph Černý hat sich neben zahlreichen anderen Verdiensten um Volk und Sprache der Wenden — er ist der «wendische Konsul» jenseits der schwarz-gelben Grenzpfähle — einen klangvollen Namen gemacht durch eine breit angelegte und durchaus erschöpfende Studie über die wendische Mythologie, herausgegeben im Verlage von M. Hórnik und E. Muka unter dem Titel: «Mythiske bytosće łužiskich Serbow».

Leider ist einem sehr tüchtigen Sprachkenner, unserem bedeutendsten Syntaktiker, dessen bereits ehrend gedacht wurde, Jurij Libš, in neuerer Zeit die Feder scheinbar ganz entfallen. Schade, sehr Schade!

Im historischen Fache sind nennenswerth Dr. Jurij Pilk, Dr. Renč, J. Šewčik, Custos des wendischen Museums, Alfons Parczewski. Als Hauptgeschichtswerk bleibt jedoch die «Historia serbskeho naroda» von M. Hórnik.

Das Feld der Naturwissenschaften, welches früher lange Jahre in Michał Rostok seinen fleissigsten Bebauer hatte, liegt gegenwärtig so gut wie brach.

Und nun noch ein Schlusswort zur theologischen Litteratur.

Die Wenden sind durch und durch religiös in Gesinnung und Lebensweise. Diese ihre feste Religiosität hat ja auch mit einen Hauptfaktor in der Erhaltung ihrer Sprache und Nationalität gebildet und ist heute noch eine Hauptstütze ihrer nationalen Existenz. Demnach müsste man füglich meinen, dass gerade in der theologischen Litteratur der Wenden viel und fleissig gearbeitet worden ist und wird. Dem ist jedoch nicht so. Allerdings weist dieses Fach quantitativ mehr Bücher auf, als jedes andere; man brauchte eben diese Hilfsmittel beim Unterrichte in der Schule und beim Gottesdienste in der Kirche, oder man wollte dieselben dem Volke zur Erbauung in die Hand geben. Diesen günstigen Umstand hätte man benützen sollen, um auch sprachreinigend und sprachbildend auf das Volk einzuwirken; jedoch, es ist vielfach nicht geschehen und geschieht auch heute noch nicht genügend. Es sind nur zwei Erklärungsgründe denkbar, entweder man kann es nicht, oder man will es nicht.

Besonders die Art und Weise, wie in den wendischen Kirchen hie und da gepredigt wird, liegt vielfach im Argen; hier muss eine durchgreifende Reform eintreten! Was hie und da dem gutmüthigen Volke von der Kanzel zugemuthet und dargeboten wird, ist schauerlich.

Auf evangelischer Seite sucht man sich zwar an die Form der Schriftsprache zu halten, dafür wird aber um so mehr der Geist der Sprache, Syntax und Verbum, maltraitiert; auf katholischer Seite tritt hinzu, dass man sich auch wenig um die Schriftsprache kümmert, sondern im gewöhnlichen Jargon des Volkes die erhabensten Warheiten des Evangeliums darbietet; das ist zum mindesten und gelindesten gesagt, unwürdig. Allerdings giebt es rühmliche Ausnahmen auf evangelischer wie auf katholischer Seite.

Kein Wunder, dass sich deshalb die Stimmen des Unwillens aus der Mitte des Volkes mehren und täglich lauter werden. Dazu kommt auf evangelischer Seite die notorisch schlechte Uebersetzung der Bibel hinzu! Den katholischen Wenden hat der unsterbliche Michał Hórnik eine geradezu klassische Uebersetzung des Neuen Testamentes geschenkt. Warum acceptieren die Protestanten diese Uebersetzung nicht?!

Aus den vorhandenen Andachts- und Erbauungsbüchern lässt sich zwar eine ganz nette Sammlung herstellen; hervorzuheben ist die Thätigkeit von

H. Dučman für die katholischen und Jmiš und Domaška für die evangelischen Wenden. Allein eine Sammlung von Predigten, abgesehen von der ausgezeichneten «Domjaca klětka» des Dr. theol. Imiš, welche befriedigte, giebt es nicht; auf katholischer Seite ist noch nicht einmal ein Versuch dazu gemacht worden.

Ein gediegenes in einer dem erhabenen Inhalte entsprechenden reinen, gewählten und gehobenen Sprache abgefasstes grosses Predigtwerk und ein neues Sonn- und Festtagsperikopenbuch zu edieren, das sollte die erste Sorge der wendischen Geistlichen sein!

Ein reines, gutes, korrektes Wendisch an gottgeweihter Stätte verlangt schon die Achtung und Ehrfurcht der Religion, verlangt aber auch die Liebe zum Volke, welches, wie gesagt, in seiner religiösen Gesinnung und Treue immer eine Hauptstütze seiner Sprache und Nationalität gehabt hat. Dass hier und zwar bald eine Wandlung zum Besseren eintreten möchte, das gebe Gott!

III. Journalistik.

Am stärksten pulsiert das Leben selbstverständlich auch bei den Wenden in der journalistischen Litteratur.

Ueber die Wichtigkeit und Macht der Presse auch nur ein Wort verlieren zu wollen, wäre einfach lächerlich. Da nun den Wenden bis ziemlich zur Hälfte des vorigen Jahrhunderts eine Presse in wendische Sprache bis auf einige schwache, schnell vorübergehende Versuche unbekannt war, so können wir daraus entnehmen, wie wir das im allgemeinen Theile bereits kurz berührten, in welch' einen tiefen Stumpfsinn das Volk infolge der theilnahmslosen Kälte seiner Intelligenz, seiner Lehrer und Geistlichen versunken war.

Als sich um diese Zeit endlich auch bei dem Wenden das nationale Selbstbewusstsein, die nationale Idee, zu regen begann, machten sich die Rufer in diesem national-geistigen Streite auch sofort an die Gründung einer wendischen Presse, um durch dieselbe das Volk zu wecken, aufzuklären, zu heben und sein Interesse für die nationale Frage und für die nationale Arbeit zu gewinnen.

Als erstes Blatt in dieser Beziehung tauchte die «Jutrnička», gegründet von Dr. Pětr Jordan, auf im Jahre 1842.

Sehr bezeichnend und glücklich gewählt war der Name der neuen Zeitung, Jutrnička-Morgenstern; hier galt thatsächlich das Wort nomen est omen; durch die Gründung der Presse sollte dem wendischen Lande der Morgenstern aufgehen, dem wendischen Volke neues Leben beschieden

werden. Und der glänzende Erfolg bestätigte es, dass man einen glücklichen Griff gethan hatte, ja, übertraf die kühnsten Erwartungen. Wohin immer die Strahlen des Morgensternes drangen, wich das Dunkel trauriger Nacht, das Volk stand auf, schloss sich in nationale Vereine zusammen, zog mit wendischen Fahnen von Dorf zu Dorf und gab seiner Freude und Begeisterung Ausdruck durch Veranstaltung glänzender Volksversammlungen und Volkskonzerte.

Das war eine köstliche, grosse Zeit in der Auferstehungsgeschichte des wendischen Volkes!

Die «Jutrnička» lösten 1842 die «Tydźeńske Nowiny» ab, anfänglich von H. Zejleŕ redigiert, später und bis jetzt «Serbske Nowiny» genannt, eine Gründung des Patrioten J. E. Smoleŕ.

Mit der Gründung der «Maćica Serbska» 1847 fällt zusammen die Gründung des «Časopis Maćicy Serbskeje».

Für Unterhaltung und Belehrung im höheren Stile wurde, nachdem die «Mèsačna Přiłoha» vorangegangen war, 1860 der «Łužičan» von M. Hórnik ins Leben gerufen und von J. E. Smoleŕ verlegt, welcher mit einer dreijährigen Uebergangsperiode durch die Lipa Serbska unter Ćišinski's Redaktion durch Dr. E. Muka 1882 in die heutige «Łužica» umgebildet und erweitert ward.

Zum grossen Jubiläum der Jahrtausendfeier der Slavenapostel Cyrill und Methodìj 1863 gründete M. Hórnik den «Katholski Posoł».

Dr. theol. Imiš hatte bereits 1842 den «Missionski Posoł» in's Leben gerufen, zu welchem sich 1886 der «Pomhaj Bóh» gesellte.

Fast zu gleicher Zeit mit Gründung der «Maćica Serbska» erschien der erste wendische Kalender «Předźenak», welcher sich bis in die Gegenwart erhalten hat; im Jahre 1867 bekam er einen Genossen in dem Kalender «Krajan», der gleichfalls bis jetzt erscheint.

Den Redakteuren der Kalender ist nicht genug zu empfehlen, in den Kalendern recht eingehend und recht warm mit wendischen Fragen und Angelegenheiten sich zu befassen und das patriotische Gefühl von Jahr zu Jahr anzufeuern; denn der Kalender bildet jene Lektüre, zu welcher das gewöhnliche Volk im Laufe des Jahres immer und immer wieder zurückgreift.

Nach diesem kurzen historischen Ueberblick über die wendische Journalistik wollen wir den gegenwärtigen Stand derselben ins Auge fassen!

Wegen ihrer Gediegenheit, Allseitigkeit und Wichtigkeit für das nationale Leben steht die «Łužica» an der Spitze der wendischen Zeitschriften, wenn sie aus inneren und äusseren Gründen monatlich auch nur ein Mal mit regelmässig wiederkehrenden wissenschaftlichen Beilagen erscheint. Sie füllt ihre Spalten mit poetischen, belletristischen, künstlerischen, wissenschaftlichen

und nationalökonomischen Beiträgen, sie führt eine kurze Chronik des wendischen Vereinslebens bis hinab zu den Personalien einigermassen bedeutender Wenden, sie bietet ein wahres und interessantes Bild des geistigen Schaffens und Wirkens des wendischen Volkes. Sie ist das einzige literarische Blatt der wendischen Intelligenz; zudem vermittelt sie auch den geistigen und literarischen Verkehr mit den übrigen Slaven.

An der Spitze derselben als Redakteur stand von 1882—1895 Dr. J. Muka und steht seit 1896 der bereits genannte Mikławš Andricki, geboren 30. Mai 1871 zu Pančicy, einem Dorfe drei Stunden westlich von Budyšin entfernt, er ist als katholischer Geistlicher in seiner wendischen Heimath thätig.

Andricki führt eine leichte, schnelle, gewandte und schneidige Feder, er ist wie geschaffen für einen Litteraten, Kritiker und Publicisten, er versteht und beherrscht in ausgezeichneter Weise die wendische Sprache, ein glücklicher Vorzug, den er seiner Kenntnis der slavischen Sprachen und seiner Vertrautheit mit slavischen Litteraturen verdankt, er ist auch ein energischer Mann, furchtlos uud treu, welcher sowohl sein Volk als auch seine eigene Ansicht und Thätigkeit auch nach oben hin zu vertheidigen und durchzudrücken versteht.

Mit solchen Eigenschaften, Talenten und Kenntnissen ausgestattet ist Andricki bei dem kühnen und genialen Schwunge seiner publicistischen Feder entschieden berufen, das wendische, nicht selten eigensinnige Völkchen der Journalisten zu dirigieren und Georg Adam hat im «Literarischen Echo» (Berlin 1900) gewiss Recht, dass «grosse Erwartungen an ihn sich heften».

«Časopis Maćicy Serbskeje» unter der trefflichen Redaktion des Prof. Dr. Muka erscheint jährlich in zwei Bändchen. Dieser bildet das Centralorgan für sämtliche national-wissenschaftliche Arbeiten und Bestrebungen der Wenden, zugleich gilt er als Chronik unseres bedeutendsten Vereines «Maćica Serbska».

In seinen bereits 110 erschienenen Heften bildet er eine herrliche Fundgrube und ein praktisches Nachschlagewerk für den wendischen Gelehrten.

«Serbske Nowiny», einzige politische Zeitschrift in grösserem Stile, erscheinen wöchentlich unter Redaktion des Marko Smoleŕ, eines Sohnes des berühmten Patrioten J. E. Smoleŕ, welche vom Volke viel und gern gelesen werden. Ihre Auflage beträgt durchschnittlich 4000 Exemplare. Leider wird unseres Erachtens in dieser Wochenzeitung das nationale Moment viel zu wenig hervorgehoben und wendisch-nationale Fragen und Angelegenheiten werden zu schwach und zu selten behandelt. Auch ist die Redaktion schwer zu bewegen, allmählich eine bessere Rechtschreibung einzuführen, wobei jedoch pekuniäre Rücksichten mitsprechen dürften.

«Katholski Posoł», kirchlich-politische Wochenzeitung, unter der langjährigen und bewährten Redaktion des Jakub Skala, um den sich gegenwärtig als Hauptmitarbeiter J. Nowak, J. Šewčik und M. Andricki glücklich zusammengefunden haben; ein überaus beliebtes Blatt, welches, da es speciell nur für die 12,000 katholischen Wenden herausgegeben wird und trotzdem in einer Auflage von 900—1000 Exemplaren erscheint, relativ wohl die verbreitetste und gelesenste Zeitung Europas sein dürfte.

Aehnliche Zwecke verfolgen für die evangelischen Wenden der «Missionski Posoł» unter Redaktion des Jan Křižan und der «Pomhaj Bóh» unter Redaktion des Jan Gólč, nur nicht, wie es scheint, in der gleichen glücklichen Weise und mit dem gleichen günstigen Erfolge. Der erste erscheint in monatlichen Heften, der zweite in wöchentlichen Nummern, beide ungefähr in derselben Auflage wie «Serbske Nowiny».

Beiden ist eindringlich anzurathen, was wir bereits bei den «Serbske Nowiny» bemerkten; und zu wünschen ist es, dass Lehrer und Geistliche sich fleissig und unablässig bemühen möchten, diese Blätter mehr unter das Volk zu bringen.

«Serbski Hospodař», gleichfalls eine Gründung des unsterblichen Michał Hórnik, erscheint monatlich ein Mal unter Redaktion des Jakub Nowak und dient den landwirtbschaftlichen Interessen des Volkes.

Dieses Fachblatt, umsichtig geleitet und interessant geschrieben, könnte und müsste, weil der Inhalt direkt das Denken und Fühlen des ackerbautreibenden Volkes bildet und weil es so dem Volke direkt an's Herz greift und die Seiten seiner Seele zum Mitklingen bringt, unendlich Viel und Gutes für die Nation leisten. Wenn also der «Serbski Hospodař» äusserlich keinen Anspruch auf Grossartigkeit macht, so liegt innerlich in ihm dennoch eine gewaltige Macht, welche bis zur Dominante der Volksseele gesteigert werden könnte; freilich müsste er öfterer erscheinen und inhaltlich sich vertiefen.

Das möchten sich übrigens alle unsere Journalisten merken und beherzigen, nämlich, so zu schreiben, dass sie die Seiten der Seele ihres Volkes zum Mitschwingen, zum Mitklingen bringen, dass sie ihr Volk erobern, seine Liebe, sein Vertrauen, seine Kraft gewinnen und es so mitarbeiten lassen an der Erhaltung und Förderung der wendischen Sprache und Nationalität. Gewiss eine schöne, hohe und edle Aufgabe!

Diese vorgenannten Zeitungen und Zeitschriften werden alle insgesammt gedruckt in Budyšin in der Buchdruckerei von Marko Smoleř, mit Ausnahme des «Missionski Posoł», der in Hoyerswerda (Wojerecy) erscheint.

Für die Niederlausitzer Wenden erscheint in Wojerecy unter Redaktion Śwela's sen. der «Bramborski Casnik», eine politische, aber sehr wenig be-

friedigende Wochenschrift, ein karger Nothbehelf aus alter Zeit, welcher längst einem neuen Unternehmen hätte Platz machen müssen, das in grösseren Zügen und vor allem in mehr nationalem Geiste zu führen wäre. In der jetzigen Gestalt ist das Blatt ein trauriges Zeugnis für die traurigen Zustände der wendischen Niederlausitz. — —

Mit diesen Worten wäre so ungefähr im Grossen und Ganzen der Stand der wendischen Litteratur zu Anfang des XX. Jahrhunderts gekennzeichnet und gewerthet.

In diesem Ueberblicke wechselt Licht und Schatten, Erfreuliches und Betrübendes; nirgends tritt uns jedoch Niederschlagendes und Hoffnungsloses entgegen; im Gegentheil überall zeigt sich und rührt sich Lust und Liebe am nationalen Leben, an nationaler Arbeit, überall zeigt sich Muth und Kraft, zähe Ausdauer und opferfreudiger Sinn, dem Volke die höchsten Güter zu wahren und zu sichern.

Diesen erfreulichen Zug sehen wir insbesondere an den drei Männern Ćišinski, Muka und Andricki, welche gegenwärtig das dreifache Gebiet unserer Litteratur dirigieren und beherrschen, Ćišinski das poetische, Muka das wissenschaftliche und Andricki das journalistische.

Es sind energische Männer von impulsivem Charakter, zielbewusste Fahnenträger der nationalen Idee, selbstloseste Patrioten, Idealisten durch und durch, welche mit peinlicher Vermeidung jeglicher Zwietracht, dieses slavischen Nationalfehlers, als wahre Brüder in schönster Eintracht und Harmonie zusammen und neben einander arbeiten und zu dem Einen höchsten Ziele hinsteuern, nämlich, dem über alles heissgeliebten, aber hart bedrängten und von Sturm und Kampf umtosten Wendenvolke eine bessere, glücklichere Zukunft zu fundieren.

O möge ihr herrliches, aber heisses und hartes Mühen und Arbeiten, Ringen und Kämpfen mit gutem Erfolge krönen jener Gott, von dem unsere Volkshymne so vertrauensvoll sagt: «Bóh je z nami, wjedźe nas!»

Wenn wir also nochmals einen Schlussrückblick auf die wendische Litteratur zu Anfang des XX. Jahrhunderts werfen, so dürfen wir mit voller Berechtigung dem bereits Eingangs citierten Urtheile des deutschen Kritikers Georg Adam, dass «ein solches Volk nicht danach aussieht, als ob es bald sterben wollte oder müsste», nicht blos beipflichten, sondern wir dürfen die gegründetste Hoffnung hegen, dass die Wenden bis in die fernsten Zeiten mit stolzer Begeisterung den siegesfrohen Refrain ihrer Nationalhymne singen werden:

Serbja Serbja wostanu,
Serbja dobydu!

Proben aus Jakub Cišinski's Gedichten.

Wichor na sewjernym morju.

Šěre mróčele přez njebjo ćěrja;
Z wětrom zmoha kołsa přeze zmohu...
Žołmy jako běłe konje k brjohu
W dźiwim čelčku po łucy so měrja.

Wětrec pohonč z dołhim křudom praska
Do nich, konje porsnu, na wšě štyri
Zahrabnu, kaž hrimot pódkow dyri,
W zmahowacych hriwach wichor mlaska.

Dale bóle pohonč do nich morska,
Konjow dźiwja črjóda z huby ješći,
Kaž ston styskniwy jich rjehot wrješći,
W pruhach syčatych dym z nosa porska...

Tak to dźe po mórskej zeleninje
Přeco dale w dźiwjokrasnym zmotu,
Hač so potom z mrějaceho skotu
Jako smjertny pót ješć na brjóh linje.

J. Ćišinski 1899.

Woka móc.

Kaž jězor twoje woko je;
W nim z błyskotom so njebjo hlada,
Wóń kwětkow brjohi wopoja,
Kaž flety zynk přez rohodź pada.

Tym žołmam kosy spěwaju
A tujawki so w hnězdźe směja
A sołobiki dźěłaju,
Hdyž złote w nocy hwězdy kćěja.

Te ptački moje žady su,
Kiž k twojemu so tłóča woku,
A z jeho kuzłom potajnym
So přeměnja do pěsni w skoku.

J. Cišinski 1889.

Lubosć k serbskej zemi.

O z kajkim słowom, tonom, wobrazom
Bych wuznać mohł, kak lubuju a haju
Swój serbski lud a kraj a rod a dom,
Hdyž z dušu, ze rtom, z ruku k njom so znaju?!

Rot woněmi, hdyž kóždy tłóči dych
Na jazyk k wuznaću to drohe mjeno;
Tu z włóžnoh' woka kće, štož prajić chcych,
Kak tebje lubuju, haj tebje jeno.

Hdyž woko wupłače so z lubosću,
Krew jako woheń přez žiły so lije,
Słyš, z wutroby rži z horcej hordosću,
Kak hori za tebje, za tebje bije.

A wutrobu hdyž bolosć rozprasnje,
Ta lubosć budźe k njebjesam sej žadać;
A nihdy zo mi lubosć njehasnje,
Chcu jako hwězda na tebje ja hladać.

J. Ćišinski 1889.

Kruta swěra.

Prjedy wišeń zakće ćmowa,
Pos so z kóčku budźe wodźić,
Hač mi pomysli sej hłowa
Zapřěć rěč a z cuzym khodźić.

Prjedy w jamje z hłodom zderhnje
Šwinc, łža swěry budźe znamjo,
Hač mi serbskosć zmyslow zdźerhnje
Žana móc a zlemi ramjo.

Prjedy jutře budźe wčera
A kral z konjom khodźić w płuzy,
Hač mi pěseń spěwać z pjera
Budźe sławu cuzej' Muzy.

Prjedy Sprjewja přez Pětrowu
Cyrkew póńdźe w Budyšinje,
Hač mi wutrobu a hłowu
Cuza lubosć k sebi spinje.

Prjedy hwězdy padać w khwatu
Budźa, mrěć w najhłubšim dole,
Hač mi lubosć z duše zmjatu
A mi krutosć torhnu z wole.

Prjedy měsac za dnjom masnje,
Słónco swěćić budźe w nocy
Hač mi we wutrobje hasnje
Woheń swěrny serbskej' mocy.

Prjedy paćeř z hele jusknje,
Prjedy Bóh so čertej klaknje,
Hač mi serbskosć w myslach wusklhnje,
Hač mi serbskej swěrje zmjaknje.

J. Ćišinski 1901.

Próstwa pěsnjerjowa.

Hdyž lěsy žołća so a brunja
A łuki přadu pawčiny,
Mi w duši žadosć prosy cunja
Za tajkim kuzłom ćišiny.

Zahł'wk z lěsa nazymskeje pychi
A slěbro pawčinow za płašć
A k bokej jědlow strowe dychi
Mi dajće, nic pak zrudny kašć!

Tak drěmać so mi budźe rjenje
A słuchać na sonow so hłós,
Hač listko z brězy kuknje prěnje
A k njebju zafifoli kós.

J. Ćišinski. 1901.

Wutrajće.

Hlej, nichtó ze sedłom njej' na khribjeće
So narodźił, nic z wotrohu na nozy!
Na zemi njebjo rune prawo pleće
A wšitkim ludam dešć a słónco wozy —

Na tymle zakładźe so čłowstwo twari,
A zbože z njeho do narodow kćěje.
Hdźež złósć a namóc w krajach hewrjekari,
Tam jandźel spłakuje a zbože mrěje —

Tuž, Serbja, dźeržće swojeho so prawa
A Boha; wón was z ruku sprawnej škita!
Tůž bjez stracha, hdyž pjasć pnje worakawa
Was. — Witka z brězy na prut již je zwita!

J. Ćišinski 1901.

Pereat aurea mediocritas!

Mi njebjo do nutrinow pušćiło
Je, nihdy nic so spokojić ze srěnim;
To dźeń a bóle z wosudom so łušćiło
A dźěliło mje ze žiwjenjom lěnim.

Mje zahorješe mužow móc a spěch,
Hdyž młody hišće khodźach do penala;
Na šuli wysokej kaž płomjo běch
A mocy wótřach, wołach do rozwala...

Tak na serbowskej zemi do dźěła
Ja z wohnjom myslow, z mocu stawow stupich —
Ach w ćernjach lubosć je mje rozdrěła,
A hórkich kapkow hižo wjele wupich!

Duch, kotryž k hwězdam spina zaměry,
Sej z charakterom w karierje škodźi;
Haj, wowcam lěsyca tež z papjery
Strach čini již, a pos jich črjódu wodźi.

Swój swěru być chcu wšón a wostać swój
A škitać z pjerom individualnosć;
Njech howritej do rowa ból a bój,
Mi ničo njerozraze myslow skalnosć.

Štóž łahodny a mazny je, tón měd
Chce měć a karan, časć a z pjerjow zahłowk;
Hdźež w žiłach šumi krew a w myslach zlět,
Tón trjeba ze železa mječ a nahłowk. —

Ja sebi žiwy njejsym, Serbam być
Chcu wšón a swjećić pót a płód jim k zbožu;
Ja z duchom, z wutrobu a z ruku kryć
Jim dych a dom a wosrjedk chcu a włožu.

Štož činju, jim a za nich činić chcu
We swěrje, lubosći a we sprawnosći.
Njech pomoc, polóžk moje pěsnje su,
Hdyž njesměm móc jim swjećić swojich kośći!

Syn serbskej' zemje ze krwju, z dušu sym,
A z njeju čěram wolnje, zdychi, złoby. . .
O ryjće, pěsnje, z kłokom wolnjowym
So Serbam do hłowy a do wutroby!

A čěram ze swojeho žiwjenja,
Kak dračowscy du hórkosće a bědy,
Zo kował Serbam móc bych znjesenja,
Wjedł z wutraćom jich přez strachi a jědy.

Ja do ćmow, do ćežkotow, nasćelu
Jim jusk a jaknosć z kuzłom poesije
A sadźu sem tam kwětku k wjeselu,
Hdźež kała ćerń a kamjeń sylzu pije.

Ja chcu, zo ze Serbami pěseń by
Kaž sotra dźěłała, kaž družka spała,
A njesła z nimi dobry dźeń a zły,
So z nimi rudźiła, so z nimi smjała.

Ja w Serbach być chcył Serb najserbsćiši
We swěrnym myslenju a skutkowanju.
Kak rad chcył přeze wšitkich žiwiši
Za serbsku zemju być a wumrěć za nju!

Hdyž přińdźe smjerć, mi swětło z woči strěć!
Do kašća położće mi moju lyru!
Dych jeje z rowa hišće dyrbi wěć
Tu moju lubosć k Serbam, moju swěru!

J. Ćišinski 1902.

Zapłata.

(Ballada w narodnym genru.)

A lipy na wsy kćějachu
A kosy w polach rěčachu.

A Bože žita wjazachu,
Do pupow snopy stajachu...

K połnocy njebjo hrožeše
A łastojčka so wožeše

A błyski seklowachu so,
A z hrimotanjom zarža dno —

«Do skoku, ludźo, wjazajće,
Do pupow snopy mjetajće!

Dešć šumi hižo wot Delan!»
Na žnjeńcow woła wótře pan.

A ke klakanju zazwoni,
Kaž z njebjes rozkaz wuhroni.

A kłobuk sebi sćahnychu
A rucy sebi styknychu..

«Wy ludźo, na mnje posł'chajće,
Tych paćerjow so wostajće!

Ja brjuch wam pjelnju, poju pysk.
Tón wrótny zaćěrju wam trysk».

Pan zakliwajo wudyri
A z hněwom wšón so rozpyri —

Błysk z njewjedrom na hubu klesny,
Pan mortwy na polo so wrjesny.

J. Ćišinski 1899.

Přećiwo štwórtej kazni.

(Ballada we wumjełskim genru.)

«Hdy joh' stajimy na mary,
Hdy naš statok budźe moj?
Hdy do rowa zlěze stary,
Hdy knjez skónčnje budu swój?»

Bórčeše hólc z kubła swarjo
Sej a z ruku hrožeše.
A čink złóstny djaboł warjo
Do myslow jom' wožeše:

«K mudrej khwataj žonje w holi,
Swoju nuzu wuskorž ji!
Wona wukaže po woli
Radu spomožeŕsku ći» — —

««Tak sy načakał so tola
A sej po srědk ke mni dźeš!?»»
«Wěš, hdźe starosće mje bola?»
««Dawno wěm, što wědźeć chceš»».

«Z połnej horšću do toleri
Pomasnu, hdyž srědk mi daš!»
««Haj wšak haj, hdyž nuza šeri,
K mudrej žonje puć dźe waš»».

Lestnje ze srědkom so droži.
Hólc horšć ćisny toleri.
Žona k zemi woči złoži,
Suchej rucy rozšěri:

«Skradźu suknju sej a škórnje
Ze jstwy nanoweje wzmi,
Zahrjebać, hdyž połnóc šmórnje
Nimo so, na kerchow dźi!

Nikomu pak njepikń słowa
A so nihdy njesměš kać!
Za tři dny, hdyž kerchow khowa
Suknju, kašć ma w domje stać»» —

Na kerchow hólc blědy dźěše —
Jemu horco bě a zlě —
Suknju, škórnje zarył běše,
Horcy pót sej z čoła strě —

Jeho łoji, jeho drapa,
Za khribjet so wěša jom',
Jemu kusa so do rjapa...
Wujachleny přihna dom.

Zymica z nim w łožu mjeta,
Dźiwje woko wudźěra,
Křikny, zo dom zatřepjeta —
Z djabołom so zadźěra . . .

«Nano, ty sy domoj zaso?»
««Jano luby, lež a spi!»»
«Pušć mje, djaso, pušć mje, djaso! —
Na kerchowje w zemi tči» —

«Škórnje mi a suknju dajće!
Wuhrjebać chcu khwatnje hić» —
««Hólcy, w skoku zwupřimajće
Jeho, zo so njemohł zbić!»»

«Dych mi tołče djas ze šije,
Dušu torha z klěšćemi».
««Změrom lež, to so ći dźije,
Ničo njestanje so ći»»!

Dźiwje stona, hroznje korči,
Z huby běły pěni ješć . . .
K ranju bliže ze rta storči
Krótki přebojazny wrěšć — — —

A hdyž zaso nóc so zběže
A swój čorny pušći płašć,
Přiwjezechu jom' do khěže
Čorny wobarbjeny kašć. —

J. Ćišinski. 1900.

О современномъ изученіи памятниковъ искусства въ Польшѣ.

O stanie historyi sztuki w Polsce daje nam pojęcie jej bibliografia, opracowana w dziele D-ra Ludwika i Finkla «Bibliografia historyi polskiej» drukowanem we Lwowie Krakowie od r. 1891 a jeszcze nieskończonem w I, II str. 1050—1142, to też nie mam potrzeby tej literatury cytować.

Studya nad romańską sztuką w Polsce posunęły się naprzód dzięki pracom Władysława Łuszczkiewicza ogłoszonym w Sprawozdaniach Komisyi historyi sztuki Akademii Umiejętności wydawanych od r. 1879 do chwili obecnej. Badania tego uczonego odnoszą się do architektury romańskiej. Opracował Łuszczkiewicz cały szereg romańskich kościołów. Praca jego niejednokrotnie musi być poprawiana i uzupełniana, ale można na podstawie jego badań dojść do obrazu architektury romańskiej w Polsce, czego dotąd nikt jednakże nie uczynił.

Rzeźba, malarstwo i przemysł artystyczny tej epoki nie zostały jeszcze nawet w ten sposób opracowane. O rzeźbie romańskiej w Polsce brakuje studyum. Omawiając architektoniczne zabytki Łuszczkiewicz nie jeden zabytek opisał, ale dawał rysunki niedokładne.

Malarstwo miniaturowe zostało opracowane przez prof. Maryana Sokołowskiego (głównie XI—XII w.) w pracach pomieszczanych w Sprawozdaniach t. VII przez autora niniejszego artykułu (miniatury biblioteki publicznej w Petersburgu). Z najnowszych prac wymienić należy Lehnera T. J. «Česka škola malířská XI věku», której to publikacyi wyszedł t. I w Pradze r. 1902. folio, nieobjęta Bibliografią Finkla a mająca związek z malarstwem miniaturowym w Polsce w XI w. Również tu wspomnieć należy o publikacyi: «Die Regensburger Buchmalerei des X und XI Jahrhunderts» von Georg Swarzeński Leipzig 1901, gdzie opracowano t. zw. kodeks emeramski biblioteki Katedralnej w Krakowie.

O przemyśle artystycznym porozrzucane są liczne wiadomości w cytowanych Sprawozdaniach Komisyi historyi sztuki, ale nie ma pracy przedstawiającej całości. Taki n. p. ważny zabytek jak drzwi katedry gnieźnieńskiej nie doczekał się należytego opracowania.

Jnne archeologiczne zabytki jak pieczęcie i monety, te mają bogatą literaturę. Pieczęcie zinwentaryzował ostatniemi czasy gruntownie prof. Fr. Piekosiński (w cytowanych Sprawozdaniach) a monety opisali przedewszystkiem Stronczyński[1]) i Em. Czapski[2]) a nadto mnóstwo cennych artykułów o numizmatyce znajduje się w piśmie «Wiadomości Numizmatyczno-archeologiczne» wydawanym w Krakowie przez Towarzystwo numizmatyczne. *Brak jednakże wydawnictwa, któreby obejmowało średniowieczne monety i dawało ich podobizny opracowując zarazem przedmiot krytycznie.*

Architektura gotycka została o ile to dotyczy Krakowa gruntownie opracowana w dziele Essenweina: «Die mittelalterlichen Kunst-Denkmale der Stadt Krakau». Nürnberg 1866, ale co się tyczy innych zabytków gotyckiej architektury nie posiadamy dobrej pracy.

O rzeźbie gotyckiej o ile ona wiąże się ze Stwoszem i jego szkołą mamy wyczerpujące studyum prof. Maryana Sokołowskiego p. t. «Studya do historyi rzeźby w Polsce w XV i XVI w.» w T. VII Sprawozdań. O malarstwie gruntownego studyum brak. Wyzyskuje te rezultaty badań monografia Bertholda Danna p. t. «Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn» Leipzig 1903.

O przemyśle artystycznym tej epoki istnieje wiele prac i komunikatów, jednakże nie dano dokładnego obrazu tej epoki.

Pieczęcie i monety tej epoki opracowano w cytowanych dziełach Stronczyńskiego i Czapskiego. Do sztuki Odrodzenia ważną pracą jest praca prof. M. Sokołowskiego «Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau». Repertorium für Kunstwissenschaft 1885 VIII.

Architektura Odrodzenia nie ma obejmującego całości studyum, podobnie i rzeźba. Najlepiej jeszcze opracowany jest dział malarstwa w pracy prof. Maryana Sokołowskiego p. t. «Hans Sues von Kulmbach» Sprawozdania T. II.

Przemysł artystyczny czeka opracowania.

Pieczęcie tej epoki romańskiej nie wydano, a monety opracowali ci sami Stronczyński i Czapski.

---

1) Dawne monety polskie dynastyi Piastów i Jagiellonów. 3. Części. Piotrków 1883—1885 in 4⁰.

2) Catalogue de la Collection des médailles et monaies polonaises du ... Vol I—III Pétersbourg 1871—1880 Vol. IV. Cracovie 1891. In 4-to.

Najmniej opracowano dział późniejszych stylów — ten leży niemal odłogiem.

O sztukach graficznych nie ma wyczerpującego studyum jakkolwiek są katalogi rycin i starych książek.

Gruntowniejszy katalog zbioru rycin Emeryka Czapskiego daje nam tylko materyał jak również Katalog druków Epoki Jagiellońskiej opracowany przez autora niniejszego artikulu p. t. «Spis druków epoki jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten Czapskiego» Kraków 1900.

Syntetycznej pracy p. t. *Historya sztuki w Polsce nie ma.* Są tylko w dziele «Östereichisch-ungarische Monarchie in Bild und Wort». Galizien Wien 1898 spracowane działy architektury przez Władysława Łuszczkiewicza, rzeźby i malarstwa przez Maryana Sokołowskiego, przemysłu artystycznego przez Wł. Łozińskiego. Są to szkice bardzo pobieżne.

Sztukę w Poznańskiem opracowali Ehrenberg «Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen». Berlin 1893. Praca to bardzo dyletancka i bez większej wartości.

Gruntowne aczkolwiek krótkie studyum obejmujące całokształt sztuki w Poznańskiem znajdujemy jako wstęp w dziele p. t. Kothe und Warschauer «Verzeichniss der Kunstdenkmale der Provinz Posen». Berlin 1898.

O sztuce w Królestwie polskiem nie ma studyum.

Rozwój sztuki w Polsce o ile odnosi się ona do Krakowa starał się przedstawić autor niniejszego artykułu w tekście do wydawnictwa p. t. «Pomniki Krakowa» — Kraków r. 1901—1904.

Najważniejszym desideratem jest inwentaryzacya-bez niej nie można mieć dokładnego obrazu sztuki w Polsce. Na tym punkcie najwięcej zrobiono w Poznańskiem w cytowanym dziele Kothego i Warschauera.

W Galicyi zaczęto inwentaryzacyą i to niezbyt fortunnie pierwszym tomem publikacyi Teka Konserwatorów Galicyi zachodniej Kraków r. 1900. *W Królestwie polskiem w tym zakresie nie zrobiono nic.*

Oto główne prace obejmujące mniejszą lub większą całość—szczegółowy wykaz, powtarzam, znajduje się w cytowanej bibliografii Finkla i obejmuje 1170 numerów.

Dr. Feliks Kopera.

Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Кралевича.

I. Пѣсни безъ историческихъ пріуроченій. — 1. Мотивъ нечаяннаго убійства братомъ брата. — 2. Мотивъ убійства героя изъ ревности. — 3. Мотивъ смерти героя вслѣдствіе чрезмѣрнаго напряженія его силъ, вызваннаго борьбой съ врагомъ. — 4. Мотивъ убійства нелюбимаго пасынка злою мачехой. — 5. Мотивъ умерщвленія героя вилою. — 6. Мотивъ смерти нераскаяннаго грѣшника. Отношеніе малорусскихъ сказаній о Маркѣ проклятомъ и бѣлорусскаго о Маркѣ богатырѣ къ пѣснямъ о Маркѣ Кралевичѣ.

II. Пѣсни, содержащія пріуроченія къ событіямъ южно-славянской исторіи. — 1. Сербская пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ и малорусская дума о смерти Ѳедора Безроднаго. — 2. Бѣгство Марка Кралевича съ поля Косовской битвы и исчезновеніе его. Отношеніе повѣсти о взятіи Царьграда турками къ славянскамъ пѣснямъ о гибели царствъ и богатырей. — 3. Пѣсня о смерти Марка Кралевича на Урвинъ-планинѣ и сказаніе La Chanson de Roland о смерти Роланда.

Заключеніе. — Къ исторіи южно-славянскаго эпическаго стиха.

Южно-славянскія пѣсни, относящіяся къ смерти «краля Марка» или «Кралевича Марка» (ум. въ сраженіи съ румынами 10 окт. 1394 г. «при Ровинахъ» — что́ нынѣ село Ровинари въ сѣверо-западной части Румыніи, въ Горскомъ департаментѣ, па р. Джіулѣ, въ многочисленныхъ варіантахъ болѣе или менѣе стройныхъ въ художественномъ отношеніи излагаютъ нѣсколько основныхъ мотивовъ, извѣстныхъ и творчеству другихъ народовъ Европы.

Для удобства обозрѣнія я раздѣлилъ всѣ эти произведенія на двѣ группы. Къ первой относятся тѣ, которыя содержатъ эпическіе мотивы безъ пріуроченій къ фактамъ политической исторіи Болгаріи и Сербіи, ко второй тѣ, въ которыхъ излагаются мотивы, пріуроченные къ историческимъ событіямъ и мѣстностямъ, игравшимъ какую-либо роль въ исторіи южныхъ славянъ.

I.

Пѣсни безъ историческихъ пріуроченій.

1. *Мотивъ нечаяннаго убійства братомъ брата.* Марка нечаянно убиваетъ родной братъ его, названный Милошемъ. Hrv. nar. p., izd. Matic. Hrv. I. 2. № 17. Сравнительныя параллели см. въ началѣ соч. Южно-слав. сказанія о Кралевичѣ Маркѣ стр. 568—570 и Liebrecht Zur Volkskunde стр. 193 и 207.

2. *Мотивъ убійства героя изъ ревности.* Марка убиваетъ корсаръ («гусар») Никола въ горахъ, когда Марко проѣзжалъ вмѣстѣ со своей женой, которую Никола считалъ своей невѣстой. Этотъ мотивъ очень распространенъ въ поэзіи южныхъ славянъ (см. Южно-слав. сказанія о Кр. М. стр. 594—607). Жена Марка здѣсь представлена робкой, нерѣшительной, непринимающей ничьей стороны изъ двухъ борющихся за нее героевъ. Марко представленъ богатыремъ, имѣющимъ *три сердца.* (Тамъ же стр. 231, 260).

3. *Мотивъ смерти героя вслѣдствіе чрезмѣрнаго напряженія его силъ, вызваннаго борьбой съ врагомъ.* Марко долго болѣетъ. Жена и мать оставляютъ его и отбѣгаютъ къ турецкому пашѣ, который начинаетъ хвастаться своимъ намѣреніемъ насильно «облюбить» и сестру Марка, не покинувшую его въ болѣзни. Узнавъ о похвальбѣ паши отъ сестры, Марко выѣзжаетъ на бой съ нимъ. Трусливый паша убѣгаетъ, бросая на произволъ побѣдителя его жену и мать. Марко подвергаетъ измѣнницъ жестокому наказанію: разрѣзавъ груди, онъ продѣваетъ въ образовавшіяся отверстія ихъ руки и въ такомъ видѣ приводитъ ихъ домой. Вслѣдъ затѣмъ Марко умираетъ (Hrv. nar. p. izd. Matic. Hrv. I. 2, стр. 445). Въ этой хорватской пѣснѣ соединены два эпическихъ мотива, обыкновенно развиваемые въ южнославянскомъ эпосѣ въ двухъ отдѣльныхъ группахъ пѣсенъ: а) мотивъ пѣсенъ о больномъ Дойчилѣ — такъ для краткости назовемъ одинъ — и б) мотивъ сказаній объ измѣнѣ мужу жены, взятой въ плѣнъ врагомъ (сравн. русскія былины объ Иванѣ Годиновичѣ, сербскія п. о бановичѣ Страхинѣ и друг.). Во многихъ варіантахъ второй группы мужъ сжигаетъ жену живой. Живучесть послѣдняго мотива въ народной поэзіи, мотива, несомнѣнно возникшаго на почвѣ международнаго устно-поэтическаго общенія, могла поддерживаться фактами реальной дѣйствительности, отражавшими темпераментъ обитателей юга Европы. Сравн. слѣдующій фактъ, о которомъ сообщена телеграмма въ Харьковской газетѣ «Южный Край» отъ 9 мая 1899 г. № 6302 изъ Симферополя: «8-го мая въ окрестностяхъ

Бахчисарая мужъ-татаринъ, заведя свою жену въ чужой садъ, облилъ ее керосиномъ и зажогъ. Несчастная женщина сгорѣла. Причина преступленія ревность».

4. *Мотивъ убійства нелюбимаго пасынка злою мачехой.* Сонпаго Марка убиваетъ мачеха и трупъ его бросаетъ въ воду. Hrv. nar. p. izd. Matic. Hrv. I. 2. 445—446.

5. *Мотивъ умерщвленія героя вилою, мстящею за порчу ея достоянія.* Марка умерщвляетъ горная вила (вила планинкина) за то, что онъ замутилъ воду въ Дунаѣ, поя своего коня, и сорвалъ розу въ ея саду (ibid. № 72). Въ этой пѣснѣ мы имѣемъ примѣръ утилизаціи эпосомъ образовъ лирической и обрядовой поэзіи: мутить воду, пить или поить коня, рвать цвѣты, портить садъ, перевозить черезъ рѣку — образы, означающіе *любить, свататься* (Потебня, Обзоръ малорус. и сродн. п. т. II, стр. 449, 480, 488, 497 и друг.).

Въ связи съ символикой свадебныхъ и обрядовыхъ пѣсенъ, пользовавшихся воспоминаніемъ о старомъ бытовомъ фактѣ *перевоза*, какъ поэтическимъ образомъ, стоятъ пѣсни о Маркѣ и *вилѣ-бродарицѣ*, въ нѣкоторомъ отношеніи сходныя съ отмѣченной, но и отличающіяся отъ нея своей развязкой: въ этихъ послѣднихъ Марко убиваетъ вилу (южно-слав. сказ. о Кралевичѣ Маркѣ, стр. 202 слѣд.). Указанныя Калиной (Stydyja, § 79) и Лавровымъ (Обзоръ, стр. 93) случаи взаимной мѣны звуковъ *л* и *р* въ памятникахъ болгарскаго языка даютъ, мнѣ кажется, основаніе для болѣе рѣшительнаго предположенія возможности происхожденія имени *вила* отъ лат. *vira*, чѣмъ это дѣлалось ранѣе (Преллеромъ, Потебней; ср. Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, 36).

6. *Мотивъ смерти нераскаявшагося грѣшника.* Мать спрашиваетъ Марка, тяжела ли земля надъ нимъ въ гробѣ, Je li teška zemlja u grobu, Марко отвѣчаетъ, что душѣ его очень тяжело, такъ какъ онъ несетъ наказаніе за прелюбодѣянія: пусть мать продастъ Шарца и вознаградитъ обезчещенныхъ имъ дѣвушекъ (Hrv. n. p. izd. Matic. Hrv. I. 2, стр. 447).

Эта послѣдняя пѣсня принадлежитъ къ той группѣ сказаній о Маркѣ Кралевичѣ, въ которыхъ онъ изображается нераскаяннымъ грѣшникомъ и несчастнымъ человѣкомъ; эти пѣсни заходили въ старую Малороссію и отразились здѣсь въ преданіяхъ о Маркѣ Проклятомъ, теперь, кажется, исчезнувшихъ изъ памяти малорусскаго народа, но въ XVIII и нач. XIX в. еще жившихъ въ устномъ творчествѣ, какъ свидѣтельствуетъ о томъ поэма Стороженка «Маркъ Проклятый» и предисловіе къ ней автора. Въ виду высказаннаго проф. Н. Ѳ. Сумцовымъ несогласія съ моимъ взглядомъ на отношеніе поэмы Стороженка «Марко Проклятый» къ южно-славянскому

8*

эпосу о Маркѣ Кралевичѣ (Разборъ Н. Ѳ. Сумцова моего сочин. Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ. Харьковъ. 1895, стр. 5), въ виду повторенія взгляда Н. Ѳ. Сумцова г. Лободой уже съ большей рѣшительностью. (Рус. богат. эпосъ, стр. 213), въ виду слишкомъ, повидимому, гиперболическихъ представленій моихъ выводовъ, съ другой стороны, въ нѣкоторой части сербскаго общества (Ср. Е. Л. Марковъ, Путеш. по Сербіи Р. В. 1899 г., іюль, стр. 106 я нахожу необходимымъ болѣе обстоятельно остановиться здѣсь на этомъ вопросѣ.

Я не «на слово повѣрилъ Стороженку, что содержаніе его поэмы взято изъ устъ народа» (Лобода, ibid.), а подвергъ сравнительному изслѣдованію поэму Стороженка съ мотивами южно-слав. эпоса о Маркѣ Кралевичѣ и указалъ въ ней, мнѣ казалось, довольно опредѣленно «долю народнаго вымысла» (Сумцовъ ibid.). Мнѣ и въ настоящее время кажется особенно знаменательными сходство слѣдующихъ мотивовъ и чертъ въ поэмѣ Стороженка «Марко Проклятый» и въ южно-слав. сказаніяхъ о Маркѣ Кралевичѣ.

a) Непокорность Марка Проклятаго родному отцу, проклятіе его роднымъ отцомъ и изгнаніе изъ родительскаго дома. Тѣже мотивы въ южно-слав. эпосѣ о Маркѣ Кралевичѣ см. въ Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ стр. 558, 559, 64.

b) Жена Марка Проклятаго вновь выходитъ замужъ въ отсутствіе своего мужа: тоже дѣлаетъ и жена Марка Кралевича (Южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 636 и слѣд.).

c) Мать Марка Проклятаго была воиномъ въ запорожской Сѣчи (Марко Проклятый, поэма Стороженка. Одесса 1879 г., стр. 28): въ южно-слав. эпосѣ о Маркѣ воиномъ наряжаются жена и сестра Марка (Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, стр. 538, 572).

d) Въ VIII—X главахъ поэмы Стороженка разсказывается о плѣненіи поляками запорожцевъ Кобзы, Остапа, Барыла и друг. и освобожденіи ихъ отъ повѣшенія Маркомъ Проклятымъ. Этотъ мотивъ развивается въ многихъ южно-слав. п., съ пріуроченіемъ между прочимъ и къ Марку Кралевичу (см. Южно-слав. п. о Крал. Маркѣ, стр. 529 слѣд.).

e) Марко Проклятый дѣйствуетъ противъ отступниковъ православія (М. П. 169): Марко Кралевичъ также враждебно относится къ ренегатамъ (Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, 474).

f) Марко Проклятый въ своихъ блужданіяхъ по свѣту заходилъ далеко на востокъ: былъ въ Іерусалимѣ, въ Персіи и въ землѣ Черныхъ араповъ (М. Прокл. 167—168): Марко Кралевичъ обошелъ всю землю отъ востока до запада (Filipović, стр. 418), былъ и въ землѣ Черныхъ араповъ, т. е. Сарацинъ и воевалъ съ ними.

g) Марко Проклятый, проходя черезъ мѣста битвы запорожцевъ, хоронилъ трупы и кости казаковъ: збиравъ побитыхъ казаковъ, рывъ ямы и закопувавъ ихъ, прохарамаркавши надъ покійныками молытву (М. Пр. 165). О той же чертѣ въ жизни и характерѣ Марка Кролевича говоритъ южно-слав. п. о битвѣ Марка съ арапомъ. Убивъ чернаго арапа, Марко

Све с авлиjе поскидао главе,
Па jе главе саранио лепо,
Да j' не кљуjу орли и гаврани.

(Filipov. Kral. Marko 352).

· h) Марко Проклятый мало чувствителенъ къ наносимымъ ему ударамъ: и якъ тильки що якый зъ ихъ пидійде до Марка, щобъ ударить ёго, то вінъ стоїть соби якъ укопаный, зъ місця не ворухнетця, — того пхне рукою, а другого текне ципкомъ, або вхопыть за чупрыну и стусане, то дакъ къ бису и гепнитця або покотитця... Позабывавъ имъ зовсимъ паморокы (163). Это напоминаетъ разсказъ серб. пѣсни о нечувствительности Марка къ ударамъ палицы: Филиппъ Мадьяринъ. —

Веће тржe тешку топузину
Па удари Краљевића Марка,
Удари га у плећи jуначке,
Али Марко ни хабера нема,
Веће вели Вилип- Маџарину:
«Сjеди с миром, маџарско копиле!
«Не буди ми по кожуху буха.

А когда Филиппъ разсердилъ наконецъ Марка, тогда онъ однимъ ударомъ сабли пересѣкъ его по поламъ (Вук Пjесме т. II, № 59).

i) Марко Проклятый убиваетъ свою мать (8, 36): тоже дѣлаетъ и Марко Кралевичъ (южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 558).

j) Марко Проклятый убиваетъ свою сестру (9, 36): тоже преступленіе южно-слав. пѣсни приписываютъ и Марку Кралевичу (Южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 581).

k) Марко Проклятый убиваетъ своего родного сына (34): Марко Кралевичъ также убиваетъ своего сына (южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 463) и даже съѣдаетъ (Ibid. 657).

l) Марко Проклятый живетъ съ своей сестрой, какъ съ женой (34): южно-славянскія пѣсни приурочиваютъ и къ Марку мотивъ кровосмѣшенія (брата съ сестрой), но даютъ ему счастливую развязку: Марко во время узнаетъ сестру (Южно-слав. сказ. о Кр. М. 453).

m) Къ этимъ чертамъ сходства эпическихъ мотивовъ поэмы А. Стороженка и южно-слав. эпоса о Маркѣ нужно прибавить сходное описаніе наружности обоихъ Марковъ: (Марко Проклятый) зъ виду винъ и по одежи не гевалъ, не бурлака, а щось не просте: татарска кучма насунулась ёму на очи, нисъ закандзюбився, якъ у кобця, а довгении сыви вусы ажъ до грудей доставалы. На плечахъ у ёго бувъ накинутый чорный подолянськый кобенякъ и в верзупахъ, якъ обуваюцца въ Карпатскихъ горахъ гуцулы... Особенно характеренъ былъ взглядъ чорныхъ очей Марка Проклятаго: хижо зъ подлобья глянувъ на сичовыка. Страшно горили вирлооки ёго очи, неначе искры зъ нихъ посыпались... якъ списомъ шпигнуло (сичовика) тымъ поглядомъ, неначе холодна жерстія обвилась и здавила ёму серце (Марко Проклятый стр. 4—5). Сравните съ этимъ описаніе наружности Марка Кралевича и взгляда его очей въ сербскомъ эпосѣ: Марко Кралевичъ —

Самур калпак на чело намаче
Те састави самур и обрве,
А потеже сабљу оковану,
На Богдана погледа попреко.
Стаде Богдан украј винограда,
Кад сагледа црне очи Марку
И какав је на очима Марко,
Под Богданом ноге обумреше.

(Filipović Kraljević Marko u narodnih pjesmah Zagr. 1880, стр. 51).

Другія пѣсни говорятъ о волчьей шапкѣ (Filipov. 239) и плащѣ изъ волчьей шкуры (ћурак) на Маркѣ (ibid. 220).

Когда увидѣла Марка споха Вучи генерала,

Трољетна ју ухвати грозница;
Јунак није, какви су јунаци:
На плечима ћурак од курјака,
На глави му капа од курјака,
Привезо је мрком јеменијом. (Filipović, стр. 135).
А кад Марко угледа баницу,
Црнијем се осмехује брком,
Превањује оком крвавајем,
Бијелијем пошкрипује зубом.
Кад баница Марка сагледала,
Уплаши се — шинула је гуја, —
Па 'на пада у траву на главу (ibid. 182).

Када Марко у Једрене дође,
И на диван пред цара изиђе,
Очи му се бјеху узмутиле,
К'о у гладна у гори курјака,
Кад' погледа, кап' до муња сине. (Filipović 378).

Соглашаясь съ проф. Н. Ѳ. Сумцовымъ въ эстетической оцѣнкѣ произведенія Стороженка, именно, что это «искусственная и дѣланная повѣсть» стр. 5 рецензіи), я нахожу тѣмъ не менѣе, на основаніи приведенныхъ сравненій, что въ основу ея авторомъ положены дѣйствительно слышанныя имъ въ Малороссіи преданія о Маркѣ Проклятомъ, отражавшія соотвѣтствующія южно-славянскія сказанія о Маркѣ Кралевичѣ. Указаніемъ на то, что эти преданія дѣйствительно жили въ устахъ народа и что Стороженко могъ ихъ слышать, служитъ сохраненіе бѣлоруссами зашедшаго съ юга южно-славянскаго преданія о неудавшейся женитьбѣ Марка, передававшаго сюжетъ болгарской пѣсни о Маркѣ и вдовѣ Никопской (Южнослав. сказ. о Кр. Маркѣ, стр. 442). Вѣроятность захода южно-славянскихъ сказаній о Кралевичѣ Маркѣ въ Малороссію въ XVI—XVII в. доказывается еще фактомъ существованія у румынъ сказаній о Маркѣ, представляющихъ отраженія соотвѣтствующихъ южно-славянскихъ пѣсенъ, о чемъ ожидается спеціальный трактатъ уважаемаго А. И. Ящуржинскаго. Въ виду сказаннаго я не могу согласиться съ Н. Ѳ. Сумцовымъ, чтобы «кое-какіе народные элементы», заключающіеся «въ разсказѣ Стороженка», примыкали не къ южно-славянскимъ сказаніямъ о Маркѣ Кралевичѣ, а къ сказкамъ и повѣстямъ восточнымъ и ихъ западнымъ литературнымъ версіямъ» (стр. 5).

Изъ «западныхъ литературныхъ версій» Стороженко заимствовалъ мотивъ схожденія Марка Проклятаго въ адъ и «товченья» его «по пеклу». Источникъ этого послѣдняго мотива указанъ (Петровъ Н. И. Очерки исторіи украинской литер. XIX ст. Кіевъ 1884 г. стр. 219); да ему соотвѣтствія и нѣтъ въ южно-славянскомъ эпосѣ о Маркѣ Кралевичѣ. «Едва ли не напрасны были тридцатилѣтніе поиски А. П. Стороженка за народными сказаніями о похожденіяхъ Марка Проклятаго, говор. Н. И. Петровъ. До сихъ поръ мы ничего не имѣемъ изъ устъ народа ни о какомъ Маркѣ, кромѣ Марка Богатаго, который однако же не имѣетъ никакого отношенія къ герою поэмы Стороженка. Типъ Марка Проклятаго созданъ у него подъ вліяніемъ сказаній о вѣчномъ жидѣ и, можетъ быть, на основаніи нѣкоторыхъ безъименныхъ разсказовъ о величайшемъ грѣшникѣ (ibid., стр. 219). Послѣ изданнаго Романовымъ бѣлорусскаго разсказа «Синій колодяжъ» (Бѣлорус. Сборн. IV, 173) уже конечно нельзя говорить, что народъ не

знаетъ никакого другого Марка, кромѣ Марка Богатаго: въ бѣлорусскомъ разсказѣ выводится Марко «богатырь» въ чертахъ и положеніи, напоминающемъ именно Марка Кралевича. Вліяніе литературныхъ сказаній о «Вѣчномъ жидѣ» на поэму Стороженка вполнѣ вѣроятно. Что же касается вліянія «безъименныхъ легендарныхъ разсказовъ о величайшемъ грѣшникѣ», то и ихъ вліянія на созданіе Стороженкомъ типа Марка Проклятаго отрицать нельзя. Только вопреки Н. И. Петрову я на основаніи сравненія поэмы Стороженка съ южно-слав. пѣснями, полагаю, что это вліяніе первоначально сказалось уже въ южно-славянскомъ эпосѣ и отразилось въ измѣненіи самаго героическаго типа Марка Кралевича. Сложившійся подъ ихъ вліяніемъ въ южно-славянскомъ эпосѣ образъ «несчастнаго» Марка Кралевича отразился въ малорусскомъ творчествѣ казацкой поры; послѣднее дало матеріалъ и для поэмы Стороженка, какъ объ этомъ онъ самъ свидѣтельствуетъ въ предисловіи къ своему «выношенному подъ сердцемъ» произведенію. Многія историческія, бытовыя, литературныя и народно-поэтическія данныя даютъ большое вѣроятіе предположенію о движеніи устно-поэтическаго матеріала изъ южно-славянскихъ странъ къ русскому югу и востоку. Казачество малорусское и великорусское, днѣпровское и донское, было несомнѣнно благодарной средой для славянской взаимности на этой почвѣ. Присутствіе южно-славянскаго эпическаго размѣра въ малорусскомъ творчествѣ несомнѣнно. Неоднократно приводилось свидѣтельство польскихъ писателей XVI—XVII в. о сербскихъ гайдукахъ и особенно о serbskie skrzypki, о сербскихъ гуслярахъ, пѣвцахъ юнацкихъ пѣсенъ въ Польшѣ (Ягичъ о слав. нар. поэзіи Слав. Ежегодн. 1878 г., стр. 246)[1]).

На почвѣ этой взаимности и могли возникнуть какъ изложенные факты, такъ и тотъ, къ разсмотрѣнію котораго мы приступаемъ.

II.

Пѣсни, содержащія пріуроченія къ событіямъ южно-славянской исторіи.

1. *Сербская пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ и малорусская дума о смерти Θедора Безроднаго.*

Среди пѣсенъ, найденныхъ въ рукописныхъ матеріалахъ, оставшихся послѣ смерти В. С. Караджича и вошедшихъ въ послѣднее изданіе его трудовъ (државно изданье), встрѣчается слѣдующая превосходная пѣсня о смерти Марка Кралевича: Смрт Марка Краљевиħа (Српске нар. пјесме, скуп. В. С. Караџиħ. кн. VI. Беогр. 1899. № 28).

1) Не могли ли тутъ имѣть вліяніе и сербскія поселенія XVIII в. на нашемъ югѣ? Ред.

Вылъ волкъ въ зеленомъ логу, каркаетъ воронъ на ели. Познали другъ друга по голосу и направились на встрѣчу другъ къ другу. Говорилъ воронъ черная птица: «эй ты, волкъ, лѣсной гайдукъ! Нѣтъ ли добычи? Нѣтъ ли мяса утолить мнѣ голодъ»? Волкъ тихо отвѣчалъ ворону: «Богъ свидѣтель, другъ мой воронъ! Ничего я не добылъ. Нигдѣ мясомъ не разжился. Но, воронъ, мой старый пріятель! лети ты межъ елей, вынюхивай по лѣсу запахъ крови, а я побѣгу зеленымъ доломъ, — авось счастье пошлетъ намъ добычу, и мы голодные наѣдимся мяса». Полетѣлъ воронъ межъ еловыхъ вѣтвей, побѣжалъ волкъ зеленымъ доломъ; каркаетъ воронъ, воетъ волкъ; наконецъ волкъ нашелъ на травѣ слѣды крови и позвалъ ворона, черную птицу: «Гой ты, воронъ, мой старый пріятель! Вотъ кровца на травушкѣ, но не могу отгадать, чья она». Отвѣчалъ воронъ волку: «Гой ты, волкъ, лѣсной гайдукъ! Легко узнать, чья кровь. Если пахнетъ клеверомъ, такъ это, волкъ, кровь оленя, если сѣномъ и ячменемъ, то — коня, а если отдаетъ виномъ и табакомъ, то кровь юнака». Услышалъ это лютый звѣрь, сѣрый волкъ, и сталъ разнюхивать кровцу: она отдавала виномъ и табакомъ. Говорилъ онъ черной птицѣ, ворону: «Воронъ птица, мой старый другъ! Это — кровь юнака. Ты лётомъ лети, а я бѣгомъ побѣгу по кровавому слѣду: станемъ искать юнака». Полетѣлъ воронъ горой-лѣсомъ, нашелъ раненаго юнака въ черной пещерѣ, слетѣлъ на него, сталъ клювомъ пощипывать съ ногъ до головы и хочетъ выклевать его черныя очи. Проговорилъ раненый юнакъ: «прочь лети, зловѣщая птица! Клянусь Богомъ! Ударю тебя рукой по головѣ, — такъ и выскочатъ оба глаза»! Вылетѣлъ воронъ изъ пещеры и закаркалъ громко, что было силы, звалъ волка: «Гдѣ ты, волкъ, мой старый гайдукъ! Вотъ конь и юнакъ. Юнака раны доконали. Иди, станемъ ѣсть его мясо»! Прибѣжалъ волкъ, увидѣлъ коня и юнака. Раненый стонетъ въ пещерѣ, а волкъ пощипываетъ его зубомъ съ ногъ до головы. Раненый юнакъ проговорилъ: «Отойди прочь, волкъ — горовикъ! Вотъ возьму каленую саблю да и разрублю тебя пополамъ. Довольно съ меня и моихъ ранъ»! Со злости волкъ выбѣжалъ изъ пещеры, а юнакъ сталъ говорить ворону: «Гой ты, воронъ, черная птица! Послушай ты меня ради цѣлости своихъ крыльевъ! Отнеси ты мое письмо на Косово поле къ Бѣлой церкви и передай его игумену Саввѣ: въ волю накормлю тебя мясомъ». Согласился воронъ. Марко накормилъ его мясомъ и отправилъ Саввѣ письмо, въ которомъ просилъ игумена поспѣшить на Голешъ-планину съ причастіемъ, пока онъ еще живъ, исповѣдать его и причастить. Получивъ письмо, Савва и съ нимъ 12 сербовъ-воеводъ отправились на Голешъ-планину и застали Марка еще въ живыхъ. Говорилъ игуменъ Савва Марку: «сынъ мой несчастный, *сабля* (= heros. см. Южно-славян. сказ. о Кр. М. 319) Марко

Краличъ! Гдѣ и какъ ты раненъ, горе твоей матери?» — Смерть моя, духовный отче, Савва! Отпусти мнѣ мои прегрѣшенія и причасти меня. Простите воеводы, братья дорогіе. Берегите отъ турокъ свое достояніе (Чувајте се добро од турака!)» Причастилъ его игуменъ Савва. Вновь сталъ говорить Марко: «Перенесите меня къ церкви на Косовомъ полѣ. Игуменъ Савва! Отпусти мнѣ согрѣшенія, поминай меня, а за поминъ моей души возьми себѣ коня Шарца». Сказалъ это Марко и умеръ. Поразила его на смерть дѣвушка — горожанка (Уби њега са града ђевојка). Отъ горя воеводы исцарапали себѣ лица, а монахъ-игуменъ вырвалъ себѣ бороду. Положили сербы тѣло Марка на его коня Шарца, перевезли его на Косово поле, погребли у олтаря церкви и воздвигли надъ его могилой мраморный памятникъ. Только что окончили они погребеніе Марка, какъ трижды проржалъ Шарацъ и умеръ вслѣдъ за Маркомъ Кралевичемъ. Схоронили воеводы и Шарца и надъ его могилой также поставили мраморный столбъ. Скоро послѣ того турки покорили царство. Такъ оно было или нѣтъ, — баютъ люди, что такъ было. Помоги намъ, милосердый Боже!

Голешъ-планина отдѣляетъ Косово-поле отъ Подринья, Печьской и Дьяковицкой нахіи, находится въ нѣсколькихъ часахъ пути къ сѣверо-западу отъ Приштины, за р. Ситницей. На Голешъ-планинѣ много надгробныхъ памятниковъ, поставленныхъ на могилахъ воиновъ, погибшихъ въ сраженіи на Косовомъ полѣ (Гильф. Сочин. III, 160—198).

«На поли томъ Косовѣ, говоритъ Ранчъ — со словъ хроники Бранковича: при холмѣ Голешъ, котораго корени рѣка Ситница подлизуетъ, сраженіе учинивше, унгарскіи вельможи съ воинствомъ своимъ изгибоша» въ 1448 г. (Исторія разныхъ слав. народовъ III, 197).

Такимъ образомъ сербскій эпосъ въ этой пѣснѣ смерть Марка связалъ съ историческимъ событіемъ 1448 года и пріурочилъ къ мѣстности въ Старой Сербіи.

Намекъ пѣсни на убійство Марка дѣвушкой горожанкой, по поводу котораго Вукъ сдѣлалъ замѣчаніе: «Ја о томе никад више ништа нијесам чуо». (Срп. н. п. кн. VI, стр. 148 држ. издање), выясняется по сравненію съ пѣсней о смерти Рели Крылатаго, котораго подстрѣлила съ городской стѣны дѣвушка-сарацинка (Filipović, стр. 409. Сравн. Южно-слав. сказанія о Кр. Маркѣ, 144).

Изложенная пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ состоитъ изъ двухъ частей: a) Запѣва, обнимающаго около 100 начальныхъ стиховъ и излагающаго мотивъ соглашенія двухъ хищниковъ изъ животнаго міра относительно совмѣстнаго добыванія добычи и b) основного содержанія пѣсни, состоящаго въ разсказѣ о положеніи смертельно раненаго героя

въ отдаленіи отъ товарищей и оказаніи ими послѣдняго долга умирающему или умершему.

Запѣвомъ или первой частью сербская пѣсня сближается во 1-хъ со слѣдующей великорусской пѣсней, записанной Пивоваровымъ въ *Донской* области съ очевидными дефектами въ содержаніи:

Леталъ-то, леталъ младъ сизой орелъ по крутымъ горамъ,
Онъ летаючи состарился;
Пробивала у него сѣдинушка между рѣзвыхъ крылъ,
Побѣлѣла у него головушка ровно бѣлый снѣгъ,
Потусмѣли у него, сиза орла, очи ясныя,
Примахалъ сизой орелъ свои крылья рѣзвыя,
Обломалъ свои остры когти вплоть до пальчиковъ,
Прилетѣли ко сизу орлу три черныхъ ворона,
Прилетѣли къ нему и въ глаза глядятъ ему,
Во глаза-то глядятъ, ему рѣчи говорятъ:
«Полно, полно тебѣ, старъ сизой орелъ, по крупнымъ горамъ летать,
«Гусей, лебедей бивать».
— Ахъ, кабы были мои прежнія залетныя крылышки,
— Мои крылья рѣзвыя, когти острые!
— Догналъ бы я всѣхъ васъ трехъ вороновъ,
— И избилъ бы я всѣхъ васъ вплоть до бѣла тѣла!»
Начали *молодца* (?!) три черныхъ ворона клевать
И ретивое его сердце вынимать.
«Ахъ, гдѣ вы, братья товарищи, гдѣ вы подѣвалися?
«Или вы по крутымъ горамъ разлеталися?

во 2-хъ съ шотландской нар. балладой о трехъ или двухъ воронахъ (Child., I, № 26), нашедшей себѣ художественное выраженіе въ извѣстномъ стихотвореніи Пушкина «Шотландская пѣсня»:

Воронъ къ ворону летитъ,
Воронъ ворону кричитъ:
Воронъ гдѣ-бъ намъ отобѣдать
Какъ бы намъ о томъ провѣдать? и т. д.

Вторая половина сербской пѣсни о смерти Марка на Голешъ-планинѣ, являющаяся вмѣстѣ съ тѣмъ главной частью всего ея содержанія, близко сходна съ малорусской думой о смерти Ѳедора Безроднаго въ степи. Насколько могу припомнить, до сихъ поръ, кажется, не было указано народно-поэтическихъ параллелей къ этой думѣ.

На днѣпровской или днѣстровской сагѣ, или на полѣ сраженія межъ трупами павшихъ, или на лугу Базавлугу или въ степи Самарской «під вербою похилою» лежитъ куренной атаманъ Запорожскій Өедоръ Безродный, изнемогающій отъ смертельныхъ ранъ. Съ нимъ его конь и слуга. Чувствуя приближеніе кончины, Өедоръ отдаетъ слугѣ своего коня и оружіе и проситъ его поѣхать къ казакамъ, явиться къ кошовому, атаману войсковому и сообщить ему о безнадежномъ положеніи Өедора:

А мій пан лежить у лузі Базавлузі
Постреляний и порубаный,
На рани смертелнні не змагає.
Та прошу я милости вашої всенижающе
У луг Базавлуг прибувати,
Тіло козацькое, молодецькее
У чистім поли знаходити й поховати,
Звіру, птиці на поталу не подати.

Атаманъ посылаетъ къ Өедору 50 казаковъ; они находятъ Өедора уже мертвымъ. Клали казаки тѣло Өедора на червоную китайку, обмывали,

А шаблями суходіл копали,
А шапками да приполами перст выносили,
Глибокую яму викопали,
Хведора Безроднаго похоронили.
Високую могилу висипали,
И прапірок у головахъ устромили,
І премудрому лицареви славу учинили.
(Антоновичъ и Драгомановъ Историч. п. малор. нар. I, 252—255).

Сходство между второй частью думы о смерти Өедора Безроднаго и сербской пѣсней о смерти Марка на Голешъ-планинѣ въ общемъ планѣ ея, нѣкоторыхъ подробностяхъ и даже тонѣ разсказа такъ значительно и очевидно, что едва-ли можетъ быть сомнѣніе въ единствѣ источника для обоихъ этихъ произведеній. Такимъ источникомъ могла быть какая-либо эпическая пѣсня, входившая въ обиходъ пѣвцовъ, сопровождавшихъ дружины ускоковъ и казаковъ. На счетъ этого общаго обоимъ произведеніямъ источника должны быть отнесены нѣкоторыя частности историко-бытового характера, присутствіе которыхъ въ малорусской думѣ давало поводъ издателямъ и комментаторамъ ея дѣлать кое-какіе выводы о времени ея происхожденія. «Запорожье въ ней является вполнѣ организованнымъ» (Антоновичъ и Драгомановъ I, 253). Общественная организація

дается и въ сербской пѣснѣ, хотя, конечно, иная нежели въ малорусской думѣ: во главѣ сербовъ стоятъ воеводы и духовное лицо, пользующееся и свѣтской властью, какъ въ Черногоріи въ XVI—XVII в. Въ вар. В., говорятъ издатели малор. думъ: Замѣчательны стихи 45—46, показывающіе, что дума исполнялась среди старшины казацкой, когда она стала выдѣляться въ городахъ малороссійскихъ послѣ Хмѣльницкаго изъ казацкой массы (ibid. стр. 253). Антоновичъ и Драгомановъ имѣли въ виду слѣд. мѣсто вар. В. думы про Ѳедора Безроднаго:

Козак Хведор Безрідний
Безплеминний
Помер и поляг,
Слава ёго не вмре, не загине
Міждо нами
Народними головами,
Покудова буде світ світати
І сонце сіяти,
Будем славу его всегда прославляти (стр. 250—251).

Устраняя вопросъ о средѣ, въ которой и для которой былъ сложенъ первоначально славянскій героич. эпосъ (мы лично давно высказали по этому поводу взглядъ, противоположный тому, который руководитъ издателями мр. историч. пѣсенъ (см. Южно-славян. сказанія о кр. Маркѣ, стр. 167—176), нельзя не сопоставить даннаго мѣста думы съ сербской пѣсней о смерти Марка Кралевича, говорящей только «о народныхъ головахъ» сербовъ: 12 воеводъ и игуменъ идутъ къ Марку на Голешъ-планину; къ нимъ обращена полная скорби рѣчь игумена Саввы:

Тада Саво ријеч проговара:
«Прођ'те се, моја браћо драга!
«Књига нам је свијем жалостива

(т. е. то письмо, которое принесъ воронъ игумену Саввѣ отъ Марка Кралевича):

Није нама књига од мејдана,
Но ми књига од кралића дође
Из Голеша, зелене планине,
Од јаднога краљевића Марка,
Ево нам је, браћо, погинуо,
Но нас моли и Богом нас куми,
Да идемо да га прихватимо,

Да његово тјело укопамо:
Куку нама, моја браћо драга,
За јаднијем Краљевићем Марком,
Што нам царство од турака брани.
Ево има стотину година,
Од како је Лазар погинуо
И остали Срби свиколики,
А брани га Марко за срамоту;
Сад нам не ста Марка и Шарина;
Свој крајини очи извадише,
А Србији крила саломише (стр. 147).

Самъ атаманъ малорусской думы Ѳедоръ *Безродный* «неизвѣстный исторіи» (Антонов. Драгоман. I, 255) своимъ прозваніемъ напоминаетъ Марка сербской пѣсни, представленнаго также безроднымъ, т. е. лишившимся или пережившимъ всѣхъ своихъ родныхъ.

2. *Бѣгство Марка Кралевича съ поля Косовской битвы и исчезновеніе его.*

Въ нѣкоторыхъ болгаро-сербскихъ или сербско-болгарскихъ пѣсняхъ смерть Марка связывается съ Косовской битвой 1389 г. Извѣстно, что краль Марко собственно не участвовалъ въ битвѣ турокъ съ сербами на Косовомъ полѣ 15 іюня 1389 г.; но устное творчество, подчиняясь закону ассоціаціи поэтическихъ образовъ, связало смерть излюбленнаго героя съ «погибелью» сербскаго царства на Косовомъ полѣ. Объ этомъ пространно разсказываетъ болгарская пѣсня, сербскаго происхожденія «Маркова смърть и погиване на царство-то» (Сборн. за нар. умотвор. кн. XIV, стр. 90—92).

Марко видитъ вѣщій грозный сонъ, будто разверзлось небо и звѣзды попадали на землю. Мать, толкуя ему значеніе сна, сообщаетъ и о начавшемся исполненіи его: о нашествіи турокъ, переходѣ всѣхъ юнаковъ на ихъ сторону и объ угрожающей самому Марку необходимости отдать туркамъ его стольный городъ Прилѣпъ. Марко поспѣшно ѣдетъ на Косово и въ ущельѣ Качаника (горный проходъ, ведущій изъ Македоніи въ Старую Сербію) встрѣчаетъ троихъ турокъ, посланныхъ къ нему съ требованіемъ ключей отъ Прилѣпа. Марко отвергаетъ требованіе турокъ, вступаетъ въ бой съ ними, убиваетъ ихъ и ѣдетъ впередъ по направленію къ Косову полю. При выѣздѣ изъ Качаника, Марко увидѣлъ на Косовомъ полѣ такое множество анатолійскихъ турокъ, что удивился тому, какъ ихъ земля держитъ. Марко бросается съ ними въ бой, три дня бьется, но не можетъ одолѣть враговъ. Во снѣ является ему св. Илья съ тремя ангелами и объявляетъ ему рѣшеніе Провидѣнія, по которому Прилѣпъ долженъ перейти во власть турокъ:

Досега блѫгарско і отсега турско,
Ѕов Прилепа турчин ште да влада.

Пробудившись отъ сна и не вѣря сновидѣнію, Марко вновь бросается въ бой съ турками, замахивается на нихъ мечемъ, но въ этотъ мигъ у него цѣпенѣетъ рука.

Рѫка ма истрѫпва, турци са не сечат, и Марко убѣждается, что сновидѣніе не обманывало его и что нашествіе турокъ — Божье дѣло,

Че іе това Божиіа работа.

Марко бѣжитъ обратно въ Прилѣпъ, въ свой домъ и спрашиваетъ жену, хочетъ ли она стать рабыней турокъ. Жена говоритъ, что лучше смерть, нежели турецкая неволя. Тогда Марко собственной рукой убиваетъ жену, сына и мать, потомъ коня Шерца и убѣгаетъ изъ дома куда глаза глядятъ

И побьагна Марко де му очи видат.

Любопытнѣйшимъ варіантомъ этой пѣсни является болгарскій же варіантъ, слышанный Качановскимъ, но записанный имъ, къ сожалѣнію, въ прозаическомъ пересказѣ (Памятники болг. нар. твор. № 116). Пѣсня говоритъ о смерти царя Константина, который представленъ послѣднимъ царемъ болгарскимъ, и царицы Елены — очевидно византійскихъ — послѣдняго византійскаго императора Константина XII Палеолога, къ имени котораго, въ силу эпической ассоціаціи лицъ, присоединено имя царицы Елены изъ болѣе древней пары эпическихъ и легендарныхъ именъ — Константина и Елены, «эпонимовъ Византіи» (Веселовскій Южн.-русск. был. VIII). Съ именемъ царя Константина болгарское преданіе связало и Марка, названнаго «юнакомъ» царя Константина и царицы Елены и Релю изъ Пазара. Всѣ эти болгарскія пріуроченія очень напоминаютъ пріуроченія именъ историческихъ лицъ, ставшихъ эпическими, въ русскомъ эпосѣ: Олега князя и воеводы мурманскаго Ильи муромскаго, т. е. мурманскаго къ Владиміру и Олеши Поповича Ростовскаго къ Кіеву и Владиміру и обоихъ ихъ ко времени царя Константина царицы Елены и къ Царьграду и друг.

Когда турки овладѣвали болгарскимъ царствомъ, тогда царемъ былъ царь Константинъ, а царицей Елена. У нихъ было два юнака: Марко Кралевичъ и Реля изъ Пазара. Царь Константинъ отправилъ ихъ защищать болгарское царство противъ турокъ, занявшихъ Момину клисуру (иначе Дѣвичье ущелье, при истокахъ Марицы, между Ихтиманской горн. цѣпью и Риломъ, черезъ которое ведетъ дорога изъ Самокова во Ѳракію, изъ Константинополя въ Бѣлградъ). Подземнымъ ходомъ они вышли на Софій-

ское поле и начали рубить турокъ. Разрубятъ турка на-двое, два турка становятся. Вернулись они къ Моминой клисурѣ, стали рубить тамъ турокъ и тамъ тоже — разрубятъ одного, встаютъ двое. Видя, что Богъ противъ нихъ, юнаки возвращаются назадъ къ царю Константину. Царь Константинъ тогда жарилъ рыбу на сковородѣ. Разсказали ему юнаки, каковы дѣла, а царь Константинъ имъ отвѣчалъ: «если выскочатъ эти рыбы изъ сковороды, тогда повѣрю, что турки возьмутъ царство». Только проговорилъ это Константинъ, на сковородѣ ожили рыбы, на мѣстѣ огня образовалась вода и въ ней стали плавать рыбы, каждая съ поджаренымъ бокомъ. Царь Константинъ, видя, что Богъ передастъ туркамъ его царство, садится на коня и выѣзжаетъ въ бой съ ними. Какой-то арапинъ убиваетъ царя. За то арапы стали рабами, а турки господами.

Въ варіантѣ этой пѣсни, неполно изданномъ Качановскимъ, нѣтъ пріуроченія основного сюжета ея къ Болгаріи и имени Марка ко времени царя Константина. Царица Елена видитъ сонъ, будто раздвоилось небо, частыя звѣзды упали на землю, мѣсяцъ и звѣзды въ крови потонули, а Стожары ушли далеко въ славную Русію. Царь Константинъ толкуетъ сонъ, что турки возьмутъ его царство. Черный арапъ убиваетъ его, а два сына царя убѣгаютъ въ Русь. (Качановскій Памятники № 117).

Къ этимъ эпическимъ пѣснямъ примыкаютъ калядки, оплакивающія паденіе Царьграда. Такъ какъ эти послѣднія уже были разсмотрѣны акад. Веселовскимъ, то мы остановимся только на нѣкоторыхъ изъ нихъ.

Въ колядкѣ, изданной Качановскимъ подъ № 19 (памятники болгарск. нар. творчества), нѣтъ упоминанія о вѣщемъ снѣ, но сохраненъ мотивъ грознаго проявленія воли Божіей въ моментъ боя и бѣгства царя съ поля сраженія; съ другой стороны, внесенъ новый эпизодъ: заключеніе въ тюрьму и осужденіе на казнь попа, изъяснившаго царю волю Божію. Соколъ приноситъ въ Царьградъ письмо и бросаетъ его на колѣно царю Константину. Собранные со всего царства попы и дьяки не могутъ прочитать письма. Попу Николѣ удается прочитать письмо. Со слезами онъ сообщаетъ царю содержаніе его, говорящее о приближающейся погибели царства. Разгнѣванный царь собирается казнить попа, но онъ проситъ заключить его въ тюрьму на два дня съ половиной, и если не появятся за это время проклятые турки, тогда казнить. Царь заключаетъ попа въ тюрьму. Прошло два съ половиной дня, турки появились, и царь Константинъ собрался казнить попа. Только что собрались его казнить, какъ на горахъ показались въ несмѣтномъ числѣ иновѣрцы проклятые турки

Колко на гора листье
Коледе!

Колко на земля трѣва-та,
Толко иде иня вѣра,
Коледе!
Иня вѣра — клетви турци.

Царь Константинъ хочетъ бѣжать и зоветъ вѣрныхъ слугъ своихъ бѣжать съ нимъ отъ турокъ. Вѣрные слуги останавливаютъ царя, хвастаясь передъ нимъ повернуть ясное небо со звѣздами, а не то что бы уступить туркамъ. Константинъ отвѣчаетъ, что и самъ онъ въ силахъ биться съ врагами и конь его можетъ, но Господь не помогаетъ. Понукаетъ царь коня впередъ, конь не трогается, хочетъ царь саблю вынуть изъноженъ, сабля не вынимается: отскочилъ позолоченый эфесъ. Константинъ бѣжитъ, слуги оставляютъ его, только одинъ изъ нихъ слѣдуетъ за царемъ; онъ потомъ отрубаетъ царю голову, когда тотъ сталъ черпать воду изъ источника.

Напечатанная Безсоновымъ колядка «Пѣсенъ царя Костантина» (Калѣки перехожіе I, 614—617) сначала говоритъ о бурѣ на морѣ, какъ предзнаменованіи несчастья:

Разигра се Черно море

Во время бури соколъ приноситъ въ монастырь св. Николая «хартію», въ которой сообщается о предстоящемъ взятіи Царьграда турками. Старый игуменъ и попъ Никола идутъ къ царю Константину, находятъ его въ церкви Балаклiи за пиромъ съ сенаторами и боярами и сообщаютъ ему роковое извѣстіе. Царь ищетъ знаменья, подтверждающаго пророчество: если рыба со сковороды спрыгнетъ въ воду, то Стамбулъ возьмутъ турки. Рыба подскакиваетъ со сковороды и падаетъ въ воду. Царь садится на коня и ѣдетъ биться съ турками. Турки убиваютъ Константина и овладѣваютъ Стамбуломъ. Причиной торжества турокъ — воля Бога, наказавшаго Константина за гордость и кощунство: онъ въѣзжалъ въ церковь на конѣ, пріобщался сидя на конѣ, коньемъ антидоръ бралъ и этимъ прогнѣвалъ Бога:

А Богу сѫ жялъ нажяли,
Жялъ нажали, скръбъ наскръби.

Въ сербскомъ эпосѣ тѣже мотивы пріурочились къ воспоминаніямъ о паденіи сербскаго царства и уничтоженіи сербской самостоятельности турками въ XIV—XV в. Въ пѣснѣ, изданной Ястребовымъ (Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ Спб. 1886 г., стр. 205—207) святые Петръ, Николай и Илія посылаютъ «вѣрнаго Божіяго слугу, сиваго сокола» въ городъ Призренъ съ письмомъ къ сербскому царю Стефану. Соколъ прилетаетъ въ кулу царя Беліяну и опускаетъ письмо царю на правое колѣно. Патріархи и

владыки смотрятъ три дня на письмо и не могутъ прочесть его; «Ђаче самоуче» полтора дня разбираетъ письмо и потомъ говоритъ царю Стефану:

Бери војску, ајде на Косово!
Зе си многе учинија,
Оћев турци брго царовати,
И турци ће царство, преузети.

Названіе замка царя Стефана Беліяной (Белијана) нельзя ли сопоставить съ именемъ великана Belian'a, живущаго въ городѣ Büdin'ѣ поэмы о Вольфдитрихѣ, о которомъ разсказывается въ эпизодѣ, излагающемъ эпическій мотивъ, повидимому, отразившійся въ сербскихъ пѣсняхъ о Маркѣ и Филиппѣ мадьяринѣ (см. Южн.-слав. пѣсни о Крал. Маркѣ 289 слѣд.).

Мотивы гордости и кощунства героя, какъ причины національнаго бѣдствія,—чудеснаго воскрешенія побитой силы вражеской и явленія святыхъ въ битвѣ среди враговъ-развиваются въ болгарской пѣснѣ сербскаго происхожденія о паденіи города Сталача и смерти послѣдняго христіанскаго правителя этого города Ѳедора (см. Великорус. был. Кіевск. ц. стр. 127—131). Сербскимъ варіантомъ п. о паденіи Сталача является п. «Смерть воеводы Пріѣзды» (Вук. II, № 84). Въ послѣдней выпали эпизоды воскрешенія побитыхъ враговъ, явленія небесной силы среди враговъ и мотивъ гордости и самомнѣнія героя.

Въ великорусскихъ былинахъ основные мотивы разсматриваемыхъ южно-слав. пѣсенъ развиваются въ былинахъ о гибели богатырей, на что́ мной уже давно указано (Великорус. был. Кіевск. ц. стр. 125—128. Южно-слав. сказанія о Крал. Маркѣ, стр. 728 слѣд.).

Акад. А. Н. Веселовскій уже указалъ на сходство разсматриваемой группы славянскихъ пѣсенъ съ ново-греческими, отражающими историческія воспоминанія о паденіи Константинополя и смерти императора Константина XII (Южно-рус. былины II гл. VII, стр. 255 слѣд.).

Вся эта группа народныхъ сказаній: русскихъ, сербскихъ, болгарскихъ и ново-греческихъ находится въ несомнѣнномъ сходствѣ и близкомъ родствѣ съ «Повѣстью о Царьградѣ», именно, съ той болѣе поэтической редакціей ея, которая внесена въ Воскресенскій списокъ русской лѣтописи. Сходство касается какъ цѣлыхъ поэтическихъ мотивовъ, такъ и отдѣльныхъ образовъ. Въ другомъ мѣстѣ мы будемъ имѣть болѣе удобный случай представить детальное сравненіе содержанія Повѣсти о Царьградѣ со славянскими пѣснями и сказаніями о гибели царствъ и народныхъ героевъ (Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ гл. IV въ Журналѣ

Министерства Народн. Просвѣщенія); здѣсь же отмѣтимъ слѣдующіе сходные образы и мотивы.

а) Повѣсть говоритъ о чрезвычайныхъ знаменіяхъ въ природѣ, предшествовавшихъ паденію Царьграда и предвѣщавшихъ это чрезвычайное событіе въ исторіи Греціи, славянства и Европы: о помраченіи солнца и луны, паденіи звѣздъ съ неба на землю, раздѣленіи неба и оставленіи Царьграда Божіей благодатью и ангеломъ-хранителемъ въ образѣ пламени, поднявшагося отъ церкви св. Софіи къ небу. Тѣже образы находятся въ народныхъ пѣсняхъ болгарскихъ и сербскихъ, говорящихъ о паденіи Царьграда. Сравн.:

А самъ царь, съ патріархомъ, и съ царицею и съ святители, и весь священный соборъ, и множество женъ и дѣтей хождаху по церквамъ Божіимъ мльбы и моленіа дѣюще, плачюще и рыдающе, и глаголюще: «Господи, Господи! страшное естество и неисповѣдимаа сила, юже древле горы видѣвше въстрепеташася и тварь потрясеся, *солнце же и луна ужасошася, блистаніе ихъ погибе, и звѣзды небесныа спадоша*, мы же окаанніи таа вся презрѣвше съгрѣшихомъ, и беззаконновахомъ предъ тобою, Господи, и тягократно разгнѣвахомъ и озлобихомъ твоего Божества, забывающе твоихъ великыхъ дарованій и презирающе твоихъ повелѣній . . . (Воскресенск. л. П. С. Р. Л. т. VIII, стр. 128—129).

Болгарская пѣсня о смерти царя Константина (Качановскій, № 117) начинается сообщеніемъ слѣд. сновидѣнія, посланнаго царицѣ Еленѣ:

Сонъ сони́ла царица Елена:
На сонъ и се небо предвои́ло,
Дробни дзвѣзде по земля паднаа,
А мѣсяцъ у керви утапа,
А дзвѣзда е тевно утавпа́ла
. . . .
А власи-те далекъ пребѣгнаа
Далекъ, далекъ у славна Русия... (стр. 235).

Марку Кралевичу тоже самое явленіе представилось въ сонномъ видѣніи, какъ предвѣстіе паденія Прилѣпа и конца его владычества:

Марко легна, лош сѫн бе сапувалъ:
Че са раздели това ясно небо,
Сички звезди на земьа паднале.
(Сборн. за нар. умотвор. XIV, 90).

Въ сербск. п., оплакивающей паденье Сербскаго царства, излагается сновидѣніе царицы Милицы, которое предзнаменовало роковой исходъ Косовской битвы:

Сан уснила царица Милица,
Вјерна љуба славна цара Лазара
У Крушевцу на цареву двору:
Сан уснила и у сну виђела:
Ђе се ведро небо проломило,
Жарко сунце у траву пануло...
Сјајан мјесец у море пануо,
Све звијезде крају прибјегнуле,
Све Косово тама притиснула,
По њој гракћу гавранови црни,
Између них ждрали поцикују.

(Бој на Косову 1389 г. у нар. пјесм. Беогр. 1889 г. 7—8 стр.)

2. Повѣсть говоритъ объ уныніи, объявшемъ жителей Царьграда при видѣ грознаго знаменія (въ 24 день маіа м. людіе мнози видѣша у великіе церкви Премудрости Божіа у верха изъ оконъ пламеню огнену велику изшедшу, окруживше всю шею церковную на длъгъ часъ, и собрався пламень въ едино премѣнися, и бысть яко свѣтъ неизреченный и абіе взятся на небо (ibid. 136)), о приходѣ къ царю патріарха Анастасія и толкованіи имъ Константину значенія «страшнаго», «церковнаго знаменія у Премудрости Божія»:

Онѣмъ же зрящимъ начаша плакати горко, въпіюще: «Господи помилуй»; свѣту же оному достигшу до небесъ, и отвръзошася двери небесныя, и пріатъ свѣтъ пакы затворишася. Наутрія же шедше сказаша патріарху; патріархъ же Анастасіе, събравъ боляръ и съвѣтниковъ всѣхъ, поиде къ царю, и начаша увѣщевати его да изыдетъ изъ града и съ царицею; и ако не послуша ихъ царь, рече ему патріархъ: «вѣси, о царю, вся преждереченнаа о градѣ семъ, и се нынѣ пакы ино знаменіе страшно бысть: свѣтъ убо онъ неизреченный, иже бѣ съдѣйствуя въ велицѣй церкви Божія Премудрости съ прежними свѣтильники архіереи вселенскими и цари благочестивыми, такожде и ангелъ Божій, его же укрѣпи Богъ при Устиніанѣ цари на съхраненіе святыа и великіа церкви и граду сему, въ сію бо нощь отъидоша на небо; и сіе знаменуетъ, яко милость Божія и щедроты его отъидоша отъ насъ и хощетъ Господь предати градъ сей врагомъ нашимъ грѣхъ ради нашихъ»; и тако представи ему онѣхъ мужей иже видѣша чюдо. И яко услыша царь глаголы ихъ, паде на землю яко мрътвъ, и бысть безгласенъ на многъ часъ, едва отоліяша его араматными водами. (Ibid.

стр. 136). . . . Егда услышаша людіе отшествіе Святаго Духа, абіе растааше вси, и нападе на нихъ страхъ и трепетъ» (ibid.).

Въ болгарск. п. Венелина о паденьи Царьграда велѣнье судьбы сообщается прежде всего духовенству монастыря св. Николая. Разобравъ письмо, принесенное голубемъ (Ср. «Голубиная книга» русской поэзіи), старый игуменъ и попъ Никола идутъ къ царю Константину и говорятъ ему о грозящей бѣдѣ:

Заплакалъ ми е старъ егуменъ
И казува попъ Николи:
«Стани, стани, попъ Николи,
«Да си идемъ да си кажемъ
«На нашъ царя Константина.

Идутъ къ царю и говорятъ о принесеніи имъ письма

У книже то пише пише:
Турчинъ Стамболъ ште привзѣмне (Калѣки I, 617).

Въ колядкѣ, изданной Качановскимъ (Памятники № 19), царь Костадинъ собираетъ со всего царства поповъ и дьяковъ читать письмо, брошенное ему на колѣни соколомъ; попъ «од Прокопа» читаетъ письмо и со слезами сообщаетъ Константину, что

Царство ни е достаяло (стр. 89).

Въ тѣхъ южно-славянскихъ пѣсняхъ, гдѣ знаменіе природы, о которомъ говорится въ книжномъ сказаніи о паденіи Царьграда и соотвѣтствующихъ народныхъ пѣсняхъ, излагается въ образѣ вѣщаго сна, этотъ послѣдній толкуется или матерью героя («Маркова смрътъ») или самимъ героемъ (царь Константинъ у Качановск. № 117: царь Лазарь въ п. Сан царице Милице).

c) Повѣсть говоритъ о мужественной рѣшимости царя Константина бороться съ турками до послѣдней возможности: «въставшу же ему (царю) патріархъ паки начатъ крѣпко увѣщевати царя да изыдетъ изъ града, такожде же и боляре вси глаголюще ему: «тебѣ, господи царю, изшедшу изъ града съ елицѣми въсхощеши, пакы Богу помогающу мощно есть тебѣ и граду помощи, и иныя грады и вся земля надежу имѣюще тако въскорѣ не дадутся безвѣрнымъ». Онъ же не уклонися на то, но отвѣщеваше имъ: «аще Господь Богъ нашь изволилъ тако, камо избѣгнемъ гнѣва его! и колико царей преже меня бывшихъ, великихъ и славныхъ, иже пострадаша и за свое отечество помроша, и азъ ли послѣдней сего не сътворю? но да умру здѣ съ вами и не послуша ихъ (ibid. 136).

Тотъ же самый мотивъ излагается въ южно-славянскихъ пѣсняхъ о гибели царствъ Марка и Лазаря: когда Марко узналъ отъ матери о роковой опасности, угрожающей Болгарскому царству, Прилѣпу и самому ему—

Тоі нахлупи калпак до іочите,
Назад вѫрна Шарка добра коња
Та іотива вов Косово-поле,
Да са бие с турци іаничаре.

На требованія турецкихъ пословъ выдать ключи отъ Прилѣпа Марко отвѣчаетъ:

Ала азе кльучове не давам,
Не предавам и Прилена града;
Кога падне Марко блѫгарина
И да падне Шарко добра коња,
Тогава шта кльучове да дамъ
И да предамъ Прилена града.
(Сборн. за нар. умотвор. XIV, стр. 91).

Царь Лазарь въ сербской пѣснѣ, когда узналъ о снѣ царицы Милицы,

То je њему врло жао било,
Ал' залуду, фаjде не имаде,
Јунак бjеше срца jуначкога.

Онъ самъ растолковываетъ значенье сна сначала царицѣ, а потомъ своимъ вельможамъ:

Браћо моjа и воjводе моjе!
То нимало мени мило ниjе
Чини ми се, ђецо моjа драга!
Сад je дош'о вакат и вриjеме
Брзо ће нам ударити турци
И наше ће преузети царство.
Кад то зачу сва српска господа,
За муку им своjем било љуту,
Сваки шути, ништа не беседи
(Боj на Косову, 17—18).

d) Повѣсть изображаетъ царя Константина эпическими чертами богатыря: онъ великъ бѣ зѣло и «исполненъ силою» (стр. 135); во время боя онъ разсѣкаетъ враговъ на полы, его мечъ не знаетъ препятствій и вражескія стрѣлы минуютъ его. «Сказаша царю, яко уже туркы взыдоша на

стѣну и одолѣваютъ гражданъ . . . . . . и аще не бы ускорилъ царь къ нимъ, конечнаа уже бѣ погибель граду. Постигшу же царю и нападшу на туркы съ избранными своими и сѣчаше ихъ нещаднѣ и ужастно, ихже бѣ достизаше разсѣкаше на двое, а иныхъ пресѣкаше на полы: не удръжеваше бо ся мечь его ни въ чемъ (ниже это мѣсто варьируется такъ: не удержеваше бо ся мечь его ни сбруи, ни конскаа сила 140). Турки же скликахуся противу крѣпости его, и другъ друга понюкаше пань, и всякимъ оружіемъ суляху его, и стрѣлы бесчисленны на нь пущаху; но убо, яко же речеся: бранныя побѣды и царское паденіе Божіимъ Промысломъ бываетъ, оружія бо ихъ вся и стрѣлы суетно падаху, и мимо его летающе не улучахуть его. Царь же единъ, имѣа мечь въ руцѣ, сѣчаше ихъ, и бѣжаху отъ него изъ града къ разрушеному мѣсту, и ту затѣснившемся побиша турокъ многыхъ, а иныхъ прогнаша за рвы. И тако Божіею помощію въ той день царь избави градъ, и уже вечеру бывшу Турки отступиша (ibid. 135).

Въ сходныхъ эпическихъ очертаніяхъ является въ южно-славянскомъ эпосѣ Марко Кралевичъ и Ѳедоръ Сталацкій въ ихъ послѣднихъ бояхъ съ турками. У Ѳедора Сталацкаго были «джубе и покрове»,

Що не вача ни сабља ни крушум
И «сабля буздугана»,
Що то сече дрво и камéнье.
У Марка была «сабльа демешлніа»,
Што іа правил маістор Димитриjа,
Да си вне като љута змиjа,
Да то сече држва и камжне.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, 91).

Укрѣпленія города Сталача, храбрость Ѳеодора, владѣвшаго чудеснымъ конемъ и оружіемъ, были причиной продолжительности осады этой крѣпости турками и невозможности для нихъ овладѣть ею. Сходныя положенія имѣются и въ повѣсти о взятіи Царьграда: Царьградъ защищали стѣны, войска, но болѣе всѣхъ самъ царь, неоднократно прогонявшій турокъ личной своей храбростью, будучи принужденъ выступать въ бой тогда, когда «стратиги и граждане» начинали бѣжать передъ турками.

е) Повѣсть говоритъ о томъ, что нашествіе турокъ и паденье Царьграда явились карой Божьей за грѣхи людей и за гордость и самомнѣнье защитниковъ Царьграда: «Се нынѣ открыйся гнѣвъ Божій на тебе, и предаде тебе въ руцѣ врагомъ твоимъ» (142). «Но убо понеже беззаконіа наша превзыдоша главы наша и грѣхы наша отяготѣша сердца наша, въ еже

заповѣдей Божіихъ не послушати и въ путехъ его не ходити, гнѣва его како убѣжимъ? (133). Образно этотъ мотивъ излагается въ сербско-болгарскихъ пѣсняхъ о паденьи Сталача:

Да сега е бугарин повелал,
А од сега турчин че царує.
А знаш ли Тодоре везире?
Кога бесте на бој на Косово,
Със коньи-те църква улезосте,
Погазисте триста стари бабе,
Погазисте триста мали деца,
Ни кърстено, ни миросано,
Със маждраци павару узосте,
За това е турчин да царує.

Въ повѣсти сообщается, что когда царь Константинъ въ бою 27-го мая прогналъ турокъ личной своей храбростью, то будто онъ *въ сердцы своемъ вознесеся*, предполагая уже совершенный уходъ турокъ, «невѣдаху бо Божіа изволеніа» (40). Въ болгарской колядкѣ (Качановскій № 19) горделивая похвальба приписывается слугамъ царя Константина: Увидѣвъ несмѣтное множество турокъ, Константинъ зоветъ своихъ слугъ бѣжать съ нимъ отъ враговъ

Леле, варай, вѣрны слуги,
Яхайте, та бѣгаме!
Кой ште съ мене да бѣгаме!
Вѣрны слуги одговарятъ:
Леле, варай, царь Костадинъ!
Я се надахъ, да полетимъ —
Ясно небо съ ясны двѣзды
Ние съ тебе да повернемъ,
А то нели гиня вѣра,
Иня вѣра, клетви турци.

И вотъ наказаніемъ за гордость и самомнѣніе служитъ то, что конь Константина не движется въ бой, сабля не вынимается изъ ноженъ и переламывается у эфеса (Качановскій, стр. 86). Слова Константина, произнесенныя имъ въ отвѣтъ на похвальбу его слугъ

Леле, варай, вѣрны слуги!
И я мога и конь може
Коги Господь поможе.

нужно сопоставить со словами Повѣсти о взятіи Царьграда, опредѣляющими участіе Промысла Божія въ гибели этого города: «но аще бы и горами подвизали, Божіа изволеніа не премочи» (141).

f) Марко Кралевичъ убиваетъ жену свою изъ боязни, что она можетъ попасть къ плѣнъ къ туркамъ. Нельзя не сопоставить этого мотива съ преданіемъ о судьбѣ супруги императора Константина XII, невошедшимъ въ Повѣсть о взятіи Царьграда, но сообщеннымъ Зюгомалой Ѳ., будто «за день до взятія Царьграда она была лишена жизни изъ боязни, чтобы не досталась въ руки Турковъ» (Срезневскій, Повѣсть о Царьградѣ. Спб. 1855 г., стр. 82, примѣч. 21).

g) Центромъ событій, о которыхъ разсказывается въ Повѣсти о взятіи Царьграда была церковь Премудрости Божіей, т. е. храмъ св. Софіи — символъ Царьграда и всей Имперіи (стр. 136).

Въ представленіяхъ благочестивыхъ книжниковъ царь Константинъ и его соратники бились за св. Софію. Это воззрѣніе дало основаніе нѣкоторымъ метонимическимъ образованіямъ, возникшимъ на мѣстѣ упоминанія о св. Софіи въ тѣхъ славянскихъ пѣсняхъ и преданіяхъ, которыя примыкаютъ къ группѣ сказаній о паденіи Константинополя и частію восходятъ къ книжнымъ ихъ обработкамъ. Такимъ путемъ могло образоваться «Соѳійско поле» — Софійское поле въ болгарскомъ преданіи о гибели болгарскаго царства и смерти царя Шишмана (Бр. Миладиновци, Бѫлгарски нар. пѣсни, Загребъ, 1861 г. № 58, стр. 78); нѣсколько далѣе отстоитъ отъ своего первообраза (храмъ св. Софіи или можетъ быть «площадь у великія церкви» т. е. св. Софіи П. С. Р. Л. (Воскр. л. VIII, 143). Стоитъ долина *рѣки Софы*, v. *Салфы* въ русскихъ былинахъ о гибели богатырей (Кирѣевскій Указатель къ IV т.). Слово *Софа* вм. Софія подъ вліяніемъ сказаній о долинѣ Сафатовой въ Палестинѣ и можетъ быть другихъ аналогичныхъ (см. Южно-славян. сказ. о Кр. Маркѣ, стр. 734) измѣнилось въ Сафатъ-рѣку. Въ результатѣ своего сравнительнаго изслѣдованія всей этой группы произведеній славянской книжной и устной словесности мы приходимъ къ выводу противоположному тому, который не такъ давно былъ сдѣланъ проф. Милетичемъ. Вопреки мнѣнію проф. Милетича, полагающаго будто «величайшее историческое событіе конца эпохи среднихъ вѣковъ — героическая защита Царьграда и его паденіе не оставили никакихъ слѣдовъ въ народной поэзіи южныхъ славянъ» (Повѣсть за паднието на Царьградъ въ 1453 г. Сборникъ за нар. умотвор. XII, 400), мы имѣемъ основанія утверждать, что героическая защита и паденіе Царьграда передъ турецкой грозой нашли яркое отраженіе въ словесности славянскихъ народовъ. Поэтическіе образы и мотивы, создавшіеся подъ впечатлѣніемъ паденія «седьмихолмаго города», распространились въ устной поэзіи Славянъ болгар-

скихъ, сербскихъ и русскихъ и вошли въ тѣснѣйшія комбинаціи съ ихъ національно-историческими преданіями, относившимися къ аналогичнымъ національнымъ бѣдамъ, къ потерѣ политической самостоятельности ихъ передъ турками и татарами, какъ-то было въ Византіи.

3. *Смерть Марка Кралевича на Урвинъ-планинѣ.*

Рано утромъ въ воскресенье проѣзжалъ Марко по берегу моря Урвинъ-планиной. Сталъ Марко подниматься на Урвинъ-планину, сталъ Шарацъ подъ нимъ спотыкаться и слезы ронять. Очень больно было Марку видѣть это. Сталъ онъ говоритъ коню: «Ой ты, Шарацъ, добро мое! Сто шесть лѣтъ мы ѣздимъ съ тобой и ни разу ты не споткнулся, а сегодня спотыкаешься и слезы ронишь? Не къ добру это! Не быть на плечахъ моей или твоей головѣ»! Отозвалась Урвинская горная вила. «Побратимъ, Кралевичъ Марко»! Знаешь ли, отчего конь спотыкается? Жаль ему своего господина»!

Сходно съ этимъ въ русской казацкой пѣснѣ: младъ полковничекъ спрашиваетъ коня «сива-чубараго»:

Ужъ и что жъ ты конь не веселъ идешь?
Ты лугами конь идешь, — и травы не рвешь?
Озерами конь идешь, — и воды не пьешь;

конь отвѣчаетъ, что причина его грусти вотъ въ чемъ:

Какъ заутра мнѣ, коню, быть убитому,
Тебѣ, доброму молодцу, крѣпко раненому.
(Соболевскій, В. н. п. VI, 193—194).

Марко отвѣчалъ вилѣ: «Бѣлая вила, заболи твое горло! Никогда я не растанусь съ Шарцемъ, пока цѣла моя голова на плечахъ. Я видѣлъ, я обошелъ всѣ земли и города отъ востока до запада, — нѣтъ коня лучше Шарца и нѣтъ юнака лучше меня. Какъ же мнѣ разстаться съ Шарцемъ»? Отвѣчала ему вила: «Побратимъ, Кралевичъ Марко! У тебя никто не отниметъ Шарца и твоя смерть не отъ юнака, ни отъ сабли острой, ни отъ палицы тяжелой, ни отъ копья боевого: нѣтъ тебѣ соперника на землѣ; но ты умрешь, болѣзный Марко, отъ Бога, отъ стараго мстителя[1]). Если мнѣ не вѣришь, поѣзжай на вершину Урвинъ-планины, осмотрись тамъ по

1) Веħ ħеш, бољан умриjети Марко
Ја од Бога од старог крвника

Сравн. Богъ ревнивъ и мстяй Господь, мстяй Господь съ яростію, Господь мстяй сопостатомъ своимъ и потребляяй самъ враги своя (Кн. прор. Наума гл. I, ст. 2).

Мститель (есть) Господь 1 посл. ко Солунян. гл. IV, ст. 6.

сторонамъ, увидишь тамъ двѣ стройныя ели, возвышающіяся надъ ея вершиной и осѣняющія ее своими вѣтвями; изъ-подъ ихъ корней течетъ родникъ холодной воды: останови тамъ Шарца, сойди съ коня, привяжи его къ ели, наклонись надъ родникомъ, посмотри въ воду, — и увидишь, что пришла пора тебѣ умереть». Марко исполняетъ совѣтъ вилы. Когда онъ увидѣлъ въ водѣ отраженіе своего лица и узналъ, что пришла ему смерть, то пролилъ слезы и проговорилъ: «Лживый свѣтъ, мой прекрасный цвѣтъ! Мало походилъ я по тебѣ, всего триста лѣтъ. Теперь пришла пора мнѣ преставиться». Снялъ Марко съ себя саблю, подошелъ къ коню и отрубилъ ему голову, чтобы Шарацъ не достался туркамъ, не служилъ имъ, не возилъ для нихъ воды въ мѣдномъ кувшинѣ. Зарылъ Шарца въ землю, похоронилъ его лучше, нежели родного брата Андрію. Потомъ свою острую саблю переломилъ на четыре части, чтобы она не попала къ туркамъ, чтобы не хвастали турки, что досталась имъ сабля Марка, а христіанскій міръ не проклиналъ бы его. Свое боевое копье Марко разломилъ затѣмъ на семь частей и разбросалъ осколки его по еловымъ вѣтвямъ. Оперенную палицу свою Марко бросилъ съ Урвинъ-планины въ глубокое море съ такими словами: «Когда эта палица выйдетъ изъ моря, тогда появится другой такой молодецъ, какъ я». Покончивъ со своимъ вооруженіемъ, Марко написалъ свое завѣщаніе, въ которомъ свои деньги — три пояса желтыхъ дукатовъ распредѣлилъ такъ: одинъ поясъ тому, кто предастъ погребенію его тѣло, другой на украшеніе храмовъ Божіихъ, а третій слѣпцамъ и калѣкамъ: пусть слѣпцы ходятъ по свѣту, пусть воспѣваютъ и поминаютъ Марка! Положилъ Марко свое завѣщаніе на еловую вѣтку, на видное мѣсто, чтобы съ проѣзжей дороги можно было его увидѣть, а дорожный золотой письменный приборъ бросилъ въ колодязь. Снялъ Марко съ себя зеленую дóламу, разостлалъ на травѣ подъ елями, сѣлъ на нее, нахлобучилъ на глаза соболью шапку, потомъ легъ и уже не всталъ. Цѣлую недѣлю пролежалъ Марко мертвый у источника на Урвинъ-планинѣ. Проѣзжіе, видя Марка и думая, что онъ спитъ, сворачивали съ дороги далеко въ сторону изъ опасенія пробудить его. Гдѣ счастье, тамъ и несчастье; а гдѣ несчастье, тамъ и счастье! Добрый случай привелъ на Урвинъ-планину святогорскихъ монаховъ: Василія, игумена Хиландарскаго монастыря и дьяка Исаію. Игуменъ Василій запримѣтилъ письмо Марка, взялъ его, прочелъ, пролилъ слезы, — такъ было ему жалко Марка, — возложилъ тѣло Марка на своего коня, достигъ моря, на галіотѣ привезъ его на св. Гору въ Хиландарскій монастырь и схоронилъ его среди хиландарской церкви. Могилу Марка старецъ не отмѣтилъ никакимъ знакомъ, чтобы враги героя изъ мести не осквернили его прахъ.

Въ своемъ прежнемъ изслѣдованіи пѣсенъ Маркова цикла (Южно-слав.

сказанія о Кралевичѣ Маркѣ гл. XVI) я видѣлъ въ пѣснѣ о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ пріуроченіе историческихъ воспоминаній о смерти «краля Марка при Ровинахъ» къ мѣстности Урвино или Урвинъ въ Скопльской области сѣверной Македоніи, на восточныхъ отрогахъ Карадага. Въ настоящее время я нахожу, что эта замѣчательная пѣсня представляетъ болѣе сложную ассоціацію поэтическихъ образовъ, нежели та, какую я предполагалъ ранѣе, и при сужденіи о томъ, какой поэтической или историко-географической ассоціаціи именъ подчинялись южно-славянскіе пѣвцы, переносившіе смерть Марка съ Ровинскаго поля на Урвинъ-планину, нельзя упускать изъ виду и еще двѣ возможности.

1. Въ болгарскихъ историческихъ преданіяхъ и пѣсняхъ, связанныхъ съ именами царей Асѣня и Шишмана и относящихся къ паденію Болгарскаго царства, упоминается городъ Юрвинъ или Урвичъ. Урвичемъ въ наст. время называется село и при немъ городище въ области восточныхъ склоновъ Витоша, на берегу р. Искера, въ Софійскомъ округѣ (Карановъ въ ж. «Наука» Пловдивъ 1881 г. кн. VI, стр. 495—502. М. С. Дриновъ Критич. статья по поводу Сборника пѣсенъ Качановскаго. Періодич. Спис. 1882 г., кн. IV, стр. 144). Намъ необходимо, хотя, къ сожалѣнію вкратцѣ, насколько позволяютъ предѣлы темы, коснуться содержанія этихъ пѣсенъ, представляющихъ большой интересъ для исторіи болгарскаго героическаго эпоса до-Марковой поры (болѣе обстоятельное разсмотрѣніе пѣсенъ про Ясеня оставляемъ до другого времени). Въ п. «Царь Ясенъ (Сборн. за нар. умотвор. т. II, отд. пѣсенъ стр. 81) разсказывается слѣдующее: въ городѣ Юрвинѣ пьетъ вино царь Ясенъ со слугой своимъ королемъ Степаномъ. Ясенъ проситъ короля Степана спѣть пѣсню и развеселить пирующихъ. Король говоритъ, что ему не до пѣсенъ, такъ какъ онъ началъ строить девять мостовъ, девять церквей и ничего не можетъ окончить за неимѣніемъ средствъ. Царь Ясенъ обѣщаетъ покрыть расходы изъ своихъ средствъ. Тогда Стефанъ запѣлъ пѣсню. Въ отвѣтъ на королевскую пѣсню отозвался мальчикъ тоже пѣсней, въ которой извѣщалъ царя Ясеня о нападеніи турокъ на царство, взятіи царскаго дворца, убійствѣ матери царя и полоненьи молодой царицы Елены съ сыномъ. Царь Ясенъ отправляется въ погоню за турками, настигаетъ ихъ за селомъ Кокаленс (въ Софійск. окр.), отнимаетъ царицу, а туркамъ отрубаетъ русыя головы.

Въ варіантѣ, напечатанномъ тамъ же, на стр. 81—82, не упоминается о королѣ Стефанѣ, а говорится, что когда царь Ясенъ уѣхалъ въ Роба́, турки напали на его крѣпость Урвичъ и полонили царицу. Царь спѣшитъ въ слѣдъ туркамъ, догоняетъ ихъ и отнимаетъ царицу. На возвратномъ пути онъ спрашиваетъ у царицы, не осквернили ли ее турки. Царица отвѣчаетъ иносказаніемъ: когда-молъ волкъ ворвется въ стадо да ухватитъ

черношерстаго ягненка, такъ ослюнитъ его. Вернулись царь съ царицей въ Урвичъ, царица говоритъ царю: «Царь, о славный царь, мы чисты, пречисты, а все-таки турки чище:

Царо ле, честит царо-ле!
Ние сме чисти, пречисти,
А турци са бште по́-чисти.

Это мѣсто пѣсни является отголоскомъ тѣхъ впечатлѣній, которыя производила на христіанъ нравственная чистота поведенія турокъ въ первую эпоху завоеваній ихъ на Балканскомъ полуостровѣ, въ извѣстной степени благопріятствовавшая ихъ политическимъ и военнымъ успѣхамъ. Оно очень сходно съ тѣмъ приговоромъ о туркахъ, какой находится въ «Повѣсти о созданіи и взятіи Царь-града» (XV в.): еслибы къ правдѣ турецкой да вѣра христіанская была, то съ ними бы ангелы бесѣдовали» (Порфирьевъ Истор. рус. слов. I, 480. Сравн. А. Поповъ, Изборн. 87—91. Срезневскій, Повѣсть о Царьградѣ Уч. Зап. А. Н., т. I).

Царь Ясенъ, однако, думалъ иначе, нежели его супруга, дѣйствовавшая, повидимому, въ какомъ-то соглашеніи съ турками при взятіи ими Урвича: выхватилъ онъ саблю, чтобы убить царицу, а она побѣжала отъ него на балконъ дворца, бросилась съ балкона на землю и расшиблась на смерть. Въ вар., слышанномъ Качановскимъ (Памятники болгарскаго нар. творч. № 108), царь Ясень, отнявъ у турокъ царицу, уводитъ ее въ Урвичъ-городъ «сосъ желѣзны порты» и здѣсь, разсердившись на нее за сочувственный отзывъ о туркахъ, изрубаетъ ее въ куски и разбрасываетъ ихъ по камнямъ. Царица кормила тогда ребенка, и отъ кусковъ ея тѣла потекла рѣчка съ бѣлой водой. А царь Ясенъ, скрывъ свои сокровища въ Урвичѣ-городѣ, убѣжалъ въ Россію. Отъ русской крестьянки Ясѣнь прижилъ сына, который послѣ смерти отца вернулся въ Болгарію, пришолъ въ Урвичъ, нашелъ кладъ своего отца и съ нимъ вернулся въ Россію.

Въ вар. № 107 ibid. нѣтъ упоминанія объ Урвичъ-городѣ. Въ нар. преданіи, сообщаемомъ Паисіемъ, авторомъ «Исторіи Славено-болгарской» (1762 г.), Урвичъ монастырь называется крѣпостью царя Шишмана. Въ Срѣдцѣ, Урвичѣ и другихъ природныхъ укрѣпленіяхъ «покрай Искаръ река и по Витоша гора» Терновскіе господа и царь Шишманъ семь лѣтъ укрывались отъ турокъ, находя себѣ помощь «отъ Сербія и *отъ краля Вукашина и отъ охридски болгари* (Дриновъ, ibid. 145).

Въ сообщенномъ Миладиновыми преданіи о послѣднемъ боѣ царя Шишмана съ турками, пріуроченномъ однако не къ Урвину, а къ окрестностямъ Самокова, говорится, что Шишманъ смертельно раненый въ битвѣ

съ турками, скрылся въ крѣпости, находившейся по правую сторону Самоковскаго горнаго прохода, гдѣ скончался и былъ погребенъ. На мѣстѣ сраженія отъ семи ранъ, полученныхъ Шишманомъ, образовалось семь родниковъ, что дало основаніе назвать все то урочище «Седум кладенци» (Пѣсни бр. Миладинов., стр. 78—79).

Въ изложенныхъ пѣсняхъ про Ясеня и Шишмана, несомнѣнно, заключаются намеки на событія болгарской исторіи конца XIV в., періода столкновеній «прѣвисокаго царя блъгаромъ Александра Асѣня (1331—1365) съ Мурадомъ и завоеванія Болгаріи при Шишманѣ, послѣднемъ болгарскомъ царѣ, султаномъ Баязетомъ (1393 г.). Въ первой войнѣ болгаръ съ султаномъ Мурадомъ палъ царевичъ Асѣнь, сынъ болгарскаго царя Александра, о чемъ сообщаетъ болгаро-румынская хроника, изданная Григоровичемъ и недавно Богданомъ (Сравн. Иречекъ Истор. болгаръ, перев. Яковлева, Варшава, 1877 г., стр. 304).

Но подъ верхнимъ слоемъ воспоминаній о борьбѣ съ турками въ XIV в. въ пѣсняхъ про Ясена или Ясеня можно отличить и болѣе древній слой поэтическихъ образовъ, въ которыхъ отражается болѣе ранняя историческая эпоха исторіи болгаръ, именно, эпоха еще «стараго Асѣня», т. е. Асѣня I (1187—1207): пѣсня говоритъ о плѣненіи царицы, жены Ясеня, въ его отсутствіе, и сочувствіи съ ея стороны врагамъ мужа. И въ жизни царя Асѣня I были аналогичныя происшествія. По разсказу Никиты Хоніата (Stritter, Bulgarica, стр. 681), греческій императоръ Исаакъ II Ангелъ въ 1189 г. увелъ въ плѣнъ изъ Ловча жену царя Асѣня I, вмѣстѣ съ братомъ его Іоанномъ. Въ смерти Асѣня I была виновна, хотя косвенно, Елена, сестра его жены, вступившая въ отсутствіе Асѣня въ преступную связь съ однимъ изъ его приближенныхъ, Иванкомъ, который въ 1196 г. и убилъ Асѣня (Макушевъ, Болгарія въ концѣ XII и первой половинѣ XIII стол. Варш. Унив. Изв. 1872 г. кн. 3, стр. 6—7). Сынъ «Стараго Асѣня», знаменитый впослѣдствіи Іоаннъ Асѣнь (1218—1241) вмѣстѣ со своимъ братомъ Александромъ бѣжалъ въ Русь въ 1207 году, послѣ смерти Калояна и насильственнаго овладѣнія престоломъ Бориломъ (1207—1218).

Присутствіе за трапезой царя Ясеня короля Степана въ должности виночерпія отражаетъ дружественныя и родственныя отношенія сербскихъ Неманичей къ болгарскимъ Асѣнямъ. Стефанъ Неманъ былъ союзникомъ Асѣня I (Иречекъ, истор. болгаръ, 214). Сербскій король Стефанъ Владиславъ былъ женатъ на дочери Асѣня II (ibid. 236). Въ Тырновѣ скончался въ 1237 г. гостившій у Асѣня II св. Савва, сынъ Стефана Немани и дядя Стефана Владислава. Стефанъ Душанъ, царь сербскій, былъ женатъ на сестрѣ болгарскаго царя Іоанна Александра Еленѣ (Иречекъ, 280). Родственная нѣкоторая подчиненность сербскихъ Стефановъ по отношенію къ

болгарскимъ Асѣнямъ могла народному сознанію болгаръ казаться политической зависимостью, что̀ отразилось въ народной пѣснѣ представленіемъ краля Степана слугой царя Асѣня:

Цар Іа́сен ви́но пиеше
У тога града Іурвина,
А слуга му іе крал Сте́пан
Цар Іасен си му говори:
«Слуго ле, слуго Степане!
«Іа да ми запе́еш,
«Да развеселиш трапе́за...

При малочисленности болгарскихъ историческихъ пѣсенъ, относящихся къ періоду политической самостоятельности старой Болгаріи, пѣсни про Ясеня, содержащія такіе ясные намеки на историческія событія времени Асѣней I и II, пріобрѣтаютъ, конечно, выдающійся интересъ для исторіи болгарскаго эпоса. Возвращаемся теперь къ вопросу объ отношеніи всей этой группы болгарскихъ пѣсенъ и сказаній къ сербской пѣснѣ о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ. Обращаютъ на себя вниманіе слѣдующія черты сходства между этими произведеніями: a) собственныя имена Юрвинъ-городъ и Урвин-гора имѣютъ тождественныя опредѣленія; b) съ этими одинаковыми по звукамъ собственными именами соединенъ мотивъ смерти національныхъ героевъ, послѣднихъ представителей національной независимости, славы и могущества и наконецъ c) уже сообщенное выше, историческое преданіе XVIII в. связывало отца Марка, короля Вукашина и охридскихъ болгаръ съ историческимъ преданіемъ о борьбѣ болгаръ съ турками, происходившей у Урвичьскаго града т. е. Юрвина. Сообщеніе Паисія даетъ указаніе на тотъ путь, которымъ могло совершиться въ эпосѣ и пріуроченіе смерти Марка сначала къ Урвину-городу, а потомъ и къ Урвинъ-планинѣ.

2. У старыхъ географовъ встрѣчается названіе, близко подходящее къ имени Урвинъ-планины именно Ὀρβῆλος или Ὄρβηλος, что конечно произносилось по средне-гречески — *Орвилъ*, а не Орбелъ. Этимъ именемъ называлась возвышенность, идущая отъ Рила и сѣв.-зап. кряжа Родоповъ къ юго-западу, между рѣками Стримономъ и Нестомъ (Меета, Карасу) до Пангея (Пернара) (Forbiger Handbuch d. alten Geographie III, 1051), но преимущественно громадный колоссъ, стоящій надъ гор. Мельникомъ и называющійся теперь Перинъ-планиной, Перинъ-дагомъ (Geographica Strabonis изд. Didot т. II, Указатель. Иречекъ истор. болгаръ, перев. Яковлева 21). По имени этой горной цѣпи и главной ея вершины, и вся область, надъ

которою она господствуетъ, называлась у древнихъ 'Ορβηλιά или 'Ορβιλία (у Птоломея: Carol. Müllerus, Ptolem. Geograph. изд. Didot Par. 1883, I, 507) или Παροββηλία (у Страбона см. Strabonis Geographica, Car. Müllerus I, 281).

Славяне, занявшіе область между Стримономъ и Нестомъ уже въ VII в. (Дриновъ, Заселеніе Балк. полуостр. славянами 165), могли заимствовать сл. 'Ορβήλος, какъ географическій терминъ и затѣмъ измѣнить его въ *Урвинъ*, во 1-ыхъ, въ силу сближенія съ туземными словами отъ корня *ръв* (сравн. болг. у́рва, сербск. урвина mons praeceps, стар.-слав. *оурвище*), во 2-ыхъ, въ силу чисто-фонетическихъ причинъ: примѣры измѣненія *о* на *у* въ болгарск. яз. см. у Лаврова, Обзоръ, 52, у Кульбакина, Матеріалы для характерист. ср.-болг. яз. Изв. Отд. рус. яз. и слов. И. А. Н. т. IV, 851—852, — *л* на *н* у Лаврова, Обзоръ, 93. Страна, заключавшая въ себѣ *Орвилъ* или Перинъ-дагъ, принадлежитъ къ весьма замѣчательнымъ мѣстностямъ въ исторіи южныхъ славянъ. Подвиги южныхъ славянъ начинаются въ ней уже въ VII в. (Дриновъ, Заселеніе, 165). Затѣмъ она играла роль въ историческихъ событіяхъ, сопровождавшихъ образованіе монархіи Самуила, Стефана Душана. Съ ней связаны подвиги нѣсколькихъ героевъ южно-славянскихъ: Стрѣза въ XII в., Слава въ XIII в., Хрели въ первой полов. XIV в. Во второй половинѣ XIV в. здѣсь правилъ дядя Марка Кралевича кесарь Углеша. Въ эпоху покоренія южно-славянскихъ государствъ турками въ углѣ, образуемомъ Орвиломъ, Родопами и Балканомъ, сходились границы Болгаріи, Сербіи, Византіи и Турецкихъ владѣній въ Европѣ (Hammer Geschichte d. Osman. Reich. I, 177).

Такому пониманію Урвинъ-планины соотвѣтствуетъ представленіе о ней самой пѣсни про смерть Марка; съ Урвинъ-планины можно было съѣхать къ берегу моря, по которому было недалеко доѣхать и до Аѳона.

Пріурочивая смерть своего національнаго героя къ Урвинъ-планинѣ, что̀ бы ни разумѣть подъ этимъ именемъ, южно-славянскіе пѣвцы подчинялись не одной только ассоціаціи знакомыхъ образовъ, которую вызывало собственное имя «Ровинъ», но, повидимому, находились еще подъ вліяніемъ готоваго эпическаго сюжета, бывшаго достояніемъ традиціоннаго творчества не только южныхъ славянъ, но и другихъ народовъ Европы. На этотъ послѣдній указываетъ слѣдующее сравненіе. Пѣсня о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ оказывается сходной съ разсказомъ La Chanson de Roland о смерти Роланда (Строфы CXCVIII—CCVI по изд. Gautier=строф. 170—178 по переводу гр. Де-ла-Барта).

Сходство между этими произведеніями состоитъ въ слѣдующемъ:

1. Смертельно раненый Роландъ, чувствуя близость кончины, идетъ на холмъ, стоящій на границѣ земли испанскихъ мавровъ, находитъ на немъ

два дерева и ложится подъ ними въ ожиданіи смертнаго часа (La Chanson de Roland, стихи 2265—2270). Потомъ, собравъ послѣднія усилія, перебѣгаетъ къ ели, падаетъ подъ нею на зеленую траву и умираетъ (ibid. строфа CCIV). Подобно этому и Марко Кралевичъ, предупрежденный вилой о близости смерти, взъѣзжаетъ на вершину Урвинъ-планины, находитъ тамъ двѣ высокія, развѣсистыя ели, ложится на травѣ подъ ними и умираетъ.

Если принять во вниманіе 2-ое и 3-ье толкованіе сл. Урвинъ-планина, то сходство сказаній въ избраніи мѣстъ для смерти Марка и Роланда состоитъ въ томъ, что оба героя выбираютъ пограничные возвышенные пункты, откуда открывался видъ на землю злыхъ враговъ ихъ отечества.

2. Какъ Марко, такъ и Роландъ плачутъ передъ смертью: Марко при мысли о разлукѣ со свѣтомъ, Роландъ — съ мечемъ Дюрандалемъ:

Виђе Марко, кад ће умријети,
Сузе проли, па је говорио:
«Лажив свјете, мој лијепи цв'јете!
«Л'јеп ти бјеше, ја замало ходах!
«Та за мало, три стотин' година!
«Земан дође, да св'јетом променим»!

Quand il (Roland) ço vit que n'en pout mie fraindre (Durendal).

A sei meïsme la cumencet à plaindre (La Chans. de Rol. стихи 2314—2315, сравн. ibid. ст. 2342—2343).

3. Роландъ и Марко передъ смертью вспоминаютъ о своихъ хожденіяхъ по бѣлу свѣту:

Како бих се са Шарцем растао,
Кад сам прош'о земљу и градове
И обиш'о Исток до Запада,
Та од Шарца бољег коња нема,
Нит' нада мном бољега јунака?

Роландъ говоритъ о своемъ покореніи подъ власть Карла многихъ странъ — отъ Ирландіи и Шотландіи до Константинополя (строфа CCII).

4. Роландъ силится разбить свой мечъ для того, чтобы онъ недостался маврамъ:

Pur ceste espée ai dulur e pesance:
Mielz voeill murir qu'entre paiens remaignet
(стихи 2336—2337).

Марко Кралевичъ убиваетъ своего коня, ломаетъ мечъ и копье, а палицу боевую бросаетъ въ море, чтобы все это не досталось туркамъ:

Да му Шарац турком не допадне,
Да турцима не чини измета,
Да не носи воде ни ђугума. (ст. 76—78).
Да му сабља турком не допадне,
Да се турци њоме не поносе,
Што је њима остало од Марка,
А ришћанлук Марка не прокуне. (ст. 83—86).

5. Роландъ передъ смертью кается въ своихъ прегрѣшеніяхъ (строфа CCV): Марко въ искупленье своихъ грѣховъ и на помииъ души своей завѣщаетъ свое имущество на церкви и нищимъ, а третью часть его тому, кто предастъ погребенію его тѣло:

Један ћу му ћемер халалити,
Што ће моје тјело укопати,
Други ћемер, — нек се цркве красе,
Трећи ћемер кљасту и слијепу,
Нек слијепи по свијету ходе,
Нек пјевају и спомињу Марка. (ст. 107—112).

6. Роландъ умираетъ, обративъ свое лицо къ врагамъ Франціи, маврамъ:

Turnat sa teste vers la paiene gent:
Pur ço l'ad fait que il voelt veirement
Que Carles dit e trestute sa gent,
Li gentilz quens, qu'il fut morz cunquerant.
(стихи 2360—2364).

Марко умираетъ, принявъ грозную позу по направленію и отношенію къ врагамъ, и прежде всего, конечно, къ туркамъ.

Скиде Марко зелену доламу,
Простриje је под јелом на трави,
Прекрсти се, сједе на доламу,
Самур-калпак на очи намаче,
Доље леже, горе не устаде.
Мртав Марко крај бунара био
Од дан' до дан' нећелицу дана,
Когођ прође друмом широкијем,

Те опази Краљевића Марка,
Свако мисли, да ту спава Марко,
Око њега далеко облази,
Јер се боји да га не пробуди. (Стихи 117—129).

7. Моментъ смерти того и другого героя одинаково мирный и безмятежный: Марко «доље леже, горе не устаде» и Роландъ:

Desur sun braz teneit le chief enclin:
Juintes ses mains est alez à sa fin. (Ст. 2391—2392).

8. Душу Роланда принимаютъ архангелы и херувимы и переносятъ въ свѣтлый рай: (стихи 2393—2395).

Тѣло Марка святогорскій игуменъ Василій переноситъ на Святую Гору, въ Хиландарскій монастырь и предаетъ погребенію:

Насред б'јеле цркве хиландарске.

Конечно, приведенными сравненіями не рѣшается вопросъ о зависимости сербской пѣсни о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ непремѣнно отъ соотвѣтствующей пѣсни Роландова: цикла могли существовать въ обиходѣ средневѣковыхъ пѣвцовъ — вагантовъ, голіардовъ, трубадуровъ и проч. — отдѣльныя пѣсни на мотивъ разсмотрѣнныхъ поэтическихъ произведеній сербскаго и старо-французскаго творчества; но нельзя не замѣтить, что самое предположеніе о возможности захода сказанія Роландова цикла на Балканскій полуостровъ не должно представляться невѣроятнымъ. Извѣстность сказаній о Карлѣ Великомъ въ Византіи засвидѣтельствована уже Константиномъ Багрянороднымъ (А. Н. Кирпичниковъ, Разборъ перевода поэмы о Роландѣ гр. Де-ла-Барть. Отчетъ о присужд. Пушк. преміи въ 1897 г., стр. 69). Акад. А. Н. Веселовскій отмѣтилъ въ памятникѣ XVIII в. фактъ пріуроченія Роланда къ Дубровскому (Die Rolandssage zu Ragusa Arch. f. Slav. Philologie V. 398—400). A Gidel указалъ въ памяти. XVI в. на пріуроченіе того же героя къ Бруссѣ (Études sur la littérat. greque moderne, стр. 57—58).

Съ другой стороны, установленной параллелью подтверждается полная вѣроятность мнѣнія о томъ, что въ основѣ La Chanson de Roland лежатъ отдѣльныя пѣсни, небольшія кантилены, въ древнее время распѣвавшіяся профессіональными пѣвцами, а съ теченіемъ времени забытыя на своей родинѣ. Въ виду отсутствія во французскомъ устномъ и письменномъ творчествѣ указаній на живые поэтическіе источники La Chanson de Roland, сохраненіе сербскимъ эпосомъ мотива, внесеннаго въ поэму, нельзя не признать знаменательнымъ фактомъ, доказывающимъ не лишній еще разъ,

10*

сколько цѣннаго поэтическаго матеріала сохраняется въ славянскомъ героическомъ эпосѣ, являющемся живымъ поэтическимъ архивомъ для исторіи европейской поэзіи эпохи среднихъ вѣковъ.

По вопросу о мѣстѣ, гдѣ могли происходить это и подобныя этому сочетанія и преображенія поэтическихъ мотивовъ въ новыя цѣльныя художественныя произведенія, было давно сдѣлано указаніе акад. А. Н. Веселовскимъ на сѣверо-зап. уголъ Балканскаго полуострова, на Боснію и Герцеговину, гдѣ дольше сохранялась національная независимость Сербовъ, долѣе было устно-поэтическое творчество интенсивнымъ и гдѣ скрещивались въ средніе вѣка два широкихъ культурныхъ теченія восточное и западное и гдѣ, слѣдовательно, были на лицо обстоятельства, благопріятствовавшія международной поэтической взаимности. Не нужно упускать изъ виду, однако, возможности такой же взаимности и въ южныхъ и юго-западныхъ мѣстностяхъ Балканскаго полуострова, въ собственно болгарскихъ историческихъ и этнографическихъ предѣлахъ. Можно думать, что крестовые походы особенно третій и четвертый и образованіе латинской имперіи сильно содѣйствовали культурному сближенію болгаро-славянскаго юга съ романскимъ западомъ. Несомнѣнно, на почвѣ славяно-романской взаимности произошло усвоеніе южно-славянскимъ эпосомъ романскаго эпическаго 10-ти сложнаго размѣра съ цезурой послѣ 4-го слога[1]) и вытѣсненіе имъ прежнихъ стихотворныхъ размѣровъ между прочимъ, повидимому, Versus politici, къ которымъ относятся какъ древнія церковно-славянскія стихотворенія, представляющія 12-ти-сложный политическій стихъ (акад. А. И. Соболевскій Церковно-слав. стихотвор. IX и нач. X в. Спб. 1892 г.), такъ и дожившія до XVII в. 15-ти и 16-ти сложные метры книжно-народныхъ эпическихъ произведеній хорватскаго Приморья и Дубровника, извѣстныхъ подъ названіемъ «бугарштицъ», «бугаркинь», «бугарскихъ пѣсенъ» (bŭgârštica, bŭgârština, bŭgârkinja, bŭgârka и bŭgarska pjesan. Rječnik jugoslav. akad. I, 715—716))[2].

М. Халанскій.

Харьковъ, 1903 г.
Окт. 26 д.

---

1) См. Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ, стр. 769—772. Высказанныя мной здѣсь соображенія объ исторіи южно-славянскаго эпическаго стиха нашли сочувственный пріемъ и дальнѣйшее развитіе у г. Шишманова (Пѣсень та за мрътвия братъ, стр. 135 слѣд.) и Цвѣткова Бѣлѣшки за българск юнашкия епосъ Периодич. Спис. 1901 г. дек. 722—724).

2) См. О бугарштицахъ Рус. Филолог. Вѣстн., т. VII, стр. 121 слѣд. Южно-слав. п. о Крал. Маркѣ, стр. 777 слѣд. Шишмановъ Критиченъ Прѣглѣдъ на вопр. за произхода на прабългарите сборн. за нар. умотвор., т. XVI—XVII, стр. 706.

Проучавање насеља у српским земљама.

од Јована Ердељановића.

Већ се примицао крај 19. столећа, а на области проучавања српског народа после знаменитог Вука Караџића мало је које име засветлело. Осим радова неуморног Новаковића и Богишића и збирака од Милићевића и Врчевића све су остало биле омање расправе и прилози.

Српски народ, највећи а у новијој историји и најзнатнији од балканских народа, још се и веома одликује својим разноликим и карактеристичним етничким особинама. Звучни језик, богато народно песништво, племенски и задружни живот, правни обичаји (међу којима и крвна освета), крсно име и други обичаји из домаћег и друштвеног живота са много осталих значајних црта — све су то одлике, које се могу још и сад с успехом проучавати у српском народу. Томе треба додати и неједнаки утицај разноликог земљишта, климата и других природних погодаба, шарену мешавину словенске расе с илирско-романском и грчком, а са тим уједно и мешавину донесене словенске културе са старом, затеченом; најзад и све добре и зле последице историске судбине, претурених беда и вековне борбе са грабљивим туђинима. Све се то тако згодно састало у овом једном, по језику и главним особинама ипак врло једноставном народу, да ће за етнолошку науку бити несумњиво велика добит, ако се он ускоро буде темељно проучио у свима овим правцима. Ускоро и што пре треба српски, као и остале балканске народе проучити, јер ће продирање западњачке културе и само хитање балканскихъ народа, да се што пре отресу свега «патријархалног» и «варварског», уништити многу старину, која је иначе кроза све векове турске владавине уживала потпуно право живота.

Да се тај задатак изврши, потребно је на првом месту, да сами балкански народи имају довољан број стручно спремних људи, који су овоме послу потпуно дорасли. Али је исто тако потребно, да ово проучавање покрећу и воде најпозваније научне установе (Академије Наука и музеји), да

се оно врши с нарочитим планом, систематски, и да придобије што већи број сарадника у средини самог народа. Ни једног ни другог није било у балканских народа све до пред крај 19-века, а тада се осети живљи покрет у Јужних Словена, који и у том, као и у сваком другом погледу измакоше далеко у напред од својих балканских суседа. Поред великих лексикографских предузећа српске и хрватске Академије Наука поче се приводити делу и жеља за етнографским испитивањем свог народа. Етнографски зборници српске и хрватске Академије и бугарског Министарства Просвете већ су довољно познати, те се и не мислим на њима задржавати. Прећи ћу одмах на предмет овога чланка.

Српска Академија Наука за пуних десет година, од кад је покренула свој Етнографски Зборник, издала је свега три књиге чисте, уже етнографске садржине. Овакав спори рад јасно показује, да није довољна ни добра воља једне Академије, ако нема и спремних људи, прикупљених на једном послу. Али док тако стоји с етнографијом, дотле је срећом на једној врло блиској научној грани постигнут врло леп успех. То је на антропогеографском проучавању свих српских земаља, којим је за сад најпре обухваћена најглавнија страна тога посла: сеоска насеља са свима сродним облицима. Две године једно за другим (1902 и 1903) изишле су већ две дебеле књиге под именом **Насеља Српских Земаља**, I и II књига, као четврта и пета књига Етнографског Зборника Српске Крал. Академије Наука. Уза сваку од њих иде и по један атлас са картама, цртежима и фотографским снимцима. Богата грађа и проматрања, антропогеографска а уз њих и многа етнографска, најбоље доказују замашност и научни значај ових проучавања. Да бих словенске научнике упознао са правцем ових испитивања и са до сад објављеним радовима, ја сам израдио овај опширни приказ. Њему сам додао и повише слика и карата из оба атласа, да бих цео правац проучавања што јасније представио. Слике 13, 14, 15, 20, 22, 23, 24, 25, 26 и карта Крстаца са ђерађима су из I атласа, а све остале из II.

Покретач је и руковалац тога великог посла д-р Јован Цвијић, професор географије и управник Географског Завода на Великој Школи у Београду. Његовом енергичном заузимању и смишљеном, систематском раду има се једино захвалити, што су ова антропогеографска проучавања одмах од почетка пошла правилним путем и што су већ првих година дала обилатих резултата. Није само толико грађе прикупљено, колико је објављено у поменутим двема књигама «Насеља». «Сакупљена је, каже проф. Цвијић, огромна грађа и готове су многе расправе, које обухватају све наше земље на Балканском Полуострву»... (I књ. «Насеља», стр. II).

Проф. Цвијић је још 1896. године штампао прва «Упуства за про-

учавање села у Србији», а доцније и по једна «Упуства» за Босну с Херцеговином и за Стару Србију с Македонијом. Ова је «Упуства» разаслао свима образованијим људма, од којих је могао очекивати сарадништво на овом послу, а нарочито учитељима и свештеницима. Лично заузимање професора Цвијића, подстицање преко листова, а затим и утицање од стране Министарства Просвете и српских консулата у Старој Србији и Македонији учинили су, да су ова проучавања постала позната врло широком кругу образованих Срба и да су добила знатан број сталних сарадника. Одговори на «Упуства» — описи појединих села или и по неке целе области — стизали су у све већем броју Географском Заводу Велике Школе [1]).

Али је напоредо с овим вршен у Географском Заводу и други важан посао: проф. Цвијић је међу својим ученицима припремао себи сараднике на овом послу. Њихова је помоћ у овом послу већ била преко потребна: приспелу грађу је требало оцењивати и срећивати, једне сараднике кретати на даљи рад, а друге упућивати. И труду ових млађих географа има се захвалити, што су многи од сарадника из народа добро упућени. Колико пак и они сами имају удела у проучавању свога народа, најбоље показују радови досадашње две свеске «Насеља», јер од 12 расправа, које су у њима штампане, само су четири од сарадника из народа, све остале су израдили Цвијићеви ученици, од којих су неколицина већ професори. И картографске радове и фотографска снимања могу с најбољим успехом и разумевањем вршити једино ови стручно спремни сарадници.

Да проучавање села добије још већега полета, придошле су још и ове повољне прилике: Географски Завод је и новчано потпомогнут од Академије Наука и од фонда покојног професора географије, В. Карића. Ма колико да је скромна ова помоћ, ипак је она према српским приликама драгоцена.

На стр. VIII уводног дела (I књига «Насеља») проф. Цвијић излаже, на који ће се начин објављивати радови и грађа у «Насељима». Праве расправе појединих сарадника излазиће као засебни радови, а обухватаће увек географске или племенске и жупске целине. А необрађена грађа, прибрана од разних сарадника, мораће се најпре пажљиво пробрати, па опет прикупити у веће, географске или племенске, целине и још ће се за сваку

1) «Упуства» су написана у виду питања, удешених тако, да се на њих мора одговорити описивањем оне ствари, о којој се пита. Многа су питања и нарочито објашњена. «Упуства» имају 7 одељака: 1. Положај села и његове природне погодбе; 2. Тип села; 3. Кућа и зграде око ње; 4. Зграде ван села (сточарске, земљорадничке и др.); 5. Постанак имена сеоских и других; 6. Постанак села и порекло становништва, остаци из старине; 7. Занимање становништва.

такву област израдити и општи антропогеографски преглед. Нема сумње, да је овакав начин објављивања најбољи: дају се и општи погледи и закључци за сваку природну целину, а одмах затим долази и сва грађа, тако да је и она свакоме приступна.

Имам овде само још ово да напоменем. Ову другу врсту грађе не само да треба пробрати и уредити, него би је најпре ваљало и критички (бар у неколико) проверити и допунити. Јер њу су слали већином сарадници трећег реда, људи, који су овда онда израдили опис понеког села, да би се одужили позиву Географског Завода. И наравно, да они нису могли радити с толико разумевања, као стални сарадници. Зато је у тим појединачним описима могло остати много што, шта превиђено. Добро би дакле били, кад би се така грађа из неке области поверила коме од сталних сарадника, да је путовањем по самој области допуни и њену поузданост утврди. И ако би посао услед тога био мало успорен, али би бар сви радови у «Насељима» остали на истој висини по њиховој научној вредности [1]).

Овим смо разгледали пут, којим је пошло проучавање села у српским земљама и којим и сад иде. А јамачно ће требати још подужи низ година оваког рада, док се оно заврши у свима српским крајевима.

* * *

Да пређемо сада разгледању радова у обе књиге «Насеља». У I књизи је најпре велика расправа професора Цвијића: Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва, затим три рада од његових ученика: Доње Драгачево од Јована Ердељановића; Средње Полимље и Потарје од Петра Мркоњића (Танасија Пејатовића, који је на нашу велику жалост прерано умро) и Дробњак од Светозара Томића. У другој књизи има 9 радова, 5 од Цвијићевих ученика, а 4 од сталних сарадника из народа: О љубићским селима од Радомира М. Илића; Врањска Пчиња и Околина Београда од Ристе Т. Николића; Млава од Љубомира Јовановића; Левач од Тодора М. Бушетића, учитеља; Васојевићи од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; Вишеградски Стари Влах од попа Стјепа Трифковића; Билећске Рудине од Јефта Дедијера; Шума, Површ и Зупци од Обрена Ђурића-Козића, учитеља.

Све ове расправе појединих сарадника имају исту главну основу, а то је антропогеографски материјал, прикупљен према поменутим «Упуствима». И распоред је те грађе у главноме код свију подешен према одељцима «Упустава». Још се и у самом начину обрађивања јасно види једно заједничко начело: да се оно, што је опште, што вреди за целу проучену област, прикупи на једном месту и нарочито истакне и одвоји од онога, што је посебно или изузетно. Али поред ових заједничких, већина од поменутих расправа има и својих засебних особина, како у обради, објашњавању

1) Нешто слично је већ урађено у Географ. Заводу. Заводски асистенат, Риста Николић, проучио је сву грађу за околину Београда, које је било у Заводу, па је онда путовањем знатно допунио, употребио и податке из књижевности и тако је израдио ваљану расправу. Желети је сад само, да се тако поступи и у свима другим случајевима!

појава и извођењу закључака, тако и у обиму и врсти унесене грађе. Тако пнр. у многима од њих имамо, поред главне грађе на првом месту, и много етнографске а затим и историске и филолошке. Да ово није на одмет, разуме се по себи, а да̂ се објаснити не само личним схватањем и вољом појединих писаца него и самом тесном везом антропогеографије са поменутим наукама, нарочито с етнографијом. — Уза сваки од радова има врло корисних прегледа или спискова свију географских и етнографских назива (термина), географских имена и породичних презимена. Уз поједине радове иду и карте, цртежи и фотографије, прикупљени у поменута два атласа. Кад разгледамо атласе, видимо, да су неки радови оскуднији у једној или другој врсти ових прилога. То је последица неких тешкоћа, које се не дају тако лако савладати (в. предговор II кн. «Насеља»). Прва је од тих тешкоћа, што сами сарадници не располажу подједнако свакои од потребних вештина (цртањем, фотографисањем и картографским знањем) нити се то према приликама у нас може од њих и тражити. А друго је, што се српска Државна Штампарија, у којој се ови атласи раде, и сама бори са многим техничким недостацима, те неки од ових прилога добију по невољи сасвим друкчији облик од онога, који им је првобитно, као најподеснији, био намењен. Али би сам Географски Завод могао бар једну празнину увек попунити, а то је: да изради уза сваки рад згодну прегледну карту, која је увек преко потребна.

У својим **Антропогеографским Проблемима Балк. Полуострва** износи проф. Цвијић опште црте и шира антропогеографска разматрања, која се до сад могу сматрати као прва поуздана основица за даље студије. Осим тога има у овој расправи и мноштво подстицаја и упућивања на проблеме из живота балканских народа, нарочито балканских Словена. Не само балкански географ него и етнограф, културни историчар и филолог наћи ће у овој расправи пуно лепих тема за свој испитивачки рад.

Проф. Цвијић истиче особити значај Балк. Полуострва за географска и етнографска проучавања због његових великих природних и етничких разноврсности. Али су осим тога од особитог интереса и културне разлике. Скоро јединствена је појава, да на овако малом простору, као што је Балк. Полуострво, има четири главна културна појаса — византиско-аромунски (византиско-цинцарски), патријархални, италијански и средњеевропски — којима се могу додати и турски културни утицаји. Врло су лепо карактерисани поједини од ових појаса. Византиско-аромунском културном кругу припада цела јужна половина полуострва, и он још залази долином Мораве и у Србију и осећа се у црноморском приморју Бугарске. Али у Македонији има и знатних оаза патријархалне културе, и оне су обично словенске. Византиско-цинцарска култура је најстарија, али са пуно својих махна: са јако развијеном саможивошћу и грамжењем за добити, неразвијеним осећањем дужности и др. — Патријархална култура захвата готово све северне балканске земље изузев поменутих, у које је продрла византиско-цинцарска култура, и других на западу, који су под утицајем талијанске културе (управо су само вароши потпуно под овим утицајем). У области патријархалне културе «живе физички најјача и етнографски најсвежија племена и народи Балканскога Полуострва.»

(стр. XXXI). — Средњеевропска култура има врло малу област, захватила је само у неколико северо-западне крајеве Србије. — Најзад турска је култура ограничена само на мухамеданско становништво и на вароши по Турској («чаршије»); сеоско хришћанско становништво није овом културом скоро ни дирнуто.

У одељку за овим разгледају се **положаји насеља** на Балк. Полуострву. Особито вреди истаћи јасно уочену разлику по положајима села између западне и источне половине полуострва. У западној су половини села поглавито на брдима, сав је живот и рад сеоски усредсређен на брду, и села «заузимају махом велике просторе, често им је уздужна осовина 7—8 км. дугачка. Има их кашто на великом висинама. Највиша су села на Балк. Полуострву цинцарска у Пинду и дробњачка села у Језерима испод Дурмитора; овде су насеља махом на висини од 1400 до 1500 м...» (с. XXXIX и XL). — У источној половини полуострва села су напротив у долинама, јаругама и по равницама. У ову групу убраја проф. Цвијић и насеља по вртачама или доловима и карсним пољима западне половине. Епир, Грчка и јужна Арбанија имају села и једних и других положаја.

У вези са положајима села проф. Цвијић нарочито наглашава и од коликог је значаја проучити и **врсте својине** и **економске прилике**, а заједно с овима и **занимање** становништва. Ово све расветљава и низом интересантних погледа и података. Тако налазимо мишљење, да се и данас на Балк. Полуострву могу с много поузданости проучавати првобитни облици својине, јер има остатака, који су «или прави првобитни облици својине или су им врло блиски» (с. XLIV). Затим се разлаже разлика у распореду сеоских имања између северо-западног и југо-источног дела Балк. Полуострва. У северо-западном делу је сваки сељак — где год је био слободан — заузимао велике комплексе земљишта и у сред њега или на једном његовом крају подизао кућу. У југо-источном делу сељаци су деобом распарчали земљиште, тако да кућа није могла имати око себе све имање него се куће «дижу на изабраном месту и то тако да су све у близу ...» (с. XLIV). Осим ових момената врло је значајан и овај. За ово неколико векова турске владавине у многим се крајевима, нарочито планинским, услед слабе турске власти и немара народ развитао слободније, него ли и у средњевековним својим државама. «И ја мислим, вели проф. Цвијић, да су нарочито у тим деловима нашег народа ојачали или оживели дубоки етнички инстинкти и осећања, која су у средњевековној држави била угушена. Тада је било враћања оним народним обичајима и навикама, које су средњевековно законодавство и јака власт сузбили» (с. XLVI).

Разноврсна занимања и начини рада у балканских народа биће несумњиво предмет врло интересантних проучавања. Да поменемо само ста-

ринскп начин наводњавања у Македонији, зидарство босанских Осаћана и југо-источних Србијанаца, пиротско ћилимарство, кујунџиство у Старој Србији, рибарство на македонским језерима, трагове старог рударства итд., па онда јако развијено печалбарство врло многих предела.

Положаји вароши и варошица су на Балк. Полуострву поглавито зависни од природних погодаба. За особито повољне природне погодбе везани су цели низови или појаси од вароши и варошица. И културно-историски утицаји били су од веома великог значаја. Етничком моменту не приписује проф. Цвијић великог утицаја на положаје вароши, али у толико више и с правом на њихов већи или мањи број. Нема сумње, да се једино овим узроком да објаснити сразмерно мали број вароши и варошица у Србији и у још неким српским крајевима.

Типови балканских села знатно се разликују једни од других. Проф. Цвијић указује на то, да се у српским земљама ове разлике огледају већ и у различном појму речи «село». Најстарији је појам села: насеље, па ма оно било и од само једне куће, уопште најмања јединица настањивања. И данас се држи овакав облик насеља у патријархалним, ретко насељеним српским пределима. У гушће насељеним и културнијим крајевима село је постало већа (првобитно административна) целина, која се дели на засеоке или крајеве, мале, џемате. — Вредно би било, да се и код осталих балканских народа утврди појам о селу.

Главније типове српских села имамо први пут опширније описане у овој расправи проф. Цвијића. Он их разликује пет, али напомиње, да ову поделу не сматра као завршну.

Старовлашки тип има најјаче растурене куће, обично на брду или на странама. Првобитно су то куће само једне задруге. Најчистија је област овог типа Стари Влах у југо-западној Србији и новопазарском санџаку (види карту: Крстац са Ђераћима), али је он распрострањен по свима западним српским земљама. Његова су збијенија врста: шумадиски тип (слике: 1, 2, 3 и 4) са својим подврстама, друмским и разређеним селима, која чине прелаз ка збијеном типу (в. план Спасовине, краја у Лисовићу); затим рашка и ибарска села, која су опет прелаз ка власинском типу. — Од осталих балканских народа имају старовлашки тип арбанашка села северне и средње Арбаније и бугарска села у високом Балкану и др.

Власински тип, назват по реци Власини у јужној Србији, у чијем је слову најбоље развијен. Ово је јако разбијен тип села и то у сред народа, који иначе по својим етничким особинама живи само у селима збијеног типа. Једини је узрок овој разбијености природа земљишта: брегови и брда, испредвајани дубоким, урвинастим долинама (в. карту Барбарушинца). — Власински тип имају и села у Тињи (јужна Србија и Стара Србија), у планинским крајевима северо-источне Македоније и у ћустендилском и запањском крају Бугарске.

Скопски тип је особито развијен по скопској Црној Гори. То је најзбијенији и уједно најраспрострањенији сеоски тип на Балк. Полуострву. Наравно да и он има много својих варијетета: док се у селима скопске котлине куће кашто так наслањају једна на другу, дотле се у селима херцеговачких и босанских поља прилично издвајају поједине породичне групе. Готово цела Македонија, скопска, косовска и

метохиска Стара Србија, јужна и источна Србија (в. карту Ждрела) имају овај сеоски тип; даље су и готово сва грчка, цинцарска и османлиска села оне врсте.

Мачванско-јасенички тип. Има га само у северној Србији и у босанској Посавини. То је збијени тип али с упореним кућама поред улица.

Читлучки тип имају само читлучка села по целој Турској, ретко у Босни и Херцеговини. Постала су поглавито утицајем османлиским. Такво село личи на утврђење у облику паралелограма или квадрата, чије стране чине низови од чипчијских станова, који су сви под заједничким кровом. У једном углу су беговски станови и зграде.

Узроке постанку разних сеоских типова на Балк. Полуострву разгледа проф. Цвијић прилично опширно. Мислим, да није оставио ниједну чињеницу недирнуту. Али се из његова разлагања и напомена види, да баш у овим питањима остаје још много и много да се тек проучи или боље утврди. Не зна се нпр. ништа поуздано о томе, колико има овде утицаја старих Илира и Трачана, а колико словенског и других; не сме се даље свуда поуздано гледати утицај етничких предиспозиција, јер је мноштво других утицаја бивало често јаче и од њих. Таки су утицаји: природне погодбе, стапање разних раса на полуострву, разноврсност култура и државних организација. За доказ о јачини ових утицаја проф. Цвијић наводи повећи број примера са целог Балк. Полуострва.

Типови вароши и варошица, како проф. Цвијић згодно наглашава, у најтешњој су вези са поменута четири културна појаса Балк. Полуострва. Према разноликом утицању и комбиновању ових култура он поставља три главне групе типова: медитеранску, византиско-турску и северо-западну. Али свака од њих има више својих врста. Тако се код медитеранске групе разликују далматинско — млетачки, арбанашки и грчки тип. Византиско-турска група има осим својих типских вароши и засебне типове: цинцарски и арбанашки. Тако се и на типовима северо-западних вароши осећа неколико различних утицаја: на већини босанско-херцеговачких мухамедански утицај, али их има још и са средњевековним типом; у Србији и у Црној Гори има вароши мешовитог, средњеевропског и готово самосталног типа.

Вредно је, да поменемо овај јасно запажени процес у византиско-цинцарским варошима: нездрави начин живота и нарочито византиско-цинцарски морал јако измеће и сатире варошко становништво, и оно се поглавито освежава придолажењем словена са села. Ово је доиста појав, који је вредан нарочитог проучавања.

Кућа. — У појединостима и поуздано говорити о врстама куће на Балк. Полуострву није могао за сада ни проф. Цвијић. Кућа има тек да се позна на основу опширних проучавања у свакој поједином области. Главно је, што се већ сада може утврдити, да се види «велика разлика и готово

оштра граница између камених кућа јужних балканских земаља са Далмацијом, Херцеговином (Хумнином и Рудинама) и Црном Гором (осим Брда, где је мешовито) и кућа поглавито дрвене грађе, затим од плетера и ћерпича северних балканских земаља» (с. CIV). Прегледајући сваку од ових двеју група кућних типова проф. Цвијић се задржава поглавито на западним и средње-балканским кућама, које су му најбоље познате.

Међу кућама северног Балк. Полуострва нарочито се одликује дрвена кућа, брвнара западне Србије, Старог Влаха и Босне. И она има својих разних врста. Најстарији је њен облик наравно једноделна брвнара, покривена лубом или кровином (сл. 5), а доцније се развио врло висок кров од шиндре: куће шиндралије (сл. 6, 7 и 8). Даљи је развитак ове куће поглавито у хоризонталном правцу (западна Србија), ређе у вертикалном (Босна), те она постаје дводелна па и троделна, али се већ мења и по грађи: постаје најчешће полубрвнара,-полуплетара, покрива се ћерамидом (сл. 9) итд[1]). Сада брвнару све више истискују зидане куће, а још се често могу видети на истоме двору и стара кућа, брвнара, и нова, зидана (сл. 10).— Куће имућних мухамеданаца у Босни (а тако и у Херцеговини) све су зидане, најчешће двоспратне и у своме распореду, многим одајама и угодностима имају несумњиво много источњачког поред средњевековног старе српске властеле.

Другу је врсту северне балканске куће проф. Цвијић назвао моравским типом, јер је то кућа моравске долине, затим источне и јужне Србије и скопске Старе Србије. «Моравска је кућа у пресеку често квадратна, здепаста, саграђена од плетери или од ћерпича, ћерамидом или кровином (у ранијим временима и даском) покривена» (с. CX). Има карактеристичан плетен димњак са настрешницом (сл. 10) или «пологлави» (сл. 11 и 12). Сад је ова кућа обично троделна, дакле развила се такође у хоризонталном правцу. Али њеног старијег облика више нема.

Међу јужним балканским кућама има такође знатних разлика. «Заједничка је особина свих ових медитеранских кућа: од камена су зидане и развиле су се и у вертикалном правцу» (с. CXIV). Проф. Цвијић је описао две врсте овог типа. Херцеговачко-црногорска кућа је зидана увек «у сухомеђину» (само су мухамеданске куће зидане с кречом). Унутрашњим деловима и називима ова кућа много подсећа на шумадиску. И она бива у даљем развитку дводелна и троделна, али је чест и њен развитак у вертикалном правцу. «Негде је само доњи део, она половина куће, која је на доњој страни, двоспратна» (с. CXVII). То су куће «на ћелици» (сл. 13) и др. «Двоспратне камене куће, велике и врло тврде, зову се у Црној Гори кулама» (с. CXVII; сл. 14 и 15). Ове се куле разликују од арбанашких, које својим дебелим зидовима и пушкарницама представљају праве тврдиње.

Македонска је кућа или приземљуша или двоспратна, а по грађи или плетара или зидана од ћерпича, ређе од камена. Поземљуше су или једноделне или дводелне. Најбедније су чифчиске куће, које су све под једним кровом. У једноделним кућама још понегде презимљује стока заједно са људма. Код двоспратних кућа је у доњем спрату одељење за стоку, а у горњем се станује, и он има негде и више одаја.

О најстаријем, првобитном облику куће у српско-хрватског народа има проф. Цвијић неколико разматрања, која ће помоћи, да се решавање овог питања упути правилним током. Једноделна (једноћеличпа) кућа

---

1) Шумадиски дрвени димњак не зове се цео — капић, као што је означено на стр. CVI и код плана на стр. CXVI, него само његова купаста дрвена капа. — Друго, јамачно је погрешно чувено или забележено, да се у западној Србији део куће изнад огњишта зове плочевље (с. CVII). Он се свуда зове прочевље или прочеље.

купастог облика (сибара, лубара, бусара итд.), које и сад има у неким планинским крајевима, несумњиво је понајближа томе првом облику. Она је дала назив и данашњем најважнијем делу кућном у већине Јужних Словена: «кући», т. ј. кухињи. И у крајевима, где је ње као куће нестало, ипак је успомена на њу и по облику и по грађи очувана у другим зградама, као што су нпр. црногорске кљетаре и фицурице, дробњачки и васојевички дубирог или савардак и др. (в. даље сл. 18, 20, 22, 25 и 28).

Кућне зграде или стаје. Исте оне две велике области разнога кућног типа знатно се разликују и по броју и врстама зграда око куће. — У северној области се даље разликује северо-западни предео (куће брвнаре) од источног са моравском кућом. Северо-западни се крај одликује највећим бројем зграда око куће: има их некад и по 20 (в. сл. 16 са 15 зграда). Моравска кућа има обично само 2—4 зграде, готово толико исто и херцеговачка[1]) и црногорска, а македонска врло ретко више од две.

Поједине од ових области имају своје карактеристичне зграде. «Тако су вајати и млекари карактеристичне зграде северо-западних крајева нашега народа, у неколико и гостинске куће или одвојци» (с. CXXVI. Сл. 17 и 18). А за северо-западну Србију још су специфичне зграде собрашице и гардачићи око цркава и манастира за народно весеље о саборима и преславама (сл. 19). — «За јужну, крпшу Херцеговину, нарочито за сву Црну Гору, осим Брда, карактеристично је велико гумно», које је врло лепо озидано и поплочано. «За сву Херцеговину, црногорска Брда и за југо-источне крајеве Босне специфичне су зграде клашице» са два спрата: доњи за стоку, горњи за сточну храну. «За црногорска Брда, херцеговачку Површ и Рудине и за новопазарске крајеве карактеристичне су купасте пастирске колибе, у којима се и стока држи, и зову се дубирози или савардаци . . .» (све на стр. CXXVIII. Сл. 20). — «Северо-источни делови Србије, с оне стране Мораве, имају карактеристичну зграду појату» (с. CXXVIII), која је сточарска зграда, али великом делу становништва служи и за становање. — Још вреди додати ову напомену за Србију: «пивнице су карактеристичне зграде виноградарских крајева» (с. CXXVI), нарочито Крајине и Жупе. У Жупи се њихове групе зову пољанама (сл. 21).

Врсте сточарства, станови, катуни, мандре. Три велика посла напомиње проф. Цвијић, који се имају извршити у вези с проучавањем ове стране народног живота: прво, пропратити мене, кроз које је пролазило балканско сточарство, јер се види, да су нпр. политичке промене биле за њ

---

1) Ипак ће их имати херцеговачка кућа уопште више. Тако у Билећским Рудинама има око 7, а у Шуми, Површи и Зупцима чак до 12 разних врста.

од великог значаја; друго, утврдити разне врсте и разне ступњеве сточарства на Балк. Полуострву; треће, даљим испитивањима тачно тачно картографски обележити сточарске области на полуострву. Ја имам да овим задацима додам још један, зацело не најлакши, а то је: питање, да ли су Словени донели или бар доцније сами развили своје сточарство или је оно чисто староседелачко — другим речма, колико има етничкога у сточарству Јужних Словена.

Као типске, номадске сточаре балканске ставља проф. Цвијић на прво место Цинцаре (Аромуне). Они су радовима Густава Вајганда већ опширно приказани научном свету. Проф. Цвијић је и сам походио њихове сточарске колибе у Бугарској и Србији и мандре на планини Каратašу испод Олимпа. Знатно је, да су цинцарске колибе врло сличне поменутим најстаријим врстама српске куће (купастим сибарама и др.). Интересантна је и напомена, да Цинцари — као и становници источне Србије и Бугарске — ретко одвајају од млека скоруп, него граде масло и качкаваљ, док Арбанаси и западни Срби граде сир, скоруп и кисело млеко, а не ваде масло.

Арбанашки сточари се и животом разликују од цинцарских, јер нису прави номади. Они «имају стална села, лети изджу са стоком у планине, које су у близини села, зими слазе у жупно јадранско или јегејско приморје или у котлине Старе Србије и Македоније» (с. CXXXIV). Ова далека кретања њихова имају и етнографског значаја по средишну област Балк. Полуострва, јер за њих нису ни највише планине непрелазне.

Српско племе Кучи у Црној Гори има сточарска кретања, слична арбанашким. Међутим херцеговачки Хумљаци иду само преко лета са стоком на травне херцеговачке и југо-источне босанске планине. У црногорским Брдима је развијено «катунско сточарење»: племе не иде никуд изван своје области. — У Македонији и у Старој Србији право, заједничко бачевање појединих села већ је ретко; превлађује сточарење појединих домаћина. У западној Србији је појединачно сточарење на становима сасвим превладало. А у источној Србији има осим појединачног сточарења и сточарског удруживања, бачија.

Имена насеља. У овом се одељку нарочито обраћа пажња испитивачима на проучавање географских имена и на њихов значај. Ради примера је проф. Цвијић прегледао имена села и заселака у Србији и поделио их у групе према њихову пореклу. Видимо, да има врло интересантних имена, као што је нпр. она група, која подсећа на старо, поромањено становништво (Корњет, Негришори, Латинац, Власи и др.) или на Кумане, Печењеге, Сасе, Мађаре, Грке итд. Даље групе, које подсећају на стару културу, на већа стара насеља, на рударство и др.

Миграције и порекло становништва. Истичући значај ове врсте проучавања како за антропогеографа тако и за етнографа, проф. Цвијић наглашава, да су она стога и узета за средиште целокупног проучавања насеља у српским земљама. На њих се обраћа највише пажње. Метода је тог испитивања непосредна и посредна. Непосредни је пут распитивање у народу и употреба писмених извора. Посредних начина има много. Заснивају се на карактеристичним особинама појединих делова балканског ста-

новништва: кад се становници једне области преселе у другу, они сачувају за још извесно време и те своје особине и по њима им се може одредити порекло. Те су особине или антропогеографске или етнографске и соматске или дијалектичке. Проф. Цвијић наглашава, да се «многе од антропогеографских особина дуже одрже него етнографске; и за то су оне од ових важнији знак за распознавање порекла становништва» (с. CLIX). Мислим, да ово тврђење треба изменити у толико, да се уопште спољашњи знаци, дакле материјална култура (а ту се нарочито не може оштро одвајати антропогеографско од етнографског), код досељеника најпре прилагоде новој средини, али карактер народни, облици друштвеног живота и иначе цела духовна култура одржавају се најдуже.

Правци великих народних кретања на Балк. Полуострву имају два главна и сасвим супротна обрта. Пре турске најездеј са ширењем српске и бугарске државе према југу ишло и народно кретање у правцу са с. на ј. (према Македонији и Арбанији). Напоредо са турском најездом и после ње народ се највише из српских а много и из бугарских и арбанашких земаља селио ка северу. С ослобођењем словенских држава и Грчке настају из неослобођених крајева нове струје—истина више појединачних—сеоба у слободне а слабо насељене земље.

Малих сеоба, сељакања, било је наравно увек, и проф. Цвијић разлаже њихове узроке, од којих су неки бивали стални кроза сва времена (природни, нарочито економски и климатски, на крвне освете и др.), а други су се мењали према политичким и културним приликама. Од првих је нарочито значајно силажење планинаца у ближе и даље равнице. Од других је вредно истаћи осим поменуте новије промене политичких граница и сударе мухамеданског и хришћанског становништва.

Већих етнографских поремећаја и стапања није за последњих векова било на Балк. Полуострву. Али су ипак промене ове врсте бивале непрекидне, нарочито на мањим гомилама народним и на додирним областима већих народа.

Од свих мањих народа балканских највише су губитака претрпели Цинцари, који се на југу појелињавај, у ана северу пословењавају. Турци су такође врло много изгубили, гинући по ратовима и дегенеришући се у новим седиштима на Балк. Полуострву. Арбанаси, насељени по Грчкој, великим су делом претопљени у Грке. — Друга врста етнографских поремећаја нарочито је знатна на граници српског и арбанашког народа, а затим и на граници српског и бугарског. Професор Цвијић наглашава физичку јачину у Арбанаса као узрок њиховом напредовању према Србима. Али је тешко веровати, да су Арбанаси физички јачи од Срба, нарочито од српских горштака у Колашину и око Метохије [1]). Пре ће главни узрок бити повлашћени по-

1) Срби, као и остали јужни Словени, састављени су телесно од словенске расе, која је једна од најжилавијих, и од оне исте илирске (односно илирско-трачанске) и романске мешавине, од које и Арбанаси.

ложај Арбанаса у Турској, и то баш мухамеданаца, који Србе поглавито и потискују. Врло покретљиви, увек добро оружани Арбанаси, са јаком племенском организацијом ударају на неоружане и незаштићене српске сељаке, који се — вековима потиштени и растурени у мање оазе — и иначе једва одржавају. Физичка јачина Срба и Бугара, каже и сам проф. Цвијић (с. CLXXVIII), била је — поред патријархалног живота и велике плодности њихових жена — узрок, што оба народа нису много изгубила. А треба се најзад сетити и тога, да су пре неколико векова Срби потискивали и посрбљавали те исте северне Арбанасе.

Најинтересантнији одељак говори о пореклу становништва појединих области, разликујући активне и пасивне земље. Али се проф. Цвијић ограничава овде само на српске области, за које се већ на основу досадашњих испитивања може одредити порекло становништва и правци или струје главних досељавања. Тако за Србију, која је добила највише досељеника, разликује проф. Цвијић врло згодно четири струје досељавања: херцеговачко—босанску, која је населила подринске и ваљевске крајеве, рашко—црногорску за Шумадију, моравску за средишну Србију и косовску за источну Србију.

Новопазарски санџак (с околним деловима Рашке) је у току времена променио своју улогу: раније густо насељен и матица Шумадије, сад је постао прелазна област за црногорске и херцеговачке досељенике. — Метохиска и косовска Стара Србија су од времена великих српских сеоба остале са врло мало старинаца, те је данашње српско становништво већином новије[1]). — Македонија и скопска Стара Србија су напротив од времена турског освојења па све до сад биле једине области, које су издавале словенско становништво а никако примале. Слободна Србија и Бугарска привлаче га и сад у врло знатном броју.

Црна Гора, Херцеговина и Босна имају врло много старинаца а досељеника само у понеким крајевима, и то у Црној Гори највише из оближњих племена и затим ускока, а у Босни с Херцеговином највише из Рашке и Црне Горе, затим из Боке и Далмације (католици). Иначе је у Босни с Херцеговином најглавније било унутрашње сељакање, а код мухамеданаца није ни тога било — они су били најсталнији (све до «окупације»). — Бока и Далмација имају много досељеника из Босне и Херцеговине, и то православних.

Из овог се прегледа јасно види, да су најактивније земље: Херцеговина, црногорска Брда, Македонија и северна Арбанија. Најпасивнија је Србија а у многоме и Далмација и Бугарска. Наизменично пасивне и активне биле су стара Рашка, права Црна Гора и Босна.

---

1) Као што је помињато, оно сад узмиче пред јаком најездом арбанашком, онако исто као и у западној Македонији. На једном примеру (за тетовску област) проф. Цвијић је опширно представио цео тај начин арбанашког ширења и српског узмицања.

* * *

Пошто смо овако разгледали расправу проф. Цвијића, остаје да се каже по истогод и о појединим радовима I и II књиге «Насеља». Али се на њима нећемо много задржавати, јер они сви својом главном садржином дају појединости за овај општи преглед у «Антропогеографским Проблемима». Само на неке особитости мислим највише обратити пажњу, којих има у појединим радовима било услед тога што је сама област многоструко интересантна било зато што је сам испитивач обратио на извесне појаве више пажње него други. — Прво је на реду опис Доњег Драгачева.

*

Доње Драгачево је северни, нижи део области Драгачева у југо-западној Србији. Не само положајем него и антропогеографски и етнографски спада потпуно у староВлашки круг југо-западних српских земаља. Села имају још заједница̂, т. ј. заједничких шума и утрина и то општинских, сеоских и џематских. У типовима сеоским још се јасно познаје старија подела на засеоке (географске целине) и новија на џемате (родбинске целине; в. напред карту Крстаца са Ђерахима). Сточарство, негда знатно развијено, сад је сасвим опало.

Међу географским именима има их знатан број несумњиво страног, по свој прилици илирско-романског порекла, као што су нпр. имена за села: Негришори, Дучаловићи, Пилатовићи итд. Исто тако је и међу породичним презименима врло много несрпских (Габори, Јотулићи, Езапи и т. д.). Од разноврсних старина знатне су хумке и стара «Грчка», «Циповска» и «Маџарска» Гробља, негде с огромним каменим плочама, већином без икаких знакова. Од 20 испитаних села само 12 имају стариначких породица, али и за осталих 8 села има поузданог предања, да нису сасвим нова, него да су била и пре̂ђе насељена. Само једну шестину од целокупног броја породица чине староници, а остало су све досељеници. Пореклом су ови досељеници из југо-западних српских крајева, и то више од половине из самог Старог Влаха. Главна је маса досељеника дошла крајем 18 и почетком 19 столећа.

Осим антропогеографских података има у овом раду и етнографских у засебном оделку Неколике етничке особине Драгачеваца. Ту се у општим цртама говори о народном карактеру, језику, ношњи, типу, родбинским везама и о слави (крсном имену).

Средње Полимље и Потарје—у новопазарском санџаку, део српског етнографског језгра, али до сад врло слабо или готово нимало проучаван. Ово је предео старе области Подгорја. Праве је карсне природе, с оштром климом, која је још оштрија, од кад су сатрвене негдашње велике шуме. Зато више не успева и не гаји се ни винова лоза, која је негда (још и у 16. и 17. веку) лепо напредовала.

На основу споменика да се доста поуздано утврдити распоред старих српских жупа у овом пределу. Значајно је, да су оне све биле распоређене по низинама око карсне висоравни. Према томе су на висоравни могли бити само катуни влашких сточара, који се нису рачунали у жупе. Стапањем српског и влашког живља развија се и у Срба сточарство и заснивају се стална насеља по планинама. Доцније Турци отимају питомију земљу и тиме појачавају ово померање. Сточарство је и данас главно занимање народно, свуда осим у плодној долини лимској: Сељаци се доста баве и разним занатима, и особито је вредно пажње, да има породица, у којима је од вајкада један исти занат прелазио с колена на колено.

Насеља су у свему задржала тип, који су имала и за време старе српске државе: мала, разбацана села од по 2—3 куће, ређе 3—10 «у чопору». Задруга нема великих, веће су обично од 20—30 чељади. Кућа и све зграде око ње граде

се од дрвета, само што је подзид већином од камена (сл. 22 и 23). Димњака на кућама нема него само баце. Многа несрпска географска имена (Лим, Тара, Каштељ и т. д.) спомен су ранијег становништва, а много је у овом крају и римских остатака. Међу данашњим становништвом, и православним и мухамеданским, врло је мало старинаца. Услед многобројних узрока народ је био непрестано у покрету и селио се на север и северо-исток, а на његово место су се досељавали планинци са ј.-з. (из Куча, Роваца, Дробњака, Гор. Колашина и Пиве). У новије време је покретљивост мања, али се непрестано досељавају босански мухамеданци. Има доказа, да је раније и племенски живот био много развијенији. И сад има три знатна српска (мухамеданска) племена у Доњем Колашину и Кричку: Кањићи, Мицани и Ђурђевићи.

Дробњак, племе у црногорским брдима, у северној Црној Гори. Јужни, нижи и жупнији део дробњачког земљишта чине Корита дробњачка а виши пространа висоравна Језера испод планине Дурмитора. Сам Дурмитор је највећим делом дробњачки. Земљиште је уопште богато погодбама за сточарство: пашњацима и водом (многобројним језерима). Јачем развитку земљорадње смета и оштри климат са дугом зимом. Зато је сточарство и данас главна привреда целог Дробњака. Тако имамо у овом раду леп опис и управо целу историју једног српског сточарског племена.

Од особите је вредности, што се јасно и поуздано износи постанак дробњачког племена, те је ово и врло користан прилог ка решавању спорног питања о начину, како постају племена. Видимо, да је још крајем 14 века у овом пределу било некиx становника под именом Дробњаци. Али услед турске навале њих готово сасвим нестаје. Средином 16 в. досељава се у Корито дробњачко пет јаких породица из Рудина а пореклом од Травника из Босне и затичу само четири староседелачке породице. Нешто доцније доселе се из околних планинских предела још 5 породица. Првих пет породица потчињавају своме утицају и староседеоце и ове доцније досељенике и свима намећу своју славу, Св. Ђурђа. И тим је ударен темељ племену. Језгро племена чине потомци од ових 10 досељених породица, а староседеоци имају због малог броја сасвим незнатну улогу. И доцнијих досељеника је врло мало. Кад су се Дробњаци у Кориту намножили, отму висоравна Језера од суседних Кричкова и Бањана.

Племенско је уређење било у потпуној снази све до 1863 године, а тада је племе потпало под Црну Гору. Од племенских установа имамо овде врло добро проучену једну врсту, која је била до сад слабо позната, а која чини основ опстанка племену. То су економске уредбе, а на првом месту облици заједничке својине: комунице. «Комунице су заједничке земље, горе, шуме, планине, млини једнога племена, једнога села или једне породице» (с. 396).

Због велике разноврсности дробњачког земљишта и села су на врло разноликим положајима а због тога им је и тип различит [1]). Кућа је у Дробњаку тројака: камена кула (права кула и кућа на ћелици; в. сл. 14, 15, 24), дрвена брвнара (сл. 25) и сиротињска поземљуша. Све су куће без димњака. Осталих зграда има 6—7 врста, готово све сточарских и врло ретко да је која близу куће. Најугледније су зграде стаје (сл. 26), колибе (сл. 25) и савардаци (в. сл. 20).

Разгледајући географска имена описивач наглашава, да је необично развијено давање тих имена и великом већином су природна и сасвим оправдана. Мало је које, да нема јасан српски корен.

О љубићским селима. Предео љубићких села је у југо-западној Србији, северно од западне Мораве а јужно од планине Рудника. Ова се област по својим антропогеографским и етнографским особинама у многоме слаже са Доњим Драгачевом, које му је готово у суседству. И порекло становништва је у обема областима

1) Писац разликује четири типа — шумадиски, црноречки, прелазни и власински — али се чини, да је први и четврти погрешно назвао. Према опису се види, да је пишчев шумадиски тип у ствари најближи старовлашком, а његов «власински» је само разређена врста шумадискога типа.

скоро исто. Старинаца је врло мало; главна је маса становништва од новијих досељеника (из 18. и 19. в.), који су већином из Старог Влаха и југо-западних планинских предела. Пада у очи велики број досељеника из околних ужичких и рудничких предела, даље већ приличан број породица из Босне. Писац с разлогом истиче турско-аустриско ратовање у годинама 1737—1739 као врло значајно за промену становништва у овом крају. То је доба несрећне сеобе патријарха Арсенија IV Јовановића, која је несумњиво захватила и љубићска села. Само је тешко веровати, да је тада овај предео остао баш потпуно пуст. Густе шуме су увек биле заклон извесном броју породица. Да у таким приликама ипак није сав народ бежао у туђину, лепо показује живо очувана успомена на један доцнији догађај, «Кочову Крајину» (1788—1791). Старци знају и сада, које су породице тада бежале у Срем, а које су се криле по збеговима у шумама и пећинама.

Код положаја села особито су згодно запажени практични, економски обзири. Од планинског венца Вујан-Котленик слазе ка моравској равници много бројне косе и плећата брда, и сеоске су куће свуда по средини њиховој. Тако су онда сваком селу у близини и његове њиве у равници и шуме и напашњаци у брду. — Заједничке утрине и шуме или су општинске или сеоске. Све их више нестаје а напоредо са тим и сточарства. — Сеоски је тип староблашки, али већ на прелазу ка шумадиском. «Крајеви» одговарају драгачевским засеоцима.

Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве у јужној Србији, обухвата групу села, која су између праве Пчиње (у Старој Србији) и вароши Врања. То је део старе жупе Врање. Земљиште је врлетно, испресецано дубоким речним долинама; само је доњи део, ближе Морави, блажих нагиба. Према овоме се управља и положај и тип ових села, и писац их по томе разликује на горња, разбијена (в. напред карту Барбарушинца) и доња, збијена. Али је интересантно, да су и горња села била раније збијена и да су се тек од пре 70—80 година почела поступно разбијати. Поједини сељаци су напуштали «село» и настањивали се на својим имањима, где су им сточарске «трле». Мале горњих села постале су све од издељених кућа по једне задруге, тако да су оне и сад родбинске целине. Задруге су иначе сад ређе и омање.

Пошто је овај крај био до скора под Турцима (до 1878 год.), писац се опширније бави и народним стањем за турске владе. С одласком Турака земља је сва постала приватна својина народна, а пређашње заједничке утрине и шуме остале су и даље заједницом појединих села. Нека су села и ту заједницу сасвим изделила.

Најстарије су куће биле оригиналне «куће на кривуљама» (од дрвене грађе), у којима су људи живели заједно са крупном стоком. Данашње су куће зидане. Око куће има подоста зграда, неких 11—12 врста. Сточарство је прилично ослабело. Некад је пак било и бачевања. Зна се, да су некад на оближњу планину Мотину долазили и цинцарски сточари, Црновунци. Од њих су остала имена и неким селима (Сурдул, Барбарушинце и др.).

Од старина су знатна Русалиска Гробља, која су јамачно у вези са народним обичајем Русалијама. За сад се зна за тај обичај само у јужној Македонији, али га је морало бити и у овим крајевима. У језику и успоменама данашњег становништва писац је нашао доказе, да је у овом крају раније живело становништво са правилнијим говором него што је дијалекат садашњих становника. Историски догађаји, нарочито турске најезде и ратови, збиља су све до средине 18 века утицали на расељавање овог краја [1]), и он је несумњиво био јако опустео [2]). Тек од 150 го-

---

1) Штета је, што се испитивач није сетио и нарочито нагласио, од коликог је пресудног значаја по његов крај морала бити српска сеоба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Историјом је утврђено, да је та сеоба захватила и цело горње Поморавље с околином.

2) Старијих насеља ипак није могло сасвим нестати, као што писац мисли (с. 150), јер ко би онда предао досељеницима она имена ранијих села и оне речи необичне за њихов говор? Осим тога видимо у Пчињском Поменику сва сеоска имена забележена са правилним наставком, што је знак, да су се онда (18 век?) још тако називала.

дина на овамо које сталожене прилике а које саме спахије привукле су масу досељеника, и то највише из праве Пчиње (Врањске и Кумановске), затим из околине Кратова, Криве Паланке, Гилана (ваљда Гњилана?) и Јабланице у Старој Србији. У новије време досељавање је готово сасвим престало, шта више становништво се услед намножености много одсељава даље на север. Ово иде у толико лакше, што се Пчињани, нарочито из горњих села, поред сточарства много баве и занатима (зидарским ужарским и терзиским), те иду у великом броју у печалбу.

Левач у средини Србије, северно од Западне Мораве а јужно од планине Јухора и Гледићких Планина. Једна су левачка села више у планини, док су друга захватила ниске косе планинске. Отуд има међу њима и знатних разлика у положају, типу, задружном стању и занимању становника. На жалост писац нам о свому томе врло мало казује а о развитку ових појава и о економским приликама баш ни мало [1]. Левач, та стара жупа, заслужује мало више обзира. — С друге стране описивач је врло лепо пропратио развитак куће у Левчу. Од најстаријих, худних «кривуља» до садашњих плетара видимо неколико прелазних облика, међу њима и брвнару.

О сеоским и другим именима има доста народних тумачења, али ретко да које заиста објашњава, него су све измишљене приче. И по томе а много и по облику и по значењу види се, да су та имена врло стара. — Говорећи о пореклу становништва писац каже, да у Левчу има породица, које важе као староседеоци, али су се у ствари и оне доселиле, само раније, те им се заборавило, одакле су старином. То уопште узето вреди готово за сваку област, али ваља имати на уму, да је ипак Левач јамачно сачувао много више врло старих породица него предели, које су захватиле оне сеобе под патријарсима или расељавање услед других узрока. У прилог томе говори и многа старина, што се код Левчана очувала у обичајима (нарочито славе са преславама), у грађењу старијих кућа и зграда итд. Истина је Кочина Крајина била баш за Левач кобна, али описивач и сам нарочито наглашава, да се од разбеглих Левчана «многи враћаху на згаришта својих кућа...» (с. 481). Није без вредности и то, што староседеоци обично заузимају средину села. Велику већину становништва чине сад наравно досељеници, који су највише с југа: из Топлице и Жупе, са Косова и из Црне Горе. Главно је досељавање било после Кочине Крајине (Крај 18 и почетак 19 в.).

Писац има и прилично својих додатака о народним обичајима и о пошњи. Опширније се бави и о старим градовима, црквинама и гробљима («Џидовска» или «Џиновска», «Латинска», «Римска» и «Маџарска» Гробља).

Васојевићи, племе у северо-источној Црној Гори, од кога је трећина још под Турцима. Опис овога чувеног племена одликује се обилатом и врло интересантном грађом, у толико више, што су описивачи унели у свој рад онолико исто етнографског колико и антропогеографског. А међу етнографском грађом има и врло много такве, која је од знатне етнолошке вредности, особито по социјалну етнологију. Да истакнемо неколико понајглавнијих података. Народно предање о постанку племена Васојевића није истина опширно, али се бар по свему чини, да има у себи много поузданог. Цело племе одаје и сад особиту пошту своме праоцу Васу, пореклом Херцеговцу, од чијих се потомака оно једино и намножило и разгранало; никог од иноплеменика Васојевићи не примају у своје племе и шта више у свом племенском поносу презиру сваког, који није Васојевић. Још до пре недавног времена беху прави сточари са бурном четничком историјом, у којој су показали велику животну снагу и надмоћност над суседним племенима. Њихови обичаји, особито они о женидби, имају или су бар до скора имали многу и многу старину из врло давних времена. Тако: оно уговарање и погађање око невесте; обичај, да невеста и после просидбе остаје у својој породици и по 5 година; «војвода», «барјак-

---

1) Ови су недостаци најбољи ослонац за моју напред исказану напомену, да овакве радове треба Цвијићеви ученици да допуњавају. Грађа, која се објављује, треба заиста да буде што потпунија. Треба што пре спасавати од заборава оно што се још може спасти.

тар», «пустосватице» на свадби; у невестину дому «између сватова поседа још онолико сељака из тога села, колико је сватова» (с. 556); многобројна даривања; «мајчина пара»; окретање невесте око огњишта у новом дому; невестино родовање — и много, много других лепих прехришћанских установа, све чисте црте типског патријархалног друштва. А особито јасно сећају на старе словенске земљораднике обичаји о Божићу и крстопоше. Врло је значајан и један податак, који нас поуздано утврђује у томе, да је слава вредела као установа целог племена: Васојевићи договорно одређују једном своме делу, да слави Св. Саву место Св. Арханђела, а доцније опет договорно реше, да тај део поново узме племенског свеца, Св. Арханђела.

Сточарство је и данас много претежније од земљорадње. Оно је у овом раду (исто као и у оном о Дробњацима) одлично описано и од особите је вредности, што у опису имамо читав речник веома лепих народних назива за све предмете и послове око сточарства.

Из своје колевке, Лијеве Ријеке, Васојевићи су се раширили далеко на североисток преко западних Комова и преко Лима до саме Мокре Планине. Свуда живе у разбијеним селима по странама речних долина (никад на брду). У грађи сеоских кућа и осталих зграда преплађује дрво, али је честа и употреба камена (сл. 27 и 28). Око села су увек комуни, т. ј. заједничке шуме, а даље је сеоска планина, опет заједничка. Жалити је, што у овом иначе тако ваљаном раду немамо онако опширно проучених комуница као у раду о Дробњацима. И о целом унутрашњем развитку племена описивачи говоре уопште мало, а могли су нам дати још много изврсне грађе [1]).

Вишеградски Стари Влах је у југо-источној Босни, између Дрине и србијанске границе. То је најзападнији део великог планинског предела, Старог Влаха. И становници му се у свему разликују од суседних Бошњака а чине једну етничку целину с осталим Старовлашанима, нарочито с онима из ужичког округа у Србији. И појам о селу и типови сеоски и кућа са зградама у свему су старовлашки.

Сељаци су већином кмети на беговским имањима. Ипак имају поједина села заједничких шума на планини, где су им станови. Овде се по становима готово више држи стока зими него ли лети. Негде по две—три куће имају један заједнички стан. Земљорадња је сад претежнија од сточарства.

Међу селима има их и врло старих са поуздано стариначким породицама. Једно је од таких историско место Добрун са развалинама негда знатног града Али је већина данашњих села постала од нових досељеника на селиштима и развалинама старијих насеља. И многе преисториске «громиле» и гробља са стећцима знатни су остаци раније становништва.

Досељеници су сви из 18 и 19 столећа и готово сви из јужнијих крајева: из Доњег Полимља, Старог Влаха, Херцеговине и Црне Горе.

Билећске Рудине су у југо-источној Херцеговини до црногорске границе. Ово је многоструко интересантна област, коју је њен описивач врло исцрпно и ваљано проучио. Он је утврдио, да Дукљанинова жупа Rudina постоји и сад у овој области. Лепо је истакао утицај карсног земљишта и затим Северног Ветра и хидрографских прилика на положаје и типове насеља. Јасно је утврдио појам села

1) Тако, на првом месту за економски развитак (облици својине); даље појам о јединици насеља (појам о «селу») и њено даље развијање и типови у вези са родбинским појмовима, са задругом, браством итд.; затим врло важан однос Васојевића према оном становништву, које су они у своме ширењу обухватили у обим своје племенске области, као и према досељеницима, Ускоцима и др. Видимо нпр., да се становници у селу Слатини разликују «од осталих Васојевића, како по говору тако и по државу» (с. 589). Откуда то? Па онда се каже, да у целим Васојевићима једино село Трешњево има поделу на *мале*, али се то не објашњава. Помињу се међу Васојевићима и неки презрени «Срблаци», али се не каже ништа више о њима.

као географске целине и утицај природних погодаба и читлучког система на груписаност или растуреност сеоских кућа (односно «чопора̄»; в. карту Мируша̄).

Од особите је вредности цео одељак о економским приликама. Видимо, да су овде сачувани многи и разни облици заједничке својине у земљишту. Све земљиште у «опћинском удуту», што није агинско или приватно, спада у заједнице. Заједничке испаше заједно са шумом зову се мера. Она одговара општинским заједницама у Србији. Писац налази доказа, да су многе мере биле у почетку заједнице појединих братства. — Много су знатнији и веома ретки и необични облици заједничке «прадне земље» (оранице). То су или цела имања или појединe њиве (нарочито по брдима), које остају као заједница једне задруге, и пошто се она у свему другом поделила. Чак има и таких примера, да се таким заједницама не користе сви чланови негдашње задруге него појединци — кад је коме потребно. Мислим, да је правилно што писац овакe заједнице тумачи једино етничким особинама народним.

Из опширног пишчева разлагања о кући и о њену развитку јасно се познаје разлика и подвојеност између народних типова кућних (колибе, сламнице и полаче) и великашких чардака (односно ћелица̄) и кула, које су до скора имали само мухамеданци а јамачно су биле још станови старе српске властеле. Народне су куће једноделне и по развитку стоје у тесној вези једна са другом. Међутим великашке куће не представљају ни по чему продужење у развитку народне куће, оне су нешто сасвим страно, пореклом изван ове области. — Око куће је већином повеће имање, «зграда». Близу куће, које на кућном дворишту, које на «згради» има 7 врста разних, највише сточарских зграда.

«Рудине су на првом мјесту сточарска област». Мере-постале заједнице већ су повољна погодба за сточарство, али опе не би биле довољне, да Рудињани немају својих «планина» око Волујака и Маглића. Ове су «планине» заједнице или општинске или сеоске или породичне, и то или од старина или су доцније заједнички купљене у ага и бегова. Климатским приликама писких Рудина објашњава испитивач редовна и знатно удаљена сточарска кретања рудињанска.

Најстарије (халштатско?) становништво ове области оставило је своје трагове у купастим хрпама од камења, «гомилама», а из доцнијег времена су можда «Грчка Гробља» и већ из средњег су века камене «гробнице», многе са српским натписима. Има и много старих селишта и успомена на врло старе породице. И међу данашњим становницима има 15 стариначких и врло разгранатих породица. Испитивач с правом напомиње, да би се и од ових породица развиле онако јаке сродничке (племенске) целине као у Црној Гори, да није било јаког турског утицаја, појачаног нарочито тиме, што је кроз Билећке Рудине ишао један од најзнатнијих трговачких путева, који је олакшавао и приступ Турцима и расељавање становништву. Досељеници су пореклом највише из данашње Црне Горе, мање из Херцеговине и Боке. Према томе имамо овде изузетан правац досељавања: и — з.

Млава у источној Србији, с обе средњег тока реке Млаве, пространа, брежуљкаста равница. Сва су села правог збијеног типа (в. напред карту Ждрела) осим два разбијена села, чији су се становници из негдашњих збије них села тек за последњих 50 година растурили по својим имањима. Сеоске се ма̄ле свуда зову према породицама. Куће су увек окренуте лицем улици, а нису од ње ни много далеко. У пространом дворишту око куће има 13 разних зграда.

Писац држи, да је најстарија кућа у Млави била колиба од дубова дрвећа или прућа, покривена липовом кором. Али нам ништа ближе о њој не казује. Он мисли, да је та кућа средином 18 века замењена «дурунгаром», т. ј. брвнаром, која је и данас у Млави најраспрострањенија. Али је тешко у то веровати а писац нема никаквих доказа [1]). Ређи типови кућни, од клинова и од коленика, у вези су са до-

1) Тешко је веровати, јер би се онда морало узети, да је народ у Млави за толико прошлих векова живео све у колибама. У ствари су колибе и брвнаре јамачно од вајкада постојале једне поред других у нашем народу. Ја не сумњам ни мало у то, да је брвнара врло стара српска — па можда још и заједничка словенска — кућа. Она је још и данас готово свуда у нас распрострањена.

сељеницима из јужне Угарске. Најновије су куће чатмаре и на «бондрок» (од ћерпича).

Сточарство је врло јако. Стока се и лети и зими држи на салашима (појатама). Још се чува и лепи обичај бачијања по планинама или на имањима.

Млава је пуна старинских, особито римских остатака (гробаља, тврђава, рударских окана, «чаршија» и путова), а знатан је број и српских из средњега века. Има много старих селишта, али данашња насеља немају старинаца. Испитивач је нашао само 32 породице старијих досељеника, које мећe у крај 17 и почетак 18 столећа. Доцније досељавање је било врло знатно и то највише из суседних области источне Србије, мање из остале Србије, а доста из Старе Србије (особито с Косова) и из Аустро-Угарске, већином из Ердеља. Из источне Србије и из Ердеља подолазило је врло много Влаха и повлашених Срба. Испитивач описује неке разлике између њих и млавских Срба и помиње једну, коју сматрам за врло карактеристичну. То је, да се у Срба увек чувају родбинске везе, док се у Влаха на њих мало пази.

Околина Београда, на северу Србије, у куту између Дунава и Саве. Ниједан српски крај нема на оволиком, сразмерно малом, простору тако разнолико српско становништво и нигде се нису сусреле толике антропогеографске и етнографске разлике и бурна прошлост области, као што је то случај са београдском околином. И зато је било сасвим оправдано издвојити београдску околину као засебну област у антропогеографском смислу [1]). За насеља овога краја имамо из неколико последњих, најтамнијих столећа српске историје и највише података у књижевности. Писац се је и њима обилато послужио и тиме расветлио прошлост неких села много поузданије него што је то могло народно предање. Погрешка је само—и ако мала — што су нека села остала непотпуно испитана. Уз овај рад иде и карта београдске околине, најбоља од свих антропогеографских карата из оба атласа.

Судбина насеља била је овде увек везана за судбину самог Београда. Са његовим напредовањем или опадањем и насеља су ницала или пропадала. Отуда и многобројни остаци њихови. Али се због тога и не може очекивати, да ће у данашњим селима имати врло старих породица. Описивач узима, да свих 95 најстаријих породица (непознатог порекла) неће бити овде старије од 17 и 18 века (да ли баш све?). Оне су, вели, јамачно све из Шумадије и јужних и југо-западних српских крајева. После је тек у почетку 19 века досељена већа маса новог становништва из источне и југо-источне Србије, из Старе Србије и Македоније. Најзад је у току 19 столећа подолазило врло много досељеника из свих српских земаља, а највише из северних (у јужној Аустро-Угарској). И тако сад има три групе села: једна са правим шумадиским саставом становништва, друга са врло мешовитим становништвом и трећа, најближа Београду, са Србима из источне Србије и јужних српских земаља.

Овако разнолики досељеници а још и приличне разлике у земљишту (права Шумадија, Посавина и Подунавље) узрок су великој антропогеографској разноликости. Док су једна села збијена по речним чеденкама, друга су растурена по шумадиским и посавским косама и брдима а трећа имају све врсте ових положаја. Једна се од тих села деле на мале или имају шорове (в. карту Ритопека), друга на сродничке крајеве или џемате са пространим имањима око куће (в. напред карту краја Спасовине у Лисовићу) итд. Кућа има и моравских и шумадиских и «пречанских» (т. ј. српских из Аустро-Угарске) или још и таких, на којима се спајају особине од сва три типа. И о разликама у језику и ношњи изнео је испитивач неколико карактеристичних цртица. Уопште изједначивање иде само у мешовитим селима доста брзо; чистија села се држе још подвојено и чувају своје особине.

Шума, Површ и Зупци, три суседне области у јужној Херцеговини, на далматинској граници. То су кршевити, голетни, водом врло оскудни предели. Најисточнија и Црној Гори најближа област, Зупци, разликује се готово у свему од

---

1) Могло би се само замерити, што су унета и нека даља, чисто шумадиска села, којима заиста није овде место.

других двеју и у многоме јако подсећа на праву Црну Гору, а већ и становништво је великим делом по пореклу из Црне Горе.

Села су збијена по равницама или на брдским странама, где оне прелазе у равницу. На кршевима су, јер се штеди ораћа земља. Нека се села деле на махале. Зубачка се села одликују раселицама, које су постале од народних збегова из времена Вукаловића Устанка (1857—1865 год.). Има породица, које станују подједнако и у селу и у раселици. Села су врло мала, средња од по 10—11 кућа. Земља је поглавито у рукама ага и бегова. Сточарство се још држи, јер има много заједничких паша и шума — мере, која је овде само сеоска а не општинска заједница (као у Рудинама). Раније су се могли делови мере и присвајати (у Шуми је већином и постала приватном својином), а сад се морају куповати од владе.

Описивач је лепо обрадио одељке о кући и о зградама, додавши им и јасне планове. Куће су зидане од камена а разликују се на поземљуше (сл. 29) и двоспратне (сл. 30). У једноделним поземљушама и сад понегде живе људи заједно са стоком. Описивач се опширније забавио и унутрашњошћу куће и «покућем». — Око куће има овај крај па 12 разних зграда, од којих су најглавније сточарске (сл. 31).

Као у Билећским Рудинама има и овуда «гомила» од камења (преко 300) и «Грчких Гробаља». Селишта има повише у Површи, у Зупцима ниједно. За прошлост ових предела знатно је, што је кроз њих водио стари Дубровачки Пут. — Села су све три области врло стара. И «старјеника», старих браставa, има сразмерно много, нарочито у Шуми (40%). Само је чудно, да та стара браства нису јако разграната, као што су она од ранијих досељеника. Највећи је број досељеника из Црне Горе, нарочито у Зупцима (готово све избегли од крвне освете), затим из ближих крајева требињских, билећких и далматинских. Према томе је раније и овде главно кретање становништва ишло у правцу и.-з.

Има и један одељак о главнијим етничким особинама ових јужних Херцеговаца. Они имају много трговачког духа, који писац приписује утицају блиског приморја, нарочито Дубровника. У језику се осећа утицај црногорски, највише у Зупцима. И ако нема праве племенске организације, ипак се становници сваке појединe од ове три области осећају увек као целина. Знатно је даље да и католици држе крсна имена и да се у овим пределима највише слави Ђурђев-дан ($^2/_5$ свих браставa), затим Јовањ-дан, Шћепан-дан и Петков-дан, а много мање Никољ-дан и други. — Немила је и кобна последица «окупације» расељавање становништва. Већ се трећина мухамеданаца иселила у Турску, а из 2500 православних кућа требињског котара отишло је већ 3000 најбољих снага у Америку.

Јов. Ердељановић.

Мотиви у предању о смрти краља Вукашина.

од Јов. Н. Томића.

I.

Претресајући питање о историјским траговима у српским народним песмама општенародног карактера, а нарочито о песмама о Краљевићу Марку, у једном свом раду нарочито сам нагласио како у њима није главно личност него мотив, и да због тога одабирање и груписање чињеница у њима није извршено према личности већ према мотиву, који им служи за основ[1]).

Али то што у предању вреди за однос личности према мотиву, вреди и за све остале чињенице, тако да ако се и код њих буду тражили ближи однос и узрочна веза, видеће се како и према њима мотив заузима исти положај. Он је основ, на коме се развијало народно предање; на њ је, као на готов основ, накалемљен по који историјски догађај или надовезан рад по које историјске личности, стога и догађаји и личности и све друге историјске чињенице јесу касније примесе, које су због сличности с појединим елементима у раније постојалом народном предању, потисле оне с погодног мотива и замениле их, али су при том и саме претрпеле измена пре него су добиле свој дефинитивни облик, сачуван у данас познатом нам предању.

И то се види не само у песмама општенародног карактера него чак и у разноврсним облицима локалнога предања с привидно историјским обележјем, где се на први поглед чини као да је сачувано највише трагова о историјским догађајима и личностима. И тамо мотив је основ, те се због тога о историјском догађају и његову утицају на машту код народа, о сачуваним траговима историјским и њихову односу према догађају, као и о изменама извршеним у току дуга времена, може доносити тачан суд тек кад се упозна карактер мотива. Јер, пошто он служи за основ предању, које се јавља у форми уметничког производа, он је тај чинилац што утиче на разраду историјског догађаја, на одабирање и груписање чињеница, на

1) Ко је Здемо Брђанић. Прилог испитивању историјских трагова у народним песмама. Београд 1901, стр. 6.

карактер извршених измена и на замену сличних елемената ранијега времена са каснијима. Мотив нарочито утиче много на одступање у предању изнесеног догађаја од правог историјског и његово друкчије представљање; њему се има највише приписати што се у предању о каквом историјском догађају поједине чињенице групишу тако да њихов скуп у историјском погледу даје анахронизме и најчудноватије парадоксе; од њега зависи карактер уметничке разраде предања и трајање овога; због њега су се поједине чињенице много дуже одржале од правих историјских података и потисле их пред собом.

Познато је како је народно предање врло гибак елеменат, који се лако мења и дотерује према мотиву. И баш зато што је он такав, треба бити врло пажљив при испитивању историјских трагова у њему и никад не натезати са довођењем у везу привидно сличних слика у предању са онима о догађајима познатим из Историје. Због тога у испитивањима те врсте треба свагда поћи од изналажења основног мотива, с којим долазе у везу други и стапају се, јер се тек на такве надовезују историјски елементи, и поступно дотерују према мотиву.

Ово правило о мотиву јесте једно од основних у проучавању народног предања, и за њ имамо доста потврде у српским песмама општенародног карактера, и у приповеткама с историјским догађајем, и то како у онима општенародног карактера тако и у другима локалним. Али ретко је који пример тако убедљив, колико је то предање о смрти краља Вукашина.

II.

Народно предање о смрти краља Вукашина Мрњавчевића имамо очувано у двојаком виду: у народним песмама јуначким[1]) и у некаквом давнашњем локалном предању, које је послужило за извор Мавру Орбину при опису маричке погибије у делу Il regno degli Slavi[2]), откуда је на једној страни дошло у млађе летописе српске типа Троношчева[3]), а на другој дало грађе за бугарштицу «Кад је Никола Томановић невјерно убио краља будимскога»[4]).

Најглавнији представник прве групе предања, песма «Марко Краљевић познаје очину сабљу», смрт Вукашинову везује за историјски догађај.

---

1) Караџић, Пјесме, књ. II (држ. издање) бр. 56, 57.

2) *Il Regno degli Slavi* hoggi corrottamente detti Schiavoni historia di *Don Mavro Orbini.* (In Pezaro. 1601, стр. 276, 277.

3) Гласник Срп. Уч. Друштва, књ. V, стр. 76, књ. XXXV, стр. 47.

4) В. Богишић, Народне пјесме из старијих највише приморских записа. (II одељ. Гласн. Срп. Уч. Друштва, књ. X), бр. 35.

У њој се пева како је некаква Туркиња девојка рано уранила, да на Марици бели платно. Кад је била на Марици «до сунца јој бистра вода била— од сунца се вода замутила, — ударила мутна и крвава, — па проноси коње и калпаке, — испред подне рањене јунаке». У то вода нанесе једног рањеника, који девојку стане сестримити да га спасе. Девојка се ражали на га извуче из воде на обалу. Тада је рањеник упита има ли кога на двору, па кад дозна да има брата, замоли да га пренесу на двор, обећавајући да ће их лепо даривати, и њу и брата јој Мустаф-агу. Девојка га послуша, оде двору, тамо нађе брата, исприча му шта се десило на Марици и замоли га да не убија рањеника него да га донесе у двор. И Мустаф-ага оде. Али кад је видео рањена јунака, на коме је било чудно одело и о бедри скупоцена сабља окована, «узе гледат' сабљу оковану,—ману њоме одс'јече му главу,— скиде с њега дивно одијело, — па он оде двору бијеломе», где га дочека сестра, која кад види шта јој је брат учинио, прокуне га да му та иста сабља одсече главу. Не много потом султан окупи војску. На војску дође и султанов клетвеник Марко Краљевић. Тамо дође и Мустаф-ага и собом донесе сабљу, којој се свак дивио, али је нико није могао извадити. Најзад сабља дође до руку Марку, која му се сама извади, чим ју је узео, Марко на њу баци поглед, опази на њој «три слова ришћанска: — једно слово Новака ковача,—друго слово Вукашина краља,—треће слово Краљевића Марка», у њој упозна оружје свога оца краља Вукашина, па зачуђен упита Турчина откуда му, а кад му овај на то каже све како је било, ражљути се те потегне сабљом и одсече му главу.

У овој песми опажа се нека слаба веза смрти Вукашинове са маричком погибијом. Мутан траг томе налази се у почетку песме, тамо где се о реци Марици вели како је била бистра до изласка сунчева, али «Од сунца се вода замутила—ударила мутна и крвава—на проноси коње и калпаке— испред подне рањене јунаке». Овим стиховима песма о Вукашиновој смрти, као епизода, везана је за главни догађај, за маричку погибију, и с њом стоји у оном истом односу, у каквом су песме «Смрт мајке Југовића» и «Косовка девојка» према косовском догађају. Сличан однос између Вукашинове смрти и маричке погибије види се и у предању сачуваном у Орбинову делу, као и у оним другима, чији су се писци користили Орбиновим делом, с том разликом само што је Орбин предању дао карактер историјског факта, па га је надовезао на опис маричке погибије, изведен према Лаонику и Левенклавију [1]). И у овој разради предање се јавља као епизода

1) Орбини на 276 стр. свог дела говорећи о том догађају вели: «Come vuole Gioanni Leunclavio» (в. Левенклавијево дело *Annales sultanorum othmanidarum a Turcis sua lingua scripti* под год. 1365 и 37 тачку из *Jo. Leunclavii Pandectes Historiae Turcicae, liber singularis ad illustrandos annales*).

према крупном догађају историјском, јер пошто је изнео ток догађаја пре маричке битке, акцију Мрњавчевића против кнеза Лазара Хребељановића и жупана Николе Алтомановића, њихово ратовање, упад Турака у земље Мрњавчевића, поход ових у Тракију, њихов повратак отуд, изненадни напад Турака на српску војску и пропаст њену код Марице, Орбини не казујући извор даљем причању, надовезује како је Вукашин са браћом и многим властелинима избегао из окршаја и допро до Марице, скочио у воду и спасао се сам са једним слугом, али кад се уморан хтео напити воде на једном извору и сагнуо, укаже му се ланац на врату, што кад слуга спази, пограби се на драгоценост те потегне и убије свог господара[1]).

Несумњиво је да овде имамо посла с једним истим предањем, које је различно разрађено због различног карактера књижевног производа у коме се јавља. У песми као и у причи Орбиновој основ фабули јесте један исти, само је ова у Орбинову делу претрпела мање измена, јер је у њ пренесена непосредно из једног старијег такођер књижевног извора. Али заједнички извор обеју разрада није у историјском догађају, у маричкој погибији. Ту је сећање на овај догађај каснији накалемак. Причање о догађају дошло је на већ готов мотив, који је постојао много пре него је постало причање о Вукашиновој смрти у својој првобитној форми, па и пре него се десила маричка погибија. И ја мислим да је све што имамо сачуванога у овоме предању, све сем констатовања смрти краља Вукашина у вези с историјским догађајем, с маричком погибијом, примеса каснијега постанка. Сви поједини елементи тога предања дошли су на погодан мотив, пошто су из ранпіе приповетке потисли себи сличне елементе. На основу тога ја даље мислим да је погрешно у овом предању тражити право сећање на историјске догађаје. Изузевши личности краља Вукашина тамо немамо ничега историјског. А још мање се историјског може тражити у разради предања у Троношчеву летопису. У место историјског догађаја основ том предању треба тражити у мотиву. Зашто и како, ја то мислим да покажем у овом чланку и да изнесем ресултате свог испитивања.

На први поглед ово предање о смрти краља Вукашина указује се да је у вези с једним од најсудбоноснијих догађаја у прошлости српскога народа, и

1) «...Ré Vucascino et Ugglescia... segnitati da' Turchi, pervenuti che furono al fiume Hebro, hora Mariza, per non venire in mano de' inimici, si buttarono in quello insieme cò cavalli. La qual cosa fecero ancora molti altri nobili personaggi, dé quali la maggior parte s' annegò nel detto fiume insieme con Uggliescia et Goico suo fratello, il quale haveva il governo de gli esserciti. Il Rè Vucascino havendo passato il fiume, e trovandosi molto assentato, cosi assentato à cavallo, come si trovava, si pose bere à un fonte. Là dove Nicolo Harsoevich suo paggio vedendo una collana, che gli pendeva dal collo, l'ammazzò appressò la villa Carmanli, dove li Rassiani con li Turchi fecero la giornata, vicino al Castello di Ciarnoman in Tracia» (Orbin M., *Op. cit.* 277).

чудновато изгледа да је тако слабо, тако незнатно. Изгледа чудновато да један тако значајан догађај, као што је маричка погибија, не остави јачега трага у народном сећању, него што су ова два наведена. Али у колико на први поглед изгледа чудан тај појав, он је, у ствари, само потврда једног од принципа за постајање и одржавање народног предања, по коме значајни историјски догађаји не остављају јачег трага у народном сећању, ако уједно нису погодан мотив за обраду; као што, противно томе, има ситних, једва запажених догађаја, који су у народном сећању оставили јаког трага само стога што су били згодан предмет за обраду. Маричка битка, на супрот косовском догађају, долази у ону прву категорију догађаја, јер је била без великих припрема, била је кратког развоја, брзо се решила, догодила се на туђем а не на српском земљишту, и после себе имала је дуг низ значајних догађаја, на српском земљишту, у средини српскога народа, који су јој смањили ефекат и народној машти дали су много погоднији предмет за обраду. Са тих својих особина, и ако је то крупан историјски догађај, он је ипак оставио слабог трага у народном сећању. А кад је такав случај са тим догађајем, није чудо што ни Вукашинова смрт није могла оставити јачег трага.

Али то није једини узрок слабој обради предања о Вукашиновој смрти. Има још један, и то много значајнији. То је мотив, на који је надовезана приповетка о маричкој погибији и Вукашиновој смрти, и који је таквог карактера да није допустио јачу разраду. Тај ју је мотив везао за једно раније локално предање, а потом тако изведено довео у везу с другим једним мотивом, који се јавља као ресултат хришћанског осећања и суђења о Турцима у XV и XVI столећу, и напослетку све то скупа утицало је на разраду народног предања о Вукашиновој смрти у облику који нам је познат из народне песме и Орбинијева дела.

Ну није штуро само народно предање о овом догађају. Штури су и писмени извори историјски. Тако Дубровачки Анали просто региструју вест о српској погибији и смрти краља Вукашина и деспота Угљеше[1]); српски краћи родослови такођер само га констатују[2]); па ни једини нешто опсежнији и постанком догађају близак податак, познати запис монаха Исаије о маричкој погибији, једва се нешто одвојио од њих у томе што поред кон-

1) «Fu morto Despot Ugliescia et suo fratello Vukascin, alla fiumara Mariza, in Romania in loco Manea (?), adi 26 novembre (recte settembre) in giorno de venerdi, facendo battaglia con li Turchi» (*Monumenta spect. histor. Slav. merid.*, vol. XIV, 42).

2) «Краль Вльѣкашинь и деспоть Оуглѥша оубьѥни быше вь Македонии оть Тоурькь на Марицѣ рѣцѣ ꙗко и тѣлесемь ихь необрѣтено быти сепьтемьбриꙗ .кз.» или просто «Вь лѣто 6880—1371 погыбоше Мрьнꙗвчиѣ» и др. (Гласник Срп. Уч. Друштва, LIII, 65 и 66). — В. и у Цетињском летопису у *Archiv f. slav. Phil.* II, 85.

статовања догађаја има и нешто објашњења[1]), Али нигде тамо нема никаквог ближег наговештаја где је и како погинуо краљ Вукашин, дали у самом окршају од непријатељског оружја или се удавио у Марици, као и толики му војници. То је потпуно обавијено тамом.

У вези с овим појавом мршавости података о маричкој погибији и Вукашиновој смрти у старијим и догађају постанком блиским изворима имамо други један појав, који је од интереса за упознавање и оцену народног предања. На супрот простом констатовању догађаја у тим историјским изворима, у списима каснијег постанка имамо и нешто коментара, који постепно бива у толико опсежнији, у колико је већи размак између догађаја и доба када је посепно који од ових списа[2]). А тај је појав разумљив. Док је догађај био у јачој успомени, коментар му је био непотребан. О догађају се у главном знало како се догодио, знало се и шта му је узрок, тако да кад се тумачио, тумачење се сводило на објашњење оне загонетке и страховите погибие, у којој је нестало Мрњавчевића. Али касније, кад се догађај под утиском свежих и јаких удара стао губити из успомене, показала се потреба коментара. Само кад су се каснији писци лаћали да догађају објасне узрок и да га доведу у везу с доцнијим догађајима, они на њ нису гледали друкчије до као на велики пораз хришћански, после кога су Турцима у Јевропи врата била отворена. Будући под утицајем тадашњег општег суда хришћанског о Турцима, непријатељима хришћанства, и не знајући како да протумаче онако загонетан пораз једне велике хришћанске војске од таке непријатеља, они су прибегли најобичнијем мотиву за разјашњење свих неуспеха хришћанских према Турцима, прибегли су казни божјој[3]). Српски као и туђински писци, мислећи непрестано о опасности од Турака, страхујући од све већег јачања ових, и будући под непрестаним утицајем идеја које је собом носило оно доба, и онај страховити пораз, и ону безбрижност у српском околу, и онај дубоки сан српске војске, и ону неопрезност од блиског, и ако знатно слабијег непријатеља, нису могли протумачити друкчије до казном божјом. Отуда и први коментар што га

1) Ст. Новаковић, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога, II изд. Београд 1889, стр. 378.

2) В. у Мусакијевој хроници (Ch. Hopf, *Chroniques greco-romanes*, 322), код Орбинија (*Loco cit.*), у Лукарића (*Copioso ristretto de gli Annali di Rausa*, Venezia 1605, стр. 63), у Сансовина (*Historia universale de Turchi*, Venezia, 1654, fol. 186), у Троношцу (Гласник V, стр. 75) и т. д.

3) Мусаки у својој хроници о овом догађају вели: «questa fù la prima vittoria che Dio per li *nostri peccati* concesse all' infideli su le parte di Grecia» (*Op. cit.* 322), што понавља Теодор Спандуџин у свом спису *Origine de principi turchi* речима: «Questa fù la vittoria, la quela Iddio per le *nostre sceleratezze* concesse à gl'infedeli» (Sansovino, *Op. cit.*, fol. 186). — О другим догађајима в. *Seconde Annotationi della prima et seconda parte dell' Istorie de Iovio dell' Infortunio* (Venezia, 1555) стр. 96 и 97; чешког штампара издавача Турске Хронике Михаила Константиновића из Острвице у поговору (Гласник XVIII, стр. 187) и т. д.

имамо о маричкој битки и Вукашиновој смрти, као историјском догађају, за основ има овај мотив о казни божјој, који је у почетку такав, прост, али се у току дугог времена мења и дотерује[1]).

По општем мишљењу у хришћанском свету XV—XVII столећа за Хришћане Турци су били казна божја ради почињених греховa. Што год су хришћани претрпели од Турака, то је било само испаштање за раније грехове а према казни божјој. Па и пропаст српска на Марици ноћу између 25 и 26 септембра 1371 године, по мишљењу ондашњем, није била ништа друго до последица казне божје. Срби су тамо настрадали због својих грехова. Али да би казна божја била што тежа, мотив је разрађен тако да је страховита погибија представљена последицом не једног него више грехова. Пошто се пак предање развијало и примајући у се све новије и новије примесе мењало, то се није застало на простом констатовању узрока маричке погибије у виду казне божје, него се и овај мотив разрађивао тако да је погибија представљена последицом српског безумља и пијанства српске војске[2]). И то тумачење, као згодно, примљено је како од хришћана тако и од Турака[3]); од стране првих стога што је тим појачана тежина казне божје, од стране других пак што су они у овоме нашли очитовано једно од правила из корана, правило које је народу свеже крви много помогло у почетку да брзо рашири своју власт[4]).

1) Још монах Исаија у запису о маричкој погибији вели, да је књигу и на њој запис писао «Ѥгда огнѣви Богь христиꙗны западьныихь страњ, и подвиже деспоть Оуглѥша вьсе срьбьскыѥ и грьчьскыѥ воѥ и брата своѥго Влькашина кралꙗ и ины вельмоуже мьногы, нѣкьде до шести десеть тысоушть избраны воискы, и поидоше вь Македонию на изгнаниѥ Тоурькь, не соудивьше, ꙗко гнѣвоу Божию никьтоже мошьтьнь противоу стати» (Ст. Новаковића Примери, 378). — В. даље у Старим српским записима и натписима (Срп. Краљ. Академије Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељ). I књ., бр. 182, 355, 382, 404, 1021, 1039, 1139, 1141 и даље.

2) Мусаки вели: «Orcam uscì la notte fora e trovò li Bulgari *charichi d'ebrietà e sonno* e li ruppe e dissipò quello essercito . . .» (*Loco cit.*) што понавља и Спандуџин (*Loco cit.*).

3) Идрис Билдизи у петој приповетки о владавини Мурата I говорећи о маричкој погибији с усхићењем вели о хришћанима: ... у и списку били су, по садржају изреле о грехоти богаства: Говори Бог Узвишени: човјек грешни кад се у богаству нађе (Сура 96 р. 7) јакошћу свог господства и своје моћи заслијепљени, били су јутром и вечером угрезни у распуштени и безбрижни живот, и по обичају њихове невјере и њихове јересије ноћу пијани, дану тамурни,... били су сваку ноћ до зоре пијани од чаше уживања... Заблуђеви невјерници бијаху у срећи утрљани. Сада се ти од вина безбрижно опојени с њиховим нашпавим тјелесима наједанпут пробуде, поплешени урликењем лавова и гласом срчанијех вјернијех, дочим су им очи у пијанству разблуде са заклапане. Осталу ноћ бијеху од вина мамурни и падаху у трепет и дрхтавицу од тога лузе обзратељнога љића, а невијест их обузе кад са шест страна саслушаху бубање бубњева и свирање свирала... (Бернауера Извори Српске Повјестнице из турскијех споменика, српски превео и издао Андрија Торквато Брлић, Беч 1857, стр. 17, 19 и 21). То исто пише и Садудин (в. даље стр. 35 и 37).

4) Коран (у срп. преводу Мића Лубибратића, Београд 1895). Гл. II, ст. 216; гл. IV, ст. 46; гл. V, ст. 92 и 93.

Ну, колико је грехова имао српски народ, још више имао их је краљ Вукашин. По народном схватању он их је имао нарочитих, поглавито откад су се у развоју народног предања историјске чињенице нанизале око личности, и кад је у место маричког догађаја Вукашинова личност постала њихов стожер. Вукашину су у грех уписани сви переди што су се били појавили у држави цара Уроша, тако да је прво обележен као узрочник пропасти српске државе, а потом, кад се заборавила веза историјских догађаја, узрока и последица, а потпуно се извршила замена догађаја са личностима, створен је и убицом Урошевим [1]). Кад је пак то извршено, на личност са таквом кривицом примењен је мотив казне божје, и према томе Вукашин је имао да испашта за приписане му грехе, као што их је раније испаштао сав народ. Али народно предање у разради није се задржало на томе. У историјском сећању на маричку погибију и Вукашинову смрт нашао се још један елеменат, који је дао маха да се разрада врши и даље. О начину како је Вукашин погинуо, владала је потпуна неизвесност [2]). Тај факат био је покривен тајанственошћу, која је народној машти дала маха да се и даље развија основни мотив, да се овај лакше доводи у везу с другима и да се предање не веже само за један објекат на оном терену и за једну историјску личност из оног краја.

Дакле, онај исти мотив што га имамо обрађена у историјским списима у виду коментара за маричку погибију, јавља се и у народном предању у причању о смрти краља Вукашина. Али то је само један мотив, на и то споредан, а у предању постоји и други, главни, онај што је послужио за основ разрађеном предању о Вукашиновој смрти, како нам је познат из дела Орбинијева и Троношчева летописа. Тај други мотив јесте општи, заједничка својина индојевропских народа. По времену постанка он је врло давнашњи и на њ је накалемљен онај други каснији, о коме је горе било речи. Само се тај други мотив не види ни у казивању Орбинијеву нити пак у причању код Троношца. Али га зато има у извору, из ког је Орбини узео предање о Вукашиновој смрти.

III.

Године 1533 путовао је из Млетака у Цариград млетачки посланик Даниел де Лудовизи, у чијој је пратњи дужност секретара вршио његов

1) Ст. Новаковић, Срби и Турци, стр. 167.

2) Монах Исаија у поменутом запису вели о Угљеши и Вукашину: «Тѣхь (Турке) оубо не изгнаше, нь сами оть нихь оубиени быше, и тамо кости ихь падоше, и непогребены прѣбыше...» (*Loco cit.*).

пријатељ Бенедето Рамберти, тада познати књижевник млетачки. По повратку из Цариграда Рамберти описа пут посланства па га заједно са својим опаскама о Турцима, њиховој држави и Цариграду објави у књижици Tre libri delle cose de Turchi, која је интересна у многом погледу, и послужила је за извор многим каснијим писцима дêлâ о Турцима[1]). У првом дéлу те књижице, где је саопштен путописни дневник, Рамберти прича како је њихов караван 6 маја (по нов.) прешао реку Carmanling (краљеву реку) и дошао на извор краља Вукашина Мрешића (Re Vuchasin Mresich), на коме је овога убио слуга му Никола Херсовић (Nicolo Chersovich). Даље прича како се то десило у доба Ђурђа деспота Србије, када се онај побунио противу краља Матије и одбегао Турцима, па бежећи, уморан од дуга пута, био се нагао над извор да пије воде[2]).

Овај део локалнога предања, по Рамбертијеву саопштењу, познат је израније из Орбинијева дела. Орбини позајмио га је из Рамбертијева списа, не рекавши извор својој позајмици, као што није казао извора ни многим другим. Он је уједно и први који је овај део предања употребио као историјски подадатак, али тек пошто је у њему дотерао имена и додао неке појединости, које ће предању дати карактер историјскога факта; а потом ради веће вероватноће надовезао га на излагање о маричкој погибији. Али како је Орбини ту приповетку употребио као историјски факат, он је из ње изоставио целу другу половину, која би оној првој одузела тај карактер. Ну оно чега се Орбини клонио, нама је овде нарочито потребно. Тај други део сачуванога предања и Рамбертијева коментара јесте од особита интереса, јер је тамо сачуван основни мотив приповедању о Вукашиновој смрти код Орбинија и Троношца. Тамо се каже како се у оном крају око Марице причало да је слатка и пријатна вода у извору, откако је Никола Хрсовић убио свог господара Вукашина, постала мутном и горком, и да је нису више пили други до грозничави, које је болест одмах напуштала. На том месту Рамберти помиње и један обичај до данас очуван у народу: да су

---

1) Штампана је прво у Млецима 1539 год. засебно на 38 листића, потом је у три маха прештампавана, 1541 зелебно и два пут у збирци путописа с натписом *Viaggi alla in Persia* etc. Zod. 1543 и 1545. Marco Foscarini у свом делу *Della litteratura veneziana* (издање II у Млецима 1854) вели да је Паоло Мануло штампао један Рамбертијев спис с натписом *Iter Constantinopolitanum* Benedicti Ramberti, које је још у XVIII столећу био un rarissimo libretto, а то је без сумње овај исти спис. — О том Рамбертјеву делу в. *Revue critique d'histoire et de la litterature* 1896 бр. 2.

2) «Alli VI venimmo á Chiudegegnibustramm, che è à dire casal de Turchi nuovi, miglia XXXIIII passammo il fiume Carmanlig, cioè di Re, et la fontana di Re Vuchassin Mresich, che è una fontana: nella quale dicono che uno servitore chiamato Nicolo Chersotich ammazzò dello Rè Vchassin il quale fuggendo nel tempo di Giorgio Dispot di Servia, che ribellò al Re Mattias et si diede al Signor Turco, stracco dal longo viaggio si era inchinato a detto fonte à bere».

мимоходници пролазећи поред тог лековитог извора остављали комаде од свог одела крај њега[1]).

Рамберти није знао језика народног из оног краја. Према томе може се мислити да он ово предање није чуо непосредно из уста тамошњег народа, већ да му га је саопштио неко из посланикове пратње, по свој прилици какав Дубровчанин, који је додао оно довођење у везу Вукашина са деспотом Ђурђем и краљем угарским Матијом[2]). Али ма како да је Рамберти забележио предање, у његову казивању јасан је један факат што се тамо констатује: да је вода, коју је окушао, била мутна и горка. Тај је факат несумњив, и управо поменута особина воде у вези с веровањем у њену лековитост и оно остављање комада од одела изазвали су радозналост у путника и послужили су му за повод да дозна за народно предање, које је с извором доводило у везу једну quasi епизоду из маричког догађаја. Бележећи пак тај факат Рамберти нам је дао основ забележеног предања, од ког се има почети анализа и помоћу ког се има дознати не само за прави мотив него и какавог су карактера касније примесе.

Саопштавајући ово предање Рамберти је изнео шта се онда говорило о лековитости извора. Али кад је у његово доба постојало једно предање које се за више од две стотине година касније одржало готово у том истом виду, несумњиво је да је оно постојало и много раније. Нарочито тога је могло бити кад је било везано за извор, који је постојао давно пре тога, можда још и у доба маричке погибије. Предање пак постојало је да се њим протумачи лековита вода у извору, као што је предање постојало и за друге лековите изворе, који су од увек били једна врста објеката, што у себи носе погодан мотив за постанак и одржање локалнога предања. И данас има таквих објеката, и то не само по српским крајевима него и по свем Балканском Полуострву[3]), и сви они својом чудном и за прост свет тајанственом особином дају маха за различна тумачења, која се манифестују у виду причања о каквом чудноватом догађају, који служи за објашњење загонетном појаву. Такво предање постојало је и о овом извору, крај

1) «Dicono che in quell' hora che'l detto servitore ammazzò il suo Re, l'acqua di dolce et soave ch'era, divenne amara et puzzolente, comme con verità al presente è di tal modo, che niuno la bee. Et in segno di riverenza ognuno che passa per là, che sia semplice gli lascia qualche poro del vestimente, perche hanno oppenione che la detta acqua giovi à quelli assai, che havessero febre per farla partire, et à cui non l'avesse ad impedir che non gli venghi mai.

2) Ово није дошло књижевним путем нити би Рамберти пао у такву погрешку, да се служио писменим извором.

3) В. у Милићевића Кнежевини Србији, стр. 133, 317, 521, 522 и др.; Б. Нушића Косово, опис земље и народа (књиге Матице Српске, IX), св. II, стр. 31, 63, 81 и 113; Насеља српских земаља (Срп. Етнографски Зборник), књ. II, стр. 9, 56, 193, 215, 307, 312, 339, 343, 349, 354, 358, 362, 366, 369, 374, 382, 387, 396, 401, 416, 417, 464, 629, 648, 654, 995, 1008, 1027 и т. д.

кога се једном догодило да је погинуо некакав господар од руке својега слуге. Али како тај извор није далеко од разбојишта на коме су изгинули Мрњавчевићи, о којима је остало нешто трага у сећању народа у оном крају, то у доба кад се заборавио прави карактер догађаја, настала је измена у груписању раније постојалих чињеница у предању, и име господара ког је убио слуга замењено је Вукашиновим, услед чега је предање привидно добило карактер једне епизоде историјског догађаја, маричке погибије. Ну предање, као гибак елеменат, није остало непрестано у једном облику. Оно се и даље мењало добијајући нових примеса. Једна таква промена у животу овог предања извршена је у доба када су се испред историјских догађаја истакле личности. Тада је извршено груписање чињеница из предања око личности Вукашинове, о којој је већ био створен суд о кривици, и том приликом са ранијим мотивом чисто локалног предања дошао је у везу мотив о казни божјој, који је врло згодно дошао да послужи за објашњење два факта: смрти Вукашинове, као привидно историјског догађаја, и чудног дејства и боје воде у извору.

Само то стапање мотива није потпуно извршено у предању које је забележио Рамберти. Ранији основни мотив тамо се много више истиче, док се други једва обележава. Ну томе се не треба чудити, кад се зна да је ово предање непрестано било локалног карактера, и да је први мотив одлика његова. Међутим касније, кад је Вукашинова личност заузела прво место, у место примеса потребних првоме мотиву за што погоднију обраду локалног предања, дошле су друге, којима су се Вукашинова личност и догађај имали представити као историјске чињенице. Зато и видимо да у целој разради овог предања прво Орбини у неколико а потом Троношац потпуно напуштају први мотив и задржавају се на другом, као много погоднијем да са онаква Вукашинова смрт представи као историјски факат. А таква разрада и јесте поглавити узрок немогућности да се по предању о Вукашиновој смрти, како је изнесено у Троношцу, нађе његов прави и основни мотив, да се тачно оцене они привидно историјски елементи и да се схвати зашто да баш они тамо нађу места. Али тешкоћа настаје, кад се зна за основни мотив локалном предању, које је као такво из Рамбертијева дела прешло у Орбинијево и из овога у Троношчев летопис, и кад знамо како су се нове примесе прилагођавале према основном мотиву.

А кад знамо шта је основни мотив у сачуваном предању о Вукашиновој смрти, као и какав је онај каснији што је дошао у везу с првим, кад је Вукашиново име унесено у једно локално предање; даље, кад нам је познат процес развоја народног предања док се није појавило у оном облику у Троношчеву летопису; и напослетку кад нам је познато шта је утицало на одабирање оних привидно историјских елемената и онакву њихову раз-

раду — није тешко увидети како сем мутног трага од маричког догађаја и личности Вукашинове ничег више историјског немамо у предању. Оне привидно историјске чињенице у њему ни у ком случају не могу бити траг народног сећања на историјске догађаје из доба Вукашинове владавине нити да личност Николе Хрсовића одговара некој историјској личности оног доба, како је о том на једном месту писао проф. А. Гавриловић[1]). Све су то касније примесе, које су удешене према двама мотивима, о којима је горе било речи. А да ту немамо посла с правим историјским чињеницама, да је узалудно оснoв предању тражити у каквом историјском догађају у вези с краљем Вукашином, па према томе и да нема места мислити о некаквим траговима народног сећања на догађаје с њим у вези, види се најбоље из тога што ни име Вукашиново није сталан елеменат у овом предању, јер оно, као локално предање, постоји и за смрт деспота Угљеше, брата Вукашинова. Шта више оно је много јаче везано за име Угљешино него ли за Вукашиново, јер док о овом другом постоји само помен код Рамбертија, о ономе првоме имамо три податка из ранијих времена, из XVI и XVII столећа.

Једно од тих предања јесте од оних локалних, са којима се врло често сусрећемо по српским крајевима и којима се по какав земљишни објекат или траг од каквог споменика доводи у везу с неком историјском личношћу или догађајем. Њим се просто, по народном схватању, казује где је гроб деспота Угљеше. То је предање забележено у Дневнику пећког патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим 1683 године, где се вели: «Конак .дı. (14) поидосмо ѡт Ꙋзꙋн'жево и остависмо дрꙋмь велики на лѣво, и идѡсмо неколико дрꙋгим пꙋтом скрозе чалію и доидосмо на грѡб храбраго Ꙋглкше брата Влькашина краља, и ѡтолѣ сънидохом низ бърдо на рѣкꙋ. И тꙋ мост ѡт камена велик и хꙋбав, и шехер маль, и хан хꙋбав и велик, и на срѣди велико кꙋбе, и тꙋ възесмо потребнаа, хлѣба и вина и гроздіа, и то зовет се харманліа»[2]). Друго предање о Угљеши забележено је за читавих сто година раније, и много је интересније од првога, јер оно каже да је Угљеша погинуо од свога слуге код извора. Оно је сачувано у Дневнику путовања млетачкога баила Павла Контаринија, који је 1580 године ишао за посланика на Порту и том приликом ударио оним истим путем, којим су раније ишли Денијел де Лудовизи и Бенедето Рамберти. У његовој пратњи нашао се неко, по свој прилици његов секретар, који је, по угледу на Рамбертија, описао пут посланства од Млетака до Цариграда. И тај пише како је посланство 5 јуна (по новоме), идући од Харманлије к Цари-

1) У чланку «Белешке о варијантима српских народних песама (Годишњица XVIII, 147—158).

2) Гласник Срп. Уч. Друштва, XXXIII, 187 и 188.

граду, пошто је превалило пут од три миље, дошло у једно село крај Марице, које су Турци звали Unechi, а хришћани Ugles, по имену неког краља, ког је слуга убио кад се одмарао крај извора[1]). Допуну пак оном првом и овом другом предању чини једно треће, сачувано у Животу цара Уроша од нећког патриарха Пајсија. Тамо се вели како после окршаја маричког «Оуглѥша же ꙗко бысть вь рати и вьдають ємоу раноу лютоу, и бегоует се и крьвїи тѣкоущїи и неими ѡбезанїа ни хлѣвини, нь никако имы̏ где глави подклонити нь некы̏ хльми вьзшьдь и падаеть сь конꙗ и тоу приходить ємоу коньць житїю, дꙋхь богоу прѣдасть и погрибають єго свои слоужьбници и гробь єго и до дньсь знаемь ѥсть и нека чюдна знаменїа показоуєть и чловѣци белѣги ставеть,... гробь ємоу бысть више харманлїе и до дньсь каменїемь знаем ѥсть»[2]).

Сва три ова предања јесу чисто локалног карактера, сва три тичу се смрти деспота Угљеше и сва три узајамно допуњују се тако да скупа дају оно исто предање које је у Рамбертијеву делу везано за личност Вукашинову. Оба ова предања јесу једно и исто. И да је тако, види се по заједничком мотиву у њима, по томе што имају исту причу о господару ког је слуга убио крај извора, што су оба постала на истом терену, тамо су се очувала и била прибележена, па и што су оба везана искључиво за Мрњавчевиће. Истина, у њима има неког одступања, али је оно тако незнатно, да је тешко наћи лепшег примера за доказ како се једно локално предање у току доста дугог времена мало изменило. Шта више то одступање, по коме је основни мотив у оној верзији о Вукашиновој смрти везан за извор, а у овој о Угљеши за његов гроб, јесте од интереса да се види како се разлика у тумачењу потпуно неизвесног начина смрти двојице Мрњавчевића свела само на то: да се једно исто предање, ради примене на два имена, веже за два различна објекта, али таква који су тамошњем свету привлачила пажњу више од осталих и били су погодни да очувају основни мотив.

А све то јасно говори да нити прича о Вукашиновој смрти има за основ историјски догађај, нити су појединости прави трагови народног сећања на догађаје и личности Вукашинова доба, а тако исто да ни Вукашиново име није сталан елеменат у овом локалном предању. Јер судећи по томе што се име Угљешино више помиње и што се за дуже времена одржало у њему, што има више објеката за њ везаних или их има и таквих, који

2) «Il luogo si chiama Carmanlia... L'acqua del torrente si chiama Uluderen e va in Marizza. Tre miglia innanzi, trovammo una villa dei cristiani accanto il fiume Marizza, chiamata in turco Unechi, in schiavo Ugles, nome proprio del re di quei tempi, il quale fu morto da un suo servo mentre riposava alla fontana ch'è di eccellente acqua (*Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contarini che andava bailo per la Republica Veneta alla Porta Ottomana.* Venezia 1856, стр. 31 и 32).

3) Гласник Срп. Уч. Друштва, XXII, стр. 226 и 227.

су по њему добили тај назив и што се у неким историјским списима, заснованим на предању, име Вукашиново губи у приповедању о маричкој погибији[1]), може се мислити да је оно још у толико преспоредан елеменат и касније надовезивање, које је због већ створеног мишљења о Вукашину изазвало нешто разраде у предању везаном за извор, чега нема у оном предању везаном за Угљешин гроб. Зато ја и мислим да овде, као и у многом другом предању, не само општенародног него ни локалног карактера, основ не треба тражити у историјским догађајима него у мотиву, који за своју разраду није тражио чистих историјских чињеница већ таквих, које су биле погодне за њ. Даље, истражујући основ давнашњих предања и њихов однос према историјским догађајима и личностима, који се у њима помињу, мислим да нипошто не треба прећи преко основног мотива па се задржавати на привидно историјским чињеницама и према њима изводити закључке о историјској им подлози. Ја мислим да тако не треба радити и да је такав рад погрешан. Пример с предањем о Вукашиновој смрти јесте најбољи доказ томе.

Ј. Н. Томић.

---

1) Мусаки у својој Хроници помиње само Угљешу, а по њему и Спандуџин (*L. cit.*).

K výkladu některých padů slovanské deklinace.

Podává **Václav Vondrák.**

Jde nám zde především o *gen.* sg. a *nom. vok.* a *akk.* pl. рыбы—доуша a *akk.* pl. влькы — мѫжѧ. Jak známo, zjistil zde Sobolevskij pro ruštinu, polštinu a lužičtinu druhotvar, který by pro církevní slovanštinu předpokládal **dušě*. Totéž platí i u pronominalní deklinace, kde máme v církevní slov. gen. ѥѩ (starorusky však отъ неѣ) a nom. akk. ž. r. a akk. m. r. ѩ (starorusky ku př. вьсѣ). Tyto tvary předpokládají se dále i pro češtinu a poukazuje se k *dušě*, *oráčě*, *je* v staré češtině, jakoz i *jie*, *jejie* (gen. sg. ž. r.). Tvary tyto nejsou dosud náležitě vyloženy. O jich výklad pokusil se Zubatý, který předpokládal, zě *ě* vzniklo z *-ịās* (Archiv für slav. Phil. XV, str. 499 násl). Výklad na prvním místě uvedených tvarů genitivních рыбы — доуша spůsoboval mu ovšem též velké obtíže (l. c. str. 512—514). Poukázal k litevským genitivům *manęs*, *tavęs*, *savęs* (str. 513) a připouštěl zě slov. tvar *vьdovy* můzè odpovídati gotickému *viduvōns* (str. 514). V akk. mn. č m. r. nebyla prý ovšem původně koncovka *-jě*, *ě* v v uvedených jazycích (str. 514). Při těchto výkladech předpokládá se, jak vidíme, nové *ě*, které mělo vzniknouti z *ịā*, jak Zubatý již dříve soudil (Archiv, XIII str. 622). Zubatý výslovně podotýká, lit. *žioju* že zní v slovanštině *zěją*, čili jinými slovy, staré *ịā* (*jā*) zě se proměnilo v *ě*, ne v *jě*, nebot' jinak bychom měli **žěją* či **žają* za *zěją* (str. 517). Z prědslovanského **zemjās* zě mohlo vzniknouti jen **země* a *zemjě*, *zemljě* že je přeměněno dle druhých pádů, v nichž se *j* zachovalo (str. 518). Jinak zase prědpokládal Meillet, ze **zjāje* žě vzniklo *zjěje* a dissimilací z tohoto pak *zěje* (poněvadž ve slově bylo dvakrát *j*); tak prý i *rěją* z **rjěją*, *směją* atd. (Mémoires de la soc. de lingu. IX, 1898, str. 137 násl. a XI, 1900, str. 14 násl.)[1]).

---

1) Jakožto další příklad této dissimilace uvádí Meillet тоужд҄ь vedle штоужд҄ь: La dissimilation de *j* par un autre *j* (Etudes sur l'Etymologie et le vocabulaire du vieux slave I Paris. 1902 str. 175). Tak jem vykládal tyto tvary již r. 1886 ve svém spisku: «Zur Kritik der altslov. Denkmale (Sitzungsberichte víd. Akademie, fil.-hist. třída, sv. CXII str. 775).

Avšak toto předpokladané nové *ě* má pro slovanštinu velmi málo pravděpodobnosti. Když vidíme, že již v praslovanštině přešlo *ě* vzniklé z dlouhého *ē* po měkkých souhláskách v *a* (*ja*), jak bychom mohli předpokládati, zě naopak z *ja* mohlo zase vzniknouti *ě*? Slov. *zěją* — *zijati* možno konečně vykládati jako *lěją* — *lijati*, *lьjati*. V litevštině je ovšem praesens dle infinitivu: *ž'ióju*, *ž'ióti*, kdežto *lěju*, *lěti* a *lyjù*, *lýti* nemá vedlejšího infinitívního tvaru. Na takový výklad pomýšlel asi *Hirt*, když oddělil slov. praesens *zěją* od litevského *žióju* a lat. *hiāre* jakožto jiný stupeň, předpokládaje zde kořen *ghejā*: V. I. ahd. *geinōn*, ags. *gānian*, abg. *zěją* ‚hiare': V. II a. lat. *hiāre*, *hiātus*, lit. *žióju*, *žióti*, abg. *zijati* ‚hiare', serb. *zìjati* ‚hiare', ahd. *giēn*, *ginēn*; RS. lat. *hīseō*; SS. gr. χαίνω aus idg. gh(j) d-njō (Der idg. Ablaut. 1900, str. 98, č. 360; podobně předpokládá i *lejā* ‚giessen' str. 100, č. 372). Jest ovšem zde i jiný výklad možný.

Z ostatních dokladů pro domnělé *ě* = *jā* nepřesvědčuje taktéž žádný. Byloby též nápadné, proč pravě ku př. jen v tak obmezeném počtu pádů naší deklinace přešlo toto *jā* v *ě*, kdežto v ostatních padech, kde se též vyskytuje často *jā*, zůstalo v praslovanštině beze změny.

Že toto domnělé nové *ě* je velmi problematické, podotýká i Jagić. Mimo to pronesl pozoruhodné námítky i proti předpokládaným tvarům *dušě* a pod. v praslovanštině vůbec. Nechce jich odtrhnouti od dvojice рыбы-доуша, nýbrž vidí v nich nějaký odstín tvarů s nosovkou -ѧ. Okolnost, zě *ě* v těchto tvarech vyskytuje se po č, ž, š mluví prý pro to, zě *ě* je zde sekundarní, zě tedy zastupuje ѧ. Mimo to poukazuje Jagić k tomu, že je ѧ, jak ze zdá, v oněch slovanských jazycích zastoupeno hláskou ѣ, v nichž by pravidelná střídnice genitivní nosovky (ѧ) vedla k tvaru, který by splynul s nominativem. To platí pro různá nářečí ruštiny a pro slovačinu, kde ovšem nynější genitiv *duše* nemusí, jak Jagić myslí, ani předpokládati starší **dušě*. Se slovačinou že by spíše mohla souhlasiti i polština v jednoduchým *e*, vzniklým z *ę*. V ruštině ovšem že je *ě*, které, jsouc zúžené, vedlo v maloruštině k *i*: *дoyши*. Dále pak pokračuje: «Das Böhmische kann mit seinen alten Form *dušie* ganz gut auf *dušę* beruhen, es braucht nicht gerade aus *dušě* (доушѣ) horvorgegangen zu sein, nur so viel steht fest, dass es nicht *duše* war. Wenn ich die Ableitung der altb. Form *dušie* aus *dušę* für möglich halte, so erklärt sich das aus meiner principiell von der durch die meisten böhm. Grammatiker vertretenen Ansicht abweichenden Annahme, dass das altsloven. ѧ nicht im böhm. *ja*, sondern in *ie* seinen Haupt — und Grundvertreter hat». (Archiv für slav. Phil. XV, str. 522—523).

Avšak máme doklady pro starou češtinu, z nichž seznáváme, zě tyto tvary nevznikly z nosovek. Jsou totiž co nejlépe, jak myslím, dosvědčeny v

Pražských zlomcích které, jak známo, oplývají čechismy[1]). Máme zde totiž v cyrillském přepise: **на прѣставение ѣцѣ** I B 25 a **распьни имѧньноую насъицъшаго сиѣ къ поустъини** II B 22—24 (σταύρωσον τὸν ἐν ἐρήμῳ τούτους μαννα δοτήσαντα, Šafařík, Glag. Fragm. str. 44). Bogorodicě a *sič* = τούτους jsou tedy tvary, které sem náležejí. V těchto dvou dokladech nevyskytuje se **ѣ** v platnosti, jakou též v hlaholských památkách mělo, totiž jako *ja* (*a*), neboť za *ja* klade se v Pražských zlomcích **ѣ** jen tam, kde se již to vyskytovalo i v hlaholských originalech v této platnosti, ne však tam, kde se objevuje *ja* jakožto bohemismus[2]). *Tak máme zde za nosovku* **ѧ**, *kde podlehla českému vlivu, jen* — *a*: **оударишѧ** II A 4, **възложишѧ** II A 17; **поставишѧ** II B 21—22, **тѧ** II A 20 a tomu odpovídá, zě za **ѧ** se vyskytuje naopak **ꙗ** (**ѧ** není v druhém zlomku): **имѧньноую** II B 22—23. Jen v násloví psal zde jednou poslední přepisovač též v českém slově **ѣ** či vlastně **іѣ** za *ja*: **іѣ и**(**ѧ**) I B 10, bezpochyby zcela pod vlivem hlaholských originalů, kde se toto **ѣ** v násloví často vyskytuje — tak máme i v těchto zlomcích: **ѣко** I A 4, 20; I B 11; II B 20 — avšak psal zde ješte *i* (*j*) zbytečně při *ě* bezpochyby vlivem originalu církevněslovanského. V gen. a akk., které jsou zde doloženy, nebylo ovšem nikdy v hlaholštině **ѣ** a nemohlo tam také býti.

Dle toho jsou tedy, jak myslím, tvary *dušě* atd. v staré češtině zaručeny a sice jakožto samostatné, nepředpokládajíce žádné nosovky. Mohla by se ovšem předpokládati snad i zde souvislost s nosovkami. Střídnice za *ę* byla sice v češtině *'a*, avšak toto *'a* nevzniklo hned přímo z *ę*, nýbrž předpokládá starší otevřené *e* (tedy asi *'ä*), které teprv vedlo k *'a* (*ja*). Mohlo by se tedy snad připustiti že v gen. *dušě* udržel se ještě starší reflex tohoto *'ä* a sice proto, aby se pád tento rozeznával od nom. jedn. č., neboť jinak by zněl též *duša*. Dejme tomu, zě by byla tato okolnost též rozhodovala, avšak o všech případech to nemůže platiti, aspoň ne ku př. o akk. mn. č. *oračě* a *sič*, kterýžto tvar máme právě v Pražských zlomcích. Tyto tvary by dle Jagiće musily předpokládati též nosovku *ę*, neboť vznikly dle něho teprv na české a ruské půdě a sice samostatně. Dle toho bychom musili v Pražských listech očekávati aspoň *sija*.

Předpokládám tedy, zě *ě* těchto tvarů nesouvisí nijak s nosovkou *ę*.

---

1) O *Pražských zlomcích* jako i o *Kijevských listech* pojednávám podrobněji jinde. O prvních dokazuji zejména, zě mohly vzniknouti jen na české, nikoli však na slovácké půdě.

2) Lamanskij předpokládá, uváděje domnělou přehlásku *ja* > *jě* v **єза дара цѣлєние тѧ лиши** místo **цѣлєниꙗ** (z Gebauerovy Hist. ml. jaz. č. I str. 117), zě v Pražských zlomcích **ѣ** má *jen jednu* platnost vůbec, totiž jako české *ě*: «Можно видѣть и другіе случаи перегласовки **а** въ **є**: **вєчєрѣвьша, каѣ та възни**, такъ какъ для чеха глаголическое **ѣ** имѣло одно значенье — *ě* (а никакъ не *ja*), см. **дрѣва, прѣставєниє** значитъ: ka je ta . . .» (Изв. р. я. VI, sv. 4 str. 338, pozn). Ale jakby byl původce těchto památek četl **ѣко** I A 4 a pod.? To přece nebylo v češtině jako: *jěko, jeko*!

Jak je ale vyložiti? Výklad Zubatého má i tu slabou stránku — na kterou ostatně Jagić též upozornil — že tvar *dušě* dle něho nesouvisí s tvarem *ryby*, neboť dle něho vznikly oba tvary na základě různých koncovek. Zamlouvá se tedy spíše vykládati *é* způsobem, který by nám zároveň mohl i tvar *ryby* vysvětliti. Výklad takový nabízí se, uvážíme-li následující okolnosti. Genitivní koncovka zde byla původně, jak známo, —*ās*: lit. *mergõs*, got. *gibos*, lat. *familiās* ř. χώρ-ας (viz mou Alstl. Gramm. str. 58); taktéž bylo -*ās* i v nom. pl.: lit. *mer̃gos*, got. *gibos*, skr. *sénās*. Stalo se však bezpochyby vlivem -*s*, že -*ās* v zásloví přešlo v -*ōs*, a toto podléhalo pak týmž osůdům jako původní -*ōs* v zásloví vůbec. Jako -*os* nominativu jedn. č. přešlo totiž v -ъ bezpochyby cestou přechodního tvaru -*us*, tak mohlo i -*ōs* přejiti v -*ūs* a toto pak v *y*. Tento přechod vidíme v dat. a akk. mn. č. zájmena osobního: ны, вы, kde musíme předpokládati původně **nōs*, **vōs* (též i v lat. akk. *nōs*, *vōs*, vedle skr. *nas*, *vas* jakožto enklitický gen. dat. a akk.; viz v mé Altsl. Gramm. str. 59). Kolísání co se tyče kvantity pozorujeme často u zájmen (viz P. Person v JF. II str. 201). Souhláska -*s* zde tedy působila zrovna tak jako i -*n*, což tož i *Meillet* též předpokládá: «Pour le cinquième cas, celui des finales, il faut admettre aussi que -*s* et -*n* ont fait passer *o* à *u* de bonne heure; en effet il semble que l'action de -*s* et de -*n* sur les voyelles longues de syllabe finale se soit exercée dans le sens de la fermeture: tandis que i-e. —*ā* final et —*ō* donnent sl. *a* dans tous les cas, *-*ās* est représenté par-*y*, c'est-à-dire par un ancien *ū* dans le genitif singulier *ženy* et dans le nominatif pluriel *ženy*, et c'est sans doute *-*ōs*, d'où, -*ū*, qu'on doit poser à l'origine de la finale du nominatif singulier *Kamy*» [1]). (Études sur l'etym. et le voc. du vieux slave 1902. str. 109 v Bibl. de l'école des hautes études sv. 139). Tímto způsobem můžeme tedy dosti pravděpodobně vykládati gen. sg. a nom. pl. жены. Jak pak ale *dušě*? Myslím, že nejsnáze toto *ě* můžeme vysvětliti přehláskou z-*ō* (-*ōs*), kteroužto vzniklo ovšem především *ē*, z čehož i ještě v této pozdější době vzniklo buď výhradně v praslovanštině ještě *é* neb aspoň skoro výhradně. Toto nové *ě*, ačkoli bylo též ještě praslovanské, vzniklo přece mnohem později nežli *é* z původního *ē*, ku př. ve slově *viděti* a pod. a proto tedy nepodléhalo již změnám, které prodělalo starší *é* z-*ē*, po případě z dvouhlásek vzniklé: proto tedy слышати ze *slychēti, **slyšěti*, avšak gen. sg. a nom. pl. *dušě*. Možná ovšem, že v jistých případech mohlo i toto nové *é* přejíti v *a* po měkkých souhláskách, zvláště byl-li k tomu dán ještě i odjinud podnět. Tak si můžeme vyložiti ku př. nom. akk. dv. č. краıа, межа z **Krajō* > *Krajē* > **Krajě* hlavně vlivem tvrdých kmenů jako рока, лека a td. U tvaru *dušé* nebylo toho

1) S tímto však nemůžeme souhlasiti: Kamy předpokládá spíše *Kamōn.

podnětu, a mimo to by byl jinak vznikl tvar *duša*, který se vyskytoval již v nom. j. č.

Jde ovšem o to, možno-li vůbec dokázati, byla-li skutečně v praslovanštině přehláska $\bar{o} > \bar{e}$ vedle přehlásky $o > e$. *Klíč k důkazu tomu nejspíše možno najíti v akkusativních tvarech* рокы — мєжѧ. *Podaří-li se nám důkaz, že zde byla původní koncovka* -*ōns*, *dokážeme zároveň přehlásku* $\bar{o} > \bar{e}$, *neboť* ѧ *v* мєжѧ *mohlo vzniknouti z* -*ōns jen tím, že toto přešlo po měkkých souhláskách v* —*ēns* (*a toto pak v* ѧ). O tento důkaz se níž pokusíme; zatím chceme ještě k některým případům poukázati, v nichž *ě*, jak se zdá, vzniklo též přehláskou z *ō*.

Přihlížíme-li k litevštině, vykládá se též nejlépe přehláskou *jō* v *jē* slovanské *ěda*, kdež v násloví mohlo též *ě* přejíti v *ja*: ꙗдѫ (srovn. však ještě въз ѣди), v slovinštině *jězditi*, srbsky *jezditi*, rusky ѣздить, ѣду (jedu), ѣхать, ѣзда (kdežto kmen *ěd*- jísti vyskytuje se zde jako *jad*-), v maloruštině za *ě* zde všude *i*: *jichaty*, *jizda*, *jizdok* atd., slovácky *jechať*, *jezdiť* vedle *jachať* (vlivem polštiny, kdež je *jadę*, *jadą*, ale *jedziesz*, *jedzie*, jako u každého *ě*, pak *jachać* vedle *jechać* (srovn. Archiv XV str. 516—517 a 519); v českém *jedu*, *jedeš* zmizela dávno jotace, staročesky ještě *jědu*. Litevsky: *jóju*, *jojau*, *jóti* (jeti na koni) a *jódau*, *jódyti* «sem a tam jezditi na koni» (umherreiten), lot. *jāt*, *jādīt* (srovn. lit. *krōkti*, lot. *krākt*, lat. *crōcīre*. Wiedemann, Handb. der lit. Spr. str. 12). Jinak bychom si těžko vysvětlili okolnost, že se zde střídá *ě* s *ja*; toto *ě* totiž na všechen způsob poukazuje k dlouhé samohlásce, avšak původní *a* to nemůže býti, neboť jak by bylo zde vzniklo *ě*? Taktéž i původní *ē* bylo by vedlo k *ja* (jak pozorujeme při ꙗмь ‚edo', kde jen ze složenin jako изѣмь a pod. mohlo se *ě* později zase rozšířiti). Taktéž zde nelze na nějakou dvouhlásku pomýšleti. Při této ovšem můžeme pozorovati, že ѣ z ní vzniklé střídá se v násloví s *ja* a sice ve slovech ꙗдъ ‚venenum', slovinsky *jâd*, bulh. *jad* ‚zlost', velko—a malorusky ядъ, vedle toho ovšem i ѣдъ v staroruských památkach, malorusky їд srbsky *ȉjed*, *jêd*, česky a slovácky *jed* hornoluž. *jěd*; srovn. staroněm. *eiz* ‚vřed', *eitar*; dále ꙗзва, ꙗзвити, ꙗзвина ꙗзвьць, srbsky *jȁзбина*, *jazvina*, jȁзавац. slovinsky *jâzba*, *jâzbina*, *jâzvina*, *jazbac*, česky *jezvec*, slovansky *jazvec*, nižněluž. *jaz*, velkorusky я́зва, язвина, язвецъ (язвó), malorusky язвá, я́звина i язви́на, язвéць; vedle toho starorusky ѣзва, slovácky *jizva*, to může však býti čechismus, česky *jizva*, což mohlo vzniknouti přehláskou z jazva, lit. *aižyti*, *aiža*. (Извѣстія отдѣл. русск. яз. и слов. томъ VI, книжка 4-я, str. 292—294).

Dále sem asi patří -*ěn*-, -*jan*- v -*janin*- a -ěnin-: словѣнинъ, мирѣнинъ, граждaнинъ atd., kterážto přípona odpovídá litevské -*jonis*, o níž Zubatý předpokládá, že jest též domácí (Listy fil. XXIX, 1902, str. 220 násl.), a že souhlasí s řeckým οὐρανίων, χρονίων, lat. cūriō, gall. Suessiōnes, Κου-

ριωνες a j. Dle našeho výkladu vzniklo z *jōn* > *jēn* > *ěn* (*jěn*) a tvary jako **словѣнинъ** a pod. byly by nejstarší. Povaha této samohlásky *ě* mohla spůsobiti, že před ní *j* zaniklo či lépe řečeno s ní splynulo, kdežto při přehlásce *jo* > *je* jotace se zachovala třeba i v předcházející souhlásce změkčené. Snad vlivem přípony *-анъ* přecházelo i naše *-ěnin-* v *-anin* (především ovšem v plur.) či vlastně po měkkých souhláskách v *-janin-* (měkké souhlásky zde též byly, neboť i před starým *-jō* musily se hrdelnice proměniti v měkké souhlásky) a toto se pak nejvíce rozšířilo. Tato nová přípona vytlačila totiž mnohdy i starší tvar s příponou *ěninъ*; tak se místo **словѣнинъ** vyskytuje později i *Slovjanin*, *Slavjanin*, česky *Slovan*. Ale vedle toho zachovalo se *-ěnin-* přece ještě a proto máme v církevní slovanštině vedle **самарıанинъ** též **самарѣнинъ** (Supr.): **егоуптѣнъıни** (Supr.), **еѳıоптѣни** Cloz., **ефесѣнинъ** vedle **ефешıанинъ** a pod. (srovn. Listy fil. XXIX str. 225 a Изв. отд. русск. яз. VI, seš. 4. str. 285). Na řecký vliv, jak Zubatý předpokládá (ř. *-αῖος* ku př. ῥωμαῖος, čemuž prý spíše odpovídalo **роумѣнинъ** (l. c. str. 225), těžko zde asi pomýšleti. Též výklad Šachmatův, který zde sice předpokládá původní *ē*, za to ale *jēnin-* a *-ēnin-*, se mi nezamlouvá (Izv. VI, seř. 4, str. 284—286), neboť tato dvojice zůstává záhadnou[1]).

Takové *ě* mohlo by býti též ve slovanském *věko* proti litevskému *voka* (vōka), *vokas*, lot. vāks, přihlížíme-li k skr. *vyā-* ‚přikrýti', ‚zabaliti'. Při *mělъ* ‚křída' lit. *molis* ‚hlína', lot. *māls* totéž (lit. *mělas* ze slovanštiny) neznáme blíže etymologie.

Nasvědčují tomu, jak vidíme, i některé případy, že v slovanštině též *ō* přešlo v *ē* po měkkých souhláskách, což právě činí náš výklad uvedených tvarů na *-ě* pravděpodobným. Předpokládám tedy, že nejstarší a nejpůvodnější tvary gen. sg. a nom. vok. pl. byly ve slovanštině: *ryby* a *dušě*.

Touž koncovku *-ās* nalézáme i v akkus. mn. č.: lit. *rankàs*, *mergas*. O koncovce *-as* těchto tvarů praví Zubatý: «Dass dieses *-as* im akk. pl. nicht auf *-ąs* zurückgeht, wie man vielfach angenommen hat, beweist das Ostlitauische mit dem Lettischen, wo die Endung ebenfalls *-as* lautet (nicht *-us* wie man sonst zu erwarten hätte)» (Archiv für sl. Phil. XV, str. 500, pozn. 1). Taktéž předpokládá i Brugmann (Grundr. II str. 674—675): «Dass lit. *rankàs* nie einen nasal hatte, wird dadurch bestätigt, dass diese Form heute auch in den mundarten gilt, die bei den o- Stämmen *-uns* zeigen. Auch müsste es lett. **rūkus* heissen bei altem *-*ans*». Tak předpokládám i pro slovanštinu zde původní koncovku *-ās* a sice uvažuji při tom

1) Též u přípony *ěnъ* jako трьнѣнъ дрѣвѣнъ a pod. přechází *ě*, které je zde ovšem jiného původu (totiž = ē, ač litevsky ku př. wilnōnis), hlavně v ruštině v *ja*: глиняный, румяный a pod. Zde nejlépe si přechod ten vysvětlíme vlivem měkkých kmenů, ač se Šachmatov vzpírá proti takovému výkladu.

takto: kdyby zde bylo *-ans* neb *-āns* (*n* třeba vlivem jiných kmenů) původně, byla by zde vznikla u měkkých kmenů jako *duša* a pod. nosovka, která byla též i u měkkých kmenů na *-o*, jak o tom nemůžeme ani pochybovati. Měli bychom tedy u obou těchto kmenů v akkus. mn. č. po měkkých souhláskách nosovku a sice již v praslovanštině. V češtině, ruštině atd. máme však *muže* a pod. Na základě toho musíme předpokládati, zě jedna z těchto dvou kategorií neměla původně nosovky, že tedy již v praslovanštině byly akkusativy u jedné z obou kategorií na *-ě*. Takové tvary můžeme ovšem s větší pravděpodobností předpokládati jen u kmenů na *-ā*, jak i litevština tomu nasvědčuje. Zubatý myslí, zě tato původní koncovka *-ās* vedla u tvrdých kmenu k tvarům na *-a*. Takový tvar snad prý se ještě zachoval ve rčení *v ta doby*; toto *ta* odpovídalo by litevskému akkusatiou *tàs*. Mimo to připouští, zě v některém z pluralních tvarů jako *luka*, *zahrada* a pod. mohlo *-a* vzniknouti z původního *-ās* (l. c. str. 500). S tím ovšem nemůžeme souhlasiti: *ta* jest ustrnulý tvar jiné kategorie a *-a* v *luka* a pod. třeba též jinak vykládati: na základě tvarů *lukám*, *lukách*, *lukami* abstrahoval se pluralní tvar *luka*, jak nám zcela zřejmě krátká kmenová samohláska proti *louka* v jedn. č. a akkus. mn. č. *louky* ukazuje (srovn. i ruský tvar тѣ z тѣхъ, тѣмъ atd.).

Přejdeme nyní k akkusativu množného čísla kmenů na *-o*. Tvar aoristu 3. os. mn. č. ведѫ, jenž vznikl beze vší pochybnosti z **vedont*, nesrovnává se s tvarem akkusativu množ. č. kmenů na *-o*, ku př. рокы, předpokládáme-li zde původní tvar **rokons*, jak se často děje. Mělo-li *-s* v zásloví nějaký vliv na předcházející *o* a *a*, jak jsme dříve předpokládali, nemohlo by tak býti v předpokládané zde koncovce *-ons*, neboť tento vliv jevil by se nejvýš jen v tom směru, že by *-ons* přešlo v *-uns*, z čehož by vzniklo *-ūs* a z toho pak po tvrdých souhláskách *-y*, po měkkých *-i*. Zdá se pak, zě v zásloví přešlo *-on* v *-un* ještě dříve než působila přehláska *jo* > *je*, neboť bychom jinak obdrželi u měkkých kmenu akkus. jedn. č. ku př. **kraje* z **krajom*, **krajon*. Tato okolnost mluvila by též proti výkladu, že akkusativní tvar mn. č. *kraję* vznikl z *krajons* > *krajens*, tedy pod působením přehlásky, jak se často připouští. Taktéž vznikla i nosovka *ą* z *-jon-* v mezisloví dříve než působila přehláska *jo* > *je*, jak tomu tvar бьѭщм a pod. nasvědčuje. Všecky tyto okolnosti poukázují nám k tomu, že přehláska *jo* > *je* nastoupila v praslovanštině později, když již se jiné hláskoslovné proměny, o něž zde jde, provedly, a na základě toho není právě pravdě podobné, že by byla předpokládaná akkusatívní koncovka *-jons* přešla v *jens*, z čehož pak *ję*.

Nezbývá nám tedy, nežli upustiti od předpokládané koncovky *-ons* a uchýliti se ke koncovce *-ōns*, od kteréžto vychází i Zubatý (Archiv XV str. 508—509) a která je i arijským *-āns* zabezpečena (v evropských jazy-

cích musilo se jinak *-ōns* zkrátiti v *-ons*, jak máme ku př. i v pruském jazyku *deiwans*, *tāwans* atd.). V litevštině je *-ůs*, *-ùs* (*gerůs-i us*, *vilkùs*, kterýžto tvar měl pak i vliv na lokal *vilkůsè* a nejlépe se vykládá z původního *-ōns* (l. c. str. 509).

Předpokládáme tedy v akkusativu množného čísla: **rokōns*, **krajōns*. Jako v **kamōn* nepřešlo *ō* vlivem souhlásky *-n* v *a*, tak se udrželo i delší dobu v **rokōns*, **krajōns*, až pak v **krajōns* nastoupila přehláska v **krajēns* (jako v gen. jed. č. přešlo *-ōs*, v *ēs*, *ě*), z čehož potom ovšem vzniklo *kraję* (srvn. *sěmę* ze **sēmēn*). To byl zde tedy praslovanský tvar.

Nemůžeme-li jinak než-li v akkusativu množ. č. předpokládati koncovku *-ōns*, *dokázali jsme tím zároveň i přehlásku jō > jē*, neboť jinak si *kraję* z **krajōns* nedovedeme vysvětliti než jen touto přehláskou.

Co se pak týče tvaru **rokōns*, přešlo *ōns* v *ūns*: **rokūns* (*ōn* tedy přešlo později v *-ūn* než *-on* v *un*, dlouhé samohlásky jeví se nám zde více nezměnitelnými nežli krátké, což též tam, kde se jedná o vliv sousedních hlásek na ně, spíše očekáváme; jinak by koncovka *-jōns* nemohla podlehnouti přehlásce v *jēns*). **Rokūns* vedlo dále k **rokūs* a *roky* tak jako **kamōn* ku *kamy*.

Byly tedy v praslovanštině akkusativy *roky-kraję* vedle akkusativů a nominativů *ryby-dušě*. První stejné členy v *roky: kraję = ryby: dušě* způsobily, že nastalo kolísání v druhých (kraję — dušě, krajě — dušę), až zvítězily v některých slovanských jazycích tvary s *ě*, v jiných zase s *ę*. Kde zvítězilo *ę*, tam se pak dostalo ovšem i do genitivu jedn. č-: *dušę*.

Podobně dlužno dále předpokládati i u pronominalní deklinace.

Rozumí se samo sebou, že musíme i participium *vedy-bъję* obdobně vykládati. Nemaje žádných bezpečných dokladů pro přehlásku *jō > jē*, předpokládal jsem zde v nom. jedn. č. původně **vedons*, či vlastně **vedonts* (Altkirchenslav. Gramm. str. 57). Poněvadž však máme v nom. *znaję*, v gen. ale *znająšta*, připouštěl jsem, že v středosloví vzniklo *ą* dříve z *-on-* nežli nastala přehláska *jo > je*. V nominativu že tedy vzniklo ze **znajons > *znajens*, jako z **konjons > konjens*, když již bylo dříve vzniklo *ją* z *-jon-* v *znająšta* a pod. Nyní teprv že se vyskytla i zde v zásloví nosovka *ę*: *znaję*, *konję*, *dušę*. ѫ ve знаѭшта by bylo tedy starší nežli ѧ v zásloví tvarů знаѩ atd. (l. c. str. 76—77). Není-li již toto příliš pravdě podobné, nemohu se z příčin, které jsme právě u předpokládané akkusativní koncovky *-ons* uvedli, tohoto výkladu dále držeti, nybrž předpokládám nyní i zde **vedōnt(s)*, **znajōnt(s)*, z čehož vzniklo **vedōn(s)*, *znajēn(s)* a pak *vedy*, *znaję*. To by byl tedy zase jeden doklad pro přehlásku *jō > jē*. Jen tak mimochodem budiž zde podotčeno, že Zubatý nepředpokládá v nom. *-s* u participia thematických sloves: «Unserer Meinung nach ist in dieser Form etwa das Griechische dem Urzustand am nächsten geblieben; insbesondere ist es höchst wahrscheinlich, dass die

einsilbigen *-nt-* Participia den Nom. sg. masc. mittels eines Nominativ *-s*, die Participia der thematischen Coniugationen ohne ein solches gebildet haben»... a dále: «Umgekehrt lässt sich der Antritt des Nominativ *-s*» im Latein u. s. w. sehr leicht durch Einwirken anderer consonantischer Stämme erklären. Wir halten, und zwar hauptsächlich den slavischen Formen zulieb, gr. φέρων für eine uralte Bildung. Urspr. **bhérōn* steht (mit nominativischer Dehnung) offenbar für **bhérōnt*: schon die Ursprache scheint im Auslaute *-nt-* zu *-n* vereinfacht zu haben ...und dieses ursprachliche **bherōn* (=φέρων) hat offenbar auch eine Satzdoublette **bhérō* zur Seite gehabt» (l. c. str. 503—504). Z tohoto *-ō* pak zde vykládá české a staroruské *a* v *bera* vedle берꙑ, jež zase k *-ōn* poukazuie. Tvar *bera* vykládáme ovšem jinak, co pak se týče dalšího zde výkladu, můžeme s ním souhlasiti. Bylo-li v nom. *-s*, dostalo se tam zajisté vlivem jiných kmenů s *-s*; na našem výkladě to ovšem ničeho nemění.

Máme-li tedy velkou pravděpodobnost, že nepřešlo každé *ō* v slovanštině jednoduše v *a*, nýbrž že vedlo v jistých případech, jak jsme viděli, též k *ū*, můžeme s větší jistotou přikročiti k výkladu dativu jedn. č. kmenů na *-o*: *roku*, *mąžu* a instrumentalu množn. č. týchž kmenů: *roky*, *mąži*. Koncovka prvního pádu byla *ōj* (starolat., populōi, ἵππῳ), druhého *ōjs* (skr. vr̥kāiš, v evropských jazycích *-ojs*). Z těchto koncovek vykládali již mnozí jazykozpytci slovanské tvary, mezi nimi rozhodně ku př. Wiedemann (Das litau. Praeteritum, str. 47). Myslím též, že třeba výkladu toho se držeti, jen musíme předpokládati, že *ō* vlivem následujícího *j* přešlo v *ū* již záhy. Vidíme totiž že i v litevštině nevedlo vždy k témuž výsledku. Třeba v litevskoslovanské době rozeznávati dvojí *ō*: jedno více zavřené, které přešlo pak v litevštině v *ů* (lot. též *ů*) a druhé otevřené, které v litevštině zůstalo, v lotyštině však jako ve slovanštině vedlo k *a*. Přechod dlouhého *ō* v *ū* v našich pádech sahá již do prastaré doby, byl zajisté starší, nežli ku př. přechod dvouhlásky *oj* v *ě* a *i*. Tak máme i v litevštině v dativu *tākui*, *dárbui* a tak bylo bezpochyby i nějakou dobu v praslovanštině **rokūj* a v instr. mn. č. **rokůjs*, kdežto v litevštině se v tomto pádě nejeví žádná odchylka od ostatních případů s *ōj*, tedy: *takaīs, darbaīs* atd. tak jako ku př. *slaĩtas* ku *slějū*. Další postup v slovanštině byl pak asi ten, že zaniklo *j*, kdežto v litevštině se zde jakož i v jiných obdobných případech udrželo: dat. **rokū*, instr. pl. *rokūs. Kdežto v instr. dlouhé *ū* přešlo jakož i jinde v *y*: *roky*, nestalo se tak v dat. sg., poněvadž by bylo dativní **roky* splynulo s pluralními tvary *roky*. Proto se tedy udrželo v dativu *-u*: *roku*, *mąžu*. Po měkkých souhláskách vedlo v instr. pl. *jū(s)* bezprostředně k *jī(s)*: *kraji*, *mąži* (srovn. *šiti*; ze **sjūti*, lit. *siúti*, *siūvù*). Na všechen spůsob přešlo v těchto koncovkách *ō* dříve v *ū* než ku př. *ōns* v akk. mn. č., neboť v po-

slední koncovce se ještě udrželo *ō*, když začala působiti přehláska *jō* > *jē*, jinak bychom měli v instr. množ. č. u měkkých kmenů též koncovku *-ě*.

Brugmann klade otázku, nevzniklo-li *y* v příslovkách jako *maly* a pod. z **ū* akkusativu množného č. rodu stř., tak že by *maly* znamenalo původně ‚pauca'. Nabyly-li takové příslovky stejné platnosti s příslovkami na *-mi* (Miklosich IV, str. 712), že se tímto spůsobem přivedlo *-y* k instrumentalu množ. č.: «Wenn solche Adverbia mit denen auf *-mi* (vgl. Miklosich IV 712) gleichwertig gevorden waren, so konnte *-y* auf diesem Wege dem instr. pl. zugeführt werden» (Grundriss, II str. 718). Předpokládá ovšem, že se koncovka tato ujala původně u rodu středního. Nemohu se s tímto výkladem spřáteliti. Příslovky na *-y*, které jsou i v církevní slovanštině řídké (jako малъı правъı) a se vůbec hlavně na jistý druh adjektiv (-ьскъ) obmezují, neprozrazují nám syntakticky původní akkusativ. роуѧьскъı, «česky» mluviti a pod. je ve všech slovanských jazycích, bylo tedy tak již v praslovanštině a jak zde mohl býti nějaký kmen na *-ū* a k tomu ještě akkusativ množ. č., který zde nijak neočekáváme? Od příslovek tak obmezeného druhu instrumentalní koncovka — *y* tedy pocházeti nemůže. Jest ovšem otázka, jeli toto *-y* příslovek svým původem totožné s *-y* instrumentalu, může to ovšem býti i nějaký jiný ustrnulý pád, ne však akkus. množ. č. kmenů na *-ū*.

V. Vondrák.

Gajev rukopis o književnom jedinstvu ilirskih Slavenâ.

Povodeći se za Velimirom Gajem (Knjižnica Gajeva, Zagreb 1875 p. 187) veli profesor Kulakovskij u svojemu djelu «Иллиризмъ» (Варшава, 1894, p. 96), da je Ljudevit Gaj već godine 1830 napisao raspravu «Ueber die Vereinigung der in altilirischen Districten wohnenden Slaven zu einer Büchersprache». Ovu vijest prihvaća od Kulakovskoga profesor Jireček veleći, da je Gaj godine 1830 kao 21—godišnji pravnik razmišljao o književnom jedinstvu Slavena, koji nastavaju u staroilirskim krajevima (P. J. Šafařík mezi Jihoslovany, Praha, 1895, p. 80). Profesor Jagić pišući ocjenu knjige Kulakovskoga kaže, da je valjalo reći koju o tom zagonetnom rukopisu, premda po drugim prilikama sudi, da Gaj godine 1830 još nije mogao imati jasnih misli o književnom jedinstvu svih Ilirâ (Разборъ книги И. А. Кулаковскаго: Иллиризмъ, Санктпетербургъ, 1896 p. 10).

U Gajevoj ostavini u kr. universitetskoj biblioteci u Zagrebu imade doista njegov rukopis na 16 stranicâ in folio bez natpisa. Ovaj se rukopis počinje s riječima «Die Vereinigung der in den alt-ilirischen Districten wohnenden Slaven zu *Einer* Büchersprache», ali nije ništa drugo nego njemački izvornik Gajeva članka «Pravopisz», koji je štampan godine 1835 u br. 10—12 časopisa «Danicze». I u njemačkom rukopisu i u štampanom članku napominje se pod kraj list iz Beča u 5. broju «Danicze», u kojemu M. Topalović želi, da se uredi pravopis prije, nego se odredi jedan književni jezik, kako želi L. Mayer u 1 broju istoga časopisa (u listu iz Banata). Na svršetku veli Gaj na oba mjesta, da prema temeljima ovoga njegova članka valja popraviti knjižicu o horvatsko-slavenskom pravopisanju izdanu godine 1830 u Budimu.

Po tom se vidi, da je rukopis napisan u februaru ili u prvoj polovini marta godine 1835, možda upravo kao odgovor na pismo M. Topalovića. Natpis u popisu Gajeve biblioteke potječe od prvih riječi samoga rukopisa,

a godina 1830 jamačno je mehanično uzeta iz njegova konca, na kojemu se govori o Gajevoj «Kratkoj osnovi» štampanoj godine 1830 u Budimu.

Najznamenitija je razlika izmedju rukopisa i štampanoga članka, što su u rukopisu izostavljene mnoge paradigme. Tako n. p. na 7 stranici nema rukopis svih paradigama iz jezika češkoga, poljskoga i lužičko — srpskoga (gornjo-lužičkoga); Gaj je na ime ovdje, da prištedi pisanje, za štampani članak upotrebio iste paradigme, koje su se već nahodile u «Kratkoj osnovi» (p. 12), samo što je još dodao četiri nova primjera. Drugdje opet ima rukopis samo po jednu ili po dvije paradigme s oznakom: etc.

Druge su razlike sitnije. Na str. 5 «das lateinische Alphabet» prevodi Gaj u «Daniczi»: diachka ili latinzka abeceda. «Slaven», «slavisch» zamjenjuje riječima: Szlavenczi, Szlavi ili Szlovenczi, Szlavenzki, Szlavzki ili Szlovenzki. «Slavenland» mu je «Szlavia». «Pseudo-Orthographie» prevodi riječima: krivopisz, krivopiszanye.

Kako je Gaj, povodeći se za teorijom Jana Kollára, već u «Kratkoj osnovi» (1830) želio, da se veliki slavenski jezik stegne u četiri glavna narječja, tako i sada (1835) govori o četiri glavna jezika slavenska, o četiri velika potoka slavenska, pa zato veli, da treba naše potočiće, narječja na Jugu, sjediniti u jedan potok i podati mu jedno «tekalische», jedan pravopis. Samo tako će taj potok kao jedan od velikih četiriju slavenskih potokâ donositi brodove kreate raznom robom duha i srca u opće slavensko more.

Članak «Pravopisz» nastavak je «Kratke osnove», upravo mali uzmak, jer se Gaj odriče svojih četiriju slovâ s diakritičnim znakovima za starije *dy*, *gy*, *ly*, *ny*, koje je uveo u «Kratkoj osnovi», te sada preporučuje, da se piše *dj*, *gj*, *lj*, *nj* s oštrim akcentom na joti. Gaj opravdava ovaj pravopis porabom drugih Slavena: *č*, *ć*, *š*, *ž* pišu Poljaci, Česi, Moravci i Slovaci, a *dj*, *gj*, *lj*, *nj*, *tj* «nashi jednoplemeni szuszedi vu gornyem y dolnyem Ilirju».

Već je u «Kratkoj osnovi» rekao Gaj, da se čini, da bi trebalo uvesti i *t* s diakritičnim znakom (za sadašnje naše *ć*), ali se naše narječje (veli Gaj misleći na Kajkavce) može tomu ukloniti, budući da se izmegju ovoga glasa i *č* nahodi unutrašnje srodstvo; ujedno bi naudilo ovakovo *t* jednostavnosti našega pravopisa, dapače bi bilo nužno, da svatko, tko piše, bude slavenski filolog. U «Pravopiszu» (1835) nemajući na umu samo kajkavsiki govor priznaje, da valja učiniti u pisanju razliku izmegju *č* i *ć*, koje se nahodi u ljepšem govoru hrvatskom i srpskom; zato treba pisati: hoćemo. Tako je sada Gaj imao za isti glas dva slova (*tj* i *ć*) postavljajući nejasno pravilo, kad valja upotrebljavati jedno slovo, kad li drugo («Pravopisz» p. 47).

Ovaj svoj popravljeni pravopis nazivlje Gaj na koncu članka «nashim ztarinzkim», koji želi iz tmine iskopati i u domovini ponoviti. Vidi se, kako je Gaja zaplašio misoneizam njegovih zemljaka. Pišući «Kratku osnovu» u

prvom zamahu reformatorskom mislio je samo na teoriju; godine 1835 izdavajući novine nalazi se usred žive prakse, koja ga je već poučila, kako je u ljudî jak misoneizam. I bez onih novih slova, koja je uveo u «Kratku osnovu», imao je Gaj pune ruke posla, da ostalim svojim, poglavito jezičnim novostima prokrči put megju Kajkavcima, megju kojima se sâm rodio i upravo počeo raditi. Zato i nazivlje svoj popravljeni pravopis «našim starinskim», samo da što lakše slomi otpor, na koji je nailazio.

Gaj zove u pomoć i druge Slavene. Prije nego je izišao Gajev članak, počeo je Dunder u Beču preštampavati Kačićev «Razgovor ugodni naroda Slovinskoga» ovim popravljenim pravopisom ili, kako veli Gaj na koncu članka, «ztaro-horvatzkim». Koliko je naš starinski pravopis ugodan i povoljan *svim* drugim Slavenima, vidi se (veli Gaj) iz nenavadne množine predbrojnikâ na Dunderovo izdanje Kačićeva «Razgovora». Ad captandam benevolentiam!

A da bude dojam još jači, završuje Gaj s opomenom, da se u pravopisu okanimo njemačkoga, talijanskoga i madžarskoga načina, pa da se držimo slavenske, «nam naravzke» starine.

Širi horizont Gajev u «Pravopiszu» posvjedočuje i to, što ovdje uvodi i (češko) *ĕ*, za koje veli, da su njime pisali «nashi mudréshi ztarczi», dok je u «Kratkoj osnovi» tvrd ekavac, premda ni svi Kajkavci nijesu ekavci.

Popravak Gajeva pravopisa u svezi je s Dunderovim izdavanjem Kačićeve pjesmarice, pa je vrijedno istaknuti, da je tomu izdanju kumovao Babukić, koji već 18 aprila 1833 javlja, da će njegova «slovnica» izići. (Isp. list Babukićev Franikiću u Smičiklasovoj raspravi «Život i djela Vjekoslava Babukića», Zagreb 1876 p. 62).

U Dunderovu izdanju Kačićeve pjesmarice imade predgovor samoga V. J. Dundera (u Beču 1835). U tom se predgovoru preporučuje novi pravopis (s izmjenama, koje se nalaze i u Gajevu «Pravopiszu»). Očito je, da je ovaj predgovor napisao za Dundera Vjekoslav Babukić, jer je poznato, da Dunder, poslovogja Venediktove Knjižarnice u Beču, nije bio nikakov učenjak. Hanka ga u pismu od 15 oktobra (3 novembra) 1836 karakterizira ovako: «Dieser Dunder ist ein Buchhändler» subject, weiss ausser seiner Buchhändlermanipulation nicht das geringste von irgend einer Wissenschaft, und ist nicht im Stande in irgend einer slawischen Mundart eine Zeile zu schreiben, aber ein Prahler und Mauldrescher ohnegleichen» (Jagić, Источники для исторіи славянской филологіи, Санктпетербургъ, 1897 II, 459). A to potvrgjuje i sud Šafařikov u pismu od 21 februara 1836 (ib. 437).

U ostalom ako se Dunderov predgovor isporedi s napomenutim pismom Babukićevim iz godine 1833, s Babukićevim «Odgovorom» u «Danici» 1835

br. 31 i 32 i s početkom Babukićeve «Osnove slovnice» u Danici 1836 br. 10, lako se može razabrati, tko je napisao Dunderov predgovor.

Sve se ovo napominje, da se vidi, tko je uz Gaja dotjerivao hrvatski pravopis. U predgovoru se veli, da je već Brlić u svojoj gramatici (1833) tražio «pomekšiteljne» jota, samo što je on za ovakvo jota upotrebio dvije piknje za razliku od prostoga. Po tom je jota s oštrim akcentom, ovdje prviput upotrebljeno u štampi, samo modifikacija Brlićeve reforme.

U Dunderovu se predgovoru nadalje veli, da je već 1830 Gaj preporučio ovakov pravopis izuzevši «pomekšiteljno» jota, dapače da je već prije Gaja, pred sto godina Pavao Vitezović predlagao narodu nov pravopis, pa se i navodi njegova reforma. «On (Vitezović) znamenuje *ć* kakogod smo ga i mi znamenovali; *č* i *ž* bilježi odzdol: a za *š* piše dva *ss*. — Ostala *dj*, *lj*, *nj*, *tj* piše kakogod i Česi; znamenujući najmre *ď*, *ľ*, *ň* i *ť*.»

Već je godine 1831 Šafařik prigovarao Gaju poradi slovâ *ď*, *g̀*, *ľ*, *ň* držeći, da imade previše diakritičnih znakova u novoj ortografiji. (V. Šurmin, Bilješke za hrvatski preporod. Zagreb 1902 p. 11).

Gaj je sâm doskora razabrao svu težinu svojih reforamâ, pa zato u «Pravopiszu» popušta i ispovijeda ista načela, koja nahodimo u Dunderovu predgovoru, jedino što mjesto *ie*, *je* postavlja *ě*.

Brlić se s ovakovim popravljenim pravopisom ilirskim slaže («Danica» 1835 br. 31), samo kad bi i Srbi, koji se služe ćirilicom, ovaj pravopis odobrili; «ali ako ovo nebude, kakono bit i neće i nemože, a ono bi bolje bilo, da se i mi Kirilice što prije poprimimo». U br. 31 i 32 odgovara Babukić Brliću i brani latinicu. Na početku «Osnove slovnice slavjanske narěčja ilirskoga» («Danica» 1836 br. 10) veli Babukić, da su fenička slova dolazila k savršenstvu najprije u Grkâ, zatim u Latinâ, a napokon k najvećoj jednostavnosti u europejskih naroda; kao članovi europejske familije poprimaju Iliri europejsko-ilirska slova, kojima se služe Danica i Narodne Novine i kojima su štampane najnovije knjige: Kačić, Odiljenje sigetsko i Katekizam. Osobito ističe Babukić sud Šafařikov, da ilirski pravopis nadilazi sve slavenske.

U br. 10 godine 1835 donijela je «Danicza» Mihanovićevu pjesmu («Lěpa naša domovino») u novom ispravljenom pravopisu.

Megjutim ova nova pravopisna zgrada nije ostala dugo vremena netaknuta. Već od godine 1838 (s Mažuranićevom pjesmom «Věkovi Ilirie» u 1 br.) prestaje «Danica» pisati oštri akcenat na joti, pa se ovakovo jota javlja kasnije samo još sporadično. Mnogo se duže održala u pisanju razlika izmegju *ć* i *tj* (moć: cvětje), kako ju prviput ističe Dunderov predgovor. A i rogato *ě* pokazalo je mnogo žilavosti, osobito u službenom pisanju i u

školskoj literaturi, preživjevši ilirizam. Sve šarilo u historiji hrvatskoga pravopisa od godine 1835 prikazao je prof. Budmani u raspravi «Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835 godine», koja je izišla u 80 knjizi «Rada jugoslavenske akademije» (Zagreb, 1885).

U Zagrebu 8 oktobra, 1903.

Milivoj Šrepel.

Толковая Палея и Русская лѣтопись.

ГЛАВА I.

Постановка вопроса.

Взаимное отношеніе Толковой Палеи и такъ называемой Несторовой лѣтописи давно уже обратило на себя вниманіе изслѣдователей. Оно было обстоятельно изучено въ 1857-мъ году Мих. Ив. Сухомлиновымъ, который со свойственною ему осторожностью высказалъ въ заключеніе третьяго отдѣла III главы своей диссертаціи «О древне-русской лѣтописи какъ памятникѣ литературномъ» слѣдующія положенія: «Сличая всѣ сходныя мѣста въ Палеѣ и въ лѣтописи, приходишь къ заключенію, что бо̀льшая часть ихъ перешла изъ Палеи въ лѣтопись, и только немногія внесены изъ лѣтописи въ Палею. Священная исторія въ лѣтописи заимствована, повидимому, изъ Палеи, а не обратно, ибо въ послѣдней она составляетъ цѣлое, изложенное съ опредѣленнымъ намѣреніемъ; въ лѣтописи же она представляется эпизодомъ, хотя и весьма умѣстнымъ, искусно связаннымъ съ общею нитью повѣствованія. Космографія въ Палеѣ имѣетъ болѣе сходства съ находящеюся у Синкелла, нежели съ тою, которая помѣщена у Амартола и въ нашей лѣтописи. Свѣдѣнія же, касающіяся Русской земли и сопредѣльныхъ ей странъ, перешли въ космографію Палеи, по всей вѣроятности, изъ лѣтописи»[1]). Болѣе рѣшительно стали высказываться послѣдующіе изслѣдователи.

В. Успенскій въ замѣчательномъ трудѣ своемъ, посвященномъ Толковой Палеѣ (Казань 1876), высказался по интересующему насъ вопросу слѣдующимъ образомъ: «по изслѣдованію г. Сухомлинова, Палея была извѣстна уже Нестору. Рѣчь философа-миссіонера, приходившаго къ Владиміру, является дѣйствительно составленною почти буквально по Толковой Палеѣ: сходство не только въ содержаніи, но и въ выраженіяхъ» (стр. 117), и ниже: «Сличеніе текста Рѣчи философа-миссіонера съ апокрифическими

---

1) Ученыя Записки II Отд. Имп. Ак. Наукъ, кн. III, стр. 64.

сказаніями Толковой Палеи, такимъ образомъ, свидѣтельствуетъ ясно о вліяніи послѣдней на содержаніе Рѣчи философа, а сходство между ними, простирающееся до буквальности въ выраженіяхъ, говоритъ о томъ, что Толковая Палея была извѣстна Нестору» (стр. 125). «Вліяніе Толковой Палеи,— продолжаетъ Успенскій, — отразилось и на другихъ мѣстахъ лѣтописи Нестора. Взглядъ на магометанъ, который Несторъ влагаетъ въ уста грековъ, является вполнѣ согласнымъ со взглядомъ на магометанство Толковой Палеи» . . . (стр. 126).

И. Я. Порфирьевъ во введеніи къ труду «Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукоп. Соловецкой библіотеки» (Спб. 1877) замѣтилъ: «Апокрифическія подробности о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ, вставленныя въ первой русской лѣтописи въ проповѣдя греческаго философа предъ княземъ Владиміромъ, заимствованы не изъ хроники Амартола или Малалы, у которыхъ совсѣмъ нѣтъ многихъ изъ этихъ подробностей, а изъ Палеи, гдѣ онѣ изложены въ томъ же видѣ и почти въ тѣхъ же выраженіяхъ, какъ и въ лѣтописи» (стр. 15—16).

Совершенно иначе отвѣтилъ въ 1876 году на вопросъ объ отношеніи лѣтописи къ Палеѣ Н. С. Тихонравовъ въ рецензіи на «Исторію русской словесности древней и новой» Галахова. «Проводя постоянную параллель между ветхимъ и новымъ завѣтомъ, — говоритъ рецензентъ, — это полемическое богословское сочиненіе (т. е. Толковая Палея) послужило источникомъ — не для Несторовой лѣтописи, какъ говоритъ г. Галаховъ, а для «Слова Иларіона о законѣ, данномъ Моисеемъ», которое также ведетъ параллель между ветхимъ и новымъ завѣтомъ. . . Дѣйствительно въ лѣтописи есть заимствованія изъ «Палеи», но не изъ той, о которой говоритъ г. Галаховъ и «которая составляетъ часть Хронографа», — а изъ «Палеи» краткой, исторической, которая, какъ замѣтилъ еще Востоковъ (Оп. рум. музеума, стр. 517), «совершенно отлична» отъ Толковой Палеи, охарактеризованной г. Галаховымъ» [1]). Такъ же высказался Тихонравовъ въ первоначальной редакціи своего очерка о Толковой и Исторической Палеяхъ: «По давности появленія на Руси первенство (при сравненіи между Толковой и Малой или Исторической Палеями) должно быть отдано простодушному и часто наивному разсказу Малой Палеи. Она была уже извѣстна Нестору и Даніилу Паломнику». Въ примѣчаніи къ этому мѣсту Тихонравовъ указываетъ, что «древнѣйшія редакціи Палеи Толковой не заключаютъ въ себѣ мѣстъ, которыя въ разсказѣ Нестора г. Сухомлиновъ считаетъ заимствованными изъ Толковой Палеи. Напротивъ, разсказъ Нестора во всѣхъ почти указанныхъ г. Сухомлино-

---

1) Отчетъ о девятнадцатомъ присужденіи наградъ графа Уварова, стр. 51—55; Сочиненія Н. С. Тихонравова, т. I, стр. 42.

вымъ мѣстахъ расходится съ древнѣйшими редакціями Толковой Палеи». Въ этомъ же примѣчаніи Тихонравовъ указываетъ нѣсколько разсказовъ лѣтописи, общихъ ей и предполагаемому ея источнику — краткой (исторической) палеѣ. Одно мѣсто краткой палеи даетъ, по словамъ Тихонравова, возможность исправить чтеніе лѣтописи, а именно чтеніе «въ лузѣ», вмѣсто котораго должно читать «въ луцѣ»[1]). — Важно отмѣтить, что въ обработанной редакціи разсматриваемаго очерка Тихонравовъ выпустилъ только что приведенныя нами мѣста, т. е. какъ свое замѣчаніе о знакомствѣ Нестора съ малой Палеей, такъ и все примѣчаніе къ этому мѣсту[2]).

При опредѣленіи взаимныхъ отношеній русской лѣтописи и Толковой Палеи немаловажное значеніе имѣетъ вопросъ о славянскомъ, русскомъ или греческомъ происхожденіи Палеи. Предположеніе, что Толковая Палея произведеніе греческое, вело къ заключенію, что общія между нею и лѣтописью мѣста заимствованы послѣднею изъ первой; вмѣстѣ съ предположеніемъ, что Палея произведеніе русское, появились сомнѣнія относительно ея вліянія на русскую лѣтопись.

Тихонравовъ не высказался рѣшительно ни за, ни противъ греческаго происхожденія Толковой Палеи. Въ программѣ одного изъ позднихъ его курсовъ, напечатанной въ I томѣ Сочиненій Н. С. Тихонравова (Дополненія, стр. 110—111), находимъ слѣдующее любопытное мѣсто: «обратить особенное вниманіе на то, что Толковая Палея составлена *славяниномъ* по матеріаламъ *греческимъ* и *славянскимъ*».

А. В. Михайлову и В. М. Истрину принадлежитъ научное обоснованіе предположенія о русскомъ происхожденіи Толковой Палеи. А. В. Михайловъ въ 1895 году въ статьѣ, озаглавленной «Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи», выдвинулъ на первый планъ вопросъ о родинѣ этого памятника. Въ послѣдующихъ своихъ статьяхъ, озаглавленныхъ «Къ вопросу о текстѣ книги Бытія пророка Моисея въ Толковой Палеѣ», Михайловъ пришелъ къ выводу, что въ Толковой Палеѣ мы должны видѣть памятникъ славянскаго происхожденія и скорѣе русскаго, чѣмъ югославянскаго. Остановившись на отношеніи Толковой Палеи къ лѣтописи, Михайловъ, въ названной выше статьѣ 1895 года, указывалъ на необходимость поднять вопросъ объ общемъ источникѣ Палеи и лѣтописи и такимъ образомъ рѣшительно отвергъ мнѣніе Сухомлинова и В. Успенскаго о возможности заимствованія лѣтописью изъ Толковой Палеи.

---

1) Сочиненія Тихонравова, т. I, Дополненія, стр. 111, 116—117. Отмѣтимъ, что «въ лузѣ подлѣ рѣку» при «въ луцѣ подлѣ рѣку» читается въ древнѣйшихъ спискахъ Исхода (ср. Матеріалы для древнерусскаго словаря И. И. Срезневскаго). Слѣдовательно, лѣтопись не представляетъ какого-нибудь искаженнаго чтенія (лугъ — болото).

2) Статья «Отреченныя книги древней Россіи». Сочиненія Н. С. Тихонравова, т. I, 156 и сл.

Въ лицѣ В. М. Истрина Толковая Палея нашла неутомимаго изслѣдователя и превосходнаго наблюдателя. Мы имѣемъ, благодаря Истрину, рядъ этюдовъ первостепенной важности о составѣ Толковой Палеи. Въ засѣданіи Славянской Комиссіи Московскаго Археологическаго Общества 3 ноября 1893 года Истринъ сдѣлалъ докладъ «Палейныя сказанія о столпотвореніи вавилонскомъ и объ Авраамѣ», при чемъ пришелъ между прочимъ къ слѣдующему выводу: Несторъ въ своихъ двухъ разсказахъ о столпотвореніи (т. е. въ началѣ Повѣсти вр. лѣтъ и въ Рѣчи философа) не пользовался Толковой Палеей, а слѣдовалъ общимъ съ нею источникамъ, главнымъ образомъ, хроникѣ Іоанна Малалы; въ разсказѣ объ Авраамѣ Несторъ также не пользовался Толковой Палеей, слѣдуя и здѣсь всего вѣроятнѣе хроникѣ Іоанна Малалы. — Въ переработанномъ видѣ Истринъ напечаталъ свой рефератъ во II томѣ Извѣстій Отдѣленія русск. яз. и слов. (1897 г.) подъ заглавіемъ «Замѣчанія о составѣ Толковой Палеи». Выводы касательно отношеній лѣтописи и Толковой Палеи изложены слѣдующимъ образомъ: «Несторъ въ повѣствованіи о столпотвореніи не пользовался Толковой Палеей. Первый разсказъ въ началѣ лѣтописи, вмѣстѣ съ соотвѣтствующимъ Архивскаго хронографа, восходитъ къ неизвѣстному пока источнику. Второй же разсказъ лѣтописи, въ Рѣчи философа къ Владиміру, вмѣстѣ съ соотвѣтствующимъ въ Палеѣ также восходитъ къ другому, тоже пока неизвѣстному источнику» (стр. 189). Несторъ, по мнѣнію Истрина, не заимствовалъ изъ Палеи и разсказа объ Авраамѣ, а воспользовался апокрифомъ объ Авраамѣ самостоятельно; для Истрина очевидно, что «лѣтописецъ и авторъ Палеи имѣли независимо другъ отъ друга по одинаковому апокрифу» (стр. 191).

Русская лѣтопись — это одинъ изъ многочисленныхъ памятниковъ древней нашей письменности, имѣвшихъ прикосновеніе къ Палеѣ. Анализъ цѣлаго ряда другихъ памятниковъ убѣдилъ Истрина въ томъ, что Толковая Палея возникла у насъ на Руси. Сначала онъ говорилъ объ этомъ предположительно: такъ, въ III главѣ своихъ «Замѣчаній» Истринъ, поставивъ вопросъ о возможности непосредственнаго перевода съ еврейскаго на славянскій толкованій ветхозавѣтныхъ именъ, говоритъ: «ставя эти вопросы, я предполагалъ уже славянское происхожденіе Палеи» (с. 207). Но по мѣрѣ дальнѣйшей работы, въ изслѣдователѣ Толковой Палеи укрѣплялась увѣренность не только въ славянскомъ, но даже и въ русскомъ происхожденіи этого памятника. Такъ, въ V главѣ «Замѣчаній» читаемъ: «Считая въ настоящее время неоспоримымъ фактомъ славянское (русское) происхожденіе Толковой Палеи, мы должны смотрѣть на разсматриваемую статью Златой Матицы какъ на одинъ изъ источниковъ Толковой Палеи». VI-я глава тѣхъ же «Замѣчаній» начинается словами: «Вопросъ о славянскомъ происхожденіи Толковой Палеи можно считать поконченнымъ: Толковая Палея въ томъ

видѣ, въ которомъ мы ее имѣемъ въ первоначальной редакціи, не есть переводный съ греческаго оригинала памятникъ, а оригинальный славянскій и даже, вѣроятно, — русскій». Ниже читаемъ: «Хотя мы и признаемъ славянское или русское происхожденіе Толковой Палеи, во всякомъ случаѣ мы не можемъ отрицать посредственнаго или непосредственнаго вліянія византійской полемической литературы»[1]).

Новыя соображенія, привлеченіе новыхъ данныхъ дали Истрину возможность поставить вопросъ о времени происхожденія Толковой Палеи еще рѣшительнѣе. Въ V главѣ «Замѣчаній» имъ была высказана мысль, что Толковая Палея по всѣмъ вѣроятіямъ возникла въ XIII вѣкѣ[2]). Въ октябрьской книжкѣ Журн. Мин. Нар. Пр. за 1903 годъ, во II главѣ статьи «Изъ области древнерусской литературы», мысль эта нашла подтвержденіе и дальнѣйшее развитіе: съ Толковой Палеей сближенъ другой памятникъ древнерусской полемической литературы противъ жидовина — такъ называемое «Пророчество Соломона», составленное, какъ заключилъ Истринъ изъ одного хронологическаго въ немъ указанія, въ серединѣ XIII вѣка. «Если нашъ памятникъ (т. е. Пророчество Соломона), — читаемъ мы, — носитъ тотъ же характеръ и по тону и по способу изложенія, что и Толковая Палея, если тотъ и другой памятникъ отзываются жизненностью, и если разныя другія соображенія говорятъ за XIII вѣкъ, какъ за время составленія Палеи, то прямое указаніе на половину XIII вѣка даетъ еще бо́льшую увѣренность въ такомъ именно происхожденіи Палеи».

Увѣренность, что Палея памятникъ русскаго происхожденія, возникшій притомъ въ XIII вѣкѣ, имѣла послѣдствіемъ то, что вопросъ объ отношеніи этого памятника къ древнерусской лѣтописи уже не обращалъ на себя спеціальнаго вниманія изслѣдователя[3]). Правда, онъ касался его не разъ и въ послѣднихъ главахъ своихъ «Замѣчаній» и въ статьяхъ «Изъ области древнерусской литературы», но при этомъ неизмѣннымъ отвѣтомъ на вопросъ о близости обоихъ памятниковъ — лѣтописи и Палеи — было высказанное еще въ 1893 году положеніе, что эта близость объясняется пользованіемъ общими источниками со стороны составителей того и другого памятника. Такъ, въ «Замѣчаніяхъ» намѣчены общіе источники для разсказа о

1) Изв. Отд. русск. яз. и слов., т. III (1898), стр. 475, 511, 530.

2) Тамъ же, стр. 490. Ср. тоже въ трудѣ 1897 г. (Зап. Ак. Н. по Ист.-фил. отд. VIII сер., т. I, № 3), «Первая книга хроники Іоанна Малалы», при чемъ появленіе Толковой Палеи ставится въ связь съ сильнымъ движеніемъ евреевъ въ XIII в., вызваннымъ появленіемъ въ Палестинѣ пророка, выдававшаго себя за Мессію.

3) Отмѣтимъ здѣсь статью Н. А. Заболотскаго «Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной лѣтописи» (Русск. Фил. Вѣстн. 1901 г.): авторъ высказывается по отношенію къ вліянію Толковой Палеи на лѣтопись отрицательно, соглашаясь съ доводами Истрина.

столпотворенія и апокрифическаго сказанія объ Авраамѣ, въ IV главѣ «Изъ области древнерусской литературы» общимъ Палеѣ и лѣтописи источникомъ признается апокрифическій разсказъ о Моисеѣ.

Впрочемъ, въ VI главѣ «Замѣчаній о составѣ Толковой Палеи» Истринъ нѣсколько подробнѣе остановился на отношеніи Рѣчи философа къ Палеѣ. Рѣчь философа, по его мнѣнію, является несомнѣнно русскою компиляціей. Сходныя мѣста въ ней и въ Толковой Палеѣ должны объясняться происхожденіемъ ихъ отъ одного источника, и притомъ — источника славянскаго. Сходство въ пророчествахъ между Толковой Палеей и Рѣчью философа объясняется пользованіемъ двумя однородными, но составленными для различныхъ цѣлей компиляціями пророчествъ, возникшими еще на византійской почвѣ [1]).

Надо удивляться той осторожности и послѣдовательности, съ которою Истринъ двигается въ своемъ изслѣдованіи: мы съ нетерпѣніемъ ждемъ его конечныхъ выводовъ относительно происхожденія и литературной исторіи Палеи и думаемъ, что, дождавшись этихъ выводовъ, мы легче подошли бы къ разрѣшенію интересующаго насъ вопроса объ источникѣ нѣкоторыхъ лѣтописныхъ сказаній и вошедшей въ лѣтопись Рѣчи философа. Тѣмъ не менѣе рѣшаюсь предложить свои соображенія объ отношеніяхъ Палеи къ лѣтописи уже теперь, въ виду сильнаго желанія ускорить работу надъ источниками нашей древнерусской лѣтописи. Я убѣжденъ въ тѣснѣйшей связи съ Толковой Палеей лѣтописныхъ сказаній съ одной стороны, Рѣчи философа — съ другой; убѣжденъ и въ томъ, что Толковая Палея была источникомъ для Рѣчи философа, а въ хронографической своей редакціи послужила цѣлямъ лѣтописца. Отрицательное отношеніе къ вопросу о зависимости лѣтописи отъ Палеи Тихонравова, Истрина, Михайлова не поколебало, какъ мнѣ кажется, положительныхъ указаній, сдѣланныхъ въ этомъ направленіи М. И. Сухомлиновымъ.

Прежде чѣмъ приступить къ сближенію лѣтописнаго и палейнаго текстовъ и къ выясненію взаимныхъ ихъ отношеній, я считаю совершенно необходимымъ остановиться на опредѣленіи того, что понимать подъ Толковой Палеей и подъ лѣтописью, ибо подъ этими названіями разумѣются различные и по времени и по характеру своему памятники, возникшіе въ результатѣ послѣдовательнаго развитія ихъ протографовъ, первоначальныхъ ихъ оригиналовъ.

---

1) Изв. Отд. р. яз. и слов., т. III (1898), стр. 522—525.

ГЛАВА II.

Толковая Палея.

Вопросъ о редакціяхъ Толковой Палеи и о взаимныхъ отношеніяхъ этихъ редакцій былъ въ свое время затронутъ Н. С. Тихонравовымъ; теперь онъ весьма обстоятельно разсматривается В. М. Истринымъ въ статьяхъ «Изъ области древнерусской литературы» (Журн. Мин. Нар. Пр. за 1903 и 1904 гг.). Въ виду этого послѣдняго обстоятельства я могу ограничиться краткимъ обзоромъ выясняющихся при разсмотрѣніи этихъ редакцій отношеній.

Тихонравовъ и Истринъ считаютъ первою редакціей тотъ типъ Палеи, который сохранился въ спискахъ Коломенскомъ 1406 года и сходныхъ съ нимъ. Этотъ типъ хорошо извѣстенъ и доступенъ изслѣдованію, благодаря изданію Толковой Палеи, предпринятому учениками Н. С. Тихонравова: въ основаніе изданія положенъ Коломенскій списокъ, который сближенъ при этомъ съ семью другими списками. Принимаю мнѣніе Тихонравова и Истрина, но съ оговоркой: Коломенскую Палею, какъ для краткости назовемъ изданный видъ Толковой Палеи, я считаю первою *русскою* редакціей этого памятника. Второю *русскою* редакціей вслѣдъ за Истринымъ и отчасти Тихонравовымъ, допускавшимъ существованіе еще одной промежуточной редакціи, надо признать Палею, слитую съ хронографомъ: мнѣ эта редакція извѣстна по пяти спискамъ — Синод. XVI в. № 211, Погод. № 1435, Погод. XVI в. № 1433, Румянц. 1494 г. № 453 и Синод. 1477 г. № 210[1]). Третьею *русскою* редакціей назовемъ ту краткую редакцію Палеи, которую разсматривалъ Истринъ въ I главѣ «Изъ области древнерусской литературы» въ связи съ открытою имъ особою краткою редакціей хроники Синкелла: эта редакція извѣстна мнѣ по тремъ спискамъ — списку, принадлежавшему И. И. Срезневскому, Карамзинскому (Публ. биб. F. IV, 603) и Погодинскому № 1434[2]).

Вѣрный путь для изслѣдованія указанныхъ трехъ редакцій во взаимныхъ ихъ отношеніяхъ былъ, какъ мнѣ казалось, намѣченъ Истринымъ въ I главѣ упомянутаго сочиненія.

Разсматривая апокрифическія сказанія о Моисеѣ, Истринъ приходилъ къ выводу, что краткая (т. е. третья) редакція не вышла непосредственно

---

1) Истринъ указываетъ еще на Чудовской списокъ № 348 и Румянцовскій (Унд.) № 719. Сюда же относится Креховская Палея, описанная Франкомъ въ I т. Апокріфи і легенди з укр. рук., с. XLVIII. Первая часть Синод. № 210 воспроизведена фототипически въ изданіяхъ Общ. Люб. др. письменности.

2) Соловецкій списокъ XVII—XVIII в. № 866, о которомъ см. у Порфирьева, Апокр. сказанія о ветхоз. лицахъ и соб., 1877 (стр. 17), представляетъ третью редакцію въ обособленіи съ Историческою Палеей, какъ это для частнаго случая уже отмѣчено Истринымъ (гл. IV, с. 285).

изъ полной (т. е. второй), но что обѣ восходятъ къ одной древнѣйшей (стр. 412). Ниже, изъ особенностей разсказа о составленіи псалтыри, Истринъ выводилъ новое доказательство въ пользу восхожденія краткой редакціи Палеи къ редакціи болѣе древней, нежели какую даютъ намъ извѣстные списки полной. Въ IV главѣ своего неоконченнаго еще труда Истринъ не возвращается къ предположенію о существованіи такой болѣе древней редакціи Толковой Палеи, къ которой восходили бы, съ одной стороны, полная (т. е. вторая, хронографическая), а съ другой краткая (т. е. третья) редакція. Анализъ первой части второй редакціи Палеи доказываетъ, по мнѣнію Истрина, что въ основаніи ея лежитъ текстъ Палеи первой редакціи, дополненный по Библіи и по довольно большому количеству апокрифовъ. Особенности, отличающія разсказъ о Моисеѣ второй редакціи отъ соотвѣтствующаго разсказа первой, объясняются между прочимъ пользованіемъ «какою-то полубиблейскою, полуапокрифическою исторіей Моисея», отразившеюся (повидимому, независимо отъ второй редакціи) и въ третьей (краткой) редакціи Палеи. Разсказъ о составленіи псалтыри признается вставкой, сближающеюся съ соотвѣтствующимъ мѣстомъ Парижской греческой хроники № 1336, но не сближающею вообще всего текста Палеи второй (и третьей) редакціи съ этою хроникой.

Быть можетъ, я и ошибаюсь: но мнѣ кажется, что анализъ Истрина первой части второй (хронографической) редакціи Толковой Палеи не далъ того, что можно было ожидать послѣ предшествовавшихъ указаній ученаго изслѣдователя, не далъ данныхъ для утвержденія существованія такого вида хронографической редакціи, къ которому возводилась бы краткая (третья) редакція Палеи. Такъ же, какъ Истринъ, я убѣжденъ, что вторая редакція положила въ свое основаніе первую редакцію[1]); но думаю, что составитель второй (хронографической) редакціи дополнилъ этотъ свой основной источникъ не по тому безчисленному количеству матеріаловъ, на которые указываетъ анализъ Истрина, а по Библіи и по другой древней редакціи Палеи, до насъ не дошедшей, но той самой редакціи, которая при сокращеніи дала третью (краткую) редакцію (списки Срезневскаго и Погодина № 1434, Публ. библ. F. IV № 603).

Основанія для такого предположенія даны отчасти самимъ Истринымъ: дѣйствительно въ I главѣ упомянутаго сочиненія онъ доказалъ, что третью (краткую) редакцію Палеи нельзя возводить ко второй; слѣдовательно, на-

---

1) Списокъ первой редакціи, положенный въ основаніе второй, сходствовалъ не съ Колом. спискомъ, а съ однимъ изъ тѣхъ, которые привлечены издателями къ сравненію съ нимъ. На это указалъ и Истринъ (IV, 264). Особенно интересенъ пропускъ на столбцѣ 476 изданія, оговоренный въ примѣчаніи 11-мъ: вторая редакція сходится при этомъ съ Александро-Невскимъ, Кирилло-Бѣлозерскимъ, Силинскимъ и Якушкинскимъ списками.

примѣръ, хронографическая часть третьей редакціи не можетъ быть признана заимствованіемъ изъ второй редакціи, несмотря на почти полное тожество[1]) обѣихъ этихъ редакцій, начинающееся со статьи «Царство вавилонское, 1 царство навходоносорово». Вмѣстѣ съ тѣмъ несомнѣнно, что хронографическая часть Палеи перешла во вторую редакцію не изъ третьей. Слѣдовательно, въ основаніи третьей редакціи лежитъ такая болѣе полная редакція Палеи, соединенной съ хронографомъ, которою пользовался и составитель второй редакціи. Назовемъ эту предполагаемую редакцію особою хронографическою редакціей Толковой Палеи. Если изъ этой предполагаемой редакціи могла быть заимствована вся хронографическая часть второй редакціи, то что же препятствуетъ искать слѣдовъ заимствованія изъ этой предполагаемой редакціи въ библейской части второй редакціи? Сравненіе второй редакціи съ третьей, которую признаемъ сокращеніемъ особой хронографической редакціи Толковой Палеи, даетъ рядъ положительныхъ указаній на общій для второй и третьей редакціи источникъ, ведетъ насъ, слѣдовательно, къ возстановленію предполагаемой редакціи.

Во второй редакціи Откровеніе Авраама читается въ болѣе полномъ видѣ, чѣмъ въ первой; разсказъ ведется отъ перваго лица. Отъ перваго же лица ведется разсказъ въ тѣхъ отрывкахъ третьей редакціи, которые дошли по третьей редакціи. На основаніи этого можно думать, что въ особой хронографической редакціи упомянутый апокрифъ читался въ полномъ и первоначальномъ своемъ видѣ.

Во второй редакціи находимъ въ началѣ исторіи Исаака вставку, которую нельзя возвести ни къ первой редакціи, ни къ Библіи: «Измаилъ же бывъ лѣтъ 130 и оумре. бѣ же житие его в Египте» (Истринъ, IV, 272). Но ее можно возвести къ особой хронографической редакціи, ибо она имѣется и въ третьей: «измаилъ же бывъ лѣтъ 130 и оумре. житіе же его бѣ во странахъ егупетскихъ» (сп. Срезн., стр. 55). То же относится къ вставкѣ о годахъ Исаака при рожденіи Исава и Іакова (Истринъ, IV, 272); ср. въ третьей редакціи: «бысть исаакъ тогда лѣтъ 60» (сп. Срезн., стр. 56). То же можно сказать о вставкѣ въ разсказѣ о встрѣчѣ Іакова съ Исавомъ (Истринъ, IV, 273); ср. въ третьей редакціи: «воспоминаа емоу ротоу его. ею же бяше ротилъ къ родителема своима глаголя ако да смертію оумроу аще оубію брата своего» (сп. Срезн., стр. 61). То же о вставкѣ, содержащей сказаніе о смерти Исава: сказаніе читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 61). То же о вставкѣ въ молитвѣ Самсона (Истринъ, IV, 287); ср. въ третьей редакціи: «да оумреть нынѣ душа моа съ иноплеменникы сими» (сп. Срезн., стр. 194). То же о вставкѣ, касающейся пророка Наѳана (Истринъ,

---

1) Впрочемъ, мѣстами третья редакція въ хронографической части полнѣе второй.

IV, 288): она читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 227); за этой вставкой во второй редакціи, такъ же какъ и въ третьей, перечисляются сыновья Давида отъ различныхъ женъ. Сказаніе о составленіи псалтыри (Истринъ, IV, 289—290) читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 222 и сл.); при томъ оно здѣсь нѣсколько ближе къ греческому тексту, приведенному Истринымъ, чѣмъ во второй редакціи. Вставку о владѣніяхъ Соломона (Истринъ, IV, 291) находимъ и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 241 и 255): «и бѣ обладаа всѣми царствы отъ рѣкы и до земля иноплеменникъ и отъ колѣна сионя и до предѣлъ егупетьскыхъ». Приведенная передъ этимъ Истринымъ вставка о Соломонѣ же находится и въ третьей редакціи: «и соломонъ царь сѣде на царствѣ надъ іерусалимомъ и надъ іоудою въ елимѣ» (сп. Срезн., стр. 233). Часть разсказа о царицѣ Ужичской (Истринъ, IV, 293) читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 235). Вставка о построеніи храма Соломономъ (Истринъ, IV, 292) читается и въ третьей редакціи: «и почаша дѣлати раби Соломонѣ» и т. д. (сп. Срезн., стр. 243).

Приведенныя здѣсь мѣста (а число подобныхъ совпаденій можно легко увеличить) доказываютъ близость второй и третьей редакцій. Эта близость, какъ указано выше, можетъ быть объяснена только пользованіемъ общимъ источникомъ со стороны составителя обѣихъ названныхъ редакцій. Слѣдовательно, предположеніе Истрина о томъ, что вторая редакція составлена на основаніи первой при помощи Библіи и другихъ многочисленныхъ источниковъ, должно измѣнить такъ, что вторая редакція представляетъ соединеніе первой съ библейскимъ текстомъ и текстомъ особой хронографической редакціи Палеи. Изъ этой редакціи заимствованы во вторую и тѣ многочисленные апокрифы, которые отличаютъ ее отъ первой: на то, что въ особой хронографической редакціи читались между прочимъ Лѣствица Іакова, Завѣты 12 патріарховъ, сказанія о Моисеѣ, находимъ указанія въ третьей редакціи, гдѣ эти апокрифы приведены въ извлеченіяхъ.

Итакъ, изслѣдованіе редакцій Толковой Палеи приводитъ къ вопросу объ отношеніи Коломенской Палеи, т. е. первой редакціи, къ возстановляемой по второй и третьей редакціямъ особой хронографической редакціи. Въ этой редакціи, какъ это видно изъ второй, до насъ дошедшей, редакціи, источники (напр. апокрифы) передавались съ буквальною точностью (ср. замѣчаніе Истрина относительно второй редакціи: IV, 268); между тѣмъ составитель первой редакціи перефразировалъ и сокращалъ ихъ текстъ. Слѣдовательно, мало вѣроятнымъ представляется предположить, чтобы особая хронографическая редакція восходила къ первой: пришлось бы допустить полную переработку этой первой редакціи и притомъ по тѣмъ самымъ источникамъ, которые были использованы ею. Кромѣ того, мы имѣемъ рядъ ука-

заній на то, что первая русская редакція Толковой Палеи не можетъ быть признана первоначальною.

Истринымъ въ VI главѣ Замѣчаній о составѣ Толковой Палеи указаны основанія, по которымъ можно думать, что авторъ Палеи хотѣлъ довести свое изложеніе не до начала царствованія Соломона (на которомъ обрывается первая редакція), а по крайней мѣрѣ до новозавѣтныхъ событій. Такъ, въ толкованіи одного изъ завѣтовъ Бога Аврааму есть ссылка на родословіе Богородицы: «еже и послѣди в родословии скажемъ». Пересказавъ Завѣты 12 патріарховъ, авторъ обѣщаетъ предложить и «всѣ пророкы, глаголавшая по ряду». Толкуя пророчество Валаама, авторъ говоритъ: «вижь же оубо жидовине, яко звѣзда восияеть отъ Иякова о неи же пошедъши ти оукажемъ». Упрекая евреевъ въ идолопоклонствѣ, авторъ упоминаетъ между прочимъ о поклоненіи Ваалу при Ахавѣ — «ина же вся пошедъши оукажемъ» [1]). По мнѣнію Истрина, «все это указываетъ, что Толковая Палея по первоначальному замыслу редактора не должна была прерываться на царствованіи Соломона». Но мнѣ неясны тѣ основанія, по которымъ трудъ составителя Толковой Палеи должно признать неоконченнымъ, недоведеннымъ до конца: подобное предположеніе тѣмъ болѣе неосновательно, что и во второй и въ третьей редакціяхъ Палеи мы находимъ изложеніе тѣхъ позднѣйшихъ библейскихъ, а также новозавѣтныхъ событій, на которыя ссылается Коломенская Палея. Въ виду этого естественно предположить, что первая русская редакція отразила ту редакцію, которая возстанавливается на основаніи второй и третьей русскихъ редакцій. Въ пользу такого предположенія можно привести наличность въ первой русской редакціи одной статьи хронографическаго содержанія: это статья о разселеніи народовъ послѣ столпотворенія. Она восходитъ къ греческой хроникѣ. Что она читалась въ особой хронографической редакціи, видно изъ того, что въ сокращенномъ видѣ она находится и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 33—36).

Непервоначальность первой русской редакціи Толковой Палеи, кромѣ указанныхъ соображеній, доказывается еще однимъ обстоятельствомъ, обращавшимъ на себя вниманіе почти всѣхъ изслѣдователей этого памятника. Это отсутствіе въ первой и возникшей изъ нея второй редакціи Палеи пророчествъ, слѣдовательно важнѣйшаго матеріала, на которомъ издавна еще въ Іерусалимѣ, Александріи и Царьградѣ опиралась полемика противъ жидовина. Впрочемъ, въ обѣихъ русскихъ редакціяхъ имѣются пророчества Давида и Соломона, и это еще болѣе утверждаетъ насъ въ предположеніи, что пророчества должны были входить въ составъ первоначальной редакціи Палеи. «Намъ кажется, — говорилъ Успенскій въ 1876 году, — что авторъ

1) Изв. Отд. р. яз. и сл., т. III (1898), с. 517—518.

Толковой Палеи не могъ игнорировать пророчествъ великихъ и малыхъ пророковъ, предсказавшихъ столь ясно обстоятельства земной жизни Основателя христіанства и исторіи самаго христіанства; пророчества — самая твердая почва для полемики съ іудействомъ и, слѣдовательно, должны были составлять существенную принадлежность Толковой Палеи». И. Н. Жданову пришлось остановиться на отсутствующемъ въ Палеѣ отдѣлѣ пророчествъ съ еще болѣе опредѣленными данными: онъ призналъ извѣстныя ему по рукописямъ пророчества съ обличеніями жидовина частью первоначальнаго состава Палеи. Особенно выдвинуто имъ значеніе тѣхъ «Пророчествъ», которыя находятся въ сборникѣ Кириллобѣлозерской библіотеки № 1144: связь ихъ съ Толковой Палеей, по мнѣнію Жданова, настолько тѣсна, что имѣющееся въ нихъ хронологическое указаніе можетъ оказаться полезнымъ для болѣе точнаго опредѣленія времени составленія Палеи. Въ силу подобнаго взгляда на «Пророчества» съ обличеніями жидовина, Ждановъ признаетъ списки Палеи, гдѣ не помѣщены пророчества, непервоначальными[1]). И. Е. Евсѣевъ, въ статьѣ, посвященной толкованіямъ пророческихъ мѣстъ съ обличеніями жидовина (Изв. Отд. р. яз. и слов., т. V, 1900 г., стр. 788 сл.), подробнѣе развилъ мысли, высказанныя Успенскимъ и Ждановымъ. Помимо общихъ соображеній относительно того, что составителю Толковой Палеи, въ силу главной задачи, положенной въ ея основаніе, надлежало бы съ особенною обстоятельностью использовать писанія пророковъ, мы находимъ здѣсь указанія на два мѣста Палеи, гдѣ авторъ обѣщаетъ предложить «вся пророкы глаголавшая по ряду», а также воспользоваться писаніями «отъ великихъ патріархъ и пророкъ и божественыхъ и святыхъ святитель». Существенно важнымъ въ статьѣ Евсѣева было привлеченіе къ изслѣдованію двухъ памятниковъ, содержащихъ толкованія пророковъ съ обличеніями противъ жидовина. Повидимому, подъ вліяніемъ приведеннаго выше мнѣнія Истрина, признававшаго трудъ составителя Толковой Палеи неоконченнымъ, не доведеннымъ до предположеннаго конца, Евсѣевъ склоненъ былъ думать, что открытыя имъ противоіудейскія толкованія пророковъ «составляютъ часть не обработаннаго, не додѣланнаго — такъ сказать — черноваго окончанія Толковой Палеи». Болѣе обоснованнымъ представляется мнѣ другое утвержденіе автора: «Если освободить наши толкованія отъ очевидныхъ историческихъ наслоеній... и подновленности въ языкѣ, то толкованія эти по общему характеру и источникамъ какъ нельзя болѣе восполнятъ конецъ извѣстной нынѣ Толковой Палеи».

Изслѣдованіе Евсѣева не могло не обратить вниманія Истрина, въ особенности въ виду нѣкоторыхъ хронологическихъ соображеній, высказанныхъ

---

1) Ср. Кіевск. Унив. Изв. 1881 г.

Евсѣевымъ относительно времени составленія противоіудейскихъ толкованій пророчествъ. Во II главѣ своихъ очерковъ «Изъ области древне-русской литературы» (Ж. М. Н. П. 1903, окт.) Истринъ воспользовался спискомъ этихъ толкованій, указаннымъ въ свое время Ждановымъ, для соображеній о времени составленія Толковой Палеи, призпавъ противоіудейскія толкованія пророчествъ памятникомъ однороднымъ съ нею по тону и способу изложенія. Въ противоположность Евсѣеву, Истринъ не усматриваетъ никакого непосредственнаго соприкосновенія между Палеей и «Пророчествомъ Соломона»[1]) и не дѣлаетъ вывода о томъ, что въ этомъ послѣднемъ памятникѣ сохранился конецъ Палеи, хотя бы въ необработанномъ, черновомъ видѣ. Единственный выводъ, дѣлаемый Истринымъ изъ близости Палеи и Пророчества Соломона, это тотъ, что «появленіе подобнаго рода произведеній не случайно, что у различныхъ лицъ въ одно и то же время явилось одно и то же намѣреніе — написать полемическій трактатъ противъ еврейства».

Мнѣніе Успенскаго, Жданова и Евсѣева о принадлежности противоіудейскихъ толкованій пророчествъ къ первоначальному составу Палеи представляется мнѣ доказаннымъ, какъ общими соображеніями, высказанными этими изслѣдователями, такъ и изученіемъ привлеченныхъ Ждановымъ и Евсѣевымъ къ сравненію съ Палеей памятниковъ. Хотя я опасаюсь нарушить нижеслѣдующимъ замѣчаніемъ послѣдовательный ходъ настоящаго изслѣдованія, тѣмъ не менѣе нахожу умѣстнымъ привести это замѣчаніе именно здѣсь. Оно касается связи той части Рѣчи философа, помѣщенной въ лѣтописи подъ 986 годомъ, гдѣ приводятся пророчества, съ повидимому малоизвѣстнымъ спискомъ противоіудейскихъ толкованій пророчествъ, содержащимся въ сборникѣ XV в. Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря № 493/1655. Въ этомъ спискѣ находимъ почти всѣ пророчества, читающіяся въ рѣчи греческаго проповѣдника и притомъ — что безусловно для насъ важно — первый отдѣлъ этихъ пророчествъ, оканчивающійся въ лѣтописи словами «И много пророчествоваша о отверженьи ихъ», оказывается буквально тожественнымъ съ начальными страницами указаннаго списка (л. 89—89 об., нач.: пророчество ісаино пророка о отвръженіи жидовъ, кон. и много пророчествоваша о отвръженіи вашомъ). Ниже мы рядомъ выписокъ докажемъ, что вся историческая часть Рѣчи философа восходитъ къ древнѣйшей редакціи Толковой Палеи и на основаніи этого заключимъ, что и пророчества, приведенныя философомъ, извлечены изъ того же памятника. Тѣсная связь этой части рѣчи съ указаннымъ спискомъ толкованій пророчествъ дѣлаетъ очевиднымъ, что эти или подобныя имъ толкованія входили въ составъ первоначальной редакціи Толковой Палеи.

1) Такъ называется, по начальнымъ строкамъ его, памятникъ, открытый Ждановымъ.

Итакъ, мы возвращаемся къ сдѣланному уже выше выводу: первая русская редакція Толковой Палеи (сп. Коломенскій и сходные) не можетъ быть признана первоначальной редакціей этого памятника. Редакція эта скорѣе всего должна быть разсматриваема какъ извлеченіе изъ первоначальной редакціи, содержавшей, какъ это видно изъ предыдущихъ соображеній, обширныя толкованія пророчествъ, а также изложеніе новозавѣтныхъ событій и хронографическую часть. Ниже мы выскажемъ нѣсколько мыслей о времени и мѣстѣ возникновенія первоначальной редакціи Толковой Палеи, а пока отмѣтимъ существованіе еще одного памятника, ведущаго насъ къ возстановленію этой первоначальной редакціи. Памятникъ этотъ представляетъ краткое изложеніе сначала ветхозавѣтныхъ событій, затѣмъ событій всемірной исторіи, доведенное въ однихъ спискахъ до взятія турками Царяграда, въ другихъ дополненное еще нѣсколькими событіями. Мнѣ извѣстенъ этотъ памятникъ по одному сборнику Кириллобѣлозерскаго монастыря, хранящемуся въ Имп. Археографической коммиссіи. Близко сходенъ съ нимъ списокъ Синод. библ. въ сборникѣ, описанномъ Горскимъ и Невоструевымъ подъ № 323 (л. 449 и сл. этого сборника). Въ позднѣйшемъ соединеніи съ хроникой Амартола и хронографомъ этотъ же памятникъ является въ сборникѣ Новгородской Софійской библіотеки № 1497, описанномъ А. Н. Поповымъ въ 1-мъ вып. Обзора хроногр. русск. ред. (стр. 217 и сл.): сборникъ № 1497 и нашъ памятникъ сближаются главнымъ образомъ своимъ окончаніемъ, посвященнымъ послѣднимъ событіямъ Византійской исторіи (напечатано Поповымъ на стр. 223), но также и тѣми русскими вставками, на которыя обратилъ вниманіе Поповъ (стр. 222—223). Хотя Синод. № 323 доходитъ только до 6961 (1453) года, а потому свидѣтельствуетъ о болѣе древней редакціи нашего памятника, тѣмъ не менѣе я скажу о самомъ памятникѣ нѣсколько словъ на основаніи не Синодальнаго, а Кириллобѣлозерскаго списка, который у меня подъ руками. Начало его (твореніе міра и человѣка) представляется сокращеннымъ извлеченіемъ изъ Толковой Палеи, хотя заключительная часть о двадцати двухъ дѣлахъ, сотворенныхъ въ шесть дней, встрѣчается не въ Толковой, а въ Исторической Палеѣ. Засимъ послѣ заглавія «Отъ книгъ бытіа небесе и земля и всякои твари, яже сътвори богъ вся дѣла своя испрьва»[1]) слѣдуетъ текстъ книги Бытія (гл. 1-я и два первыхъ стиха 2-й). Послѣ этого читаемъ сокращенное изложеніе ветхозавѣтной исторіи съ такими же апокрифическими и хронографическими вставками, какъ она излагается въ Толковой Палеѣ[2]). Ветхозавѣтныя событія смѣняются затѣмъ событіями всемірной исторіи, разсказанными по Амартолу.

---

1) То же заглавіе предшествуетъ пятикнижію Моисееву по сборнику XV в., принесенному въ даръ Академіи преосв. Алексіемъ Вологодскимъ (Библ. А. Н., шифра 45. 10. 6).

2) Напр. о погребеніи Авеля, о раздѣленіи странъ между сыновьями Ноя.

Такимъ образомъ разсматриваемый памятникъ построенъ по тому же плану, какъ хронографическая Палея: мы указали на мѣста, сближающія его въ ветхозавѣтной части съ Палеей. Въ виду этого вѣроятно признать его однимъ изъ отраженій той особой хронографической Палеи, къ которой ведутъ насъ двѣ русскія редакціи Палеи, при чемъ, быть можетъ, при составленіи его приняты были во вниманіе и другіе источники. Замѣтимъ, что изслѣдуемый памятникъ нельзя возвести ни ко второй, ни къ третьей редакціи. Частью это слѣдуетъ изъ связи его съ Рѣчью философа, о чемъ скажемъ ниже. Мы назовемъ нашъ памятникъ четвертой русской редакціей Толковой Палеи.

Если бы вслѣдъ за Тихонравовымъ, Истринымъ и другими изслѣдователями мы признали редакцію Коломенскаго и сходнаго съ нимъ списковъ первоначальной редакціей Толковой Палеи, то легко склонились бы къ высказанному Михайловымъ, Истринымъ и косвенно Евсѣевымъ мнѣнію о русскомъ происхожденіи этого памятника. Дѣйствительно, анализъ этой редакціи Палеи доказалъ, что въ распоряженіи составителя былъ рядъ источниковъ, извѣстныхъ въ тѣхъ самыхъ славяно-русскихъ переводахъ, которыми онъ пользовался. Но предыдущее изслѣдованіе убѣдило насъ въ томъ, что основная редакція Палеи не дошла до насъ и что мы можемъ возстановить лишь общій составъ ея, привлекши къ изслѣдованію четыре русскія ея передѣлки. Такимъ образомъ анализа одной первой редакціи, редакціи Коломенскаго списка недостаточно для опредѣленія источниковъ основного вида Толковой Палеи: первая редакція была вмѣстѣ съ тѣмъ первой русской передѣлкой памятника, русское происхожденіе котораго остается недоказаннымъ. Изъ трехъ возможностей — признать Толковую Палею русскимъ, болгарскимъ или греческимъ памятникомъ я выбираю вторую возможность и признаю болгарское происхожденіе Палеи. Мысль эта въ литературѣ не новая, но къ сожалѣнію она не подверглась такому тщательному изслѣдованію, которое выпало на долю двухъ другихъ предположеній — болѣе стараго о греческомъ и болѣе новаго о русскомъ происхожденіи нашего памятника. Конечно, здѣсь не мѣсто восполнить этотъ пробѣлъ въ изученіи Толковой Палеи. Я долженъ ограничиться лишь самыми общими указаніями, дѣлающими вѣроятнымъ болгарское происхожденіе Палеи.

Ниже будутъ приведены основанія для признанія того, что Толковая Палея въ хронографической ея редакціи была извѣстна русскому лѣтописцу, работавшему въ XI вѣкѣ. Но внимательное изученіе Палеи дѣлаетъ несомнѣннымъ, что хронографическая редакція ея явленіе вторичное, что редакція эта составилась изъ соединенія первоначальнаго вида Толковой Палеи съ хронографомъ. Такое соединеніе могло быть сдѣлано и въ Россіи и въ

Болгаріи, но могло ли появиться въ Россіи XI в. сочиненіе противоіудейскаго характера, написанное съ мастерствомъ и съ большимъ знаніемъ дѣла? Обличенія жидовина оказываются весьма устойчивой частью Палеи; Палея подвергалась вставкамъ, переработкамъ и дополненіямъ, но обличительная часть ея сохранялась повидимому безъ измѣненій: это доказываетъ наличность интереса къ богословскимъ и историческимъ знаніямъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ отсутствіе прямыхъ полемическихъ противоіудейскихъ задачъ у послѣдующихъ редакторовъ Толковой Палеи. Полемическій азартъ составителя первоначальнаго вида Палеи переноситъ насъ въ другое время, въ другую обстановку, отличную отъ той, при которой работали эти редакторы. О древней Руси нечего и думать. Скорѣе можно было бы остановиться на Византіи, гдѣ, какъ это было указано Истринымъ и другими, сложилась обширная противоіудейская литература. Но и древняя Болгарія была почвой вполнѣ подходящею для возникновенія новыхъ памятниковъ противоіудейской литературы, бравшихъ, конечно, за образецъ византійскихъ полемистовъ.

Это доказывается, во-первыхъ, слѣдами еврейской пропаганды въ древней Болгаріи; эти слѣды сказались, напримѣръ, въ именахъ нѣкоторыхъ болгарскихъ правителей: такъ, сыновья Шишмана носили ветхозавѣтныя имена Давида, Моисея, Аарона и Самуила (царь, царствовавшій до 1014 года); быть можетъ, въ Болгаріи высшіе классы общества до принятія христіанства придерживались, какъ и у Козаръ, іудейства, лишь медленно уступавшаго мѣсто новой религіи; далѣе эти слѣды выразились въ большомъ количествѣ ветхозавѣтныхъ апокрифовъ, ведущихъ иногда прямо къ еврейскому источнику. Болгарія—эта классическая страна апокрифовъ, распространявшихся повидимому подъ вліяніемъ еретическаго ученія богомиловъ—получила часть ихъ несомнѣнно отъ самихъ іудеевъ. Такъ, слово «шамиръ» въ легендахъ о Соломонѣ своимъ начальнымъ звукомъ ведетъ насъ къ еврейскому источнику, легенды же о Соломонѣ перешли къ намъ, конечно, изъ Болгаріи. Такъ фонетическій обликъ нѣкоторыхъ названій планетъ въ началѣ третьей (краткой) редакціи Толковой Палеи ведетъ насъ прямо къ еврейскому (въ виду невѣроятности допустить арабскій) источнику: «мештрѣи», «шемосъ»[1]). Ниже скажемъ о словѣ «машляхъ», «машьяхъ» (Мессія) въ Палеѣ и толкованіяхъ пророчествъ. Еврейство держалось въ Болгаріи очень устойчиво: при Іоаннѣ-Александрѣ въ серединѣ или первой половинѣ XIV

1) Сп. Срезн.: «а҃. планидъ наричаетсѧ кронъ зоугалъ. соу҃ идеже есть пр҃тлъ б҃ии. в҃. планидъ. ѕеоусъ. мештрѣи четвергъ. г҃. планидъ. аррисъ. мехирь. вторн҃и. д҃. плані҃ шемосъ. сл҃нце. тоу есть н҃елѧ. е҃. плані҃ афродитъ. зоугрѧ е пѧт҃о. на сеи планидѣ зарѧница звѣзда. ѕ҃. планидъ. герми. ѡдар҃и. срѣда. з҃. плані҃. каморъ. идеже е҃. лоуна. пон҃елникъ. по҃ сею планидою звѣзды оутверж҃ены». Акад. П. К. Коковцовъ любезно сообщилъ мнѣ соотвѣтствующія арабскія названія планетъ: Zúḥal, al-Muštarī, al-Mirrīḫ, al-Šams, al-Zuhara, ʻUṭarid, al-Qamar.

вѣка былъ созванъ противъ евреевъ соборъ, окончившійся казнями и суровыми репрессіями (Голубинскій, Кр. очеркъ, стр. 678). Возможность возникновенія въ Болгаріи X—XI вѣка обширнаго полемическаго сочиненія противъ евреевъ доказывается, во-вторыхъ, наличностью въ болгарской письменности нѣсколькихъ полемическихъ трактатовъ, направленныхъ противъ жидовина. Сюда относятся прежде всего пренія Кирилла философа съ евреями и срацинами, дошедшія до насъ въ житіи Кирилла философа. Далѣе къ противоіудейской литературѣ относятся нѣкоторыя сочиненія Іоанна экзарха болгарскаго: его Шестодневъ, въ которомъ находимъ рядъ выходокъ противъ жидовина (напр. по изд. Бодянскаго-Попова, лл. 79 об., 162 об., 163), и рядъ его словъ, напр. Слово на вшествие Господа нашего Ісуса Христа (Калайдовичъ, Іоаннъ экз. болг., 174—177).

Признавъ Болгарію X—XI вѣка подходящею почвою для появленія Толковой Палеи на іудея, мы представляемъ себѣ литературную исторію этого памятника въ Россіи и Болгаріи приблизительно въ слѣдующемъ видѣ.

Толковая Палея возникла изъ тѣхъ преній, которыя велъ Кириллъ, первоучитель славянскій, съ евреями и срацинами. Вѣроятность этого предположенія указана впервые В. Успенскимъ, отмѣтившимъ, что пренія эти, по свидѣтельству одного изъ жизнеописаній славянскихъ просвѣтителей, были записаны св. Меѳодіемъ и раздѣлены на «осмь словесъ». «Не легло ли въ основу Толковой Палеи — спрашиваетъ Успенскій — недошедшее до насъ сочиненіе св. Меѳодія, тѣмъ болѣе, что предметъ послѣдняго и Толковой Палеи одинъ — обличеніе іудеевъ?!..» (Толковая Палея, стр. 133, прим.). Дѣйствительно, въ житіи Кирилла, куда занесена часть этихъ преній, читаемъ: «отъ многа же избравше, в малѣ положихомъ и селико, памяти ради, а иже хощетъ съвръшеныхъ бесѣдъ сихъ и истыихъ искати, въ книгахъ его обрящетъ я, еже преложи (слѣдовательно, перевелъ съ греческаго) оучитель нашъ и архиепископъ меѳоди и раздѣли е на осмь словесъ, и тоу оузритъ словесноую силоу отъ божіа благодати, яко и пламень паляющь на противныя» (Чтенія въ Общ. Ист. и Др. 1873, I, 451). Отсюда видно, что Меѳодіемъ записаны не тѣ пренія, которыя читаются въ житіи Кирилла, а переведено и составлено нѣчто другое. Вспомнимъ, что Толковая Палея, напр. по первой редакціи, распадается на восемь отдѣловъ, на восемь словесъ, изъ которыхъ каждый начинается особымъ заглавіемъ: отдѣлы эти соотвѣтствуютъ библейскимъ книгамъ — Бытія, Исхода, Чиселъ, Второзаконія, Іисуса Навина, Судей, Руѳи и Царствъ. Тѣсная связь между преніями, занесенными въ житіе Кирилла, и Толковою Палеей выясняется при сличеніи содержанія этихъ преній съ нѣкоторыми толкованіями и обличеніями Палеи. Скажу больше: одно мѣсто Толковой Палеи совершенно непонятно, если не сопоставить его съ соотвѣтствующимъ мѣстомъ житія. Мѣсто это обращало

вниманіе Истрина и естественно наводило его на мысль о русскомъ редакторѣ Палеи (ср. Извѣстія Отд. р. яз. и сл. 1897 г., т. II, с. 205). Въ Толковой Палеѣ оно читается въ слѣдующемъ видѣ: «и се мужь рече боряшеться съ яковомъ. крѣня его ангелъ боряшеться с нимъ или же бояшеться яковъ исава брата своего. сягъ же и я за лыстъ и оутрапи жилу стегна его. тоу же и наречеся изъдраиль. занеже бяше 4 жены поялъ. не похоти же ради но чадолюбья требоваше. тѣмь же и отъ помысла дѣемыхъ судиться человѣкъ. отъ авера оубо еврѣи прозвани быстe. нынѧ же отъ издраноѣ жилы изъдраили нарекостеся. сирѣчь оумъ бога зьря» (стлб. 334). Ясно, прежде всего, что чтеніе Толковой Палеи испорченное; оно требуетъ перестановки: слова «тоу же и наречеся изъдраиль» должны быть отнесены ниже передъ слова «сирѣчь оумъ бога зьря», ибо, какъ это указали Евсѣевъ и Истринъ, имя Израиль вообще толкуется какъ «оумъ бога видя» или «зря господа» или «зряи бога» (νοῦς ὁρῶν θεοῦ, νοῦς ὁρῶν θεόν, ὁρῶν θεόν). Слѣдовательно, въ отрывкѣ «занеже бяше 4 жены поялъ... человѣкъ» нельзя видѣть толкованія имени Израиль — это вставка, происхожденіе которой выясняется при сравненіи съ соотвѣтствующимъ мѣстомъ Кириллова житія. На вопросъ евреевъ, какъ могли угодить древніе, не принявъ крещенія, но придерживаясь обрѣзанія Авраамова, философъ отвѣтилъ: «никоторыи бо отъ тѣхъ является двою женоу имѣвъ, но токмо авраамъ[1]), и сего ради и оуда того рѣзаетъ, предѣлъ даа не престоупати емоу дале, но по первомоу сверстию адамову, образъ дая прочимъ в томъ ходити. яковоу бо такоже сътвори оутраиль жилоу стегна его, зане четыри жены поятъ. разоумѣвше (чит., какъ въ другихъ спискахъ: разоумѣвъ) же винoу, еѩ же ради то емоу сътвори, нарече емоу имя Израиль, сирѣчь оумъ зря бога» (Чтенія, 1873, I, 450). Итакъ, по мысли философа, Аврааму заповѣдано обрѣзаніе за его двоеженство; у Іакова вырвана жила за его четвероженство. Не подлежитъ поэтому сомнѣнію, что указанная вставка попала въ Палею изъ преній Кирилла, и вѣроятнѣе всего изъ сочиненія Меѳодія, гдѣ читались эти пренія, т. е. изъ первообраза Толковой Палеи. Отсюда же приведенныя разсужденія и дословныя выписки попали и въ другое мѣсто Толковой Палеи: «ни сему же авраму извѣща моисѣя. но понеже в роду томъ никто же обрѣтается дву жену имыи но токмо авраамъ. того же ради оуда того. обрѣзати ему повелѣ. да не престоупаеть дале. но быти по пьрвому сверстию адамовоу. образъ дая прочимъ. в тѣхъ ходити веля» (Колом., стлб. 263—264). Связь Палеи съ преніями обнаруживается и въ другихъ мѣстахъ. Такъ, въ толкованіи пророчествъ по списку Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря (см. выше) читаемъ: «Како жидовѣ не (чит. вы) глаголете яко не

1) Въ приложеніи ко второй редакціи Палеи другое чтеніе: никто же бо отъ нихъ явися две жене имевъ, яко же Авраамъ име две жене. а 3 юю рабу.

может ся богъ оумѣстити въ человѣка. а онъ в купину ся въмѣстилъ и въ облакъ и въ бурю и въ дымъ, являяся иову» (л. 97 об.); ср. въ преніяхъ Кирилла: «пакы же рече к нимъ философъ. то како не соуть непстови, иже глаголють, яко не может ся въ человѣка вмѣстити богъ, а онъ и в коупиноу ся вмѣсти, и въ облакъ, и въ боурю и дымъ, явлься моусѣωви и иовоу». Непосредственно за этимъ и въ Толкованіи пророчествъ и въ преніяхъ слѣдуетъ общій текстъ—Толков. прор. (л. 97 об.): «како можеши иному боляща иного исцѣлити человѣка»; въ Житіи Кирилла: «како бо можеші иномоу болящоу ино целити, человѣческомоу родоу на истлѣние пришедшоу, отъ кого бо иного обновление пакы бы приялъ, аще не отъ самого творца» (Чтенія, 1873, I, 445). Очевидно, въ Толкованіи пророчествъ сохранилось только начало мысли, выраженной въ Житіи полностью. Ниже въ Толкованіи пророчествъ читаемъ (л. 98): «въздвигнеть бо рече царство небесное. видиши ли оже богъ въздвиглъ есть царство христіяньское еже истнится (чит. истнить) вся царствіа. яко же данилъ пророкъ рече»; ср. въ Житіи Кирилла: «яко рече пророкъ. въздвигнетъ богъ небесныи царство. еже въ вѣкы не истлѣетъ, и царство его людемъ инѣмъ не оставится, истнитъ, извѣетъ вся царьства и то станетъ въ вѣкы. не христіанское ли есть царство и нынѣ христовымъименемъ нарицаемо» (тамъ же, с. 448[1]). Установивъ такимъ образомъ связь Кирилловыхъ преній съ Толковой Палеей и памятникомъ, составлявшимъ нѣкогда часть ея, отмѣтимъ еще одно основаніе, по которому нельзя признать полемическую часть Палеи переводомъ съ греческаго: это передача еврейскаго mašiaḥ со звукомъ ш: машьяхъ, откуда машляхъ въ толкованіи Данова пророчества (ср. Толк. Палею, стлб. 381 и 383; сборникъ Кіево-Златоверхо-Мих. мон., л. 102)[2]). Ср. сказанное выше о словѣ шамиръ.

Но быть можетъ, одно мѣсто Толковой Палеи даетъ основаніе предполагать, что авторъ ея, писавшій, какъ видно изъ предыдущаго, по древне-болгарски, былъ самъ грекомъ. По поводу гибели Содома и Гомора находимъ слѣдующія обличенія: «О безумье жидовьское како не оусмотристе еже рече господь авраму. аще обрящеться 10 праведныхъ в содомѣ не погублю ихъ. вы же (Колом. о) како погублени бысте отъ земля и мѣста своего. еже (чит. егда?) преда господь богъ отцьмь нашимъ (такъ въ Кириллобѣлоз. и Силин-

1) Отмѣчу вліяніе Кирилловыхъ преній на одно мѣсто въ Шестодневѣ Іоанна экз. болг. Козары обличали злой обычай грековъ заступать престолъ царемъ иного роду, тогда какъ они «по родоу се дѣють». Философъ сослался на примѣръ Давида, заступившаго мѣсто Саула, не угодившаго Богу. У экзарха читаемъ: и въ блъгарѣхъ испръва роды (бы)ваютъ кнези. сынъ въ отца мѣсто и братръ въ братра мѣсто. и козарѣхъ такожде слышимъ бывающе (изд. Бодянскаго-Попова, л. 130). Если экзархъ дѣйствительно имѣетъ въ виду Кирилловы пренія, то это свидѣтельствовало бы въ пользу ихъ древности.

2) Въ этомъ сборникѣ читаемъ: а вы дѣете жидове ждемъ машьяка. то ти вашего машьяха злобу повѣдаеть пророкъ. а не доброту его. отъ данова колѣна нѣту добра.

скомъ спискахъ, между тѣмъ въ Колом. и остальныхъ: вашимь) святыи градъ иерусалимъ. то не бѣ ли ту (Колом. лоту) 10 праведныхъ. да бысте и вы оканнии не погублени тѣхъ ради по мню яко не бы во всѣхъ предѣлѣхъ иерусалимьлихъ. аще оубо тогда и то (Кириллобѣлоз. и Сийск., въ Колом. и остальныхъ: тъ) реку не было мѣсто пречестнаго гроба господня въ иерусалимѣ. то яко содома и гомора ражьженымь каменьемь богъ побилъ бы вы...». Изъ двухъ указанныхъ чтеній: «нашимъ отцемь» и «вашимъ отцемъ» я предпочитаю первое потому, что дѣло идетъ о послѣднемъ взятіи Іерусалима, о взятіи его римлянами при Титѣ[1]). Слѣдовательно, это обличеніе писано грекомъ (ῥωμαῖος)[2]).

Итакъ, мы предполагаемъ, что Толковая Палея составлена Меѳодіемъ или на основаніи Меѳодіева сочиненія, воспроизведшаго пренія Кирилла съ евреями и сарацинами. Оставляемъ всякія догадки о первоначальномъ объемѣ Толковой Палеи. Но отмѣтимъ, что рядъ основаній заставляетъ думать, что еще въ Болгаріи эта первоначальная Палея подверглась вставкамъ статей апокрифическаго и хронографическаго содержанія, а также соединенію съ хроникой Амартола. Дѣйствительно, мы, во-первыхъ, не можемъ допустить, чтобы подобная работа могла быть совершена въ Россіи XI вѣка, а о существованіи хронографической редакціи Палеи свидѣтельствуетъ, какъ увидимъ, русская лѣтопись конца XI вѣка; между тѣмъ въ Болгаріи, гдѣ видимъ широкое распространеніе отреченныхъ книгъ, вполнѣ естественно было включить «басни и кощуны» въ первоначальную редакцію Палеи.

Обѣ редакціи первоначальная и хронографическая рано перешли въ Россію. Первоначальная редакція лучше всего отразилась въ первой русской переработкѣ Палеи (редакціи Коломенскаго и сходныхъ списковъ), но она подверглась вліянію хронографической: такъ, въ нее внесена хронографическая статья, касающаяся разселенія 72 языковъ; такъ, повидимому, подъ вліяніемъ хронографической редакціи, исключившей изъ своего состава толкованія пророчествъ, а также изложеніе новозавѣтныхъ событій, первоначальная редакція утратила въ русской переработкѣ свое окончаніе.

Хронографическая редакція послужила основаніемъ для нѣсколькихъ краткихъ редакцій, изъ которыхъ одну мы назвали третьей, а другую чет-

---

1) Ср. по поводу второго взятія Іерусалима въ Еллинск. сп. 2-й ред. по Чудовск. списку: прѣжде же изшедшим из града бжіим откровѐніемь въ хса вѣрующим. и оставшим. яко в темници. нечестивым грѣшником поустыим. и droуг с(вя)тыих рабъ бжіих. яко древле. и злонравных своих. проклятыих содомитянъ. ибо о градехь содомьскыхь. моляся бжственыи авраамь реч не погоуби првднаг с нечестивыми. и боудет прводныи яко нечствыи. сего ради чклолюбець б(ог)ъ. изгла(гола). аще обрящутся въ содомѣх. 10 сущіи на них гнѣвъ оставити. нъ не обрѣтошася. тѣмь и напрасно погибоша (л. 195).

2) Ср. еще Колом. сп., стлб. 649, гдѣ сказано, что Іудейская земля вдана хрестьянамъ, а съ этимъ сопоставьте отвѣтъ евреевъ Владиміру, что «предана бысть земля наша хрестеянамъ» (лѣтопись подъ 986 годомъ).

вертой редакціей: обѣ дополнили текстъ Палеи изъ другихъ памятниковъ (на третьей отразилось, повидимому, вліяніе Слова Меѳодія Патарскаго, а на четвертой — Малой или Исторической Палеи).

Въ XV вѣкѣ, въ разгаръ жидовствующей ереси, составилась, повидимому, въ Новгородѣ, новая редакція Толковой Палеи, которую мы назвали второю: она представляетъ соединеніе первой русской редакціи съ болгарской хронографическою редакціей. Важно отмѣтить, что въ древнѣйшихъ спискахъ этой редакціи (а таковыми по составу своему оказываются Синод. № 211 и Погод. № 1435) совсѣмъ нѣтъ русскихъ событій: участіе русскаго человѣка сказалось только въ томъ, что здѣсь переданы полностью разсказы Амартола о пораженіяхъ русскихъ подъ Царьградомъ при царяхъ Михаилѣ и Романѣ. Но о крещеніи болгаръ и о преложеніи книгъ отъ греческа языка на словенскій при Борисѣ князѣ Болгарскомъ мы читаемъ здѣсь въ видѣ вставки въ текстъ Амартола въ царствованіи Михаила[1]). Исходя изъ предположенія, что только первоначальныя двѣ болгарскія редакціи могли оказать вліяніе на русскую лѣтопись XI в., а также на авторовъ тѣхъ болѣе древнихъ статей, которыя вошли въ нее, мы считаемъ необходимымъ привлечь къ сравненію съ лѣтописнымъ текстомъ слѣдующіе памятники, ведущіе насъ къ возстановленію первоначальныхъ редакцій Толковой Палеи: 1) Коломенскій списокъ Палеи 1406 г. (первая русская редакція), 2) Синодальные списки № 210 и № 211 (вторая редакція), 3) списокъ Срезневскихъ (третья редакція), 4) Кириллобѣлозерскій сборникъ, хранящійся въ Археогр. Коммиссіи (четвертая редакція), 5) сборникъ Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря, содержащій толкованія пророчествъ.

Но предварительно мы должны сказать нѣсколько словъ о подлежащихъ нашему изслѣдованію лѣтописныхъ текстахъ.

ГЛАВА III.

Русская лѣтопись.

Подъ древнею русскою лѣтописью разумѣютъ обыкновенно Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. е. ту лѣтописную компиляцію, которая была составлена въ 1116 году игуменомъ Михайловскаго Златоверхаго монастыря

1) Въ Румянц. сп. 1494 г. № 453 читаемъ подъ 6374 о походѣ Владимира (!) противъ грековъ, послѣ чего вводныя слова «а преже тѣхъ лѣтъ» служатъ переходомъ къ разсказу о призваніи князей; подъ 6448 читаемъ краткое извѣстіе о походѣ Игоря на грековъ. То же въ Синод. 1477 г., № 210, который по составу своему моложе Румянцевскаго списка, но восходитъ съ нимъ къ общему изводу второй редакціи, отличающемуся отъ первоначальнаго извода пропусками и вставками.

Сильвестромъ. Она дошла до насъ въ спискахъ Лаврентьевскомъ, Радзивиловскомъ, Ипатьевскомъ, Хлѣбниковскомъ и сходныхъ съ ними, далѣе въ соединеніи съ лѣтописью Переяславля Суздальскаго въ сборникѣ Московскаго Архива Иностранныхъ дѣлъ, наконецъ въ позднѣйшихъ передѣлкахъ въ московскихъ лѣтописныхъ сводахъ.

Но въ основаніи Повѣсти временныхъ лѣтъ лежитъ другой болѣе древній лѣтописный сводъ, дошедшій до насъ не въ первоначальномъ видѣ, а въ позднѣйшемъ соединеніи (сдѣланномъ, повидимому, во второй четверти XV вѣка) съ новгородскою или правильнѣе съ новгородскими лѣтописями. Этотъ сводъ въ болѣе древней редакціи сохранился только въ одномъ спискѣ, въ спискѣ Археографической Комиссіи: сходные съ нимъ списки, каковы Толстовскій, Академическій и другіе, представляются переработкою первоначальнаго текста, возникшею подъ вліяніемъ другихъ источниковъ. Вліяніе новгородскихъ лѣтописей, заимствованія изъ нихъ наблюдаются въ сводѣ, сохранившемся въ Комиссіонномъ спискѣ, подъ 989, 1015—1016, 1017—1050, 1052, 1055, 1058, 1060, 1075 и слѣдующими за 1075-мъ годами. Напротивъ, въ части до 989 года, а также подъ 991—992, 994, 996, 998—1014, 1061—1074 и частью подъ 1052—1060 годами Комиссіонный списокъ представляетъ текстъ, частью тожественный съ Повѣстью вр. лѣтъ, частью же (а именно въ предѣлахъ до 945 года) лишь сходный съ нею, но притомъ безусловно оригинальный. Ближайшее сравненіе указанныхъ частей Комиссіоннаго списка съ Повѣстью вр. лѣтъ убѣждаетъ въ томъ, что въ Комиссіонномъ спискѣ Новгородской 1-й лѣтописи сохранился текстъ болѣе первоначальный, чѣмъ въ Повѣсти вр. лѣтъ, и что сводъ, положенный въ основаніе указаннаго текста, должно признать основнымъ для Повѣсти вр. лѣтъ. Приводить доказательства этого положенія здѣсь неумѣстно, тѣмъ болѣе что нѣкоторыя изъ нихъ уже сообщены въ статьѣ «Начальный Кіевскій лѣтописный сводъ», помѣщенной въ Чтеніяхъ Общ. ист. и др. за 1896 годъ.

Сводъ, лежащій въ основаніи Повѣсти временныхъ лѣтъ и сохранившійся въ значительныхъ отрывкахъ въ Комиссіонномъ спискѣ Новгородской 1-й лѣтописи, можно назвать Начальнымъ сводомъ. До какого времени онъ былъ доведенъ, не ясно, такъ какъ перерывъ выписокъ изъ него на полуфразѣ въ текстѣ 1074 года указываетъ на то, что въ распоряженіи новгородскаго сводчика второй четверти XV вѣка былъ дефектный экземпляръ его. Слѣдовательно, Начальный сводъ могъ продолжаться и за 1074 годъ; во всякомъ случаѣ онъ составленъ послѣ 1074 года, но, повидимому, еще въ XI вѣкѣ.

Начальный сводъ не былъ первымъ русскимъ лѣтописнымъ сводомъ: ему предшествовалъ другой древнѣйшій сводъ, отличавшійся отъ него между

прочимъ отсутствіемъ хронологической сѣти. Свѣдѣнія наши объ этомъ древнѣйшемъ сводѣ весьма скудны, но намъ необходимо упомянуть о немъ потому, что въ позднѣйшихъ изводахъ Повѣсти временныхъ лѣтъ возможны были заимствованія изъ этого именно свода. Древнѣйшій сводъ составленъ вѣроятно въ серединѣ XI вѣка.

Редакторъ Начальнаго свода положилъ въ основаніе своего труда древнѣйшій сводъ, но дополнилъ его по другимъ источникамъ. Кромѣ того онъ расположилъ событія въ хронологической сѣти.

Во второмъ десятилѣтіи XII вѣка начальный сводъ подвергся переработкѣ въ Повѣсть временныхъ лѣтъ. Однимъ изъ существенныхъ отличій Повѣсти отъ Начальнаго свода оказывается пользованіе Временникомъ Георгія Амартола, изъ котораго взяты свѣдѣнія о странахъ и народахъ, обитающихъ вселенную, извѣстія о греко-болгарскихъ войнахъ, о нашествіи руссовъ на Царьградъ при Аскольдѣ и Игорѣ, сказаніе объ Аполлоніи Тіанскомъ подъ 912 годомъ. Пользованіе Амартоломъ совершенно измѣнило хронологическую сѣть Начальнаго свода въ части до 945 года. Въ Начальномъ сводѣ были приведены только двѣ опредѣленныя даты, предшествовавшія 945-му году, году кончины Игоря — это 6362 (854) и 6428 (920) годы: первая изъ нихъ указываетъ на годъ вступленія на престолъ греческаго царя Михаила (и похода руссовъ на Царьградъ), вторая на годъ вступленія на престолъ Романа (и несчастнаго похода русскихъ на Царьградъ); остальныя даты — годы 6429, 6430, 6448 и 6450 обязаны соображенію лѣтописца, поставившаго въ связь изложенныя подъ этими годами событія съ событіями, разсказанными подъ 6428 и 6453 годами. Въ Повѣсти вр. лѣтъ указанныхъ годовъ нѣтъ совсѣмъ, а вмѣсто нихъ явились подъ вліяніемъ Амартола годы 6374 (866), 6421 (913), 6422 (914), 6423 (915), 6428 (920), 6437 (929), 6442 (934), 6449 (941), 6450 (942) и 6451 (943). Различіе въ хронологіи Начальнаго свода отъ Повѣсти вр. лѣтъ стоитъ въ прямой зависимости отъ того, что Начальный сводъ пользовался особой хронографической компиляціей, которая, какъ покажемъ ниже, оказывается тожественною съ болгарскою хронографическою редакціею Палеи.

Бо́льшую часть своего содержанія Начальный сводъ получилъ изъ древнѣйшаго лѣтописнаго свода; путемъ Начальнаго свода статьи древнѣйшаго лѣтописнаго свода проникли и въ Повѣсть временныхъ лѣтъ. Такъ, между прочимъ, къ древнѣйшему лѣтописному своду восходитъ дошедшая до насъ въ Комиссіонномъ спискѣ (Началын. сводъ) и спискахъ Повѣсти вр. лѣтъ Рѣчь греческаго философа, излагавшая передъ княземъ Владиміромъ исторію ветхаго и новаго завѣта. Указаніе на то, что эта Рѣчь находилась уже въ древнѣйшемъ лѣтописномъ сводѣ, извлекаемъ между прочимъ изъ позднѣйшихъ московскихъ сводовъ, которые почерпнули, конечно, оттуда, что

Рѣчь эта принадлежитъ Кириллу философу; она стоитъ въ связи съ другими статьями, касающимися крещенія Владиміра: эти статьи восходятъ къ Древнѣйшему своду, какъ это видно отчасти изъ тѣхъ же московскихъ сводовъ, сохранившихъ нѣкоторыя подробности древнѣйшей редакціи. Изслѣдователь взаимныхъ отношеній лѣтописи и Толковой Палеи долженъ удѣлить Рѣчи философа, а также связанной съ нею статьѣ объ испытаніи вѣръ совершенно особое вниманіе уже въ виду самаго содержанія Рѣчи, однороднаго съ содержаніемъ Палеи. Въ другомъ мѣстѣ, а именно въ юбилейномъ сборникѣ въ честь М. С. Дринова[1]), я доказывалъ болгарское происхожденіе Рѣчи философа и предшествующей ей статьи объ испытаніи вѣръ, предполагая, что въ русскую лѣтопись онѣ заимствованы изъ недошедшей до насъ повѣсти о крещеніи болгарскаго князя Бориса.

Въ виду всего вышеизложеннаго, нашему изслѣдованію подлежатъ: 1) рѣчь философа и статья объ испытаніи вѣръ (онѣ возстановляются при помощи сравнительнаго изученія Комиссіоннаго списка со списками Повѣсти вр. лѣтъ и позднѣйшихъ ея передѣлокъ); 2) Начальный сводъ (онъ возстановляется главнымъ образомъ по отрывкамъ, сохранившимся въ Комиссіонномъ спискѣ, но также и по спискамъ Повѣсти вр. лѣтъ); 3) Повѣсть вр. лѣтъ (возстановляемая по спискамъ Лаврентьевскому, Ипатьевскому, Радзивиловскому и другимъ сходнымъ съ ними).

ГЛАВА IV.

Рѣчь философа и статья объ испытаніи вѣръ.

Отмѣчу прежде всего, что изслѣдованіе о составѣ и происхожденіи Рѣчи философа вступило въ совершенно новую фазу послѣ появленія въ Христіанскомъ Чтеніи за іюль 1902 года статьи Н. К. Никольскаго «Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ». До этой статьи Рѣчь философа была извѣстна только какъ составная часть лѣтописи; Никольскому же удалось указать, во-первыхъ, на сходный съ нею памятникъ, озаглавленный «Слово о бытіи всего мира» и встрѣчающійся въ сборникахъ отдѣльно отъ лѣтописи; во-вторыхъ, на списокъ Рѣчи философа, лишь нѣсколько отличный отъ обыкновенной лѣтописной редакціи, но озаглавленный «Слово изъ Палеи выведено на жиды».

Предполагая посвятить литературной исторіи Рѣчи философа особое изслѣдованіе, ограничусь здѣсь лишь нѣсколькими замѣчаніями относительно

1) Сборникъ этотъ еще не вышелъ въ свѣтъ.

обоихъ найденныхъ Н. К. Никольскимъ памятниковъ, которые стали мнѣ извѣстны благодаря исключительной любезности Н. К. Никольскаго, по приготовленнымъ для него съ нихъ спискамъ.

«Слово о бытіи всего мира» доступно мнѣ по четыремъ спискамъ: Моск. Арх. Ин. Д. XV в. № 370/820, Кириллобѣлоз. XVI в. № 38/1115 (Измарагдъ), Виленск. XVI в. № 75 (201) и Виленск. XVI в. № 86 (39). Какъ указано Никольскимъ, Слово это отличается отъ лѣтописной редакціи Рѣчи Философа только въ первой своей части, а именно въ изложеніи ветхозавѣтныхъ событій и при томъ почти только до столпотворенія, послѣ котораго различія Слова и лѣтописной редакціи незначительны. Уже это обстоятельство дѣлаетъ вѣроятнымъ, что мы имѣемъ въ Словѣ передѣлку Рѣчи Философа, основанную на привлеченіи другихъ источниковъ. Часть этихъ источниковъ выясняется: такъ все начало Слова оказывается тожественнымъ со статьей, помѣщенной въ Погод. сб. XVII в. № 1560 и озаглавленной «Слово о сотвореніи небоу отъ палеи» (л. 44 об.; нач. В первыи день в недѣлю сотвори богъ 1 е аггели, кон. і рече емоу да яко послушаль еси гласа жены своея и снѣста отъ древа разоумнаго); редакцію указанной статьи слѣдуетъ признать болѣе первоначальной, чѣмъ начало «Слова о бытіи всего мира»; это видно отчасти изъ нѣсколькихъ чтеній, въ которыхъ «Слово о бытіи всего мира» сходится съ лѣтописною редакціей Рѣчи Философа, отличаясь отъ «Слова о сотвореніи небоу». Такъ въ первомъ изъ двухъ Словъ, въ «Словѣ о бытіи всего мира», разсказъ о пятомъ и шестомъ дняхъ творенія сходенъ съ лѣтописью [1]); во второмъ, т. е. въ «Словѣ о сотвореніи небу», читаемъ: «в пятыи день в четвергь сотвори богъ киты великіа рыбы і птицы пернатыя и всякъ гадъ и жюпеличіе и мышцѣ. сіи два дѣла сотвори богъ веліи и благослови и рекъ раститеся і плодитеся и наполните землю; в шестыи день сотвори богъ скоты и звѣри четвероногіа і адама і еввоу отъ божественныя роуки созда». Уже изъ этого примѣра можно заключить, что «Слово о бытіи всего мира» составилось изъ соединенія лѣтописной редакціи Рѣчи Философа и особой статьи о сотвореніи міра [2]).

Подтвержденіе такое заключеніе находитъ и въ томъ обстоятельствѣ, что до насъ дошли еще другія соединенія той же Рѣчи съ этимъ же изводомъ Палеи, и при томъ независимыя какъ другъ отъ друга, такъ и отъ только

1) Въ 5 день в четвергъ створи богъ киты великыя рыбы и гады и птицы перныаты. Въ 6 день в пятокъ створи богъ звѣри и скоты всякъ гадъ земны створи же во тъ день человѣка.

2) Статья эта, довольно полно отразившаяся въ «Словѣ о сотвореніи небоу отъ палеи», восходитъ къ разсказу такъ называемаго Малаго Бытія (ср. русскій переводъ А. Смирнова, Казань 1895, стр. 57—60). Но какъ увидимъ ниже, она непосредственно заимствована изъ совершенно особаго извода Палеи, повидимому, поздняго состава.

что указаннаго соединенія въ «Словѣ о бытіи всего міра». Первое изъ такихъ соединеній обнаруживается въ той палейно-хронографической компиляціи, которая сохранилась въ болѣе полномъ видѣ (но все-таки съ утратой начала) въ Синод. лѣтописи № 154 и въ менѣе полномъ, менѣе исправномъ (за утратою листовъ) видѣ въ Лѣтописи Аврамки. Эта компиляція представляется соединеніемъ: 1) статьи, къ которой восходятъ Слово о бытіи всего міра и Слово о сотвореніи небоу[1]), 2) отрывковъ изъ памятника, признаннаго Истринымъ переводомъ особой редакціи Георгія Синкелла (см. Журн. Мин. Нар. Пр., 1903, августъ)[2]), 3) изъ Рѣчи философа (ср. напр. разсказъ о грѣхопаденіи), 4) изъ Толковой Палеи (ср. напр. перечни 72 языковъ), 5) изъ Еллинскаго лѣтописца второго вида.

Второе изъ указанныхъ соединеній находимъ въ редакціи Рѣчи философа по Тверскому сборнику (XV т. П. С. Р. Л.): на близость чтеній Тверского сборника и «Слова о бытіи всего міра» было указано уже въ статьѣ Н. К. Никольскаго. Но ясно, что составитель сборника пользовался не самимъ Словомъ о бытіи всего міра, а его первоисточникомъ: такъ мы находимъ здѣсь только что приведенную фразу относительно 22 дѣлъ, сотворенныхъ Богомъ (XV, 82 и пр. 2). Быть можетъ, слѣдуетъ допустить, что составитель Тверского сборника пользовался тою компиляціей, которая извѣстна по лѣтописи Аврамки и Синод. № 154, но въ такомъ случаѣ должно признать, что онъ руководствовался еще другимъ палейнымъ источникомъ, откуда взяты напр. разсказы о второмъ днѣ творенія, о сотвореніи человѣка, о грѣхопаденіи. Вѣроятнѣе все-таки думать, что редакторъ Тверского сборника руководствовался при дополненіи лѣтописной редакціи Рѣчи философа первоисточниками, изъ которыхъ одинъ былъ тожественъ съ Палеей, отразившейся: 1) въ «Словѣ о сотвореніи небоу», 2) въ лѣтописи Аврамки и Синод. № 154, 3) въ «Словѣ о бытіи всего міра». Такъ послѣ словъ «и оуби каинъ брата своего авеля по наоученiю сатанину» (эти слова читаются и въ Синод. № 154, но ихъ нѣтъ въ лѣтописи, нѣтъ и въ «Словѣ о бытіи всего міра») въ Тверскомъ сборникѣ читаемъ: «Тогда четвертаа часть миру умре». Ср. въ одномъ изъ списковъ «Слова о бытіи всего міра» (Моск. Арх. Ин. Дѣлъ) выноску на поляхъ противъ разсказа объ убіеніи Авеля: «се же бысть

1) Со Словомъ о створеніи небоу компиляція, о которой рѣчь, сходится въ томъ, что опускаетъ разсужденія о солнцѣ и лунѣ и о ихъ движеніи; а со Словомъ о бытіи всего міра — въ разсказахъ о пятомъ и шестомъ дняхъ творенія; вмѣстѣ съ тѣмъ однако за разсказомъ о шестомъ днѣ творенія читаемъ въ разсматриваемой компиляціи фразу, опущенную, согласно съ лѣтописью, въ Словѣ о бытіи всего міра, но имѣющуюся въ Словѣ о сотвореніи небоу: «и скончა вся дѣла своя елика ихъ на небеси и на земли и в мори в водахъ 22 дѣла».

2) Изъ него взято то, что читается между словами: «Благословеніе св. Григорія» и «конецъ Богослову».

а мертвець на земли тогда д҃ часть умре[1]). Ясно, что составители Тверского сборника и «Слова о бытіи всего мира» пользовались общимъ источникомъ, при чемъ первый работалъ независимо отъ составителя компиляціи, вошедшей въ лѣтопись Аврамки и Синод. № 154. Такимъ общимъ источникомъ, послужившимъ для разновременныхъ и самостоятельныхъ переработокъ Рѣчи философа, надо, какъ указано, признать какой-то изводъ Палеи: объ этомъ можно заключить изъ заглавія Слова о сотвореніи небоу, послѣ котораго прибавлено «отъ палеи». Этотъ изводъ Палеи между прочимъ отразилъ на себѣ вліяніе особой интерполированной редакціи Откровенія Меѳодія Патарскаго, составленіе которой, по мнѣнію Истрина, можно отнести съ нѣкоторою вѣроятностью къ XV вѣку[2]). Заключаю объ этомъ изъ того, что фраза «Дѣвою бѣ (въ Тв. сб.: Двою Богъ) Адамъ и Евва, и изгнана быста изъ раа», которую читаемъ въ Словѣ о бытіи всего мира, въ Тверск. сб. и въ Синод. № 154 (въ послѣднемъ только: дѣвою бѣ адамь и евва), ведетъ насъ именно къ указанной редакціи Меѳодіева откровенія, которая начинается словами «вѣдомо же буди всѣмъ яко дѣвою бѣ Адамъ и Евва егда изгонима быста изъ рая»[3]). Изъ указаннаго памятника внесены между прочимъ имена дочерей Адама: Каламона и Девера (Слово о бытіи всего мира и Синод. № 154; въ Тверск. сб. одна Каламона).

Итакъ, при изслѣдованіи древнѣйшаго состава Рѣчи философа, «Слово о бытіи всего мира», такъ же какъ Тверской сборникъ и компиляція лѣтописи Аврамки и Синод. № 154 должны быть оставлены въ сторонѣ.

Другая внѣлѣтописная редакція Рѣчи философа, указанная Н. К. Никольскимъ, носитъ въ сборникѣ Московской Духовной Академіи № 363 характерное заглавіе «Слово изъ палѣи выведено на жиды». Это слово неполное; оно обрывается на вступленіи Давида на царство. Какъ указалъ уже Никольскій, Слово очень мало разнится отъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа, но нѣкоторыя его особенности могли бы, въ связи съ заманчивымъ заглавіемъ, наводить на мысль о самостоятельности этой внѣлѣтописной редакціи Рѣчи философа отъ лѣтописной редакціи той же рѣчи. Однако при ближайшемъ разсмотрѣніи оказывается, что «Слово изъ палѣи выведено на жиды» представляется соединеніемъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа со вставками изъ какихъ-то другихъ источниковъ и вмѣстѣ съ тѣмъ при сильномъ сокращеніи основного текста. Быть можетъ, источникомъ дополненій къ лѣтописной редакціи должно признать все ту же Палею, которая отра-

1) Ср. соотвѣтствующій вопросо-отвѣтъ въ Бесѣдѣ трехъ святителей (Тихонравовъ, Пам. отреч. лит. II, 434, и мн. др.)

2) Откровеніе Меѳодія Патарскаго и апокр. видѣнія Даніила, с. 232.

3) Тамъ же, тексты, с. 115, между тѣмъ какъ въ 1-й редакціи «вѣдомо да будеть яко юнотою бѣ Адамь и Еува егда изгнана быста изъ рая».

зилась въ разсмотрѣнныхъ нами выше памятникахъ. Такъ можно отмѣтить, что здѣсь число лѣтъ отъ потопа до раздѣленія языкъ опредѣляется 533 (между тѣмъ какъ въ лѣтописныхъ редакціяхъ 529): ср. ту же цифру въ компиляціи, предшествующей лѣтописи Аврамки (XVI, 4) и Синод. № 154, и согласно предыдущему соединяющей Рѣчь философа съ какой-то Палеей и другими источниками; далѣе послѣ словъ «и вложивша авеля погребоста съ плачемъ» прибавлено: «и плакастася его до 100 лѣтъ» (а выше согласно съ лѣтописною редакціей: и плакастася лѣто 1, при чемъ 1, т. е. а҃, ошибочно вмѣсто 30, т. е. л҃; ср. ту же ошибку въ Новгор. 1-й: и плакастася по Авелѣ лѣто едино). Эта прибавка ведетъ насъ къ Откровенію Меѳодія Патарскаго, а выше было предположено, что Палея, повліявшая на Слово о бытіи всего міра и другія компиляціи, заимствовала кое-что изъ этого Откровенія: ср. въ первомъ славянскомъ переводѣ Откровенія (Истринъ, тексты, 84): «и плакастасе кго Адамь и Еува до 100 лѣть». Во всякомъ случаѣ мы не находимъ основанія признать за указанною нелѣтописною редакціей какія-либо преимущества передъ редакціей лѣтописной, тѣмъ болѣе что здѣсь находятся нѣкоторыя ошибки, роднящія изслѣдуемое Слово прямо съ нѣкоторыми опредѣленными лѣтописными списками: такъ кромѣ указаннаго *1 лѣто*, повторяющаго чтеніе Новгор. 1-й и сходныхъ съ нею списковъ, читаемъ въ перечнѣ казней египетскихъ глады вмѣсто градъ, ср. гладъ въ Новгор. 1-й. Какъ упомянуто выше, особенное вниманіе наше обращаетъ на себя названіе нашего слова, его заголовокъ. Но врядъ ли это названіе можетъ свидѣтельствовать о независимости Слова отъ лѣтописи, такъ какъ, во-первыхъ, заголовокъ «Слово изъ палѣи выведено на жиды» можетъ быть заимствованъ изъ того самаго вспомогательнаго источника, съ которымъ вошла въ соединеніе Рѣчь философа и который, какъ мы предположили, былъ Палеей; во-вторыхъ, этотъ заголовокъ могъ быть сочиненъ вслѣдствіе того или другого соображенія редактора: ср. заголовокъ Кирилло-бѣлозерскаго списка разсмотрѣннаго выше «Слова о бытіи всего міра» — «Сказаніе обою законѫ вкратцѣ. ветхаго и новаго», заголовокъ, напоминающій Слово о законѣ и благодати.

Предыдущее изслѣдованіе, какъ мнѣ кажется, даетъ основаніе устранить обѣ нелѣтописныя редакціи Рѣчи философа, указанныя Никольскимъ, при возстановленіи древнѣйшаго вида этой Рѣчи. Итакъ, она должна быть возстановлена по редакціямъ лѣтописнымъ.

Какъ указано выше, Рѣчь философа сохранилась и въ Начальномъ сводѣ (Новгор. 1-я лѣт. по Комисс. списку), и въ Повѣсти вр. лѣтъ (Лавр., Радзив., Ипат., Хлѣбн.). Обѣ редакціи отличаются нѣсколькими, въ сущности, не особенно характерными разночтеніями. Такъ въ Начальномъ сводѣ читаемъ: сътвори ему помощницю жену, въ Повѣсти вр. лѣтъ: створи ему жену; въ

Начальн. св.: сице бо заповѣда намъ Богъ отъ всякого древа ясти, а еже есть посредѣ рая, отъ того не ясти; аще ли снѣста, смертію умрета; въ Пов. вр. лѣтъ: рече Богъ, не имата ясти аще ли (али, оли), да умрета смертью; въ Нач. св.: и прокля Господь Богъ землю, въ Пов. вр. лѣтъ опущено; въ Нач. св.: двѣ сестреници и двѣ приданыи, въ Пов. вр. лѣтъ: 2 сестреници; въ Нач. св. число душъ семейства Іакова, поселившихся въ Египтѣ, опредѣляется 75, а въ Пов. вр. лѣтъ 65 (но въ Хлѣбник. 75); въ Нач. св. указано первое имя Моисея: а преже имя ему бѣ Немелхия, въ Пов. вр. лѣтъ опущено; въ Нач. св. Моисей узналъ отъ Гавріила между прочимъ звѣздьное теченіе, въ Пов. вр. лѣтъ звѣздное хоженье; въ Нач. св. пророчество Исаіи L, 6 опущено, въ Пов. вр. лѣтъ оно есть; въ Нач. св. прообразованіе крещенія посредствомъ росы при Гедеонѣ изложено полнѣе, чѣмъ въ Пов. вр. лѣтъ, и нѣк. др.

Въ сводахъ типа Новгородской 4-й и Софійской 1-й лѣтописей Рѣчь философа отражаетъ вліяніе обѣихъ указанныхъ выше редакцій, что объясняется соединеніемъ въ подобныхъ сводахъ московской (владимірской) и новгородской лѣтописей.

Отдѣльно стоятъ редакціи этой Рѣчи въ Хронографѣ Моск. Арх. Ин. Д., а именно въ лѣтописи, предшествующей Переяславской лѣтописи, съ одной стороны, въ Никоновской лѣтописи, съ другой. Обѣ лѣтописи, во-первыхъ, представляютъ распространенія сравнительно съ редакціями Нач. свода и Пов. вр. лѣтъ. Такъ Никон. лѣтопись представляетъ вставку послѣ словъ, обращенныхъ Израильтянами къ Самуилу: «постави надъ нами царя»; вставка повѣствуетъ о поставленіи на царство Саула и оканчивается словами: «и помаза его на царьство Израильтомъ» (IX, 47—48). Такъ называемая Переяславская лѣтопись представляетъ нѣсколько вставокъ въ пророчествахъ, а кромѣ того гораздо подробнѣе другихъ редакцій излагаетъ всю вторую часть Рѣчи философа, слѣдующую за этими пророчествами. Во-вторыхъ, и Никоновская и т. н. Переяславская лѣтописи представляютъ нѣсколько мелкихъ дополненій и отличій въ Рѣчи философа, частью противъ одной Повѣсти вр. лѣтъ, частью также и противъ Начальнаго свода. Замѣчательно, что нѣкоторыя изъ этихъ дополненій и отличій оказываются общими обѣимъ названнымъ лѣтописямъ. Такъ въ Никон. читаемъ слѣдующія слова, лишнія противъ Нач. свода и Повѣсти вр. лѣтъ: «дѣлай землю отъ нея же взятъ еси», ср. въ Переясл.: «и възвращу тя в землю, отъ неа же взяхъ тя»; послѣ словъ «не имать пребыти духъ мой въ человѣцѣхъ сихъ», и въ Никон. и въ Переясл. прибавлено: «зане плоть суть»; въ Никон., вопреки Нач. своду и Пов. вр. лѣтъ, читаемъ: «и введи съ собою отъ скотъ чистыхъ седмь седмь мужескій полъ и женьскій, отъ скотъ же нечистыхъ двое двое мужескъ полъ и женескый», ср. въ Переясл.: «а отъ всехъ гадъ нечистыхъ по два, а отъ

чистыхъ по сѣми»[1]); одна изъ рабынь Іакова, совсѣмъ не названныхъ въ Начальномъ сводѣ и Повѣсти вр. лѣтъ, въ Никон. имѣетъ имя Зевалы (вм. Зельфы), въ Переясл. Валы (въ Библіи и Палеѣ: Зельфа и Валла); послѣ словъ «Моисія же, оубивъ Егуптянина» въ Никон. и Переясл. прибавлено «и скры въ песцѣ»; вм. «и осладишася (усладишася) воды» въ Никон. и Переясл. «и бысть сладка вода»[2]).

Указанныя совпаденія между Никоновскою и т. н. Переяславскою лѣтописью не могутъ быть, конечно, приписаны случайности. Незначительность числа ихъ объясняется тѣмъ, что обѣ эти лѣтописи комбинировали нѣсколько списковъ. Но очевидно, что среди этихъ списковъ былъ одинъ общій. Значеніе Переяславской лѣтописи въ данномъ случаѣ важно еще потому, что нѣкоторыя чтенія ея сходятся съ Начальнымъ сводомъ, между тѣмъ какъ по общему характеру своему эта лѣтопись является изводомъ Повѣсти вр. лѣтъ. Такъ, согласно съ Нач. сводомъ, мы въ отвѣтѣ Еввы зміѣ читаемъ: «Богъ заповѣда рекъ»; ниже: «заждже коумиры» (а въ Пов. вр. лѣтъ «зажьже идолы»); 75 душь въ родѣ Іакова (а не 65, какъ въ Пов. вр. лѣтъ); «звѣздное теченіе» (а не хоженье); послѣ «проидоша по суху» приб. «посрѣди моря» (въ Пов. вр. лѣтъ нѣтъ этой прибавки). Отсюда можно вывести, что однимъ изъ источниковъ редакціи т. н. Переяславской лѣтописи былъ списокъ сходный, но не тожественный съ Начальнымъ сводомъ.

Анализъ Никоновской лѣтописи открываетъ въ ней, какъ мы указывали, отраженіе Древнѣйшаго лѣтописнаго свода въ статьяхъ, касающихся крещенія Владиміра. Этимъ сводомъ пользовался не самъ составитель Никоновской лѣтописи, какъ видно изъ того, что сходныя заимствованія изъ Древнѣйшаго свода встрѣчаются и въ другихъ московскихъ сводахъ XV—XVI в. Думаю, что Древнѣйшимъ сводомъ пользовался составитель полихрона, т. е. общерусскаго лѣтописнаго свода конца первой четверти XV вѣка. Никоновская же лѣтопись въ числѣ источниковъ имѣла самый полихронъ или одинъ изъ позднѣйшихъ его изводовъ. Слѣдовательно, и указанныя нами особенности въ Рѣчи философа по Никоновской лѣтописи могутъ восходить къ полихрону, а путемъ его къ Древнѣйшему лѣтописному своду, лежащему въ основаніи самого Начальнаго свода. Совпаденія Никоновской съ Переяславской объяснялись бы тѣмъ, что и составитель первой части т. н. Переяславской лѣтописи пользовался, какъ источникомъ, Древнѣйшимъ лѣтописнымъ сводомъ.

---

1) Лавр.: «въведи к собѣ по двоему отъ всѣхъ скотъ, и отъ всѣхъ птиць, и отъ всѣхъ гадъ».

2) Отмѣтимъ еще общую Никоновской и Переяславской лѣтописи перестановку сравнительно съ Пов. вр. лѣтъ въ разсказѣ о паденіи Сатанаила (порядокъ тотъ же, что въ Нач. св.).

Итакъ мы признаемъ, что Никоновская и Переяславская лѣтописи ведутъ насъ къ древнѣйшей лѣтописной редакціи Рѣчи философа. Все общее между ними и отличающее ихъ отъ Начальнаго свода и Повѣсти вр. лѣтъ, можетъ быть возведено къ этой древнѣйшей редакціи. Къ ней ли однако восходятъ указанныя выше болѣе обширныя вставки въ Никоновской и Переяславской лѣтописяхъ, не ясно. Относительно вставки Никоновской лѣтописи считаю вѣроятнымъ возвести ее къ другому источнику, а именно къ Хронографу редакціи 1512 года, которымъ, какъ извѣстно, пользовался составитель Никоновской: основаніе — близкое совпаденіе текста Никоновской и Хронографа. Но вставки Переяславской лѣтописи, а именно распространеніе второй половины Рѣчи философа, врядъ ли можно возвести къ особому отъ самой Рѣчи источнику. Во-первыхъ, само по себѣ вѣроятно, что событія новозавѣтныя излагались въ первоначальной редакціи Рѣчи философа подробнѣе, чѣмъ это видимъ въ Нач. сводѣ и Повѣсти вр. лѣтъ. Во-вторыхъ, распространенное изложеніе прообразовательнаго значенія ветхозавѣтныхъ событій для новозавѣтныхъ въ особенности соотвѣтствуетъ основной задачѣ всего сочиненія. Въ-третьихъ, то лишнее, что въ этомъ изложеніи читается въ Переяславской лѣтописи, въ сильной степени напоминаетъ какъ Толковую Палею, съ которой согласуется, какъ увидимъ, изложеніе ветхозавѣтныхъ событій, такъ и первую часть Рѣчи: ср. съ одной стороны, прообразовательное толкованіе древа грѣхопаденія, ребра Адамова, копія, съ которымъ херувимъ ограждалъ входъ въ рай; съ другой стороны, ссылку на Гавріила въ не совсѣмъ вразумительныхъ словахъ «еже испрьва Моисѣю Гавріилъ написа водою разумъ» сравните съ приведеннымъ выше разсказомъ о поученіяхъ Гавріила, данныхъ Моисею въ пустынѣ. Въ-четвертыхъ, наконецъ, слова «Еллинская кумиры потребихомъ губящихъ души», читаемыя послѣ «отъ нихъ же мы грѣци приимше», весьма согласуются съ этими послѣдними, а потому врядъ ли могутъ быть признаны позднѣйшей вставкой. Въ виду всего изложеннаго я признаю распространенную редакцію второй части Рѣчи философа, читаемую въ Переяславской лѣтописи, отраженіемъ первоначальной редакціи этой Рѣчи[1]).

Повторимъ сказанное выше, что Рѣчь философа находится въ тѣсной связи съ предшествующею ей въ лѣтописи статьей объ испытаніи вѣръ. Отношеніе этой статьи и Рѣчи философа къ Толковой Палеѣ мы разсмотримъ за одинъ разъ. Для правильнаго сужденія объ этомъ вопросѣ мы выдѣлимъ изъ статьи объ испытаніи вѣръ и изъ Рѣчи философа все то, что восходитъ къ Толковой Палеѣ: впрочемъ, мѣста тожественныя съ Библіей не будутъ приняты во вниманіе, кромѣ однако пророчествъ, подборъ которыхъ весьма

1) Быть можетъ, вставкой надо признать разсказъ объ ужасной смерти Ирода.

характеренъ для опредѣленія взаимныхъ отношеній Палеи и Рѣчи философа. Итакъ, съ одной стороны мы приводимъ лѣтописный текстъ, принимая во вниманіе списки Лаврентьевскій, Радзивиловскій и Ипатьевскій (Пов. вр. лѣтъ), Комиссіонный (Нач. сводъ), Никоновскій и Переяславскій (Повѣсть вр. лѣтъ и Древнѣйшій сводъ); съ другой стороны палейный текстъ — изъ Коломенскаго и сходныхъ списковъ (1-я ред.), Синодальн. № 210 (2-я ред.), сп. Срезневскихъ (3-я ред.), Кириллобѣлозерскаго, хранящагося въ Археогр. Коммиссіи (4-я ред.), а также изъ Толкованій пророчествъ по Кіевскому Михайловскому списку, и по списку гр. Красинскихъ[1]).

Статья объ испытаніи вѣръ.	*Толковая Палея.*
Нач. св.: Они же ркоша: вѣруемъ Богу; а Бохмитъ ны учить, глаголя: обрѣзати уды срамъныя, а свиньнѣ не ясти, и вина не пити; и по смерти же, рече, съ женами похоть творити блудную . . . аще[1]) кто будеть богатъ здѣ, тъ и тамо; аще ли есть убогъ здѣ, то и тамо[1]).	и наоучі а обрѣзоватися. мужемъ же и женамъ єдіному кланятися Богу . . . наоучи же я бонью закона отвръгъшимся, ни пріимаху свиныхъ мясъ вина же весьма не пріимаху . . . суть же и 3 рекы, рече, в раи . . . женамъ же с ними быти. вьсяко оу(го)ждати имъ сластолюбезнаа телеса ихъ . . . коиждо оубо здѣ поживеть. или богатъ или въ нищетѣ. тако же и тамо[1]). Срезн., стр. 404—406; Синод. № 210.
слышахомъ, яко приходилѣ суть Болгаре, учаще тя прияти вѣру свою, их же вѣра оскверняетъ небо и землю, иже суть прокляти паче всѣхъ человѣкъ, уподоблешеся Содому и Гомору, на не же напусти Богъ каменіе горя-	и прияша вѣру бохмичю яже оскверьни землю . . . Колом., стлб. 227. постыдите же ся оубо вы и постраmитеся вѣры бохмичѣ. окаянии агаряне разумѣите же оубо. что ради погубленъ бысть содомъ и гоморъ. злаго

1—1) Л: на семь свѣтѣ аще буде кто убогъ то и тамо, Р: на семь свѣтѣ аще будеть кто убогъ, то убогъ и тамъ, И: на семь же свѣтѣ аще будеть кто убогъ, то и тамо; аще ли богатъ есть здѣ, то и тамо; П: а кто былъ здѣ богатъ, то и тамъ.

1) Эта статья Палеи воходитъ къ Амартолу (ed. Muralt, 591—597) и составляетъ принадлежность только хронографической Палеи

1) Въ выпискахъ мы не наблюдаемъ всѣхъ особенностей правописанія подлинныхъ текстовъ. Буквы Л, Р, И, П обозначаютъ Лавр., Радзив., Ипат. и Переяславскій списки; Ник.—Никоновскій.

щее[1]), и потопи я, и погрязоша: тако и сихъ ожидаеть день погибелный[3]) ихъ, егда пріидеть Богъ судити на землю и погубить вся творящая беззаконіе и скверны дѣющая; си бо омывають оходы своя, поливавше[2]) водою[2]), и въ ротъ въливають, и по брадѣ мажются, наричюще[4]) Бохмита...

ради права. иже вы ныне держите. мужь с мужи лежюче. оходы свои подъмывающе. и по главѣ своеи и по бородѣ своеи (Син. приб.: мажющеся и тѣмь) на ся взливающе... васъ же ожидаеть день погыбели... вѣровавше в жидовьскаго хлапа бохмита. та же оубо вѣра оскверняеть небо и землю.

Колом., стлб. 274.

господь же пусти на содому и гомору камение горущее с небесе.

Колом., стлб. 273.

во истину того вѣруемъ: того[8]) бо пророци прорицаху, яко Богу родитися[11]); а другыи распяту быти и[10]) погребену[10]) и третеи день воскреснути и на небеса възити. Они же тыи пророкы избиваху, а другыя[9]) пророкы[5]) претираху древяными[5]) пилами[5]). Егда же сбыстся проречение сихъ, сниде на землю, распятие прия волею[6]), въскресъ и на небеса взиде; на сихъ же ожидаше покаяніа за 40 и 6 лѣтъ, и не покаяшася; и посла на ня Римлянѣ, и грады ихъ разбиша, и самыхъ расточиша по странамъ, и работають по[7]) странамъ[7]).

богъ же познавъ вашу (рук.: познавшу) злобу. ведая оже вамъ не вѣровати во нь повеле пророкомъ прорицати о пришествіи своемъ... и они начаша прорицати... и про то пакы оубиваcте ихъ а ихъ реченіа збышася.

Красинск., л. 208 об.

Ти тако сбыстся по словеси господню пришедше римляне градъ избиша. а васъ иссѣкоша и распродаша и расточиша да оттолѣ расточени есте по всемъ землямъ и донынѣ.

Красинск., л. 214 об.

не тако скоро погоуби васъ до единого (рук. о единоя) его же достоини бясте. но жидаяше вамъ.

Красинск., л. 215.

вамъ же что сътвориша пророци ваши. иже вамъ проповѣдаша пришествие божие и тѣхъ вы каменьемь побисте. и другыя же живы пилами претросте (въ Кол.: живы потросте).

Колом., стлб. 259.

1) ЛР: горюще, И: горущее, П: горющее. 2—2) ЛР: опущено, И: поливавшеся, П: полиавъшеся. 3) ЛРИП: день погибели. 4) Л: поминають. 5) ЛИРП: опущено. 6) ЛРИП: опущено. 7—7) ЛРИ: въ странахъ. 8) ЛПИ: тѣхъ. 9) П: иныхъ. 10) ИП: опущено. 11) П: приб. отъ дѣвы безъ совокупленіа моужеска отъ чистыя и нескврънныя.

	сіи же іоудѣи. по господа нашего възнесеніи за 40 лѣтъ христу тръпящоу о безаконіи богухоульствіа ихъ. яко да разоумѣють хоуливше. о таковое прегрѣшеніе. да таковое сътворять покааніе. Срезн., стр. 328[1]).
Рѣчь философа.	*Толковая Палея.*
Вторый же день твердь[1]); сего же дне раздѣлишася воды: полъ ихъ взиде на твердь, а полъ ихъ подъ твердь.	и посемъ рече богъ да будеть твердь… и раздѣляеть воды владыка. полъ ихъ возводить надъ твердоту (на твердь ту). и полъ же ихъ оставляеть подъ твердию …и възведе богъ (въ рук. бо) полъ водъ на твердь. а полъ подъ (въ рук. полъ) твердь. Колом., стлб. 11, 12—13.
Въ третій день створи море и рѣкы и источникы и сѣмена.	въ 3 же день створи богъ море и рѣки источники и сѣмена. Колом., стлб. 16.
[Въ четвертый же день солнце и луну и звѣзды, и] украси Богъ небо.	Ср.: и видѣ яко оукраси богъ твердь ту о неи же рѣхомъ и землю. Колом., стлб. 73.
Видѣв же пръвый отъ ангелъ, старѣйшина чину архангельску[2]), и помысли въ себѣ, рекъ сице: сниду на землю, и пріиму землю, и буду подобенъ Богу, и поставлю престолъ свой на облацѣхъ сѣверьскыхъ; и ту абіе сверже и съ небесѣ, и по немъ спадоша иже бѣша подъ нимъ, чинъ десятый; и в него мѣсто постави старѣйшину Михаила; бѣ же имя противнику Сатанаилъ[3]); он же[4]) погрѣши[5]) по-	в сии же оубо день единъ отъ ангелъ. нарѣцаемыи сотонаилъ иже оубо бѣ старѣиш(ин)а 10му. чину тому. и видѣ яко оукраси богъ твердь ту о неи же рѣхомъ и землю. и развеличися гордостью и рече в помысле своемъ… да

1) ЛРПИ: приб. яже есть посреди воды. 2) ЛРИП: ангелску. 3) ЛРИ: Бѣ же имя противнику Сотонаилъ, в него же мѣсто постави старѣйшину Михаила. 4) ЛРИП: сотона же. 5) ЛР: грѣшивъ.

1) Цифру 46, читаемую въ лѣтописи, находимъ въ статьѣ «О иоудѣ и о жидовохъ» въ сборникѣ Софійск. библ. № 1454 (л. 152 об.—153): «Что ти ѥ҃ на распоутии гл҃а ѥ҃ не оуслышитсѧ. Идыи бѡ на распѧтие млъчааше. а еже трости съкрꙋшены не прелѡмі. ѡ іоуде гл҃еть. іоуда бо съкрꙋшисѧ ѿстꙋплениемъ ѿ бг҃а. и тѡгда не ѡтогда (отогна?) ѥ҃ но и тому нозѣ на вечери ꙋмы посади. а еже лнꙋ кꙋрѧщꙋсѧ не оугаси. се ѥ҃ жидѡве кꙋрѧхꙋсѧ дмꙋщисѧ на ха҃. и не погѫби иⷯ. ѡжидаѩ ѿ ниⷯ покаания. за ·м҃ѕ. лѣ҃. доньдеⷤ расточены быша титоⷨ римскиⷨ».

мысла своего, и отпадъши славы первыя, и наречеся противникъ Богу.

приду на землю. и приму землю. и обладаю (рук. облада) ею. и буду яко богъ и поставлю престолъ мои на облацѣхъ. ту абье сверже и господь. с небеси за гордость помысла его. по нем же спадоша иже бѣша под нимь чинъ 10 аки пѣсокъ просушася с небесе...

спадъши тыи сотона грѣши (Син. № 210: погрѣши) помысла своего. и наречеся супротивникъ божии. в него же мѣсто постави господь. старѣишину михаила.

Колом., стлб. 73—74, 76—77.

[Въ семый же день почи Богъ отъ дѣлъ своихъ] еже есть субота.

и почи господь отъ дѣлъ своихъ въ день 7 иже (сп. Срезн.: еже) есть субота.

Колом., стлб. 127.

И бѣ Адамъ в раи, и видяше Бога, славляше[2]); егда[1]) же ангели славляху Бога, и онъ с ними также славляше Бога[1]).

и бѣ рече адамъ в раи славяше бога, егда ангели славляху (рук. славити) на небесѣхъ.

Колом., стлб. 127.

Видѣв же діаволъ, яко почти Богъ человѣка, и възъзавидѣвъ[3]) ему, преобразися во змию, и пріиде къ Евъзѣ.

и видѣ дьяволъ почтена человѣка богомъ. и позавидѣ. и въниде въ змію. и обрѣте евву в раи.

Срезн., стр. 15.

Ср. Колом., стлб. 144—145.

[и сѣде прямо раю] плачася и[4]) рыдая[4]) [и дѣлая землю].

и всели его прямо раю пища. *он же* сѣде плачяся.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

и порадовася сатана [о проклятьи земля].

Ср. и порадовася дьяволъ о изгнаньи адама.

Колом., стлб. 160.

1—1) ЛР: егда ангели славяху, П: славя съ аггелы, И: егда ангели славяху Бога, и онъ с ними. 2) ЛРИ: и славяше, П: опущено. 3) ИР: позавидѣвъ. 4) ЛИРП: опущено.

Сатана же влѣзе в Каина и пострѣкаше[2]) Каина, и[1]) уби[1]) Авеля[3]).

[Рече же Каинъ Авелю: поидевѣ[5]) на поле] и[4]) послуша его Авель[4]).

[И бысть][6]) яко изидоста, і[7]) абіе[7]) [въставши] Каинъ[8]) хотяше убити и не умѣаше, како убити.

И рче сатана: вземъши[9]) камень, удари Авеля[10]).

Адам же и Евъга плачющася зѣло[11]), и діаволъ радовашеся, рекъ[12]): се, его же Богъ створи[13]) и[13]) почти, азъ створихъ ему отпасти отъ Бога, а се нынѣ плачь ему налѣзохъ.

И плакастася по Авелѣ лѣто едино[14]); и не съгни тѣло его, и не умѣяста его погрести. И повелѣниемъ Божіимъ птенца два прилетѣста; единъ ею умре, и единъ[16]) ископа яму, и вложи умершаго, и погребе. И видѣвше же се Адамъ и Евга, ископаста яму, и вложиша[15]) Авеля, и погребоста с плачемъ.

1—1) ЛРП: убити, И: на убийство. 2) П: наоусти. 3) И: Авелево. 4—4) ЛИ: опущено. 5) И: изидевѣ, Л: изидѣте. 6) ЛРИ: опущено. 7) ЛРИ: опущено. 8) ЛРИ: (и) въста Каинъ и. 9) ЛРИ: возми. 10) ЛРИ: и удари и. 11) ЛР: бѣста, П: бѣаста, И: бяста. 12) Л: рька. 13) ЛРИП: опущено. 14) ЛРИП: лѣтъ 30. 15) ЛРИ: вложиста. 16) П: дроугыи.

сатана же влѣзъ в каина и п*од*стрѣкаше и оубити авеля.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

И рече каинъ авелю, изыдевѣ на поле. и послуша его авель.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

и оумысли каинъ на авеля брата своего оубити. и[1]) не оумѣяше како оубити[1]) не бѣ бо[2]) кто кого[2]) убивалъ.

Колом., стлб. 190.

но наоучи сатона. рече возми камень. и оудари въ главу.

Колом., стлб. 190.

и порадовася сатона. и рече азъ есмь[3]) ему сотворихъ. исъ породы изгнану быти. и се оуже в[4]) болшее зло въвергохъ. и плачь има палѣзохъ.

Колом., стлб. 191.

и плака же ся адамъ и евга[5]) надъ авелемь 30 лѣтъ и не съгни тѣло его. и не оумѣяста его погрести. и повелѣньемъ божиимъ. прилѣтѣста двѣ горлици[6]). едина же ею оумре. и дроугая же ископавъши ямоу. и вложи в ню оумершюю. и погребе. то видѣвъ адамъ и евга и погребоста авеля и ouста(виста) сии плачь.

Колом., стлб. 191.

1—1) Внесено здѣсь изъ другихъ списковъ. 2) Тоже. 3) Въ другихъ спискахъ, какъ лишнее, опущено. 4) Внесено изъ другихъ списковъ. 5) Новгор.-Соф. (Археогр.): Адам же і евва плакастася надъ авелемъ. 6) Срезн. прилетѣсти двѣ птици.

[Бывши же Адамъ лѣтъ 200 и 30 и роди Сиѳа] и двѣ дщери; и поя едину Каинъ, а другую Сиѳъ; и отъ тѣхъ[1]) человѣци расплодишася и умножишася по земли.

Быв же адамъ лѣтъ 230 и роди сына по видѣнiю и по образу своему и нарече имя ему сиѳъ. и двѣ дщери iазару i асуаму. и поятъ прьвую каинъ. а другую сиѳъ. и отъ того человѣцы расплодишася i оумножишяся по земли.

Новгор.-Соѳ. (Археогр.).

Ср. роди же адамъ 3 сыны каина. авеля. сиѳа. и двѣ дщери. азароу. и суаму... каинъ же поятъ собѣ жену сестроу свою первоую азароу. сиѳъ же поятъ 2-ю сестроу свою асоуаму [ср. Амартола, изд. Муральта, 4].

Синод. № 210, л. 55 об.

[и умножишася по земли], и не познаша створъшаго я, исполнишася блуда и скаредья всякого[2]) и убiйства и зависти, и живяху скотскы человѣци.

оумноживъшимся человѣкомъ на земли и забыша бога створшаго ѣ. но исполнишася блоуда. и всякого скарѣдия. и оубиства и зависти ...но живяху скотьски.

Колом., стлб. 200—201.

и не познаша сътворшаго ихъ. но исполнишяся блоуда и всякого скаредиа i оубiиства и зависти и живяху человѣцы скотскы.

Новгор.-Соѳ. (Археогр.).

И бѣ Ной единъ праведенъ в родѣ томъ[3]), и роди 3 сыны.

нои же... единъ праведенъ бѣ в родѣ своемъ.

Новгор.-Соѳ. (Археогр.).

Ср. нои оубо бѣ рече человѣкъ праведенъ и свершенъ сы въ племене (родѣ) сиѳовѣ. и богоу оугоди. роди же сына 3.

Колом., стлб. 204.

---

1) ЛРИП: отъ того. 2) Л: и всякоя нечистоты. 3) ЛРИ: семь.

Египътяни[1]) бо[2]) локтемъ сажень зовутъ. Дѣлаему же ковчегу за 100 лѣтъ, и повѣдаше (рук. повѣдаша) Ной, яко быти потопу; и посмѣяхуся[3]) ему[4]).

египтяне бо локтемь сяжень зовуть. дѣлаему же ковчегу за 100 лѣтъ... и повѣдаше нои яко быти потопу. и посмѣхахуться ему.

Колом., стлб. 203 и 202.

И быша человѣци мнози единогласни, и рѣша другъ другу сице: [съзиждемъ себѣ[5]) столпъ] до небеси; и пакы[7]) начаша здати, и[6]) бѣ старѣйшина имъ[8]) Невротъ[6]).

единого же языка соуще вси. вкоупѣ помышляхоу глаголюще другъ к другу... и рѣша другъ другу... съзижемъ столпъ до небесе... и начаша здати столпъ. и бѣ старѣишина и началникъ соуетьному ихъ помыслоу именемъ невротъ.

Колом., стлб. 228—229.

И рче Богъ: се умножишася человѣци, и помысли ихъ суетнии (и сниде съ небеси и раздруши вѣтромъ столпъ: Переясл.).

[И сниде Богъ], размѣси языкы на 70 языкъ[10]) и на два[9]). Адамовъ же языкъ не отъятъ бысть у Авеля[11]), тъй бо единъ не приложися къ безумию ихъ, рекъ сице: аще бы Богъ человѣкомъ реклъ на небо созидати столпъ[12]), то повелѣлъ бы самъ Богъ словомъ своимъ, яко же сотвори Богъ[13]) и[13]) землю и море и вся видимая и невидѣмая; того[14]) ради сего языкъ не измѣнися[15]), и отъ сего же суть Еврѣи.

и сниде господь... и смѣси богъ языки и раздѣли я на 70 и на единъ языкъ. 2 языкъ адамовъ[1]). иммже досуда (рук. досаду) глаголаху тотъ не отятъ бысть оу (рук. а) фалека сына аверова. зане тъ (рук. ту) бо аверъ не преложися к безаконью ихъ. сего ради того языкъ не премѣнися тѣмже еврѣи (рук. оубо) прозвашася.

Колом., стлб. 230.

аверъ же единъ не приложися (рук. преложися) к безумью ихъ. но рече сице. аще бы человѣкомъ богъ реклъ столпъ на небо дѣлати. то повелѣлъ бы самъ богъ словомъ. яко же створи небо и землю. и вся видимая и невидимая.

Колом., стлб. 229.

1) Л: опущено, И: во Египтѣ. 2) Л: ибо. 3) ЛРИ: посмѣхахуся, П: посмисахоуся. 4) И: приб. людье. 5) ЛРИ: опущено. 6—6) Л: опущено. 7) ЛРПИ: опущено. 8) Р: опущено, П: в нихъ. 9) ЛРИ: на 70 и 2 языка. 10) П: языковъ. 11) ЛРИ: Авера, П: Евера. 12) ЛРИ: на небо столпъ дѣлати. 13—13) ЛРИ: опущено, вмѣсто этого: небеса. 14) ЛР: сего. 15) ЛРИ: премѣнися.

1) Синод.: на 71 языкъ и единъ языкъ адамовъ.

Ср.: и сниде господь видѣтъ столпа и рече господь се родъ единъ и языкъ ихъ единъ.

Колом., стлб. 230.

Ср. по раздѣлении оубо языкъ богъ вѣтромъ великимъ раздруши столпъ.

Колом., стлб. 243.

На 70 же и на единъ языкъ раздѣлишася и разидошася по странамъ.

А всѣхъ языкъ на лицѣ всея земля. яже разсѣа господь 72. и разбѣгошася по странамъ многымъ.

Срезн., стр. 33.

Отъ Адама же до потопа лѣтъ 2000 и 240 и 2, а отъ потопа до раздѣленія[1]) языкъ лѣтъ 500 и 20 и 9.

бысть же отъ адама до потопа лѣтъ 2200 и 42... отъ потопа до раздѣления языкъ лѣтъ 500 и 20 и 9.

Колом., стлб. 216 и 245.

Фара же творяше кумиры, навыкъ у отца своего[2]).

и начатъ же то дѣло творити ѳара. еже оувидѣ оу отца своего нахора.

Колом., стлб. 246.

Ср.: нахоръ же начатъ такожде кумиры творити навыкъ оу отца своего серуха.

Срезн., стр. 37.

Аврамь же пришедъ въ умъ, възрѣвъ на небо, и видѣ звѣзды[5]) и[5]) небо[5]), и рече: во истину то есть Богъ, иже се[3]) створилъ[4]); а отець мой прелщаеть человѣкы... и глагола Аврамъ: отче! почто прелщаеши человѣкы, творя кумиры древяны? той есть Богъ, иже сотвори небо и землю.

еже видѣвъ аврамъ. во много размышление пришедъ глаголяи в собѣ... тѣм же мню воистину яко прелщаеться отець мои ѳара... но се слыши ѳара отче мои. да ти възвѣщю бога створшаго вся. но токмо есть богъ истинныи. иже оубагри небеса и оузлати солнце. и оусвѣтлова луноу. и с нею звѣзды.

Колом., стлб. 247—248.

---

1) И: стлъпотвореніа. 2) И: наоукомъ отца. 3) ЛРИ: опущено, И: сія. 4) И: приб. небо и землю. 5—5) И: оукрашено солнцемъ и мѣсяцемъ и звѣздами.

И рече Аврамъ: искушю богы отца своего ... И прiимъ Аврамъ огнь, зажьже кумиры [1]) въ храминѣ.

аврамъ же бывъ в собѣ рече искоушю богъ отца своего. аще могуть си помощи и приимъ аврамъ огнь и зажьже храмъ идеже стояху идоли отца его.

Колом., стлб. 249.

Видѣ же се Аранъ [2]), братъ Аврамовъ, ревнуя по идолѣхъ, хотѣ вымьцати идолы; самъ сгорѣ ту Аранъ и умре предъ отцемь. А [3]) преже того не тако бысть: не бы [3]) умиралъ сынъ предъ отцемь, но [4]) отець предъ сыномъ [4]) умираше [5]); и отъ сего [7]) почаша [6]) умирати сынове предъ отци. И возлюби Богъ Аврама и рече Богъ [8]) Авраамү [8]).

видѣвъ же се аранъ братъ аврамовъ. ревнуя по идолѣхъ хотѣ (и) вымьчати идолы. и самъ згорѣ ту аранъ. и оумре предъ отцемь. предъ симъ бо не бѣ оумиралъ сынъ предъ отцемь но отець предъ сыномь. и отъ сего начаша оумирати сынове предъ отци и возлюби богъ аврама и рече богъ авраамоу.

Колом., стлб. 249—250.

В си же времена родися Моусий в Жидѣхъ; и [9]) рѣша волъсви Египетьстѣи царю, яко [10]) родился есть дѣтищь в Жидѣхъ [9]), иже хощеть погубити Египеть.

в тыи же днi родися моусiи... священнокнижникъ нѣкто [1]) възвѣсти фараоноу. яко родился есть въ время то нѣкомоу сынъ въ израiльтѣхъ. иже хощеть смирити область егупетьскоу.

Срезн., стр. 90.

В се же время изиде [11]) дщи Фараоня Фермуфии купатися (рук. купятся) и видѣ отроча плачющеся, и взя [12]) и пощадѣ, и нарече имя ему Моисы; а [13]) преже имя ему бѣ Немелхия [13]); и въскорми е.

тогда же фермоуфь дщи царя фараона. сниде на рекоу коупатися... видѣ дѣтище плачющеся. и взя его. пощади его... и нарече имя емоу моусi дщи фараонова. а прежде имя емоу бысть немелхiа. и въскорми я въ чести въ сына мѣсто.

Срезн., стр. 89.

Ср. Колом., стлб. 476.

---

1) ЛРИ: идолы. 2) ЛР: Аронъ. 3) ЛР: предъ симъ бо не бѣ, И: предъ сѣмъ бо не, П: преже бо того не бѣ. 4—4) П: опущено. 5) ЛРИП: опущено. 6) ЛРИП: начаша. 7) П: и отъ того часа. 8—8) П: емоу. 9—9) Л: опущено. 10) Р: опущено. 11) ЛРИ: сниде, П: прииде. 12) РИП: приб. е. 13—13) ЛРИП: опущено.

---

1) Синод. № 210 (гдѣ другое изложенiе): валаамь волъхвъ 190, 191.

и бысть отроча красно; и бѣ лѣтъ 4, приведе дщи Фараоня ко отцу своему. Видѣв же Моисия Фараонъ, нача любити Моѵсіа[1]); Моѵсии хапаяся за шию[2]), и сропи вѣнець съ главы царевы, и попра и. Видѣвь же волхвъ, рче цареви: о царю! погуби отроча се; аще ли не погубиши, имать бо[3]) онъ[3]) погубити всего Егѵпта. И не послуша его царь, нь паче повелѣ не бити[4]) дѣтей Жидовьскыхъ.

Въ святъ день егупетескъ. егда фараонъ пиръ творяше боляромъ своимъ. тогда фермоуфѣи дщи фараоня приведе къ отцоу своемоу моѵсіа. яко приснаго сына своего соуща 4 лѣтъ онъ же обьимъ его нача лобызати. вѣнець же свои възложи на главоу его. онъ же снемъ поверже подъ нозѣ нача топтати. Видѣвъ же нѣкто отъ священнокнижникъ... въпіаше глаголя. о царю повели да сего убьють. сего бо аще не погоубиши. а тъи всего егупта хощеть попрати. и царство египетьское смирити хощеть... Царь же не послоуша его. нъ повелѣ да оставять гоубленіе дѣтеи израільтесъкъ раждающихся.

Срезн., стр. 90.

Моѵсѣеви же возмогшу, и бысть великъ в дому Фараонѣ.

бѣаше бо возрослъ всею добродителью оукрашенъ. и наказанъ всякои премудрости египетьскои яко же и царевъ сынъ.

Срезн., стр. 87.

Бывшу же царю иному[5]), и възъзавидѣша[6]) ему боярѣ.

и отъ того нача емоу быти зависть отъ египтянъ паче отъ хенсфрия оубо бѣ оумерлъ палановъ фараонъ и дщи его фермоуфи. нача же мыслити на нь хопанофинъ велми емоу завидя...

Срезн., стр. 88.

и ходя по пустыни, научися отъ ангела Гаурила о бытьи всего мира и

и оучаашеся (рук. оучаащеся) отъ ангела гавріила о бытьи всего мира и

1) ЛРИП: отроча. 2) ИП: приб. цареву. 3) ЛРИП: опущено. 4) ЛИ: погубити, РП: губити. 5) И: и бысть царь инъ. 6) ЛРИП: взавидѣша.

пръвомъ человѣцѣ, яже суть была по немь, о[1]) потопѣ и о смѣшеніи языкъ, и аще кто колко лѣтъ былъ бяше[2]), и звѣздьное течение[3]) и число, земную[4]) мѣру[5]) и всяку мудрость.

о пръвомъ человѣцѣ. и иже соуть быти[1]) по тѣхъ. и о потопѣ. и[2]) по[2]) потопѣ[2]). и о спасеныхъ отъ потопа. и о смѣшеніи[3]) языкъ. и о лѣтехъ елико лѣтъ было[4]). и о законоданьи. еже бяше самомоу вдати июдѣиско(у) языкоу. и звѣздное хожденіе[5]). и стухіа. и числа и земноую мѣроу. и всякоую[6]) премудрость.

Срезн., стр. 91—92.

сего ради 10 казній бысть на нихъ, яко 10 мѣсяць губиша[6]) дѣти Жидовьскыя.

дробьное (рук. дробрьное) житие пишеть. яко 10 мѣсяць потониша израільския младенца в рѣцѣ. сего раді 10 мѣсяць въ исходи (рук. исхоти) израильтескомъ. а на концѣ в морѣ истопоша яко младенци в рѣцѣ. 1000 моужь храбрыхъ оутопоша в мори за единъ младенець.

Срезн., стр. 91.

при нихъ же забыша Бога, изведъшаго изъ Египта, начаша служити бѣсомъ. Богъ разгнѣвавъся, предаяше[7]) на расхыщеніе иноплеменникомъ[6]); егда[12]) ся начинаху[8]) каяти, Богъ[9]) помиловаше ихъ[12]); и[11]) егда[11]) избавляше[11]) (рук. избавлеше) и[10]) пакы укланяхуся на бѣсослуженіе.

Ср.: и оставиша господа бога отець своихъ. изведша я отъ егюпта. идоша въ слѣдъ. богъ страньскыхъ. яже окрестъ ихъ. и поклоняхуться. нарицаемому валу. и разгнѣвася яростью господь на израиля. и предасть я в руцѣ врагомъ... и въстави имъ господь судья. и спасе я из рукы пленяющихъ... егда оумираху судии. и отступахуть отъ господа ити въ слѣдъ богъ инѣхъ и служити имуть.

Колом., стлб. 684—685.

1) ЛРИП: по. 2) Л: опущено, ИП: бяше былъ. 3) ЛРИ: хоженье. 4) ЛРИ: землену(ю). 5) П: земное мѣры вѣдание. 6) ЛРИП: тописта. 7) Р: и предааше, ЛИ: предаяшеть я, П: и прѣдасть ихъ въ пленъ и. 8) Л: начаху, И: начнуть. 9) ЛИРП: опущено. 10) ЛР: егда избавяшеть ихъ. 11—11) И: опущено. 12—12) Вмѣсто этого въ П: и егда же въстужиша, пакы помилова ихъ и възврати отъ плѣна по 70 лѣтъ (затѣмъ опущено).

1) Синод. № 210: были. 2) Синод. № 210: опущено. 3) Синод. № 210: размѣшеніи. 4) Синод. № 210: приб. до него. 5) Синод. № 210: течение. 6) Синод. № 210: всякоу. [Ср. Колом., стлб. 627].

Таче Саулъ не изволи ходити въ законѣ[1]) Господнѣ.

таче не изволи саоулъ ходити по глаголу господню.

Колом., стлб. 747.

И угоди Давидъ Богу. Сему же Давиду кляся Господь[2]), яко отъ племени его родитися Богу[3]).

Сии оубо великыи давыдъ цесарь и пророкъ иже по сердцю господню бывъ. к нему же богъ яко же при аврамѣ глаголаниемь. обѣты створи . . . таковому же обѣту. и давыдъ сподобися. понеже цесарь. бѣ и оугоденъ богу бѣ. и тому обѣца и сѣмя и престолъ царства. непремѣнно пребывати. еже есть пакы о христѣ.

Колом., стлб. 772—773.

и пръвое нача[4]) пророчествовати о воплощеніи Божьи, и рекъ[5]): изъ щрева преже денница родих тя.

Ср.: давыдъ же прорицашеть 1е о требезначалнѣи троици . . . 4 о воплощении господа нашего ісуса христа . . . глаголеть же пакы о безначалнѣмь его божествѣ: щрева преже денница родихъ тя.

Колом., стлб. 774, 775, 783.

И[6]) царствова[6]) лѣтъ 40 и умре. По Соломонѣ царствова[8]) сынъ его[9]) Ровоамъ; при семъ раздѣлися царство на дво(е)[7]).

и оумре соломонъ въ іерусалимѣ. царствовавъ лѣтъ 40 . . . По соломонѣ же царствова ровоамъ сынъ его лѣтъ 17 при томъ раздѣлися царство на двое.

Срезн., стр. 256.

Въ Самаріи же царствова Еровамъ, холопъ Соломонь; сей же створи двѣ кравѣ златѣ.

Ср.: се слово бысть о роавамѣ холопѣ соломани . . . яко отлучи е (отъ) бога. и повелѣ имъ покланятися двѣма кравома златыма.

Колом., стлб. 314.

Ср. еще стлб. 620.

1) И: завѣтѣ. 2) ЛРИП: Богъ. 3) П: христу. 4) И: начаша. 5) П: рече. 6—6) Л: царствовавъ. 7) ЛР: двое. 8) И: царствовавъ. 9) И: опущено.

И нача посылати пророкы, глаголя имъ: прорицайте о отверженіи Жидовьстѣ и о призваніи странъ.

Ср. давыдъ же прорицаетъ... 24 о отверженіи жидовьстѣ. 25 о призваніи странъ.

Колом., стлб. 776.

Пръвое же нача пророчествовати Осій[1]), глаголя: преставлю[2]) царство дому Ізраилеву[3]), скруши[4]) лукъ Ізраилевь, и не приложю помиловати пакы дому Ізраилева, нь отмѣтая, отвергу[5]) ихъ, глаголеть Господь, и будуть блудяще въ языцѣхъ. Иеремѣ[6]) же рече: аще встанеть[7]) Самоилъ и Моуси, не послушаю[8]) ихъ. И пакы тъй же Иеремѣя рече: тако глаголеть Господь Богъ: се кляхся именемъ моимъ великымъ, аще будеть отселѣ гдѣ имя мое именуемо[9]) во устехъ Іудейскыхъ. Иезекіилъ рече: тако глаголеть Адонаи Господь[10]): расѣю вы вся останкы твоя[11]) вся[12]) вѣтры, зане святая моя осквернисте всѣми негодованіи твоими[13]); азъ же тя отрину и не имам тя помиловати пакы. Малахіа же рече: тако глаголеть Господь: уже нѣсть ми хотѣніа у васъ, понеже отъ въстока и до запада имя мое прославися въ всѣхъ[14]) языцѣхъ[15]), и на всякомъ мѣстѣ принесется[16]) кадило[17]) имени моему и жертва чиста, зане веліе имя мое въ языцѣхъ; сего ради дамъ вы[18]) на поносъ и на пришествие во вся языкы.

пророчество ісаино[1]) *пророка о отвръженьи жидовъ.* Тако глаголеть господь преставлю царства дому израилеву[2]). и съкрушу лукъ израилевъ. и не приложоу[3]) помиловати дому израилева. но отмѣтая[4]) отвѣргуся ихъ[5]). глаголеть[6]) господь. и будуть блудяще въ странахъ[6]). *Іеремеия*[7]). Аще станеть соломонъ и моусии. не помилую ихъ[8]) глаголеть господь се кляхся именемъ моимъ вѣликіимъ. аще будуть отселѣ. кдѣ имя мое имѣнуемо въ оустѣхъ жидовскыхъ. *Езикеиль*[9]). Тако[10]) глаголеть господь[10]) разсею[11]) вся останкы твоа въ[12]) вся[12]) вѣтры[12]). зане святаа моа осквернистѣ[13]) всеми негодованьи вашими[14]). азъ же отри(ну)хъ вы[15]). и не имамъ[16]) помиловати. *Малахіия*[17]). Тако глаголеть господь оуже нѣсть ми хотѣніа въ[18]) васъ. понеже отъ востокъ и до западъ имя мое славится въ языцѣхъ и на всякомъ мѣстѣ. имени моему жрътва и честь приноситея. зане имя мое вѣлико есть въ языцѣхъ. сего ради дахъ вы в поносъ. и на пришествіе въ языкы[18]).

1) Р: посѣи. 2) И: престану. 3) ЛРИ: Израилева. 4) ЛРИ: съкрушю. 5) ЛРИ: отвергуся. 6) ЛРИ: Иеремѣя. 7) ЛРИ: станеть. 8) ЛРИ: помилую. 9) ЛР: аще буде(ть) имя мое имянуемо (отселе). 10) Л: Господь Адонаилъ, РИ: Господь Адонай. 11) Л: ваша, Р: опущено. 12) РЛИ: во вся. 13) Р: своими. 14) ЛРИ: опущено. 15) Р: человѣцѣхъ. 16) ЛИ: приноситься, Р: приносятъ. 17) ЛР: кадила. 18) ЛРИ: васъ.

1) Чит. Осіино (Осія I, 4—6 и IX. 17). 2) Крас. Ізраилева. 3) Крас. приб. пакы. 4) Крас. отмѣтающихся. 5) Крас. приб. тако. 6—6) Крас. опущено. 7) (Іерем. XV. 1) въ Крас. нѣтъ. 8) (Іерем. XLIV. 26) въ Крас. нѣтъ. 9) (Іезек. V. 10, 11). 10—10) Крас. опущено. 11) Крас. приб. тя и. 12—12) Крас. въ языки. 13) Крас. ос(к)верниша. 14) Крас. со всемъ негодованиемъ твоимъ. 15) Крас. азъ тя отрину. 16) Крас. приб. тебе. 17) (Малах. I. 10, 11). 18—18) Крас.: въ селехъ ізраилевыхъ

Исай же великый рче: тако глаголеть Господь: простру руку свою на тя, истлю тя, расѣю вы[1]) и пакы не[2]) приведу тя. И пакы то[3]) же рече: возненавидѣхъ праведникы[4]) ваша и начатокъ[5]) мѣсяць вашихъ, и[6]) суботъ[7]) вашихъ[7]) не пріиму. Пророкъ же Самсонъ[8]) рече: слышите[9]) слово Господне: азъ приемлю на вы плачь, домъ Ізраилевъ падеся и не приложи въстати. Малахій[10]) же рече: тако глаголеть Господь: пошлю на вы клятву и проклену благословеніе ваше[11]), разорю, и не будетъ в васъ. И много пророчествоваша о отверженіи ихъ.

Сим же пророкомъ повелѣ Богъ пророчествовати о призваніи иныхъ странъ в нихъ мѣсто.

И[12]) пача звати Исаия, тако глаголя[13]): яко законъ отъ мене изидеть[14]), и судъ мой свѣтъ странамъ; приближается скоро правда моя[15]), изидеть, и на мышцю мою страны уповають. Иеремѣя[16]) рче: тако глаголеть Господь[17]): положю дому Июдину[18]) завѣтъ мой[19]) новъ, дая законы в разумѣния[20]) ихъ, и на сердца[21]) ихъ напишю; и[22]) буду имъ Богъ[23]), и тѣ будутъ мнѣ людіе[24]). Исаия[16]) рече: ветхая мимоидоша, и[25]) новая възвѣ-

1) ЛРИ: и расѣю тя. 2) И: по не. 3) И: тъ. 4) ЛРИ: праздники. 5) ЛРИ: начатки. 6) ЛИ: опущено. 7) И: опущено. 8) ЛРИ: Амосъ же пророкъ. 9) Л: слышить. 10) ЛРИ: Малахия. 11) РИ: приб. и. 12) ЛРИ: опущено. 13) Р: глаголеть. 14) ЛР: изиде. 15) Р: приб. и. 16) ЛРИ: приб. же. 17) И: приб. и. 18) РИ: Июдову. 19) ЛРИ: опущено. 20) Л: неразумья. 21) Р: сердце. 22) Л: опущено. 23) И: въ Богъ. 24) ЛРИ: в люди. 25) ЛРИ: а.

Ісаия[1]). *Т*ако глаголеть господь простру рукоу мою на тя и истлю тя и разсею тя. не имамъ тя привѣсти.[2]) и пакы тъи же рече. възненавидѣхъ празникы ваша и начаткы мѣсяць вашихъ и суботъ вашихъ не пріиму. *Ісаиа*[3]). *С*лышите слово господне. мужи пѣчалніи. домъ израилевъ падеся и не приложи въстати. *Малахіа*[4]). *Т*ако[5]) глаголеть господь[5]). послю на вы клятвы[6]) и прокляну[7]) благословеніе ваша[8]). разорю[9]) и не будеть васъ[9]). И много пророчествоваше о отвръженіи вашемъ.

Кіевск. л. 89—89 об.

То тако нача господь звати глаголя[10]). яко изыде законъ отъ мене и судъ мои свѣтъ странамъ приближается скора правда моа изыдеть и на мышцю мою страны оуповають. *Еремѣи глаголеть*[11]). *Т*ако[12]) глаголеть господь положу дому іюдину завѣтъ новъ[12]). дая[13]) законы[14]) в разуменіа ихъ. и

глаголеть господь вседержитель. понеже имя мое отъ въстока и до запада прославится во странахъ. и въ всѣхъ языцехъ. и на всякомъ мѣсте кадило именоуемо. принесется жрътва чиста. за имя мое великое въ языцехъ. глаголеть господь вседержитель. выше осквернили есте. сего ради дамъ вамъ въ поношеніе. на пришествие въ вся языки. 1) (Ис. I. 25), въ Крас. нѣтъ. 2) (Ис. I. 14), въ Крас. нѣтъ. 3) (Амос. V. 1), въ Крас. нѣтъ. 4) (Малах. II. 2). 5—5) Крас.: глаголеть господь вседержитель. 6) Крас. клятву. 7) Крас. вес. 8) Крас. ваше. 9—9) Крас. и не боудеть его въ васъ. 10) (Ис. LI. 4, 5). 11) (Іерем. XXXI. 31—34), въ Крас. нѣтъ. 12—12) Крас. опущено. 13) Крас. даю. 14) Крас. приб. моа.

щу[1]), преже[2]) возвѣщеніа[3]) явлено[4]) бысть[5]) вамъ[5]); пойте Богу[6]) пѣснь нову; работающимъ ми[7]) призовется[8]) имя ново, еже благословится по[9]) всей[9]) земли[9]); домъ мой домъ молитвѣ прозовется всѣмъ языкомъ. То[10]) же Исаия глаголеть: открыеть Господь мышцю свою святую предъ всѣми языкы, и[11]) узрятъ вси концы земля спасение же[12]) отъ[13]) Бога нашего. Давидъ же[14]) глаголеть[15]): хвалите Господа вси языци[16]), похвалите его вси людіе.

[Далѣе пророчества Рѣчи философа лишь частью находятъ себѣ соотвѣтствіе съ текстомъ Кіевск. сборника, почему сходство можно признать случайнымъ. Близкое сходство видимъ въ концѣ отдѣла пророчествъ].

О[17]) воскресеніи же[18]) его ркоша[19]). Давидъ же[20]) рече[20]): въстани[21]), Боже, суди земли, яко ты наслѣдиши въ всѣхъ странахъ[22]). И[23]) пакы: въста яко спя[24]) Господь[23]). И пакы[25]): да въскреснеть Богъ[26]), разидутся врази его. И пакы: воскресни, Господи Боже мой, да вознесется рука твоя. Исаия[27]) рече[28]): сходящіи[29]) въ страну[30]), сѣнь[31]) смерт-

1) ЛРИ: възвѣщаю. 2) И: и прежъ. 3) Л: възвѣщанья. 4) Р: опущено. 5) Р: опущено. 6) И: Господеви. 7) Л: опущено. 8) ЛР: прозовется, И: призоветь. 9—9) Р: опущено, И: имя всей земли. 10) РИ: той. 11) И: опущено. 12) ЛРИ: опущено: 13) И: опущено. 14) ЛР: опущено. 15) ЛРИ: опущено. 16) ЛР: приб. и. 17) ЛИ: и о. 18) ЛР: опущено. 19) ЛР: рекъша. 20) ЛРИ: опущено. 21) И: въскресни. 22) П: языцѣхъ. 23—23) И: опущено. 24) Л: спяй. 25) И: еще. 26) ЛИ: приб. и да, РИ: приб. и. 27) ЛИ: приб. же. 28) И: опущено. 29) Л: съходяще. 30) ЛРИП: приб. и. 31) РИ: сѣни.

на сердце[1]) ихъ напишу я и буду имъ богъ[2]) и тіи будуть мнѣ людие[3]). *Ісаия рече*[4]). *Т*ако глаголеть господь: вѣтхая мимо идоша. новое възвѣщу вамъ и прежде възвѣщеніа явлѣнно бысть вамъ. *П*оите богу пѣснь новоу[5]). и работающимъ мнѣ призовѣтся имя нова. еже благословится по всеи земли. *Д*омъ мои домъ израилевъ. призовѣтся всемъ языкомъ[6]). *О*ткрыеть господь мышцю свою святую предъ всеми языкы. и оузрять вси концы земля спасеніе бога нашего. давидъ рече[7]) хвалите господа вси языци и похвалите его вси людие.

Кіевск., л. 92.

вкупѣ прославити мѣсто святое (и) въскресеніе. *Д*авидъ рече[8]) въскресни боже соуди земли. яко ты наслѣдиши въ странахъ[9]) въста яко спя господь. и пакы[10]) да въскреснеть богъ. *І*саия рече[11]) седящіи въ странѣ. и в сени смѣртнѣи. и свѣтъ въсіяеть имъ. *З*ахаріи рече[12]) ты въ крови завѣта твоего. испоустилъ еси оужникы своя отъ рва не имуще воды.

Кіевск., л. 100 об.

1) Крас. въ сердца. 2) Крас. въ богъ. 3) Крас. в люди. 4) (Ис. XLII. 9, 10), въ Крас. нѣтъ. 5) (Ис. LVI. 5, 7), въ Крас. нѣтъ. 6) (Ис. LII. 10), въ Крас. нѣтъ. 7) (Псал. CXVI. 1), въ Крас. нѣтъ. 8) (Псал. LXXXI. 1), въ Крас. нѣтъ, ср. Колом., стлб. 797—798. 9) (Псал. LXXVII. 65), въ Крас. нѣтъ. 10) (Псал. LXVII. 1), въ Крас. нѣтъ, ср. Колом., стбл. 797. 11) (Ис. IX. 2), въ Крас. нѣтъ. 12) (Захар. IX. 11), въ Крас. нѣтъ.

ную [1]), свѣтъ восия [2]) на вы. Захарій [3]) рече [4]): и [5]) ты [6]) въ кровѣ завѣта твоего [7]) испустилъ еси ужники [8]) своя ото рва [9]), не имуща [10]) воды.

1) П: смертныя. 2) ЛРИП: восияеть. 3) ЛРИ: Захарья же, П: Захаріа. 4) ЛРП: опущено. 5) П: опущено. 6) ЛР: тъ. 7) РП: своего. 8) П: оужници, И: ужикы, Л: ружьники. 9) РЛ: ото ръва, И: отъ рова. 10) И: имущи, П: имоущаго.

Дальнѣйшее изложеніе Рѣчи философа уже не представляетъ тожественныхъ съ Толковою Палеей мѣстъ. Это зависитъ отъ того, что до насъ не дошла та часть первоначальной редакціи Палеи, которая содержала разсказъ о новозавѣтныхъ событіяхъ. Тѣмъ не менѣе можно указать нѣсколько мѣстъ, напоминающихъ Палею и въ этой новозавѣтной части Рѣчи философа. При этомъ примемъ во вниманіе и редакцію Переяславской лѣтописи.

Переясл.: а Богомъ созданноую доброту погоуби, ср. Колом. (стлб. 543): въ боготканѣи одежи. юже и преже адамъ прелестью погуби.—Переясл.: и на 5500 лѣтъ вси за то преступленіе въ адъ снидоша, діаволу обладавшю. и въспомяну же Богъ Адама и весь родъ человѣчь, мучимъ отъ сатаны въ адѣ, и оумилосердися и сътвори отместіе діаволу за человѣчь родъ. Ср. Колом. (стлб. 580): се 50000 иже преступльшю адаму заповѣдь господа бога. и за преступление. во тмѣ ада пребыша... но егда распншюся господу. и с мертвеци вменися. и на ада сниде и ада связа неразрѣшимыми оузами вѣчно. и адама въздвиже и евгу свободи.—Переясл.: женою отпаденіе бысть Адамоу, Господь отъ жены родися и оутаився небесныхъ силъ развее единаго Гавриила изиде якожъ пишеть. Ср. Колом. (стлб. 744): не очюти бо съшедъша. ни ангельстии чини. яко же писание рече... но токмо архангелъ гаврилъ пречистѣи отроковици възвѣсти.—Переясл.: Господь отъ Дѣвы чисты родися и на древѣ того ради распятся, занеже древомъ прелъсти Адама и Евгу, древомъ древо исцели Христосъ. Адама бо оусни Господь и ребро изя отъ него и сътвори емоу жену и отъ ребра преступленіе бысть, Христосъ же и ребра своя дасть на прободение копію, ребромъ бо своимъ праотча ребра исцели. Тамо изгна Адама и престави копіе въ вратѣхъ пламенно, и здежъ копіе, прободшее святая ребра Христова, в раи человѣкомъ входъ сътвори: отъ древа прелъщенымъ, а нынѣ отъ дрѣва крестнаго животное древо вкушають верніи. Ср. Колом. (стлб. 131): тако оубо господь нашъ вшедъ на древянъ крестъ тѣмь оуби врага тѣмь побѣду дасть намъ на противнаго. но якоже (из) спяща адама выня ребро из него...

(стлб. 130): почто же оубо господь богъ взложи сонъ на адама. и взимаеть ребро. тѣм же оубо. им же отъ ребра хотяше (грѣхъ) быти. и женою вниде в человѣкы. тѣмь же оубо и спасъ нашь милосердыи. и на крестъ вознесеся. хотяи исцѣлити ребро адамово... (стлб. 185): отъ адама бо произведе жену бесѣмене. то и самъ родися отъ пречистоѣ дѣвици бесѣмене женою вниде в прельсть. и пакы отъ жены родися господь. спасение намъ дароуя. древомъ прельсти врагъ адама. и паки крестомъ древянымъ господь оуби врага... и погубленую пищю рая обрѣтохомъ; (стлб. 163): июда (чит. июдеи) же видѣвши чюдо прослави (чит. прославиша) распятаго бога. и животное древо въ раи бо бѣ си (чит. се) наречено. а мы видѣхомъ (и) покланяемъся емоу. его же древле хѣроувимъ стрежаше. ту (чит. тому) по вся часы крестьяне покланяние приносять; (стб. 159): и постави хѣроувимъ пламеньное оружье обращающеся хранити путь древа животнаго. — Нач. сводъ (и Повѣсть вр. лѣтъ): а еже водою обновленіе: понеже при Нои умножившимся грѣхомъ въ человѣцѣхъ, и наведе Богъ потопъ на землю и потопи человѣкы водою (Переясл. приб.: токмо Ною повеле ковчегъ творити избыти самому осму с женою и 3ми сынъми и женами); сего ради рече Богъ: понеже погубихъ человѣкы грѣхъ ихъ ради, нынѣ же пакы водою очищу грѣхы человѣкомъ, обновленіемъ водою; ибо Жидовескъ родъ в мори очистишася отъ Египетьскаго злаго нрава (Переясл. приб. и възлюби ихъ: они же отвръгошяся и поклонишеся тельцю. еже испръва Моисѣю Гавріилъ написа водою разумъ). Рече бо: (Переясл. приб.: искони сътвори Богъ небо и) Духъ Божій ношашеся верху воды еже бо и нынѣ крестяться водою и Духомь; прображенье бысть первое водою. Ср. Колом. (стлб. 209): не нои ли схрани (врана на земли) отъ воды потопьныя. такоже и васъ богъ схрани отъ руки фараоня и отъ моря чермьнаго вы же измѣнисте славу бога во образъ телца...; (стлб. 539): ты оубо възлюбленыи израиль прошедъ по суху чермьное (море). и измѣняеши славу божию въ образъ тельца...; (стлб. 224): сопоставленіе потопа и крещенія; (стлб. 8): а духъ божии ношашеся верху воды ожидая (др. сп.: оживляя) водноеество.

Нач. св.: яко же и Гедеонъ прообрази по семь, егда пріиде к нему ангелъ, веля ему ити на Мадиамы, он же искушая рече къ Богу, яко положю руно на гумнѣ, рекъ тако: аще будеть суша по всей земли, а на рунѣ роса. И положи руно; и заутра видѣвъ по всей земли сушу, а на рунѣ роса. И рече: и еще искушаю Бога моего: аще будеть

...яко же оубо бысть тогда по всеи земли суша. но токмо на рунѣ роса тихо снедъши. тако оубо и опустѣ вселеная безбожиемь. имь же ни пророци в нихъ проповѣдаша. ни апостоли наоучиша. страньскы языкъ. по исхоша невидѣниемь имь же поклоняхуться кумиромъ. но за милосердіе приде спасъ нашь яко роса на руно в родъ еврей-

по всей земли роса, а на рунѣ суша; и бысть тако. Се[1]) же прообрази, яко иностраніи бѣша суша преже, а Жидове руно; послѣ же на странахъ роса, еже есть святое крещеніе, на Жидехъ суша[1]).

1—1) Переясл.: и сбыстьса на Жидохъ: по всеи земли вода крещеніа, а на нихъ сухота скрѣбная.

скыи токмо... но пакы яко же бысть по всеи земли роса. тако и странамъ язычнымъ святое крещение дарова на омовение грѣховъ.

Колом., стлб. 697—698.

Приведенныхъ сближеній совершенно достаточно для утвержденія тѣсной связи Рѣчи философа и сохранившихся до насъ отдѣльныхъ частей Толковой Палеи. Особенно любопытно буквальное совпаденіе Рѣчи съ Кіевскимъ сборникомъ толкованія пророчествъ въ началѣ и концѣ отдѣла пророчествъ. Близость между обоими памятниками такъ значительна, что возможно поставить вопросъ, не заимствована ли извѣстная часть пророчествъ въ Кіевскій сборникъ изъ Рѣчи философа, подобно тому какъ этотъ памятникъ оказалъ вліяніе и на другія произведенія нашей древней письменности?[1]). Мнѣ кажется, что отвѣтъ на такой вопросъ можетъ быть только отрицательный. Какъ уже отмѣчено изслѣдователями (напр. Истринымъ), подборъ пророчествъ въ Рѣчи философа имѣетъ цѣль полемическую, при чемъ полемика направлена противъ іудеевъ: это ясно между прочимъ изъ обширныхъ отдѣловъ, посвященныхъ пророчествамъ объ отверженіи Жидовскомъ и о призваніи странъ. Но полемика съ Жидовиномъ исключена изъ Рѣчи. Если же находимъ тѣ же пророчества въ сборникѣ съ противоіудейскими толкованіями, заключаемъ, что ихъ легче возвести къ полемическому сочиненію противъ Жидовина, чѣмъ къ русской лѣтописи. Отмѣтимъ кромѣ того, что напр. отрывокъ пророчествъ о воскресеніи Христа, приведенный выше, стоитъ въ Кіевскомъ сборникѣ въ сосѣдствѣ съ отрывками пророчествъ о страданіи Христа, Его распятіи и вознесеніи на небо, частью совсѣмъ исключенныхъ изъ Рѣчи философа, частью только кратко пользованныхъ. Но вмѣстѣ съ тѣмъ ясно, что Кіевскій сборникъ не можетъ быть признанъ точною передачею

1) Можно привести рядъ данныхъ, свидѣтельствующихъ о литературномъ вліяніи, оказанномъ Рѣчью философа на памятники древнерусской письменности: сюда относится распространенная редакція Слова о законѣ и благодати, куда внесенъ весь отдѣлъ пророчествъ; позднѣйшія переработки вопросо-отвѣтовъ Бесѣды трехъ святителей, куда внесенъ одинъ изъ вопросо-отвѣтовъ Рѣчи философа (Что ради Богъ родися отъ жены...): ср. Пам. ст. русск. лит. III, 173; ср. тотъ же вопросо-отвѣтъ въ сборникѣ Новгор.-Соф. № 440 (хран. въ Археогр. Комм.), л. 78; въ сборникѣ Погод. собр. № 1287 (Бычковъ, Опис., с. 499); въ сборникѣ Синод. библ. по Оп. Горск. и Нев. № 326, и др. Кромѣ того вліяніе Рѣчи философа отразилось и на нѣкоторыхъ шестодневцахъ русскаго происхожденія.

утраченной части Толковой Палеи: непослѣдовательность въ изложеніи, отсутствіе плана, отрывочность и т. д. указываютъ, что первоначальный матеріалъ подвергся въ сборникѣ полной переработкѣ. Выше мы указывали на связь нѣкоторыхъ толкованій съ тѣми, которыя дошли до насъ въ Житіи Кирилла: это еще болѣе укрѣпляетъ насъ въ мысли, что Кіевскій сборникъ отразилъ на себѣ вліяніе Толковой Палеи. — Нѣкоторыя мѣста Рѣчи философа не находятъ себѣ соотвѣтствія въ дошедшихъ до насъ обработкахъ первоначальной редакціи Толковой Палеи. Оставляя въ сторонѣ новозавѣтную часть, какъ до насъ не дошедшую по Толковой Палеѣ первоначальной редакціи, укажу на рядъ подобныхъ мѣстъ изъ ветхаго завѣта (не возводимыхъ и къ Библіи).

Сказавъ о томъ, что Адамъ далъ имена звѣрямъ, птицамъ и гадамъ, философъ прибавляетъ: а самѣма ангелъ новѣда имена. Это не согласуется съ тѣми изводами Толковой Палеей, гдѣ сказано, что Еввѣ имя дано было Адамомъ (сп. Срезневскаго), но совпадаетъ съ сообщеніемъ Амартола, а также и другихъ греческихъ хроникъ (τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ καὶ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἄγγελος κυρίου εἶπεν αὐτοῖς). Весьма вѣроятно, что то же читалось и въ первоначальной редакціи Палеи. — Разсказавъ о грѣхопаденіи, авторъ восклицаетъ: Се на ны прьвое отпадение и горкый отвѣтъ, отпаденіе ангельскаго житіа! Сходное находимъ въ Колом.: стлб. 148 (но бысть ему древо то въ грѣховное чютие и в смертьныи отвѣтъ), стлб. 160 (и обьлишеноу ему быти раискыя пища и ангельскаго хвалословленья и смертьнъ отвѣтъ отъ бога ему нанесе). Ср. еще въ Житіи Кирилла: «отъ чего бысть прьвое отпадение. не отъ видѣніа ли, и плода сладкаго, и похоти на божество» (Чт. общ. ист. и др. 1873, I, 451). — Прибавка «до живота своего» послѣ словъ: «и будеши стеня и трясыися» также напоминаетъ Амартола (τρέμων οὖν καὶ στένων ὁ Καίν ...ἐν ἐπιληψίᾳ πάντα τὸν ἑξῆς διῆγε χρόνον) и можетъ восходить къ Толковой Палеѣ первоначальной редакціи. — Слова «и по діаволю наученію ови рощениемъ вѣроваша и кладеземъ и рѣкамъ жряху, и не позпаша Бога» (послѣ разсѣянія языковъ) напоминаютъ слѣдующее мѣсто въ самомъ началѣ Толковой Палеи: ини оубо отъ нихъ небо и землю богы творяху. ини же вѣтры. ини же облакъ... друзии же прахъ. ини же источникы и рѣки благословяху (стлб. 2—3). — Описаніе идолослуженія и кумиротворенія сильно напоминаетъ одну изъ главъ Амартола, а именно: Περὶ τοῦ τῆς γῆς διαμερισμοῦ, гдѣ описывается спачала поклоненіе явленіямъ природы (ed. Muralt, p. 42), а затѣмъ и идолослуженіе. — Указаніе на то, что Чермное море разступилось при переходѣ черезъ него Израильтянъ на 12 путей (Нач. сводъ, а въ Повѣсти вр. лѣтъ исправлено: на двое), находимъ въ цѣломъ рядѣ сборниковъ вопросо-отвѣтовъ (напр. въ Бесѣдѣ трехъ святителей по списку, изд. А. С. Архангельскимъ въ Твор. отцовъ церкви въ древнерусск. письм., I—II, с. 200). — Фраза «начаша забывати Бога и покланятися Валу,

рекъше ратьну богу, еже есть Орѣи», ср. въ 1-й книгѣ Малалы (по Архивск. сп.): ему же Арѣя поставиша коумиръ пръвыи Асоуріи и акы богу кланяхуся ему. его же и до нынѣ зовуть Пръси Валъ богъ еже прътлъкоуется Аріи храбрыи богъ.

Впрочемъ, въ ветхозавѣтномъ отдѣлѣ Рѣчи философа мѣстъ, не восходящихъ къ Библіи или къ Толковой Палеѣ, сравнительно очень немного. Указанныя же выше буквальныя совпаденія текста этой Рѣчи съ Палеей не могутъ быть объяснены иначе, какъ прямою зависимостью Рѣчи философа отъ Толковой Палеи. Имѣя въ виду доказанное выше положеніе, что Толковая Палея не дошла до насъ въ первоначальномъ своемъ видѣ, что первоначальная редакція ея можетъ быть возстановлена сравнительнымъ изученіемъ позднѣйшихъ изводовъ ея, мы съ увѣренностью утверждаемъ, что Рѣчь философа представляетъ изъ себя краткое извлеченіе изъ Толковой Палеи первоначальной редакціи. На вопросъ, не содержитъ ли Рѣчь философа указаній на то, что составителю ея была извѣстна кромѣ того хронографическая редакція Палеи, мы отвѣтимъ утвердительно. Ср. извлеченія, сдѣланныя имъ изъ сказанія о Магометѣ, восходящаго къ Амартолу.

ГЛАВА V.

Начальный сводъ и Толковая Палея.

Доказанное въ предыдущей главѣ вліяніе Толковой Палеи на Рѣчь философа ни въ коемъ случаѣ не свидѣтельствуетъ само по себѣ о знакомствѣ составителя Древнѣйшаго лѣтописнаго свода (см. выше глава III) или послѣдовавшаго за нимъ Начальнаго свода съ этимъ памятникомъ. Дѣйствительно, изъ изученія лѣтописнаго разсказа о крещеніи Владиміра извлекается рядъ указаній на то, что статья объ испытаніи вѣры и Рѣчь философа внесены въ лѣтопись въ готовомъ видѣ изъ другого источника, при чемъ задачей лѣтописца было согласованіе ихъ съ другими статьями, относящимися къ событію крещенія Руси. Слѣдовательно, анализъ Рѣчи философа ведетъ насъ къ предположенію о знакомствѣ съ Толковой Палеей не русскаго лѣтописца, а составителя того памятника, откуда заимствована въ русскую лѣтопись эта Рѣчь. Такимъ памятникомъ былъ всего вѣроятнѣе, какъ замѣчено выше, болгарскій сборникъ, содержавшій разсказъ о крещеніи князя Бориса и ставшій извѣстнымъ составителю Древнѣйшаго русскаго лѣтописнаго свода.

Мы предположили выше, что въ основаніи Начальнаго свода, сохранившагося въ непервоначальномъ своемъ видѣ въ Коммиссіонномъ спискѣ

Новгородской 1-й лѣтописи, лежитъ такой лѣтописный сводъ (мы назвали его Древнѣйшимъ), въ которомъ не было еще хронологической сѣти. Заключаемъ объ этомъ изъ изученія Начальнаго свода, показывающаго, что нѣкоторыя статьи, содержащія хронологическія даты, вставлены въ разсказъ, не прерывавшійся такими датами. Такъ въ самомъ началѣ Начальнаго свода находимъ разсказъ о построеніи Кіева и о Полянахъ: онъ прерывается вставкой о нападеніи Руси на Царьградъ, тѣсно связанною съ хронологическою датой, помѣщенною передъ упомянутымъ разсказомъ, а именно съ 6362 (854) годомъ; послѣ сообщенія о правахъ Полянъ слѣдовалъ въ первоисточникѣ, повидимому, текстъ, начинающійся словами «По сихъ лѣтехъ братіа сіи изгибоша». Позднѣйшая вставка годовъ 6431—6453 ясно обнаруживается изъ той связи, которая замѣчается между концомъ разсказа 6430 года («се далъ еси единому мужевѣ много») и второй отъ начала фразой разсказа 6453 года («отрочи Свѣньлжи изодѣлися суть оружиемъ и порты»); очевидно, въ первоисточникѣ ропотъ Игоревой дружины разсказывался связно, безъ перерыва, перерывъ же внесенъ, благодаря необходимости вставить хронологическія даты. Итакъ Начальный сводъ отличается отъ своего первоисточника, Древнѣйшаго лѣтописнаго свода, между прочимъ вставкой хронологической сѣти. Откуда же заимствованы хронологическія даты и стоящія въ прямой съ ними связи хронографическія статьи о походахъ русскихъ на Царьградъ?

Хронографическія статьи, какъ ясно изъ простого сличенія ихъ съ текстомъ Амартола, могутъ быть возведены къ этому тексту, бывшему извѣстнымъ въ древнерусской письменности, во-первыхъ въ отдѣльномъ видѣ, во-вторыхъ, въ хронографическихъ компиляціяхъ типа Еллинскаго лѣтописца, въ-третьихъ, въ хронографической редакціи Толковой Палеи, о которой мы говорили выше. Текстъ хронографическихъ статей Начальнаго свода является краткимъ извлеченіемъ изъ текста Амартола; извлеченіе могло быть сдѣлано изъ каждаго изъ трехъ указанныхъ видовъ, въ которыхъ дошелъ до насъ этотъ текстъ. Но хронологическія даты, а именно извлеченные изъ Амартола 6362 и 6428 годы наводятъ насъ на болѣе опредѣленныя соображенія. Раньше я думалъ[1]), что 6428 годъ русскому лѣтописцу можно было извлечь изъ того сокращеннаго извода текста Амартола, который читается въ особомъ видѣ Еллинскаго лѣтописца, дошедшемъ до насъ напримѣръ въ хронографѣ Троице-Сергіевской лавры нач. XV в. № 728. Дѣйствительно, благодаря сокращенію текста Амартола и опущенію всего разсказа о событіяхъ первыхъ двадцати лѣтъ царствованія императора Романа, легко было заключить, что походъ Руси на Царьградъ произошелъ въ 6428 году, между

1) Труды Этногр. Отдѣла, т. XIV, статья «Начальный кіевскій лѣтописный сводъ и его источники».

тѣмъ какъ къ этому году относится вступленіе на царство этого императора. Приведу по хронографу № 728 фразу, давшую поводъ къ неправильному толкованію содержащейся въ ней даты: «по костянтинѣ же цесарствова ромонъ поставленъ костянтиномь царемь и николою патриархомь в лѣто 6428 индикъта. иоуня же мѣсяца въ 5 день придоша роусь на царьградъ. в лодияхъ. тысящь 10»[1]). Но если 6428-й годъ, какъ годъ нападенія Руси на Царьградъ, легко объяснить изъ указаннаго извода Еллинскаго лѣтописца, то 6362 годъ — годъ перваго похода Руси на Царьградъ выводится изъ этого извода лишь съ извѣстною натяжкой, а именно приходится предположить, что составитель Начальнаго свода, отправляясь отъ 6428 года, высчиталъ годы царствованій предшествующихъ императоровъ до Михаила, при которомъ произошло нападеніе Руси, и что при этомъ онъ по той или другой причинѣ ошибся на одну или двѣ единицы[2]).

Если мы обратимся къ хронографической редакціи Палеи, то увидимъ, что изъ нея легко было извлечь не только 6428, но и 6362 годъ, а именно здѣсь (см. всѣ списки полной, а также и сокращенной редакціи), тотчасъ послѣ извѣстія о вступленіи на царство императора Михаила, указано, что *во второе лѣто царства его* была крещена болгарская земля и переведены книги отъ греческаго языка на словенскій Кирилломъ философомъ и Мееодіемъ въ 6363 году при Борисѣ князѣ болгарскомъ. Отсюда легко было вывести ошибочное заключеніе, что Михаилъ вступилъ на престолъ въ 6362 (854) году; говорю — ошибочное, такъ какъ ошибочно самое указаніе на то, что 6363-й годъ былъ вторымъ лѣтомъ царствованія Михаила, вступившаго на столъ въ 6350 (842) году. Ошибка эта стоитъ въ связи съ ошибочнымъ указаніемъ числа лѣтъ соправительства императора Михаила съ матерью его Өеодорой: вмѣсто указанныхъ здѣсь (въ Палеѣ) д҃ (4) надо читать д҃і (14); ошибка эта повторяется во всѣхъ спискахъ болгарскаго перевода Амартола и восходитъ къ ошибкѣ въ греческомъ оригиналѣ перевода, какъ можно заключить изъ отмѣченнаго de Boor'омъ списка греческаго Амартола (см. Byz. Zeitschrift, IV, 445—446). Она дала основаніе для неправильнаго расчета,

1) Ср. у Амартола: въ 20 и 4 день сентевриа мѣсяца почтенъ бысть романъ кесаревомъ саномъ. а декавриа мѣсяца въ 17 день в недѣлю праотцемъ въ царскыи вѣнецъ вѣнчан бысть костянтиномъ царемь зятемъ своимъ и николою патриархомъ. в лѣто 6428 индикта 8 геноуариа мѣсяца въ 6 святыхъ богоявленіяхъ день вѣнчаетъ царь Феодороу женоу его царицею (Унд., л. 389)... иоуня же мѣсяца 18 день 14 индиктъ приплоу роусь на костянтинь градъ лодиами тысящь 10 (Унд., л. 399 об.).

2) Константинъ до Романа 7 лѣтъ, Александръ 1 годъ, Леонъ 25 лѣтъ и 8 мѣсяцевъ, Василій 19 лѣтъ, Михаилъ съ Василіемъ 1 годъ и 4 мѣсяца, Михаилъ одинъ 10 лѣтъ, Михаилъ съ матерью Өеодорою 4 года: общая сумма 68. Между тѣмъ разница между 6428 и 6362 равняется 66: очевидно, кромѣ того что не приняты во вниманіе мѣсяцы, произошла ошибка на единицу, если допустить, что 6362 годъ произошелъ путемъ вычитанія изъ 6428 суммы лѣтъ царствованій указанныхъ императоровъ.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михаилова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палеи.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палеи мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

В лѣто 6362... В си же времена бысть въ Грѣцько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина[1]), иже проповѣдаеть покланяніе иконамъ въ пръвую недѣлю поста; при семъ прiидоша Русь на Царьградъ в кораблехъ[2]); а въ дву сту внидше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убiйство велико крестияномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣемъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю нощь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря въста, и потапляше корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его костянтинъ. и царьствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начатъ быти. и словоу божію разширитися и манастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бещислено корабль.

Палея:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феодорою. лѣтъ 4 а одинъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одино. и при сего царствіи въ 2[1]) лѣто царства его крещена бысть болгарьская земля. и преложиша книгы отъ греческа языка на словеньскыи. кирилъ философъ. с мефодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарьстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ поклапяніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде[2]) воевати дошедшоу же ему чермныя рекы глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на констянтинъ градъ идуть[3]). тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда[4]) внидше. много оубiиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии[5]) (рук. людии). коньстянтинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет*ъ*. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

царь же[1]) едва въ градъ вниде съ патріархомъ фотѣемъ. к соущіи церкви святыа богородица влахернахъ. всюнощную[2]) молбу створиша... таче божественную святыя богородица ризоу (съ) пѣсньми изнесше в море (рук. мѣре) скутъ омочивше[3]). тишинѣ же бывши и морю оукротившюся. абіе[4]) буря с вѣтромъ въста и волнамъ веліимъ въздвигшимся засобь. безбожественыхъ[5]) руси[6]) лодия възмяте[7]) къ берегоу превръже (и) изби[8]). яко мало отъ нихъ отъ таковыя бѣды избѣгнути. и въ свояси с[9]) побѣженіемъ[9]) възвратиша(ся).

Синод. № 211.

Якоже при Фараонѣ цари Егупетьстѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша старѣйшины Фараоня: сей хощеть смирити власть Египетьскую...

тогда фермоуфѣи дщи фараоня приведе къ отцоу своемоу моусіа... видѣвъ же нѣкто отъ священнокнижникъ... въпіаше глаголя:... а тъи всего египта хощеть попрати и царство египетьское смирити хощеть.

сп. Срезн., стр. 90.

В лѣто 6428. Посла князь Игорь на Грѣкы Русь скыдей 10 тысящь. И припльша ко Царюграду, и многа зла створиша Русь: Судъ бо весь пожгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣнникы, овѣхъ растинаху, иныя же къ землѣ посѣкаху, другыя же поставляюще стрѣлами стрѣляху; елико же ратніи творя, изъломяще опакы руцѣ и связающе, гвозды желѣзны посредѣ главъ вбивающе; и многыи церкви огневи предаша. Въ время же то царствующю во градѣ Роману, і абіе посла Романъ царь патрикыя Феоана съ вои на Русь, и огненымъ строемъ

По констянтинѣ же царствова романъ поставленъ[10]) царемь и николою патріархомъ в лѣто 6428 индикту[11]). іюня же мѣсяца 10 день приплуша[12]) русь на коньстантинъ градъ в лодьяхъ 10000 иже и скѣди глаголемь[13]). отъ рода варяжеска соущемъ... тогда бо

---

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод. № 210: влахернехъ и всенощную. 3) Синод. № 210: омочиша. 4) Синод. № 210: и абие. 5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод. № 210: роусеи. 7) Синод. № 210: приб. и. 8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод. № 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб. по костянтинѣ. 11) Синод. № 210: опущено. 12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод. № 210: глаголеми.

пожьже корабля Рускыя; и възвратишася Русь въ своя.

соудъ весь[1]) пожгоша. а ихже имше плененикы овѣхъ растинаху. другыя же яко стража поставлююща[2]) стрѣлами растрѣляху[3]). опакы рущѣ связавше. гвозди желѣзны посредѣ главы вбиваxоу имъ. многы же святыхъ[4]) церкви огневи предаша. роман же посла на дромонъ. елико же бяше в коньстянтинѣ градѣ съ ѳеофаномъ патрикіемъ. ѳеофан же... ту дождавъ полъка рускимъ лодьямъ[5]) раздруши[6]) оустроенымъ огнемъ пожже. прокъ же людии[7]) обратишася на бѣгъ роусь. и мнози погыбоша[8]).

Синод. № 211.

В лѣто 6573... Якоже древле при Антиосѣ въ Иерусалимѣ ключися[1]) внезапу по всему граду за 40 днiй являтися имъ[2]) на въздусѣ на конехъ рыщющимъ въ оружьи, одежи златы имущимъ[3]), полкы обавляемыи[4]) оружиемъ дъвижющимся[5]): се бо[6]) проявляше нахожденіе Антіохово, нашествие[7]) рати[8]) на Иерусалимъ.

святомоу же граду живущоу всѣмъ миромъ святительскаго рода онiева. ненавидящемоу лоукавъства. ключися по всемоу градоу въскорѣ за 40 днiй являтися на въздоусѣ на конехъ рыщуще. и въ ороужiи и златы одежда имоуще. и полкы обоямо. и ороужьемъ двизаніа... явленіе же проявляшет(ся). се злое нашествіе антиохово... и пріиде на іерусалимъ. и взя градъ копіемъ...

сп. Срезн., стр. 299.

Посем же при Неронѣ[9]) въ[10]) Иерусалимѣ восіа звѣзда[11]) образъ копiйный надъ градомъ: се же проявляше нахоженіе рати отъ Римлянъ.

По семъ же въсіа звѣзда надъ градомъ въ образъ копiиныи... (*выше:*) тѣмъ имъ страшнаа знаменіа показавъшоу. хотящее быті имъ плененіе проповѣданіа.

сп. Срезн., стр. 328.

1) ЛР: случися. 2) ЛРИ: опущено. 3) ЛР: златы имуща одежѣ и, И: златыя одежа имущи и. 4) Л: обоявляемы, Р: объявляемы и, Х: обоамо являемы, И: обоявляющемъ. 5) ЛР: двизающимся, И: оружью движащюся. 6) ЛРИ: же. 7) Р: опущено. 8) ЛР: опущено. 9) Л: приб. цесари, Р: цари, И: царѣ. 10) ЛРИ: приб. томъ же. 11) ЛР: приб. на, И: приб. вь.

1) Синод. № 210: соуды вся. 2) Синод. № 210: поставляху. 3) Синод. № 210: и стреляху стрѣлами. 4) Синод. № 210: святыа. 5) Синод. № 210: полка роуского лоден. 6) Синод. № 210: приб. и. 7) Синод. № 210: лоден. 8) Синод. № 210: на бѣгъ и много роуси погибоша.

И пакы сице же бысть при Устианѣ цари[1]), звѣзда восіа на западѣ испущающе луча, еюже[2]) прозываху блистаньницю, и бысть ей[3]) сѣяющи[4]) за[5]) 20 днiй[5]); посемь же бысть звѣздамъ течение с вечера до утріа[6]), яко мнѣти всѣмъ, яко падуть[7]) звѣзды, и пакы солнце безъ лучей сѣяше[8]): се же проявляше крамолы, недузи человѣкомъ, и[9]) умертвіе бяше.

и семоу бывшоу. абіе оуставися гнѣвъ божіи. и звѣзда веліа явися на западѣ. испоущающоу лоуча. иже именоваху. лампадію. рекше блистанницоу. и бысть за 20 днiи сіяющи. по времене етерѣ. бысть звѣздамъ теченіе с вечера и до оутра. яко всѣмъ глаголати. яко падають звѣзды (рук. звѣзда). и за мало пакы солнце без луча (рук. начала) сіяше. крамолы же и недоузи. и оумертвіе человѣкомъ не прѣстааше.

сп. Срезн., стр. 399.

Пакы же при Маврикии[10]) цари[11]) бысть сице[12]): жена роди дѣтище[13]) безъ очью и безъ руку, в чреслахъ[14]) бѣ ему рыбей хвостъ приролсъ[15]); песъ родися о 6 ногъ[16]); въ Африкіи[17]) же два дѣтища родистася[18]): единъ о 4-хъ ногъ[19]), а другый о двою[20]) главу.

по тивирѣи же. ста на царство маврикіи зять его …и при семъ же жена дѣтище роди въ цариградѣ. безъ очью и безъ роукоу. въ чресла емоу рыбеи хвостъ прирослъ. въ образъ кожныя рыбы. и песъ родися. о 6 ногахъ. главоу имѣа. львовъ образъ превеліи. бысть же въ фракіи два дѣтища родистася. единъ о 4рехъ ногахъ а дроугыи о двоую главоу.

сп. Срезн., стр. 400.

Посемь же бысть при Костянтинѣ иконоборци, сына Леонова, теченіе звѣздъное на небеси бысть[21]): оттор-

По леонѣ же ста царемь константинъ сынъ его и царствова лѣтъ 34. сеи болма отстоупи святыхъ иконъ… апрѣля мѣсяца теченіе звѣздное бысть до небеси. оттръгахоуся на землю. яко видящимъ мнѣти соущи оуже кончинѣ. тогда же въздоухъ взяся повеликоу. въ суріи же бысть троусъ веліи. земля же и междоурѣчіе за три поприща разсѣдшися. и етеру въскыпѣвшоу. бѣдоу пѣсочну землю. изыде дивно из пса мьска человѣческымъ гласомъ гла-

1) Л: Устиньянѣ цесари. 2) ЛРИ: юже. 3) ЛРИ: опущено. 4) ЛР: блистающи. 5—5) ЛР: дний 20. 6) Л: заутрія, Р: утра. 7) ЛРИ: падають. 8) Р: восияше. 9) ЛРИ: опущено. 10) Р: приб. же. 11) Л: цесари. 12) И: се. 13) ЛРИ: жена дѣтищь (И: дѣтище) роди. 14) Л: в чересла, Р: у чресла, И: вь чресла. 15) ЛРИ: приб. и. 16) ЛРИ: шестоногъ. 17) Р: въ Фракии. 18) Р: родися. 19) ЛРИ: ногахъ. 20) Р: дву. 21) Л: бысть на небѣ, Р: бысть на небесе, И: бысть на небесѣхъ.

гахуть[1]) бо ся наземлю, яко видящимъ имъ[2]) концину мнѣти[3]); тогда же и въздухъ възнѣясъ[4]) по велику; и[5]) в Суріи же бысть трусъ великъ, земли разсѣдъшися трии поприщъ; і[7]) абіе[6]) изиде изъ земли дивно[8]), мьска человѣчьскымъ гласомъ[9]) глаголющи[10]), проповѣдающи наитие языкомъ[11]), еже и бысть: наидоша бо Срачина[12]) на Палестиньскую землю.

голющи. проповѣдающе наітіе языка. еже бысть въборзѣ.

сп. Срезн., стр. 415.

ср.: и явися на полоудень звѣзда докитъ (рук. инокитъ). рекше копіе. проповѣдаа аравитяне ихъ власть бысть за 30 денъ. томъ же лѣтѣ воевана аравитяни. си древле глаголеми. нынѣ же срачини. аравію оставльше. пріидоша въ страны дамаськинъ... и вселишася въ землю обѣтованную.

сп. Срезн., стр. 406—407.

Въ лѣто 6579... И Ані[13]) (рук. а ині) и Абри волъшвениемъ чюдеса[14]) противу Моусѣеви.

того ради попусти богъ волъхвомъ египьтьскымъ. свои жезлы въ зміе претворяти. да не ркуть кь фараону яко волхвъ есть моиси. волъшьствомъ си творить. по супротивлениемь. супротивляшася (рук. супротивляшеся) ему. и потомь изнемогоша. имя единому. аньни имя 2му амбрии[1]).

Колом., стлб. 491.

1) Л: отторваху, Р: оторгаху, И: оттергаху. 2) ЛРИ: опущено. 3) ЛРИ: мнѣти кончину. 4) ЛРИ: възлияся. 5) ЛРИ: опущено. 6) ЛРИ: опущено. 7) ЛИ: опущено. 8) ЛР: дивно и землѣ (земли), И: дивно изь земли. 9) Р: человѣческы. 10) Л: приб. и. 11) ЛРИ: языка. 12) ЛРИ: Сращини. 13) Л: Анни и Маврии, Р: Аньний и Мамъврий, И: и Ананія Замврий. 14) И: приб. творяшеть.

1) Въ евр. книгѣ Яшаръ: Мамбрій; въ южнор. сборникѣ С. Теслевцёваго: Замбрій (ср. Франко, Апокріфи и легенди з укр. рукоп., т. I, с. 251); ср. чтеніе Ипат. списка.

Наконецъ, важное указаніе на знакомство составителя Начальнаго свода съ Палеей въ хронографической ея редакціи извлекаемъ изъ сравненія лѣтописнаго сказанія о вселенскихъ соборахъ и о Петрѣ гугнивомъ съ соотвѣтствующими мѣстами Палеи. Сравненіе это уже сдѣлано А. С. Павловымъ въ его рецензіи на сочиненіе А. Н. Попова о полемической литературѣ противъ Латынянъ (Отчетъ о девятнадцатомъ присужд. наградъ гр. Уварова, с. 195—199); мы не будемъ поэтому приводить текста обоихъ сравниваемыхъ памятниковъ, кромѣ, впрочемъ, статьи о Петрѣ гугнивомъ. Выводъ Павлова о томъ, что лѣтописное сказаніе о соборахъ происходитъ отъ палейнаго, намъ кажется неопровержимымъ. Составитель Начальнаго свода раздѣлилъ палейное сказаніе о соборахъ на двѣ части «изъ коихъ одну — о

предметахъ соборныхъ совѣщаній — отнесъ къ первой, догматической половинѣ наставленія, преподаннаго Греками Владиміру, другую — о личномъ составѣ соборовъ — пріурочилъ къ своей полемикѣ противъ Латинянъ». Сводка обѣихъ частей, сдѣланная Павловымъ, съ наглядностью доказываетъ зависимость лѣтописнаго сказанія отъ палейнаго [1]). Но возможно предположить, что сказаніе о вселенскихъ соборахъ, а также полемическія выходки противъ латынянъ сопровождали Рѣчь философа въ ея древнѣйшей, первоначальной редакціи и что слѣдовательно сказаніе о соборахъ извлечено было изъ Палеи не составителемъ лѣтописи, Начальнаго свода, а составителемъ этой Рѣчи. Такое предположеніе основывалось бы главнымъ образомъ на высказанномъ уже выше соображеніи, что Рѣчь философа памятникъ болгарскій, составленный, на основаніи Палеи, авторомъ сказанія о крещеніи Бориса болгарскаго. Полемика противъ латынянъ въ X вѣкѣ была умѣстнѣе въ Болгаріи, чѣмъ въ XI въ Россіи: болгарской церкви грозила почти съ первыхъ годовъ ея существованія опасность присоединенія къ Риму. Опровергая магометанъ и евреевъ, составитель Рѣчи не могъ не коснуться латынянъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ ясно, что философу, предложившему для новообра-

1) П. А. Заболотскій въ статьѣ «Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной лѣтописи» (Русск. Фил. Вѣстникъ 1901) нашелъ нѣсколько существенныхъ отличій между текстомъ палейнаго сказанія, приведеннаго А. С. Павловымъ, и соотвѣтствующимъ лѣтописнымъ текстомъ. Въ виду этихъ различій г. Заболотскій находитъ, что говорить о заимствованіи сказанія о вселенскихъ соборахъ лѣтописцемъ не только нѣтъ необходимости, но и прямо ошибочно. Различія эти мнѣ не представляются существенными, а нѣкоторыя устраняются: 1) при болѣе внимательномъ сравненіи, 2) при привлеченіи другихъ списковъ. Такъ имя Григорія Богослова находится не только въ лѣтописномъ, но и въ палейномъ повѣствованіи (напеч. А. С. Павловымъ) въ числѣ отцовъ второго собора; пропускъ Кирилла Іерусалимскаго въ Палеѣ по сп. № 210 случайный, ср. напр. въ спискѣ Срезневскаго: мелетии антиохіискыи. курилъ іерусалимьскіи. григоріи богословець (стр. 387); число отцовъ 3-го собора въ спискѣ Палеи Срезневскаго опредѣляется не 270, а 200, какъ и въ лѣтописи; число отцовъ 7-го собора въ Палеѣ, согласно съ лѣтописью, опредѣляется 350 (Синод. № 211, Погод. № 1435, сп. Срезневскаго, стр. 417); въ спискѣ, напечатанномъ Павловымъ не 318, какъ прочелъ г. Заболотскій, а т҃ и н҃е (какъ прочелъ въ рукописи я), или т҃ и н҃е (какъ прочелъ Павловъ). Относительно 1-го собора замѣчу, что въ № 210 содержится исправленный сравнительно со спискомъ Срезневскаго текстъ, гдѣ читаемъ (стр. 374): бяхоу же старѣишины собору си отъ селивестра из рима витъ и викентіи прозвоутера (въ Синод. № 210: бяху же старѣйшини собору си. Селивестръ папа римьскый); отсюда понятно чтеніе лѣтописи: отъ Рима Селивестръ посла єпископы и презвутеры. Такимъ образомъ дѣйствительными различіями оказываются: 1) въ лѣтописи сказано, что Митрофанъ отъ Царягорода послалъ на 1-й соборъ єпископовъ, между тѣмъ какъ по Палеѣ онъ участвовалъ на соборѣ самъ (Митрофанъ отъ Вузантиѧ): не зависѣло ли это отъ того, что въ первоначальномъ палейномъ текстѣ былъ названъ еще Михаилъ патріархъ констянтина града (сп. Срезн. 374); 2) въ лѣтописи пропущено имя еретика Дидима въ разсказѣ о пятомъ соборѣ.—Особенное значеніе въ вопросѣ объ отношеніи палейнаго разсказа о семи соборахъ къ лѣтописному имѣетъ то обстоятельство, что въ Комм. сп. Новгор. 1-й лѣт. (слѣдовательно, въ Начальномъ сводѣ) въ числѣ отцовъ третьяго собора ошибочно названъ вслѣдъ за Келестиномъ Римскимъ Григорій Богословецъ: тоже въ Палеѣ (Синод. № 210, Погод. № 1435). Повѣсть вр. лѣтъ исправила эту ошибку Начальнаго свода, перешедшую изъ Палеи, и выпустила имя Григорія Богослова.

щеннаго князя краткое изложеніе ветхозавѣтныхъ и новозавѣтныхъ событій, подробно развившему внутреннюю связь между ними, нельзя было не коснуться основныхъ догматовъ христіанской вѣры. Поэтому весьма вѣроятно, что исповѣданіе вѣры, а также тѣсно съ нимъ связанное сказаніе о соборахъ и полемическія выходки противъ латынянъ входили въ составъ первоначальной редакціи Рѣчи философа: при этомъ сказаніе о соборахъ и статья о Петрѣ Гугнивомъ извлечены изъ того памятника, который легъ въ основаніе всей Рѣчи философа, т. е. изъ Палеи[1]). Приведу текстъ статьи о Петрѣ Гугнивомъ по лѣтописи и Палеѣ.

Нач. св.: По семъ[1]) соборѣ Петръ же Гугнивый съ иными шедши[2]) в Римъ[3]), престолъ въсхвативъ[14]), и[15]) разврати[15]) вѣру, и[4]) отвергъся[5]) престола Иерусалимъскаго и Александрьскаго и Царяграда и Антиохійскаго, и[6]) възмути[7]) Италію всю, сѣюще учение свое разно; тѣмже[8]) держать не въ едино съглашеніе вѣру, нь разно[8]): ови бо попове одиною женою оженивъся служать, а друзіи[9]) и[10]) до седми женъ держаще[11]) служать; ина[12]) же многа разно держать[12]), ихже блюдися[13]) ученіа: пращають же грѣхы на дару, еже есть злѣе всего.

1) И: семемь, ЛРИ: приб. же. 2) ЛР: со инѣми шедъ, И: сь иними шедъ. 3) ЛРИ: приб. и. 4) ЛР: опущено. 5) Л: приб. отъ. 6) Л: опущено. 7) ЛРИ: възмутиша. 8—8) ЛР: опущено. 9) Р: инии. 10) ЛРИ: опущено. 11) ЛР: поимаючи, И: поимающе. 12—12) РЛ: опущено. 13) ЛР: блюстися. 14) И: въсхитивъ. 15—15) И: развративъ.

и по сихъ петръ гугнивыи въсприимъ престолъ римьскыи. и отверже вѣру христіаньскоую. отвръгся престола іерусалимьскаго александрьскаго и царяграда. и антиохіискаго. възмуті италію всю. сѣюци оученіе свое разно. и въведе я въ ересь злую. вниде бо въ церковь в наволочатахъ ризахъ. в рогатѣ клобуцѣ в рукавицахъ с перьстнемъ. бороду постригъ. а лопа не постриже. и повелѣ съ псы ести изъ единыхъ съсоудовъ. а попомъ по 7 женъ водити. а в паложницахъ не поставилъ грѣха. овоцъ плоти есть... въ церквахъ повелѣ игрецемъ играти. и до днешняго дне тако есть. и иныхъ винъ 34 проклята святіи отци на 7мъ съборѣ.

Синод. № 211.

1) Источникъ для «полуаріанскаго» символа вѣры, внесеннаго въ лѣтопись (а согласно вышеизложенному предположенію, въ Рѣчь философа), указанъ Н. К. Никольскимъ въ упомянутой выше статьѣ «Къ вопросу объ источникахъ лѣтоп. сказанія о св. Владимірѣ».

Выше читаемъ: А[1]) сего [1]) апостоли не предаша; предалѣ бо[4]) суть святіи[2]) апостоли крестъ поставленый цѣловати, и[4]) иконы предаша. Лука бо еуангелистъ первое посла в Римъ написавыйі[3]), якоже глаголеть Василій: икона на пръвыі образъ приходить[5]).

1—1) ЛРИ: сего бо. 2) ЛРИ: опущено. 3) ЛРИ: напсавъ (писавъ, написавъ) посла в Римъ (И: вь миръ). 4) И: опущено. 5) И: яко на первый образъ икона приходить.

И повелѣша святіи апостоли наоучиша. и предаша. и оправиша все. и написаніемъ заповѣдавше. яко (кто) святымъ иконамъ не кланяется чюжь есть святыя вѣры. яко иконная честь на первыи образъ приходить...

Синод. № 211.

Къ числу заимствованій изъ Палеи должны быть вѣроятно отнесены и тѣ мѣста лѣтописи, которыя не отыскиваются въ дошедшихъ до насъ изводахъ Палеи, но находятъ себѣ соотвѣтствіе въ Рѣчи философа, такъ какъ сама Рѣчь, какъ мы видѣли, является извлеченіемъ изъ Палеи. Возможно, впрочемъ, допустить и прямое заимствованіе Начальнымъ сводомъ изъ Рѣчи философа, которую составитель Начальнаго свода читалъ въ Древнѣйшемъ лѣтописномъ сводѣ. Отмѣчу слѣдующее: Нач. сводъ подъ 6362 (854) годомъ: «бяху же поганѣ, жруще озеромъ и кладяземъ и рощениемъ, якоже прочіи погани», ср. Рѣчь философа: «и по діаволю научению, ови рощениемъ вѣроваша и кладеземъ и рѣкамъ (Л. приб.: жряху), и не познаша Бога». Нач. сводъ подъ 980: «и жряху имъ наричюще ихъ богы, и привожаху сынови свои и дщери, и жряху бѣсомъ, и оскверьняху землю требами своими; и осквернися земля Руская кровьми и холмъ тъй», ср. Рѣчь философа: «и приводяху сыны и дщери своя, и закалаху предъ ними; и бѣ вся земля осквернена». Подъ тѣмъ же годомъ, ниже, о Соломонѣ въ Нач. сводѣ: «Мудръ же бѣ, а конѣць погыбе», ср. Рѣчь философа о Соломонѣ: «и бысть мудръ зѣло, но наконецъ попользеся».

ГЛАВА VI.

Повѣсть временныхъ лѣтъ и Толковая Палея.

Главное содержаніе Повѣсти временныхъ лѣтъ восходитъ къ Начальному своду: поэтому въ ней отразились почти всѣ указанныя выше заимствованія, сдѣланныя составителемъ Начальнаго свода изъ хронографической редакціи Палеи. Конечно, эти мѣста не могутъ свидѣтельствовать о зна-

комствѣ составителя Повѣсти временныхъ лѣтъ съ Палеей и онп должны быть оставлены въ сторонѣ при разрѣшеніи вопроса, можно ли въ самомъ дѣлѣ говорить о такомъ знакомствѣ. Составитель Повѣсти временныхъ лѣтъ переработалъ текстъ Начальнаго свода между прочимъ по временнику Амартола: пользованіе этимъ памятникомъ внесло въ русскую лѣтопись рядъ извѣстій изъ греческой и болгарской исторіи и дополнило ея текстъ между прочимъ обширною вставкою сказанія объ Аполлоніи Тіанскомъ. Но кромѣ Амартола составитель Повѣсти вр. лѣтъ руководствовался и другими источниками: они отразились между прочимъ во вводной къ русской лѣтописи статьѣ, содержащей рядъ свѣдѣній по всемірной исторіи и географіи. Въ этой статьѣ, носящей ясные слѣды компилятивной работы, отразились и тѣ два основные источники Повѣсти вр. лѣтъ, о которыхъ мы говорили: Начальный сводъ и временникъ Амартола. Такъ изъ Начальнаго свода заимствованъ разсказъ объ основаніи Кіева и покореніи Полянъ Козарами, изъ Амартола распредѣленіе странъ между сыновьями Ноя и описаніе нравовъ и обычаевъ разныхъ народовъ. Но кромѣ двухъ указанныхъ источниковъ въ изслѣдуемой статьѣ Повѣсти временныхъ лѣтъ отражаются и другіе. Изъ этихъ другихъ источниковъ взяты, напримѣръ, свѣдѣнія о народахъ, обитающихъ Россію, о столпотвореніи вавилонскомъ, о разселеніи славянъ, о пути изъ Варягъ въ Греки, о проповѣди Андрея Первозваннаго, о нравахъ племенъ древнерусскихъ и кое-что другое. Среди этихъ статей находимъ три отрывка, въ значительной степени сближающихъ Повѣсть временныхъ лѣтъ и Толковую Палею. Приведемъ ихъ полностью.

Лавр. сп.

[Имать же и островы: Вротанию, Сикилию, Явию, Родона, Хиона, Льзовона, Кофирана, Закунфа, Кефалинья, Ифакипу, Керькуру, часть Асійскыя[1]) страны, нарицаемую Онию, и рѣку Тигру, текущую межю Миды и Вавилономь][2]); до Понетьского моря, на полъночныя страны, Дунай, Дьнѣстръ и Кавкасійския горы, рекше Угорьски,

Палея.

суть же в части его рѣки великия 1 рѣка тигръ обходящая и раздѣляющи мидию и вавилонию до понтьскаго (рук.: пентьскаго) моря 2я рѣка дунаи 3я днѣпръ десна припѣть двина волховъ. волга. яже течеть на въстокъ. в часть симовоу. в тои же суть части. и кавкасиискыя (рук.: кавкаисискыя) горы. рекше оугорьскыя.

Колом., стлб. 240.

1) Во всѣхъ спискахъ: всякоя или всячьския. 2) Заключенное въ скобки оказывается заимствованіемъ изъ Амартола: Ἔχει καὶ νήσους, Βρετανίαν... καὶ ποταμὸν Τίγριν, τὸν διορίζοντα μεταξὺ Μηδίας καὶ Βαβυλωνίας.

и оттуда доже и до Днѣпра, и прочая рѣки: Десна, Припеть, Двина, Волховъ, Волъга, яже идеть на встокъ, в часть Симову.

В Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языци: Меря, Мурома, Весь, Моръдва, Заволочьская Чюдь, Пермь, Печера, Ямь, Угра[3]), Литва, Зимѣгола, Корсь, Сѣтьгола[1]), Любь[2]). Ляхъве же, и Пруси, Чюдь пресѣдять к морю Варяжьскому. по сему же морю сѣдять Варязи.

и в части его сѣдять первыи языкъ вяряжьскыи. вторыи словѣньскъ. третии чюдь. четвертыи ямь, пятыи лопь. шестыи пьрмь. семыи корѣла. осмыи печера. девятыи югра. десятыи литва. 11 ятвязи 12 проуси 13 недрова 14 меря 15 мордъва 16 мещера 17 моурома 18 корсь 19 зимогола (зимѣгола) 20 любь (либь).

Колом., стлб. 243.

Симъ же и Хамъ и Афетъ, раздѣливше землю, жребья метавше, не преступати никому же въ жребий братень, (и) живяху кождо въ своей части; бысть языкъ единъ. И умножившемъся человѣкомъ на земли, (и) помыслиша создати столпъ до небесе, въ[4]) дни Нектана и Фалека. И собрашася на мѣстѣ Сенаръ поли здати столпъ до небесе[4]) и градъ около его Вавилонъ; и созда(ша)[5]) столпъ то за 40 лѣтъ (и) не свершенъ бысть. И сниде Господь Богъ видѣти градъ и столпъ[6]), и рече Господь[7]): се, родъ единъ и языкъ единъ. И съмѣси Богъ языкы, и раздѣли на 70 и 2 языка, и расъсѣя по всей земли. По размѣшеньи же языкъ Богъ вѣтромъ великимъ разруши столпъ[8]), и есть останокъ его промежю[9]) Асюра и Вавилона, и есть въ высоту (и въ ширину

По сем же оубо 3е сынове ноеви симъ хамъ и афетъ раздѣлиша землю.

Колом., стлб. 227.

въ лѣто 3е тысущи въ 700е и 70ное 1е во дни Нектана и Фалека раздѣли богъ языки.

Колом., стлб. 231.

и бысть дѣлаему столпу 40 лѣтъ. и не свершенъ бысть. и сниде господь видѣтъ столпа и рече господь се родъ единъ и языкъ ихъ единъ. и смѣси богъ языки и раздѣли я на 70 и на единъ языкъ. 2 языкъ адамовъ... Подобаеть вѣдати яко есть всѣхъ языкъ 70 и 2 языци же ти се суть. яже расъсѣя господь по лицю всея земля.

Колом., стлб. 230—231.

1) Тр. лѣтьгола. 2) РИ: либь. 3) Р: опущено. 4—4) Р: въ дни... до небесе опущено. 5) И: здаша. 6) И: столпа. 7) Р: приб. богъ. 8) Р: разрушити столпъ повелѣ. 9) ИР: межи.

локоть 5433 локти)[1]), и[2]) в лѣта многа хранимъ останокъ. По размѣшеньи[3]) же столпа и по раздѣлеьи языкъ прияша сынове Симови въсточныя страны, а Хамови сынове полуденьныя страны, Афетови же[4]) прияша западъ и полуночныя страны[5]). Отъ сихъ же 70 и 2 языку бысть языкъ Словѣнескъ, отъ племени Афетова, Нарци[6]), еже суть Словѣне.

1) Этого нѣтъ въ Л, внесено изъ РИ; въ И: 5323 локотъ. 2) ИР: опущено. 3) И: раздрушеніи. 4) РИ: приб. сынове. 5) Р: западныа страны прияша и полуденныа. 6) Р: иновѣрци, И: норци.

По раздѣлении оубо языкъ богъ вѣтромъ великимъ раздруши столпъ. и есть останокъ его межи асоура и вавилона на поли нарѣцаемѣмь сенаръ. есть же останокъ столпа. въ высоту и в ширину (рук.: шире). мѣра его 5000 и 400 и 30 и 3 локоть.

Колом., стлб. 243.

прияша бо сынове симови всточныя страны. хамови же полоуденныя страны (и). афетови же сынове прияша западъ и полоунощныя страны.

Колом., стлб. 232.

отъ афета же си суть рожшися языци . . . норица иже суть словѣни.

Колом., стлб. 238.

Сходство между приведенными отрывками очевидное. При этомъ для объясненія его не можетъ быть и рѣчи о заимствованіи лѣтописью изъ Палеи. Это доказалъ вполнѣ убѣдительно по отношенію къ статьѣ о столпотвореніи Истринъ[1]), выяснившій, что палейный разсказъ въ основѣ своей восходитъ къ Козьмѣ Индикоплову, при чемъ повѣствованіе послѣдняго подверглось въ Палеѣ вставкамъ изъ другихъ источниковъ: двѣ такія вставки, какъ оказывается, содержатъ текстъ тожественный съ лѣтописнымъ (1-я: И бысть дѣлаему столпу... 2-я: По раздѣлении оубо языкъ...). Отсюда Истринъ вывелъ правильное заключеніе, что лѣтопись свой разсказъ о столпотвореніи заимствовала не изъ Палеи, такъ какъ непонятно было бы, почему при пользованіи Палеей въ лѣтопись попалъ текстъ не основного ея разсказа (восходящаго къ Индикоплову), а только вставокъ въ этотъ разсказъ. Кромѣ того Истринъ сдѣлалъ весьма важное указаніе на то, что часть приведеннаго выше лѣтописнаго текста, а именно текстъ, соотвѣтствующій только что указаннымъ вставкамъ въ палейное повѣствованіе, читается, съ буквальнымъ при томъ сходствомъ, въ извѣстномъ Архивскомъ хронографѣ (зиждаша же столпъ за 40 лѣтъ ... въ лѣта многа хранимъ останокъ его): при этомъ въ хронографѣ, такъ же какъ въ лѣтописи, соединено то, что въ Палеѣ чи-

1) Замѣчанія о составѣ Толк. Палеи (Изв. Отд. русск. яз. и слов., II, 175—189).

тается въ двухъ различныхъ вставкахъ. Это, конечно, еще болѣе подкрѣпило выводъ Истрина о томъ, что лѣтописный разсказъ о столпотвореніи не могъ сложиться на основаніи палейнаго. Съ другой стороны, невѣроятно, чтобы Палея и Архивскій хронографъ заимствовали свои вставки изъ Повѣсти вр. лѣтъ: въ Палеѣ эти вставки находятся въ тѣснѣйшей связи съ разсказомъ о разселеніи народовъ послѣ столпотворенія, что видно между прочимъ изъ того, что начало палейнаго разсказа о столпотвореніи и разсѣяніи языковъ и заключительная статья этого разсказа восходятъ, какъ это ясно изъ Повѣсти вр. лѣтъ, къ одному общему источнику (По сем же оубо сынове ноеви...; По раздѣлении оубо языкъ...). Въ виду этого останавливаемся, вслѣдъ за Истринымъ, на предположеніи, что разсказъ о столпотвореніи въ Повѣсти вр. лѣтъ и соотвѣтствующіе ему отрывки въ Палеѣ и въ Архивскомъ хронографѣ восходятъ къ одному общему, пока неизвѣстному источнику.

Посмотримъ, не придемъ ли мы къ такому же выводу послѣ сравнительнаго изученія двухъ другихъ приведенныхъ нами лѣтописныхъ отрывковъ, изъ которыхъ первый содержитъ перечень русскихъ рѣкъ, а второй — народовъ, обитающихъ Россію. Возвести соотвѣтствующій имъ палейный текстъ къ Повѣсти вр. лѣтъ представляется мнѣ невозможнымъ. Остановимся сначала на перечнѣ рѣкъ. Какъ увидимъ ниже, разсказъ Палеи о разселеніи народовъ возводится, какъ къ первоисточнику, къ греческому тексту, тождественному или почти тождественному съ Пасхальной хроникой (Chronicon Paschale). Фразѣ, которою въ Палеѣ начинается отрывокъ съ перечнемъ рѣкъ: «суть же в части его рѣки великия 1 рѣка тигръ обиходящая и раздѣляющая мидию и вавилонию», въ Пасхальной хроникѣ соотвѣтствуетъ: ποταμὸς δὲ ἐστιν αὐτοῖς Τίγρις, ὁ διορίζων Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν (Бонск. изд., с. 49); при этомъ въ греческомъ текстѣ другихъ рѣкъ въ странахъ Іафетовыхъ не названо. Слѣдовательно, слова «суть же в части его рѣки великия» являются передѣлкой русскаго редактора, имѣвшаго въ виду дать перечень и другихъ рѣкъ; кромѣ того такія же вставныя слова находимъ въ Палеѣ черезъ нѣсколько строкъ ниже: «в тои же суть части и кавкаспискыя горы». Въ Повѣсти временныхъ лѣтъ перечень рѣкъ начинается безъ всякой связи съ предыдущимъ текстомъ, заимствованнымъ у Амартола, при чемъ онъ вызванъ очевидно упоминаніемъ о Тигрѣ; между рѣками названы «Кавкасійскыа горы, рекше Угорьски», что нарушаетъ связный ходъ изложенія; слѣдовательно, чтеніе Палеи какъ будто первоначальнѣе лѣтописнаго текста. Кромѣ того отмѣчаемъ, что въ обоихъ памятникахъ названы Кавкасійскія горы: Повѣсть вр. лѣтъ вообще руководилась, какъ извѣстно Амартоломъ, котораго и передаетъ довольно точно, но у Амартола нѣтъ этихъ горъ; отсюда можно заключить, что въ распоряженіи составителя Повѣсти вр. лѣтъ

былъ еще другой хронографическій источникъ. Въ Палеѣ же оказывается въ статьѣ о разселеніи народовъ много вставокъ сравнительно съ текстомъ Пасхальной хроники. Онѣ могутъ возводиться къ тому источнику, откуда попали и Кавкасійскія горы, а также и русскія вставки. Слѣдовательно, въ распоряженіи составителя Палеи была статья о разселеніи народовъ съ русскими вставками (между прочимъ со вставкой: рекше оугорьскыя). Вѣроятнымъ становится и другой выводъ: тою же статьей пользовался составитель Повѣсти вр. лѣтъ, такъ какъ возводить разсматриваемый отрывокъ къ Палеѣ нѣтъ возможности: ср. между прочимъ отсутствіе въ Палеѣ Днѣстра, упомянутаго въ лѣтописи.

Палейный перечень народовъ, обитавшихъ Россію, не можетъ быть возведенъ къ лѣтописному: во-первыхъ, имени Русь перечня Повѣсти временныхъ лѣтъ въ Палеѣ соотвѣтствуютъ Варяжскій и Словеньскый языкъ; замѣну Руси двумя другими языками понять трудно; правда, Варяги названы въ лѣтописи нѣсколько ниже, но Словене отсутствуютъ въ лѣтописномъ перечнѣ народовъ Іафетова племени, и это говоритъ въ пользу большей древности палейной редакціи этого перечня. Замѣна Словенъ Русью была вполнѣ естественна для редактора Повѣсти вр. лѣтъ, несомнѣнно южанина, гдѣ имя Словенъ было, повидимому, мало извѣстно и гдѣ славянскія племена назывались Русью. Во-вторыхъ, палейный перечень нельзя возвести къ лѣтописному еще и потому, что въ первомъ изъ нихъ упомянуто пять народовъ, неизвѣстныхъ Повѣсти вр. лѣтъ: Лопь, Корѣла, Ятвяги, Нерева, Мещера. Замѣчательно, что все это народы, обитавшіе сѣверную и среднюю Россію; не опущены ли ихъ имена въ Повѣсти вр. лѣтъ тѣмъ самымъ кіевляниномъ, который замѣнилъ Словенъ Русью? Но конечно, лѣтописный перечень не могъ быть заимствованъ непосредственно изъ Палеи. И здѣсь вѣроятнѣе предположить, какъ и выше, пользованіе со стороны редакторовъ Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ однимъ общимъ источникомъ.

Этотъ источникъ въ той части его, которая отразилась въ Палеѣ и въ Повѣсти вр. лѣтъ, т. е. въ статьѣ о столпотвореніи и разселеніи народовъ, можетъ быть возстановленъ при сравнительномъ изученіи этихъ памятниковъ.

Статья о разселеніи народовъ, читающаяся въ Палеѣ, представляетъ въ своей основѣ, какъ это замѣтилъ еще В. Успенскій, текстъ очень близкій къ тексту Пасхальной хроники. Можно утверждать, что бóльшая часть названной статьи есть переводъ Пасхальной хроники, тѣмъ болѣе что мы находимъ здѣсь характерныя особенности, отличающія редакцію статьи Διαμερισμός въ этой хроникѣ, какъ напр. перечень оусѣдковъ (ἄποικοι) различныхъ народовъ, при чемъ въ перечняхъ именно этихъ оусѣдковъ Палея почти буквально сходится съ Пасхальною хроникой. Ср. текстъ, читающійся

на стлб. 234 (20)—235 (14), стлб. 240 (19—28), стлб. 241 и 242 (1—13): единственная вставка — си языци в спанѣк живуть (стлб. 241, стр. 12—13); вставка же «третии июда» на стлб. 240 (26) обязана какому-нибудь недоразумѣнію. Но и въ перечняхъ народовъ, странъ и острововъ замѣчается въ значительной части палейнаго текста буквальное сходство съ тою же хроникой. Такъ между прочимъ тожественъ списокъ народовъ Симова рожденія (стлб. 232—233), кромѣ однако замѣны въ Палеѣ Скиѳовъ Алазонами. Правда, народы эти перечислены въ Палеѣ въ иномъ порядкѣ, чѣмъ въ Пасхальной хроникѣ, но оба перечня легко возвести къ одному, если предположить, что въ оригиналѣ, послужившемъ для дошедшихъ до насъ списковъ Пасхальной хроники и находившемся въ распоряженіи редактора Палеи, списокъ былъ расположенъ слѣдующимъ образомъ[1]: Ἑβραῖοι

Πέρσαι	Μῆδοι	Παίονες	Ἀρριανοί
Ἀσσύριοι δεύτ.	Ὑρκανοί	Ἰνδοὶ πρ.	Ἰνδοὶ δεύτ.
(Ἀσσύριοι πρ.?)	Μακαρδοί	Πάρθοι	Γερμανοί
Αἰλυμαῖοι	Κοσσαῖοι	Ἄραβες δεύτ.	Κεδρούσιοι
Χαλδαῖοι	Σκύθαι	Καρμήλιοι	Γασφηνοί
Ἀραμοσσυνοί	Σαλαθιαῖοι	Βακτριανοί	Ἑρμαῖοι.
Ἄραβες	Γυμνοσοφίσται		

Въ дошедшихъ до насъ спискахъ Пасхальной хроники видимъ вертикальное прочтеніе этого списка: Ἑβραῖοι, Πέρσαι, Ἀσσύριοι δεύτεροι, Αἰλυμαῖοι, Χαλδαῖοι, Ἀραμοσσυνοί, Ἄραβες, Μῆδοι и т. д. Русскій редакторъ или точнѣе составитель того греческаго источника, откуда попала въ Палею разсматриваемая статья, прочелъ списокъ горизонтально: еврѣи, пьрси, миди, пеонеси, аррианои, асурии и т. д.

Но текстъ палейной статьи Διαμερισμός не можетъ восходить къ одному только источнику—къ Пасхальной хроникѣ: во-первыхъ, мы видимъ въ немъ полемическую выходку противъ евреевъ (стлб. 233), а также характерное замѣчаніе относительно персовъ, что они волхвованію общаются (тамъ же). Во-вторыхъ, видимъ рядъ вставокъ, ведущихъ насъ къ тексту другихъ греческихъ хроникъ; напр. перечень народовъ Хамова племени (на стлб. 235) буквально сходенъ съ соотвѣтствующимъ перечнемъ Хроники Синкелла (Боннск. изд., стр. 89); или, напримѣръ, замѣна словъ ὁ καλούμενος Νεῖλος ὁ καὶ Γήων (послѣ фразы: καὶ ἑτέρα Αἰθιοπία ὅθεν ἐκπορεύεται ὁ τῶν Αἰθιόπων ποταμός) словами «черьмна текущия на встокъ» (стлб. 236) обя-

1) Пользуюсь критическимъ пріемомъ, указаннымъ Gutschmid'омъ въ извѣстной статьѣ его, помѣщенной въ Rhein. Museum за 1858 годъ.

зана Амартолу или сходному съ нимъ хронографу, и мн. др. Въ-третьихъ, находимъ здѣсь рядъ русскихъ вставокъ, частью перечисленныхъ выше.— Конечно, статья о разселеніи народовъ не могла читаться въ *первоначальной* редакціи Палеи въ томъ видѣ, въ какомъ она читается въ ней теперь. Возникаетъ даже вопросъ, была ли вообще въ этой редакціи статья Διαμερισμός. Думаю, что на этотъ вопросъ должно отвѣтить отрицательно (указанная же полемическая выходка противъ евреевъ могла быть вставлена впослѣдствіи русскимъ редакторомъ Палеи). Но естественно допустить присутствіе статьи о разселеніи народовъ въ хронографической редакціи Палеи, а именно еще въ болгарскомъ изводѣ этой редакціи. Сложность редакціи палейной статьи, читающейся въ Коломенскомъ и другихъ спискахъ, заставляетъ предполагать, что она сложилась не сразу, что надъ ней работало нѣсколько редакторовъ: однимъ изъ нихъ могъ быть составитель хронографической болгарской редакціи Палеи, другимъ составитель русской редакціи. Соотвѣтственно этому основной текстъ, восходящій, какъ мы видѣли, къ Пасхальной хроникѣ, можно возвести къ хронографической болгарской редакціи, тѣмъ болѣе, что слѣдовъ этой хроники на Руси не отыскивается. Все лишнее противъ текста Пасхальной хроники, между прочимъ, конечно, и русскія вставки, слѣдуетъ возвести къ тому источнику, которымъ пользовался для дополненія составитель русской редакціи Палеи. Согласно предыдущему, тѣмъ же русскимъ источникомъ руководствовался составитель Повѣсти вр. лѣтъ. Слѣдовательно, къ нему восходятъ: 1) въ Палеѣ почти все то, что въ статьѣ о столпотвореніи и разселеніи народовъ не можетъ быть возведено къ Пасхальной хроникѣ, 2) въ Повѣсти вр. лѣтъ въ разсказѣ, доходящемъ до разселенія славянъ, все, чего нельзя возвести къ хроникѣ Георгія Амартола (и его продолжателя), такъ какъ этой хроникой составитель Повѣсти вр. лѣтъ пользовался непосредственно.

Сравненіе данныхъ, представляемыхъ Палеей и Повѣстью вр. лѣтъ, ведетъ насъ прежде всего къ источникамъ статьи, возстановляемой обоими названными памятниками. Эти источники напоминаютъ: а) хронику, тожественную или близкую къ Синкелловой: такъ перечень Хамитовъ (Палея, стлб. 235—236) оказывается тожественнымъ съ текстомъ Синкелла (Боннск. изд., стр. 89); равнымъ образомъ почти тожественъ съ текстомъ Синкелла перечень Іафетидовъ (стлб. 237—238), при чемъ видимъ только небольшую перестановку и замѣну имени Ῥηγῖνες Нориками, отожествленными со славянами; б) хронику Амартола: изъ нея взяты перечни странъ, населенныхъ Семитами[1]) (Палея, стлб. 234), странъ, сопредѣльныхъ съ Хамитами (стлб.

1) Въ этомъ перечнѣ лишнія противъ Амартола слова «Мадіамъ великая и малая» извлечены, повидимому, изъ слѣдующаго затѣмъ текста (Палея, стлб. 235, стр. 7—14).

237), странъ, населенныхъ Іафетидами[1]) (стлб. 238—239); изъ нея же заимствована приведенная выше фраза: черьмна текущия на встокъ (ἐρυθρὰ βλέπουσα κατ' ἀνατολάς); в) хронику Малалы: такъ вставка «до понетьского моря» послѣ названія рѣки Тигра, не оправдывающаяся ни Пасхальною хроникой для Палеи, ни Амартоломъ для Повѣсти вр. лѣтъ, ни дальнѣйшею вставкой, перечисляющею русскія рѣки, ведетъ насъ несомнѣнно къ слѣдующей фразѣ XIII главы первой книги Малалы (изданія Истрина): ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦ Τίγρι ποταμοῦ διαχωρίζοντος Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν καὶ ἕως τῆς Ποντικῆς θαλάσσης; такъ еще упоминаніе Кавкасійскихъ горъ въ Іафетовой части восходитъ также къ Малалѣ, у котораго въ той же главѣ, нѣсколькими строками выше, читаемъ: Ἰάφεθ τοῦ τρίτου υἱοῦ Νῶε ἡ φυλὴ ἔλαβεν... καὶ τὸν Δάνουβιν καὶ τὸν Αἴαν τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰ ἐπὶ Καυκάσια ὄρη καὶ Ἀβασγούς; г) источники статьи, отразившейся въ Палеѣ и Повѣсти вр. лѣтъ, напоминаютъ далѣе Еллинскій лѣтописецъ 1-го вида: фразу послѣдняго «а мѣра столпа того Халаньскаго имѣяше долготоу и ширину великыи сынъ 5433 лакотъ» (Поповъ, Обзоръ хронографовъ, I, стр. 11—12) сравните съ указаніемъ Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ размѣровъ остатковъ этого столпа, указаніемъ, отсутствующимъ и у Амартола, и у Малалы, и у Синкелла; отмѣтимъ далѣе замѣну Скиовъ въ перечнѣ Семитовъ Алазонами (Палея, стлб. 233): она могла быть сдѣлана подъ вліяніемъ перечня, читаемаго въ Еллинскомъ лѣтописцѣ 1-го вида (Палея: халдѣи алазони, Еллинскій лѣтописецъ: халдѣи лазонесь); перечень острововъ, общихъ Хамитамъ и Іафетидамъ (Палея, стлб. 242), отражаетъ вліяніе соотвѣтствующаго перечня въ Еллинскомъ лѣтописцѣ: ср. названіе Великыи Коупръ въ обоихъ указанныхъ памятникахъ, между тѣмъ какъ въ Пасхальной хроникѣ только Κύπρος, ср. еще чтеніе каріафосъ (Вѣнскій списокъ Толковой Палеи) и каріантосъ (Еллинскій лѣтописецъ), между тѣмъ какъ въ Пасхальной хроникѣ Κάρπαθος[2]); д) какъ извѣстно, нѣкоторыя изъ начальныхъ статей Еллинскаго лѣтописца 1-го вида внесены въ видѣ дополненій къ хронографической редакціи Толковой Палеи, но при томъ въ редакціи, нѣсколько отличной отъ Еллинскаго лѣтописца, какъ это было отмѣчено уже Поповымъ (ср. Обзоръ хронографовъ, вып. 1-й, стр. 18 относительно статьи объ Ангенорѣ и Велесѣ); оказывается, что

1) Имени Далматіи нѣтъ въ изданныхъ Муральтомъ греческихъ спискахъ Амартола. Но, конечно, существовали списки, гдѣ было это имя (оно есть и въ Повѣсти вр. лѣтъ).

2) Замѣтимъ, что та же статья и при томъ въ томъ же переводѣ читается въ Сборникѣ 1073 г. (л. 137 и сл.). Въ заголовкѣ указано, что она извлечена изъ Епифаніева Анкирота. Но при этомъ оказывается, что статья Сборника отличается цѣлымъ рядомъ вставокъ противъ текста Епифанія (напр. вставленъ перечень именъ сыновей Сима, Хама и Іафета). Вставки эти сближаютъ текстъ Сборника съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-й редакціи. Можно думать, что вмѣсто того чтобы переводить вновь Епифаніеву статью, составитель Симеоновскаго сборника воспользовался готовымъ уже переводомъ.

въ Повѣсти вр. лѣтъ есть фраза, прямо ведущая къ одной изъ этихъ статей: Симъ же и Хамъ и Афетъ раздѣливше землю, жребьи метавше, не преступати никому же въ жребий братень, ср. въ приложеніяхъ къ хронографической Палеѣ (напр. Погод. № 1435, тоже Синод. №№ 211 и 210 и др.): клятву имь повелѣ дати отець, яко никому же поступити на братень жребіи; с) наконецъ, какъ указано выше, связь статьи, послужившей источникомъ для Повѣсти вр. лѣтъ и Палеи, съ Архивскимъ хронографомъ устанавливается тѣмъ обстоятельствомъ, что въ послѣднемъ разсказъ о столпотвореніи буквально тожественъ съ приведеннымъ выше разсказомъ Повѣсти вр. лѣтъ.

Итакъ, интересующая насъ статья сближается съ цѣлымъ рядомъ хроникъ и хронографовъ. Уже это заставляетъ предполагать, что и сама она входила въ составъ хронографа, что такимъ образомъ не она одна, а весь хронографъ, въ составъ котораго она входила, отражалъ вліяніе указанныхъ выше источниковъ. Оставимъ въ сторонѣ сближеніе съ хроникой Синкелла, тѣмъ болѣе, что общими съ Синкелломъ оказываются только списки Хамитовъ и Іафетидовъ, представленные въ Пасхальной хроникѣ, какъ извѣстно, въ очень неудовлетворительномъ видѣ[1]): уже въ первоначальной редакціи Палеи соотвѣтствующія мѣста Пасхальной хроники могли быть исправлены по Синкеллу, если не допустимъ существованія болѣе исправной редакціи самой Пасхальной хроники (сходствовавшей въ указанныхъ мѣстахъ съ Синкелломъ). Остановимся на томъ обстоятельствѣ, что хронографъ, нами возстановляемый, содержалъ текстъ Малалы и Амартола и сходствовалъ съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-го вида и Архивскимъ хронографомъ. Оба послѣдніе памятника довольно полно отражаютъ хронику Малалы; но оказывается, что возстановляемый нами хронографъ представлялъ текстъ этой хроники полнѣе, чѣмъ даже Архивскій хронографъ, такъ какъ содержалъ, напримѣръ, XIII главу первой книги, не сохранившуюся въ этомъ послѣднемъ хронографѣ. Это сближаетъ возстановляемый нами хронографъ съ тѣмъ, который недавно описанъ Истринымъ въ III главѣ его изслѣдованія «Изъ области русской литературы»[2]). Онъ дошелъ до насъ въ спискѣ XVI в. въ рукописи Софійской библіотеки (С.-Петербургской Духовной Академіи) № 1454; какъ доказано вполнѣ убѣдительно Истринымъ, онъ является сокращеніемъ болѣе древняго и болѣе полнаго хронографа, который, такъ же какъ Архивскій хронографъ и Еллинскій лѣтописецъ, представлялъ при изложеніи всемірной исторіи соединеніе двухъ источниковъ — хроники Малалы

1) Семитическихъ народовъ названо почти столько, сколько обѣщано — а именно 26, вмѣсто 27 (υἱοὶ Σὴμ τοῦ πρωτοτόκου υἱοῦ Νῶε, φυλαὶ κζʹ); Хамовы племена не названы совсѣмъ въ сплошной таблицѣ, а Іафетовыхъ названо въ сплошной таблицѣ 42, вмѣсто ожидаемыхъ 14.

2) Журн. Мин. Нар. Пр. 1903, ноябрь.

и хроники Георгія Амартола. Несмотря на сокращеніе, которому въ Софійскомъ № 1454 подвергся между прочимъ и текстъ Малалы, онъ оказывается мѣстами полнѣе, чѣмъ Архивскій хронографъ: такъ, напримѣръ, въ Софійскомъ № 1454 сохранилась, правда, въ сильномъ сокращеніи, упомянутая нами XIII глава первой книги хроники Малалы [1]). Истринъ съ полнымъ основаніемъ утверждаетъ, что тотъ болѣе древній и болѣе полный хронографъ, который въ сокращеніи дошелъ въ Софійскомъ № 1454, лежитъ въ основаніи Архивскаго хронографа, редакторъ котораго переработалъ текстъ основного списка и дополнилъ по нѣсколькимъ новымъ источникамъ. Мы, съ своей стороны, рѣшаемся утверждать, что предполагаемый Архивскимъ хронографомъ и хронографомъ Софійскаго списка № 1454 памятникъ былъ тожественъ съ возстановляемымъ при сравненіи Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ хронографомъ. Приведемъ доказательства. Во-первыхъ, такъ же какъ протографъ Архивскаго хронографа возстановляемый нами хронографъ представлялъ соединеніе текста Малалы и Амартола, при чемъ содержалъ XIII главу первой книги Малалы, которой нѣтъ ни въ Архивскомъ хронографѣ, ни въ Еллинскихъ лѣтописцахъ. Во-вторыхъ, статья о столпотвореніи, судя, съ одной стороны, по Повѣсти вр. лѣтъ, съ другой по Архивскому хронографу, была въ обоихъ возстановляемыхъ хронографахъ тожественна, отличаясь отъ текста Еллинскаго лѣтописца 1-го вида, Малалы и Амартола. Въ-третьихъ, какъ возстановляемый нами при изученіи Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ хронографъ, такъ и протографъ Архивскаго списка одинаково содержали рядъ русскихъ редакціонныхъ вставокъ и поясненій — и это особенно сближаетъ ихъ, ведя изслѣдователя къ ихъ отожествленію. Русскій редакторъ возстановляемаго нами хронографа, во-первыхъ, дополнилъ статью о разселеніи народовъ вставкой названій русскихъ рѣкъ и народовъ, извѣстныхъ въ Россіи (Палея и Повѣсть вр. лѣтъ); во-вторыхъ, онъ отожествилъ нориковъ со славянами и вставилъ ихъ въ списокъ народовъ, происшедшихъ отъ Іафета [2]) (Палея и Повѣсть вр. лѣтъ), въ-третьихъ, онъ объяснилъ Кавкасійскія горы предполагаемымъ русскимъ ихъ названіемъ (кавкасинскыя горы. рекше оугорьскыя: Палея и Повѣсть вр. лѣтъ). Русскій редакторъ протографа Архивскаго списка поясняетъ имя Гефеста Сварогомъ, а Геліоса (Солнца) Дажь-

---

1) Тамъ же, стр. 172—173.

2) Въ спискѣ пятнадцати народовъ, происшедшихъ отъ Іафета, читаемъ на тринадцатомъ мѣстѣ: норици иже суть словѣни; въ Повѣсти вр. лѣтъ: отъ сихъ же 70 и 2 языку бысть языкъ словѣнескъ, отъ племени Афетова, норци (въ нѣкоторыхъ спискахъ: норици), еже суть словѣне; въ соотвѣтствующемъ мѣстѣ хроники Синкелла — Ῥηγῖνες. Норики взяты изъ списка 72 народовъ, подобнаго тому, который читается въ Пасхальной хроникѣ, гдѣ νώριχοι стоятъ на 56-мъ мѣстѣ, между παννώνιοι и δελμάται. Почему Норики отожествлены со славянами, неясно. Другія вставки въ списокъ Іафетидовъ — это отожествленіе роумовъ (Ῥωμαῖοι) съ греками (роуми иже зовуться греци) и аверовъ (Ἴβηρες) съ обезами.

богомъ (Μετὰ δὲ τελευτὴν Ἡφαίστου ἐβασίλευσεν Αἰγυπτίων ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἥλιος: по оумрътвіи же Ѳеостовѣ, его же и Сварога наричють, царствова Египтяномъ сынъ его Солнце именемъ, его же наричють Дажьбогъ)[1]). Онъ же пояснилъ имя Скиѳіи именемъ Козаръ (облада... и европіею и скуфіею рекше козары: ὑπέταξε... καὶ τὴν Εὐρώπην πᾶσαν καὶ τὴν Σκυθίαν)[2]). Въ-четвертыхъ, въ Повѣсти вр. лѣтъ имѣется статья, заимствованная изъ хронографа, не оставляющая при томъ никакого сомнѣнія, что хронографъ этотъ представлялъ соединеніе текста Малалы и Амартола и содержалъ текстъ, тожественный съ протографомъ Архивскаго списка; отсюда выводимъ, что такой хронографъ былъ извѣстенъ на Руси уже въ началѣ XII в. и что онъ же могъ послужить источникомъ для статьи о столпотвореніи и разселеніи народовъ. Заимствованія изъ такого хронографа находимъ подъ 1114 годомъ (Ипат. и сх. списки); они начинаются словами: аще ли кто сему вѣры не иметь, да почтеть фронографа; далѣе слѣдуютъ три выписки, ведущія къ тексту Амартола[3]), а со словъ «И бысть по потопѣ и по раздѣленьи языкъ» — длинный отрывокъ, восходящій къ тексту I и II книгъ Малалы[4]).

Въ виду этихъ соображеній считаю доказаннымъ тожество хронографа, возстановляемаго при сравнительномъ изученіи Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ, съ протографомъ Архивскаго хронографа. Изслѣдуемый хронографъ составился не на русской почвѣ. Онъ перешелъ къ намъ изъ Болгаріи и вмѣстѣ съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-й редакціи восходитъ къ другому болѣе древнему хронографу. На Руси онъ подвергся дополненіямъ со стороны русскаго редактора: къ числу такихъ дополненій относятся вставки русскихъ рѣкъ, а также народовъ, извѣстныхъ Руси. Эти вставки указываютъ на то, что редакторъ жилъ на сѣверѣ Россіи, вѣроятно, въ Новгородѣ или Новгородской области: южанинъ не забылъ бы назвать въ числѣ рѣкъ Дона и Буга, а въ числѣ народовъ, сидящихъ въ Іафетовой части, онъ упомянулъ бы Печенѣговъ или Половцевъ, Торковъ, Касоговъ и др.

---

1) Ср. изд. 2-й книги Малалы у Истрина по Архивскому списку въ Лѣтописи историко-фил. общ. при Новоросс. унив. X.

2) Въ Архивскомъ спискѣ этого мѣста нѣтъ: здѣсь читается болѣе близко къ греческому тексту: и повиноу... и Европь и Скоуфию. Мы привели чтеніе дополнительныхъ статей Толковой Палеи (ср. выше). Онѣ восходятъ, повидимому, не къ Еллинскому лѣтописцу 1-го вида, а къ особой редакціи этого лѣтописца, представляющейся осложненіемъ текста 1-го вида по протографу Архивскаго хронографа; статья о Сесострисѣ могла попасть изъ этого источника. Особенно убѣдительно доказывается наличность вставки «рекше Козары» въ возстановляемомъ нами хронографѣ Повѣстью вр. лѣтъ, пользовавшеюся этимъ хронографомъ: придоша отъ Скуфъ, рекше отъ Козаръ, рекомии Болгаре...

3) Вм. въ Африкѣи чит. въ Ѳракіи, ἐν Θράκῃ (ed. Muralt, p.).

4) Въ серединѣ выписки явная вставка въ текстъ Малалы; начинается словами: сего ради прозваше и богъ Сварогъ, и кончается словами: и в пещь огнену. Откуда эта вставка, неясно. Но, быть можетъ, она восходитъ къ тексту самого хронографа.

ГЛАВА VII.

Итоги.

Подведемъ краткіе итоги всему предыдущему изслѣдованію.

Толковая Палея — памятникъ древнеболгарской литературы. Она составлена св. Меѳодіемъ или кѣмъ-либо изъ ближайшихъ его учениковъ (притомъ грекомъ по происхожденію) на основаніи тѣхъ преній съ евреями и сарацинами, которыя велъ въ свое время Кириллъ, первоучитель славянскій.

Повидимому, еще въ Болгаріи возникла хронографическая редакція Палеи: въ основаніе положена была, быть можетъ, Толковая Палея, но она подверглась вставкамъ изъ Библіи, а также дополнена нѣсколькими апокрифическими статьями, а конецъ ея, гдѣ толковались пророчества и излагались новозавѣтныя событія, былъ замѣненъ хронографомъ, именно текстомъ Амартола. Впрочемъ, возможно (и пожалуй вѣроятнѣе), что хронографическая редакція Палеи составлена независимо отъ Толковой: обѣ Палеи сближались лишь общими источниками.

Еще въ Болгаріи появилось краткое извлеченіе изъ первоначальной редакціи Толковой Палеи. Вѣроятно допустить, что составитель этого извлеченія пользовался также и хронографической редакціей Палеи. Это извлеченіе вошло въ разсказъ о крещеніи Бориса подъ видомъ рѣчи, произнесенной Кирилломъ философомъ для утвержденія князя въ истинѣ вѣры христіанской.

Всѣ три памятника: первоначальная редакція Толковой Палеи, хронографическая редакція Палеи и Рѣчь философа перешли въ Россію не позже конца XI вѣка. Рѣчь философа была внесена въ древнѣйшій лѣтописный сводъ, вмѣстѣ съ разсказомъ о крещеніи Владиміра (въ Кіевѣ или Василевѣ), составленнымъ по образцу разсказа о крещеніи болгарскаго Бориса[1]).

Болгарская хронографическая редакція Палеи послужила источникомъ при составленіи Начальнаго Кіевскаго свода (конца XI вѣка): изъ нея заим-

1) Уже по отпечатаніи большей части этой статьи, я убѣдился въ необходимости внести поправку въ сказанное относительно той редакціи Рѣчи философа, которую находимъ въ такъ называемой Переяславской лѣтописи, или точнѣе въ предшествующемъ ей Лѣтописцѣ Русскихъ Царей. Этотъ Лѣтописецъ, по ближайшемъ изслѣдованіи его, оказывается составленнымъ на основаніи трехъ источниковъ: Кіевской лѣтописи (сходной съ той, которая легла въ основаніе Ипатьевской), Переяславско-Суздальской лѣтописи (лежащей въ основаніи Радзивиловской) и Владимірскаго полихрона (общерусской митрополичьей лѣтописи) начала XIV вѣка. Рѣчь философа заимствована изъ полихрона, который широко пользовался памятниками духовной и свѣтской литературы для дополненія древняго лѣтописнаго текста. Полихронъ дополнилъ и измѣнилъ Рѣчь философа на основаніи, быть можетъ, нелѣтописной редакціи этого памятника. Никоновская лѣтопись отражала многія чтенія полихрона. Отсюда сходство Рѣчи философа въ Никоновской лѣтописи и въ Лѣтописцѣ Русскихъ Царей.

ствованы древнѣйшія хронологическія даты и нѣсколько отрывковъ о чудесныхъ знаменіяхъ.

Эта же редакція подверглась на Руси нѣкоторымъ дополненіямъ. Такъ между прочимъ на основаніи русской редакціи того хронографа, который можно признать первообразомъ Архивскаго хронографа, переработана въ ней статья о столпотвореніи и разселеніи народовъ.

Тотъ же хронографъ, первообразъ Архивскаго хронографа, послужилъ, вмѣстѣ съ хроникой Амартола, источникомъ при составленіи Повѣсти вр. лѣтъ, памятника первой четверти XII вѣка. Отсюда объясняется наличность общихъ статей въ Толковой Палеѣ и въ Повѣсти вр. лѣтъ.

Болгарская хронографическая редакція не дошла до насъ въ полномъ видѣ. Она извѣстна лишь въ сокращеніи (списки: Срезневскаго, Погод. № 1434 и др.).

Первоначальная (нехронографическая) редакція Палеи подверглась на Руси полной переработкѣ на основаніи, во-первыхъ, хронографической редакціи (ср. статью о столпотвореніи и разселеніи народовъ; ср. потерю окончанія, которому не было соотвѣтствія въ хронографической редакціи), во-вторыхъ, цѣлаго ряда другихъ русскихъ источниковъ, отчасти выясненныхъ изслѣдованіями Истрина (списокъ Коломенскій и др.).

Дошедшая до насъ хронографическая редакція является соединеніемъ русской нехронографической редакціи съ болгарской хронографической редакціей (сп. Синод. № 211, Погод. № 1435 и др.).

А. Шахматовъ.

Февраль, 1904 года.

Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich.

p. Jana Łosia.

System oznaczania liczby i rodzaju gramatycznego, odziedziczony po epoce prasłowiańskiej, w późniejszych okresach życia oddzielnych języków słowiańskich uległ niektórym zmianom. Pewne formy zupełnie wyszły z użycia, inne znowu zachowały tak wielką żywotność, że się stały wzorami dla mnóstwa późniejszych nowotworów; w pewnych razach języki słowiańskie, choć niezależnie od siebie, ale prawie zupełnie równomiernie dążą w jednym kierunku, np. usuwając z użycia formę liczby podwójnej, w innych zaś okazują mniejszą lub większą rozbieżność. Działają tu niewykryte dotychczas czynniki psychologiczne, podobne do tych, o których pisał prof. Baudouin de Courtenay w notatce: «О связи грамматическаго рода съ міросозерцаніемъ и настроеніемъ людей, говорящихъ языками, различающими родъ» Журн. Мин. Нар. Просв. 1900 № 10. Na podstawie faktów, z jednego tylko języka wziętych, niepodobna się kusić o wykrycie tych nieznanych czynników, nie jest też to celem niniejszego artykułu; chciałem tylko zgrupować fakty, wybrane ze «Słownika» Lindego oraz z niektórych zabytków staropolskich, oświetlając je uwagami ogólniejszego znaczenia o tyle tylko, o ile mi się zdawało, że mogę to zrobić bez uciekania się do pomocy fantazji.

Rodzaj (Genus).

Wszelkie próby wyjaśnienia pierwotnego stosunku między rodzajem gramatycznym imienia a jego formą spełzły na niczem i ostatnie usiłowanie Wundta «Völkerpsychologie» II, 19—24, jakkolwiek oparte na bardzo szerokich podstawach, rzeczy tej również w najmniejszej mierze nie wyświetliło. Wobec tego zupełnie racjonalnem jest stanowisko Delbrücka «Vergl. Syntax» I. 89, który tą kwestją wcale się nie zajmuje, lecz bierze pod uwagę tylko zasadę, że imiona grupują się według rodzajów albo na podstawie swego znaczenia, albo też formy.

Ponieważ niezawsze pomiędzy wymaganiami znaczenia i formy panuje harmonja, przeto w różnych językach jedno bierze przewagę nad drugiem. Tak np. w łacinie klasycznej, gdzie we wszystkich deklinacjach znajdujemy rzeczowniki zarówno męzkie, jak i żeńskie, oczywiście czynnik znaczenia gra rolę doniosłą. Wpływ jego został niezmiernie ograniczony w języku polskim. Przedewszystkiem bowiem tutaj, jak zresztą i w innych językach słowiańskich, przypuszczalny wpływ znaczenia ogranicza się tylko do imion istot żywych, płciowych. We wszelkich nazwach: gór, rzek, miast i t. d. o rodzaju już w czasach prasłowiańskich decydowała jedynie forma, a więc: wszytkie imiona prasł., kończące się niegdyś na -os (tematy na -e-) były męzkie, wszystkie na -us (tematy na -u-) również były męzkie, nie wyjmując prasłowiańskiego *medъ*, który zmienił rodzaj, upodobniając się do innych imion tejże deklinacji. Imiona, kończące się na -o-m (tematy na -o-) były nijakie; z dawnych tematów na -os pozostały tylko nijakie; tematy na -ū tylko żeńskie, zarówno jak i tematy na -ī. Z tematów spółgłoskowych, formy kończące się w nom. sg. na -mēn, -ent były tylko nijakie, a na -mōn męzkie. Już z tego widać, o ile czynnik formalny w języku prasłowiańskim odgrywał większą rolę od znaczeniowego. Stosunki te do ostatnich czasów pozostały bez zmiany i jedynie tylko w jednym wypadku zaszło odstępstwo od zasady formalnej, mianowicie w imieniu *książę*, które dopiero ostatniemi czasy w języku literackim stało się imieniem męzkiem: *ten książę*, lecz dawniej używane było w rodzaju nijakim: *to książę*, np. *Bądź nasze książę* BZ. Sędz. 11. 6.

Różnorodzajowemi w języku prasłowiańskim były imiona, utworzone od tematów na—ā (męzkie tylko istot żywych płci męzkiej), na -i-, na -r-, i tutaj w późniejszym rozwoju języków słowiańskich zaszły znaczne zmiany. O tematach nijakich na -r nic nie wiadomo; tematy męzkie już na gruncie prasłowiańskim przeszły do deklinacji dawnych tematów na -o (bratrъ, może także vĕtrъ). Najdłużej utrzymały się żeńskie, ale i te nie obroniły się od niwelującego wpływu deklinacji dawnych tematów na -i- (por. dzisiejsze pols. *macierz*, gen. *macierzy* i t. d.). Jednocześnie też z niemi i w dawnych tematach na -i- dokonały się na gruncie polskim zmiany.

Mianowniki liczby pojedyńczej tych tematów pod względem końcówki (spółgłoski palatalnej lub dyspalatalizowanej) stały się podobnemi do mianowników tejże liczby dawnych tematów męzkich na -jo-. Wobec tego część imion męzkich, należących pierwotnie do deklinacji -i- przeszła do deklinacji -jo-: stp. *cieść*, npols. *teść*, *ogień*, *gość*, *łabędź* i t. p. Nie wszystkie jednakże tę drogą poszły, niektóre bowiem pozostały w deklinacji dawnej, ale za to zmieniły rodzaj męzki na żeński np. stp. *pąć*, *gęś*.

Znalazła tu przeto nowe zastosowanie zasada, że między rodzajem gra-

matycznym a formą słowa winien zachodzić związek bezpośredni. Zanim jednak ostatecznie ułożyły się te stosunki w języku literackim, widzimy dość znaczne wahania np. w zabytkach staropolskich: *cień*, *siew* występują jako imiona żeńskie (*nasza siew* jeszcze u Kniaźnina), teraz zaś są już imionami męzkiemi. Dlaczego dokonała się ta zmiana rodzaju, trudno wiedzieć: dla imienia *siew* czynnikiem decydującym mogło być odpodniebiennienie końcowej spółgłoski (*siew*, *siewu* analog. do *powiew* i innych tym podobnych męzkich), ale nie uległy temu wpływowi inne na -w dyspalatalizowane: *krew*, *pluskiew*, *konew*, *kotew* i t. d. które pozostały żeńskiemi i po części przeszły do deklinacji -a. Dla imienia *cień*, (już w Ps. Fl. gen. sg. *cienia* 12. 6) nie znajduję żadnego objaśnienia wobec tego że inne np. *sień* rodzaju nie zmieniły.

Na odwrót niektóre żeńskie w języku staropolskim mają formy przypadkowe męzkie (p. Kalina: Historja języka polskiego) np. gen. sg. *kradzieża* BZ. Ex. 20. 15., *stalu*, instr. sg. *gałęziem*, *czeluściem*. Jeszcze dziś niektóre są męzkiemi lub żeńskiemi np. *łabędź* (gen. *łabędzia* lub *łabędzi* bez względu na płeć ptaka) *żołądź* (gen. *żołędzia* lub *żołędzi*). *Żal* w kazaniach na wszech św. Rozpr. 22 str. 236, 316 występuje jako imię żeńskie, a dziś jest już męzkiem zarówno jak *ból*, którego deklinacji żeńskiej już śladów niema w zabytkach[1]).

Obecnie stosunki rodzajowe w języku polskim ukształtowały się tak, że w deklinacji I, której główną masę stanowią prasłowiańskie tematy na -o-, -jo-, -ŭ- z przymieszką późniejszą tematów innych np. *teść*, *kamień* i t. p. wszystkie imiona są rodzaju męzkiego. W deklinacji IV (dawne tematy na -i- z przymieszką późniejszą innych) mamy tylko imiona rodzaju żeńskiego (*gęś*, *krew*, *macierz* i t. p.). W deklinacji V, na -ę są tylko imiona rodzaju nijakiego (*imię*, *cielę*, gwarowe *płomię* i t. d.) z wyjątkiem męzkiego *książę*.

Dwurodzajowe są: deklinacja II, na -o, obejmująca imiona nijakie i męzkie, oraz III, na -a, do której należą imiona żeńskie i męzkie.

Jedynie tylko w tych dwu deklinacjach nad czynnikiem formalnym przeważa czynnik znaczeniowy, zresztą ograniczający swój wpływ tylko do osób płci męzkiej i to nie w całym ich zakresie. Podczas więc kiedy w deklinacji V bez względu na płeć, imiona osobowe z jedynym wyjątkiem (książę) są rodzaju nijakiego: *pacholę*, *chłopię*, *dziewczę*, *niebożę*. *niemowlę*, natomiast w deklinacji II mamy imiona męzkie zdrobniałe: *tato* (obok *tata* gen. *taty*), *Jasio*, *Stasio*, niezdrobniałe: *wujo*, *stryjo* stp. *błazno*, imiona własne: *Czurylo* (Cyryl), *Jagiełło*, *Fredro* i t. p. ostatnie zresztą odmienia-

1) Wahania takie datują się już z czasów praarjoeuropejskich, por. Delbrück «Vergl. Syntax» I. str. 117.

ne w innych przypadkach l. poj. według wzorów na -a, a w liczbie mnogiej według wzorów męzkich. Zresztą nazwiska a właściwie przezwiska na -o są w języku polskim stosunkowo rzadkie np. *Szepioto* Paw. IV. 1131, a już imion pospolitych w rodz. rus. запѣвало wcale niema.

Wobec męzkich zdrobniałych: *tatko, wujko, stryjko, Jasio* i t. p. uderzają nijakie, również zdrobniałe: *chłopiątko, dziewczątko, dziewczyniątko*, lub zgrubiałe, utworzone od imion męzkich lub żeńskich: *chłopisko, kobiecisko, żonisko, dziewczysko, dziewczynisko* i t. p. W męzkich przeważa czynnik znaczeniowy, w nijakich zaś—czynnik formalny, a różnica wypływa zapewne stąd, że pierwsze używają się najczęściej w zdaniach, bezpośrednio zwracanych do osób, przez imiona te oznaczanych, drugie zaś — w opowiadaniach o osobach nieobecnych; w pierwszym wypadku płeć osoby, z którą mówimy silniej narzuca się naszej świadomości, niż w drugim, kiedy o tej osobie tylko myślimy.

Istnieją lub istniały też w języku polskim imiona różnych typów znaczeniowych, utworzonych z suf. prasłowiańskim -ije. Niektóre imiona znaczenia zbiorowego przeszły do deklinacji I, a zarazem też zmieniły rodzaj, np. dzisiejsze imię: *liść* najprawdopodobniej jest nowotworem na miejscu dawnego *liście*, użytego jeszcze przez Pola: *Leci liście z drzewa*, w piosence popularnej, którą zazwyczaj teraz zmieniają na: *Lecą liście z drzewa.*

Zupełnie wyszły z użycia imiona męzkie na -e (z prasł. -ije), oznaczające urząd, zajęcie np. w zapiskach sądowych z końca XIV i początku XV wieku wydanych w Tekach Pawińskiego: *podkonie* III. 4543. *podstole* IV. 3409. *chorąże* IV. 1516. *łowcze* III. 3324. Wszystkie teraz przybrały formę przymiotników: *podstoli, chorąży, łowczy.*

W zakresie imion nieosobowych istniały pewne wahania w końcówkach rodzajowych; formy: *w powodziu* Fl. 15, *w podrożu* u Opalińskiego wskazują na dawne formy nijakie: *powodzie, podroże*, wyparte obecnie przez żeńskie: *powódź, podróż.* Dzisiejszemu żeńsk. *jemioła* odpowiada staropolskie *jemioło* np. Paw. IV. 1844. Obok formy dzisiejszej nijakiej *jasła* oraz w liczb. poj. nazwy miasta *Jasło* mamy stpols. formę żeńską: *Jozef jasły uczynił* Kaz. Gn. 35 *w jaslach* ib. 37. Obok nijakiego *biodro* mamy gwarowe: *biedra* i również żeńsk. stpolsk.: *Obnażywszy biodrę panieńską* Bz. Jud. 9. 2., obok *zacisze—zacisz*, fem. *zarośle—zarośl* oraz w zapożyczeniu: *olstro* n., *olstra* f. (die Holster). Z dwu dawniej przymiotników, dziś za rzeczowniki uznanych: *dziecko, wojsko*, drugi w języku staropolskim występuje z końcówką żeńską np. w BZ: *Na wszej jego wojsce* Ex. 14. 4. *Książęta wszej wojski* Ex. 14. 7, ale raz ze słowem określającym w rodz. nijakim: *Ano wszystko wojska słyszy* Deut. 20. 5. (audiente exercitu); zresztą *wszystko* może tu być biernikiem.

Niektóre imiona przybierają formę to męzką, to nijaką: *białek—białko*, *żółtek—żółtko*, *brzuch—brzucho*, *cud—cudo*, strpol. *ud*—teraz *udo*. W dwu ostatnich razach, forma starożytniejsza została wyparta przez nową, dziś bowiem *ud* został zapomniany a *cudo* używa się bardzo rzadko. Dawne *wiece* wyparł *wiec* dzisiejszy, a natomiast formy nijakie: *chomąto*, *podwórko*, *piekło* wzięły górę nad męzkiemi: *chomąt* (rus. хомутъ), *podwórek*, *pkieł* Rozpr. 22. 237. W jednym wypadku od jednego tematu tworzą się imiona jednoznaczne wszystkich trzech rodzajów np. *ścierw*, *ścierwo*, *ścierwa*. Forma żeńska jest najpóźniejsza i używa się tylko w przezwiskach np. *ten (ta) ścierwa to mi zrobił (zrobiła)*; rodzaj zależy od płci osoby, do której przezwisko się odnosi. Zapewne postać tego rzeczownika z końcówką żeńską powstała w ten sposób: w najczęściej używanem wyrażeniu: *ty ścierwo!* wołacz mógł być rozumiany nie jako vocativus deklinacji II (imion nijakich na -o) prawie nigdy nie używany, lecz jako wołacz deklinacji III (imion żeńskich na -a), odpowiednio więc do tego utworzono mianownik na -a, nadając mu specjalne znaczenie (nie padliny lecz wyzwiska).

Bardziej skomplikowane stosunki rodzajowe zachodzą w grupie imion na -a, które według wszelkiego prawdopodobieństwa w najdawniejszej epoce praarjoeuropejskiej tworzyły typ imion żeńskich. We wszystkich jednak językach, do tej rodziny należących, bardzo wcześnie wystąpił szereg imion, według formy—żeńskich, według znaczenia—męzkich, a język polski szczególniej w nie obfituje. Wprawdzie i niektóre imiona na spółgłoskę, należące do deklinacji męzkiej, mogą oznaczać osoby płci żeńskiej np. *zuch*, *tchórz*, *żwawiec*, *wartogłów*, *smarkacz*, *urwisz*, *trzpiot* i t. p. przenośnie, ale te nie uchylają się od zasady ogólnej, według której rodzaj stosuje się do formy, czyli pozostają męzkiemi np. *wielki z niej tchórz*, *zuch*, *takiego trzpiota*, *jak ona*, *nie widziałem* i t. d. Inne np. *człowiek*, *gość* pierwotnie musiały służyć tylko mężczyznom (dawniej *gość* = kupiec, a i dziś dla kobiety kupczącej istnieje tylko nieracjonalna nazwa: *kupcowa*). Wreszcie takie masculina jak: *babstel*, *babsztyl*, *babus* i t. p. powstały w ten sposób, jak łac. hic mulier.

Stanowczą przewagę nad czynnikiem formalnym wziął czynnik znaczeniowy właśnie tylko w grupie imion na -a, czyli końcówka ta została niejako uznana za żeńską i męzką. Dlaczego nie zaszło to samo w zakresie dawnych tematów na -i-? łatwo na to odpowiedzieć; mianowicie w rozróżnianiu tematów męzkich i żeńskich na -i- język nie dawał żadnych wskazówek wyraźnych, gdy tymczasem męzkiemi na -a od czasów najdawniejszych były tylko imiona osób płci męzkiej, a więc zasada kierownicza była tu zawsze oczywista.

Ogólnie przyjęto, że imiona, kończące się na -a, pierwotnie wszystkie były rodzaju żeńskiego, a następnie niektóre z nich, mianowicie nazwy czyn-

ności stały się nazwami osób, czynności te wykonujących; Delbrück («Vergl. Syntax» I. 110), zresztą nie przypuszcza aby w czasach dawnych między znaczeniem imienia czynności a imienia wykonawcy zachodziła tak wielka różnica jak w czasach późniejszych. Przenoszenie nazwy czynności na imię wykonawcy odbywa się jeszcze w czasach historycznych i to nietylko w zakresie imion na -a np. w zapisce sądowej krakowskiej z r. 1444 czytamy: *ze swymi pomocmi* Helc. II. № 3208 w znaczeniu: *ze swymi pomocnikami*. Nadto jeszcze znane jest pochodzenie imion męzkich na -a utworzonych albo przez przeniesienie nazwy jakiegokolwiek przedmiotu żeńskiego na osobę męzką, albo powstałych z imion zbiorowych. Przytaczam przedewszystkiem przykłady na te trzy kategorje.

I. Imiona męzkie, utworzone z różnych pospolitych. Im taka przenośnia jest świeższa, im mniej używana lub też im luźniej zespolona z osobą, tem mocniej zachowuje dawny charakter pod względem rodzaju. Mówimy przeto: *tajemnicza maska*, *gruba ryba*, *wysoka figura*, *głupia trąba*, choć te słowa odnoszą się do mężczyzn. Już jednak męzkiemi są: *najwyższy głowa kościoła*, *wielki niecnota*, choć odmieniają się w obu liczbach według deklinacji żeńskiej, a nawet w liczbie mnogiej wracają do rodzaju żeńskiego: *najwyższe głowy*, *wielkie niecnoty* i t. d.

II. Imiona męzkie, utworzone z nazw czynności i mogące dziś jeszcze się używać w obu tych znaczeniach: *gdera*, *gwara*, *maruda*, *mitręga*, *niemowa*, *przechera*, *przekora*, stp. *rękojmia* (często w znaczeniu poręczyciela w zapiskach sądowych XIV i XV w. np. Paw. IV. 3403, dziś używane tylko w znaczeniu poręczenia) *zmuda*, *zrzęda*, a wreszcie tu można odnieść także: *drużba*, w znaczeniu przyjaźni, i przyjaciela, pełniącego pewne obowiązki przy obrzędzie ślubnym.

III. Mniej wyraźne jest pochodzenie imion osobowych męzkich na -a, które zapewne wzięły początek ze zbiorowych. O niektórych tylko można sądzić z większą pewnością, że miały charakter imion zbiorowych, zanim się stały imionami jednostkowemi np. *mężczyzna* jako imię zbiorowe występuje u Stryjkowskiego: *Sto miasteczek spalili, mężczyznę siekli*. U Leopolity w znaczeniu jednostkowem, ale w rodzaju żeńskim: *Każda mężczyzna twoja* Ex. 23. 17. (omne masculinum), także u Otwinowskiego: *Święto białe głowy obchodziły, przy którym tylko jedyna mężczyzna bywała* (p. Linde); teraz już tylko masculinum: *jeden mężczyzna*. *Czelada*, u Trębeckiego: *Ja to, ów Hołotkiewicz, poczciwy czelada* (Linde), nie używa się w tej formie jako zbiorowe imię, lecz w starożytniejszej: *czeladź*, lub w zdrobniałej: *czeladka*. *Szurza*—frater uxoris np. Paw. IV. 2201 lub Helcel II. 3173 roku 1453 występuje jako zbiorowe w rus.: шурья. *Gołota* (*hołota*), dziś używane tylko w

znaczeniu zbiorowem, w języku staropolskim występuje, jako imię jednostkowe, np. *gołoty* impossessionati Helcel II. 3864 rok 1467 (p. także Linde). Może tutaj również należą takie jak: *junosza*, *panosza*, ale o ich pochodzeniu trudno powiedzieć coś bardziej określonego.

Do starożytnych, prasłowiańskich a może nawet praarjoeuropejskich typów należą dwa jeszcze:

Imiona złożone, w których drugiej części występuje forma imienna na -a, utworzona od tematu słownego: *poćbiega* («Prace Filologiczne» V. 41) *kaznodzieja, grododzirża* («Prace Filologiczne» I. 481) *dziwowidza* (Rozpr. 24. 367. Archiv. f. sl. Phil. 16. 143) *nowożenia* Fl. 18. 5. wspomniane już *rękojmia* i t. d. por. stsł. дрѣводѣлꙗ, богомолꙗ i t. d. rus. разстрига, недотрога, новѣса i t. d. łac. incola, alienigena, homicida, perfuga, advena i t. d. Być może były one pierwotnie nazwani czynności. Modyfikację ich późniejszą stanowią wyrazy złożone, których druga część utworzona z suf. -ca; są one już wszystkie od początku tylko osobowe:

a) Z tematem imiennym w pierwszej części: *chlebojedźca* Paw. III. 3613. Helcel II. 224 rok 1398, *bałwochwalca*, *chwaliburca*, *cudzołożca*, *czarowierca*, *darmotrawca*, *dobroczyńca*, *złoczyńca*, *mocodawca*, *innowierca*, *starowierca*, *królobójca*, *mężobójca* (w strpols. także odnośnie i do kobiety: *Ganiebna mężobojca swych mężow* BZ. Tob. 3. 9. interfectrix virorum) *krzywoprzysiężca*, *samodzierżca*, *marnotrawca* i t. d. Jako imię żeńskie występuje też *bogomodlca* np. *każda bogomodlca* w Modlitewniku XVI w. wydawanym obecnie przez St. Ptaszyckiego (karta 28). Z tematem imiennym w drugiej części: *cudzoziemca* Rozpr. 33, 129 i 133.

b) Jeszcze liczniejsze są złożone z przyimkiem: *dokonawca, dowódca, dozorca*, *niedopłajca (niedopłaćca)*, *obłojca*, *obmowca*, *obrońca*, *obżerca*, *oprawca*, *osajca (osadźca* u Lindego pod: *oszajca)*, *opilca*, *ożralca*, *odstręczca*, Rozpr. 33. 128, *pochlebca*, *potwarca*, *pożeżca* Paw. III. 4010, *przeniewierca*, *przestępca*, *prześladowca*, *przyczyńca*, *pobierca* Rozpr. 33. 128 dziś *poborca*, *rozproszca*, *rozsądca*, *rozszerca*, *skaźca*, *sprawca*, *wdzierca*, *wystawca*, *zachodźca* Paw. IV. 4845 *zastępca* Paw. IV. 3681, *zaszczytca*, *zbawca*, *zbójca*, *zdobywca*, *zdradźca* Helcel II. 2253, *zwycięzca* i t. d. Właściwie są to tylko pozorne wyrazy złożone, gdyż zostały utworzone od słów złożonych z przyimkami. Wspólne są i innym językom słowiańskim np. rus. убійца ale tylko w zachodniej słowiańszczyznie rozpowszechniły się tak bardzo. Niektóre z nich oczywiście zostały utworzone późno, według istniejących wzorów i bez ścisłego stosowania się do tematów słownych: *wynalazca*, *zbójca*, *obżerca*, *opilca* i t. d. Niektóre nie mają już odpowiedników słownych np. *obłojca*, *oszczerca*. Zapewne te pozorne imiona złożone otrzymały końcówkę -ca analogicznie do istotnych złożeń, t. j. mających temat imienny w pierwszej części.

Ostatnią, bardziej określoną grupę typu ogólnosłowiańskiego stanowią imiona męzkie na -a, składające się z dwu części, z których druga zachowała formę pierwotną imienia żeńskiego: *golibroda*, *kuternoga*, *moczymorda*, *odrzyskóra* (gen. pl. *odrzyskórów* Wujek. Linde), *pasigęba* (nom. pl. *pasigębowie*, Linde) *powsinoga*, *wiercipięta* i liczne inne. Podobne do nich są też takie złożone, jak: *jegomość i jejmość*: pierwsze męzkie, i odmienia się według deklinacji I: *jegomościa*, *jegomościowi*, drugie zaś pozostało żeńskie; natomiast *waszmość* zawsze odmienia się według wzorów żeńskich, mimo pierwszej części w formie pozornie męzkiej *wasz-*.

Zapewne już w nowszych czasach z suf. -ca tworzą się też liczne derivativa od słów niezłożonych, niewątpliwie pod wpływem powyżej przytoczonych złożeń pozornych. Jeżeli bowiem można było utworzyć od *obronić* —*obrońca*, to wydało się rzeczą naturalną formacja taka, jak np. od *ciemiężyć*—*ciemiężca*. I w takie imiona język polski obfituje: *dzierca* Rozpr. 33. 172. XV w. obok nowopolskiego i staropolsk. *zdzierca* Helcel II. 534 r. 1399, *gańca* XV w. Rozpr. 33. 158, *chwalca*, *ciemiężca*, *drapieżca*, *dzielca*, *gromca*, *łomca*, *mówca*, *kłamca*, *pędźca*, *radca* lub *rajca*, *rządca* (Helcel II. 3069 r. 1442) *twórca* (ob. *tworzec*) i t. d. Niektóre utworzone zostały od tematów imiennych: *morderca* ob. stpolsk. *morderz*, *dzierżawca* (dzierżawa), *skąpca* (skąpy), *łupieżca* (łupież), *wiadomca* (wiadomy), *łaskawca* (łaskawy), *woźnica* (stp. woźnik = koń pociągowy), nowa wiarca (Rozpr. 33. 130), *żeńca* (stp. żeń=żniwo. Rozpr. 33. 164) zapewne także: *dawca* (ob. dawacz), *znawca* według analogji do innych podobnych: *oprawca*, *marnotrawca* i t. d. Są też choć rzadkie i z suf. -ica: *pijanica* (pijany) i t. p.

Tak więc przynajmniej co do wyliczonych dotychczas kategorji sądzićby należało, że pierwotne przenośnie na -a stały się wzorem dla późniejszych imion męzkich na -ca, a gdy w języku powstało już kilka kategoryj takich imion męzkich na -a, liczba ich ciągle wzrastała przez nowotwory analogiczne. Mamy więc jeszcze takie główniejsze kategorje:

na -ła: *wiła* ob. złożonego a niejasnego *szaławiła*, *jąkała*, *pierdoła*, *gaduła*, *guzdrała* i t. p.

na -ęka, -ęga: *niedołęka*, *niedołęga* (por. gw. *dołeć* = radzić sobie, módz) stp. *łazęka*, *łazęga*, *włóczęga* (w znaczeniu czynności i osoby) por. rus. бродяга, бѣдняга i t. d.

na -ka: *hajdamaka*, *zawadjaka*, *włodyka* (w wieku XV imię używane jeszcze jako żeńskie choć oznacza mężczyznę: *niewierna władyko osiekę cię* Helcel II. 1603 r. 1419). *Ścirciałka* (squirio) i t. d. por. rus. забiяка, пщейка i t. d.

na -ina: stp. *gardzina* Rozpr. 33. 168. *łotrzyna* (latro) *chłopczyna*,

chłopina, *chudzina* i t. d. *dziecina* rodz. żeńs. bez względu na płeć dziecka, w rus. дѣтина rodz. męzkiego.

Szczególnie liczne są imiona własne na -a, np. na -ęta: *Bodzęta*, *Dzirzbięta*, *Nawięta*, *Mirzięta*, *Falęta* (t. j. Chwalęta), *Wyszęta*; na -uta: *Boguta*, *Boruta*; na -ota: *Wysota*, *Panota*, *Prędota*, *Dusota*, *Ninota*; na -ta: *Bolesta* i t. d.; na -ała: *Strugała*, *Niegibała*, *Nadobała*, *Grzymała*, *Sączała*; z innemi sufiksami: *Piechura*, *Drogochna*, *Pechna*, *Strochna*, *Kozuberga*, *Łomazga*, *Bogusza*, *Grochula* (p. Teki Pawińskiego), *Kmita*, *Szajnocha*, *Zagłoba*, *Sapieha* i t. d. Tłomaczenia imion łacińskich: *Żegota* (Ignatius), *Lasota* (Silvester) i t. p.

To wszystko jednak bynajmniej jeszcze nie wyczerpuje całego zasobu imion męzkich na -a. Pozostają jeszcze przedewszystkiem liczne takie, o których trudno powiedzieć, czy wzięły początek z nazw czynności, czy też z innego jakiego źródła, a są między niemi bardzo starożytne, prasłowiańskie, różniące się między sobą pod względem formy liczby mnogiej, gdyż jedne tworzą ją według wzorów męzkich i te są nieliczne, np. *starosta, sędzia*, *wojewoda* i t. d. które wyłącznie mogą być imionami mężczyzn. Wyjątek stanowi *cieśla* w licz. mn. *cieśle* ale gen. *cieślów*. *Sługa* ma formę podwójną: *słudzy*, gdy mowa o mężczyznach, *sługi*, gdy o kobietach, w gen. zawsze *sług*. *Szuja*, zapewne pierwotnie w znaczeniu «lewa ręka» jako przeciwstawienie do «prawy» musi być starożytne, jeżeli nie jest zapożyczeniem, gdyż wyraz ten ze znaczeniem «lewica» nie jest znany w języku polskim oddawna; gen. pl. może brzmieć: *szuj* lub *szujów*. *Pastucha* trafia się już w BZ. Gen. 4. 2. ale występuje na równi z nim *pastuch*. *Rownia*, już w języku staropolskim bardzo rzadki, potem wyszedł zupełnie z użycia. Wszystkie inne mogą zarówno odnosić się do mężczyzn jak i do kobiet i zawsze mają w liczbie pojedynczej i mnogiej deklinację żeńską. Najstarożytniejszemi z nich są: *sierota*, *kaleka*, do późniejszych należą: *bałaka*, *bakuła* (człowiek wielomówny), *beksa*, *ciura*, *gazda*, *haraburda*, *kaszuba*, *klecha* (clericus), *kuchta*, *kutwa, łapa* (praedo Helcel II. 2253 r. 1429) *mantyka* (z łac. mantica — biesagi), *mara*, *matołka* (ob. matołek = kretyn), *mądrala*, *mazepa* (ten, co się maże, często płacze), *niezguła*, *nahuła* (niezgrabny), *płaksa* (Rozpr. 33. 125), *poczwara*, *pokraka* (także w znaczeniu: zwada, kłótnia), *rubacha* (z *grubacha*, *hrubacha*), *safanduła*, *sknera*, *smerda*, *strzyga*, *warta, wyga* (dawniej «stare psisko» p. Linde, teraz «człowiek znający różne wybiegi»), *zmora* (od mrzeć), *znajda, żminda* w stpols. jeszcze w znaczeniu «skąpstwo» p. Linde, teraz oznacza człowieka nudzącego innych swemi wymaganiami.

Kończą się również na -a imiona osobowe, zapożyczone z języków klasycznych i należące tam do deklinacji I: *despota*, *patrjota*, *patrjarcha*, *mo-*

narcha, *katecheta*, *fantasta*, *apostata*, *anachoreta*, *geometra* i t. d. mające w jęz. rus. końcówkę męzką. Obszerniejsze grupy stanowią zakończone na -ita: *adamita*, *barnabita*, *jezuita*, *neofita*, *sodomita* i t. d. oraz na -ista: *altysta*, *anabaptysta*, *artysta*, *ateista*, *deista*, *egoista*, *encyklopedysta*, *entuzjasta*, *ergocista*, *egzorcysta*, *fizjonomista*, *formalista*, *hoboista*, *jurysta*, *kawalerzysta*, *kornecista*, *legjonista*, *legista*, *marcjalista*, *organista* i t. d. oraz analogiczne do nich: *basista*, *bębenista*, *dudzista* (dudarz) i t. p. wszystkie również z końcówką męzką w jęz. rus. Prawidłowe stp. *akolit* (der Acoluth) poszedł też za przykładem licznych na -a i przybrał formę żeńską: *akolita* również jak: *kameduła*. Dawniejsze męzkie nieosobowe: *kometa*, *planeta* teraz już ogólnie uważane są za żeńskie. *Grabia* oraz podobne: *margrabia*, *gograbia*, *burgrabia* najpewniej są zapożyczone nie wprost z niemieckiego, lecz z czeskiego gdzie *grabia*, *grabě*, późniejsze *hrabě* mogło przybrać końcówkę analogiczną *kniža*, *kniže*.

Pod względem traktowania wszystkich tych imion osobowych język polski w ogólności zgadza się z czeskim a różni się od ruskiego w którym końcówka została przystosowana do płci osoby, a więc jest męzką.

W języku polskim mamy też liczne wahania między końcówką męzką a żeńską także w obrębie imion nieosobowych i zjawisko to musi być bardzo starożytne ze względu choćby na różnice, zachodzące między pols. *ptak*, rus. птица, *pacha*—пахъ, *osełka*—оселокъ, *barłóg*—берлога, *zawora* stsł. завора, rus. заворъ i t. d. Tu jednak rodzaj zależy w zupełności od końcówki, t. j. imiona na -a są zawsze żeńskie, imiona zaś na spółgłoskę—zawsze męzkie. Zazwyczaj jednak w dzisiejszym języku literackim używa się tylko jednej formy, albo męzkiej, albo żeńskiej. Formę zachowaną tylko w zabytkach, a dziś już wyszłą z użycia, stawiam w nawiasie; zapożyczone: *blacha* (*blach*), (*chyż*) *chyża*, (*fig*) *figa*, *gmina* (*gmin*, ten ostatni dziś w znaczeniu: tłum, lud), *gręplа* (*gręрel*), (*kartofla*) *kartofel*, *mórg*, *morga*, *pikieta* (*pikiet*), (*rozynka*) *rozynek*, *sprycha* (*sprych*), *szrama* (*szram*), (*sznura*) *sznur*; rodzime: (*obrzęda*) *obrzęd*, *opłata* (*opłat*), *wypłata wypłat* np. *na wypłat*, *opusta* (*opust*), (*osęka*) *osęk*, (*opiek*) *opieka*, *osnowa* (*osnow*), (*ośrodka*) *ośrodek*, *para* (*par*), (*patyka*) *patyk*, (*piega*) *pieg*, (*pierwiosnka*) *pierwiosnek*, stp. *płata*, *płat* (rus. плата). *pochwała* (*pochwał*), *podnieta* stp. *podniata* stp. *podniat*, *podroba* (*podrób*), *postawka* (*podstawek* np. Rozpr. 33. 136), (*pojazda*) *pojazd*, (*pokłona*) *pokłon*, (*pomiara*) *pomiar*, *ponowa* (*ponów*), (*popręga*) *popręg*, *poręba* (*porąb*), (*poroda*) *poród*, *potrzeba* (*potrzeb*), (*powaba*) *powab*, *powała* (*pował*), *poznaka* (*poznak*), *pożoga* (*pożóg*), *pręga* (*prąg*), (*przeguba*) *przegub*, (*przekaza*) *przekaz*, obie formy teraz nie używane w dawnem znaczeniu: *przeszkoda* (*przeszkód*), *przekora* (*przekór*, ale i teraz: *na przekór*), *przykładka*, *przykładek* (obie jednakowo używane), (*przykopa*) *przykop*, (*przymiota*) *przymiot* (rus. примѣта), *pycha* (*pych*), *rozczyna* (*rozczyn*), (*rozporka*) *rozporek*,

stp. *rozwora*, *rozwór* (= rozwieranie), (*smereka*) *smerek*, *smuga smug* (między temi wyrazami istnieje już pewna różnica znaczenia: *smuga* = pas np. światła, *smug* = pas pola, pole), *stokłosa* (*stokłos*), *strużka* (*strużek* = strumyk), (*świerka*) *świerk*, *szczerba* (*szczerb*), *troska* (*trosk*), (*wdzięka*) *wdzięk*, (*widelca*) *widelec*, *wyspa* (*wysep*), (*zakręta*) *zakręt*, *(zaprzęga) zaprząg*, *(zapusta* Paw. III. 359) *zapust*, (*zasieka*) *zasiek*, *zaspa (zasep)*, *(zatarga) zatarg*, stp. *zawalek*, *zawalka* (=przeszkoda), *zbroja (zbroj)*, *zjawa*, *zjaw* (oba rzadkie), *zmarszczka* (*zmarszczek*). Jednakowe używane są obie formy wtedy gdy się różnią znaczeniem np. *smuga*, *smug*, *zastawa* (= przegroda), *zastaw* (fant). Wahanie się takich złożonych jak: *uraza*, *uraz* wskazuje na różne formy odpowiedniego imiona niezłożonego: *raza*, *raz* z postaci żeńskiej jednak pozostały tylko szczątki w takich np. wyrażeniach jak gw. *tamtej razy*, lub *jedną razą* (Semel, dawniej w znaczeniu: *jednem cięciem* por. raz-: rěz- = laz-: lěz-).

Pomijam już takie wypadki w których np. imię zmienia rodzaj ze zmianą sufiksu np. *skręt—skrętka*, *zwóz—zwózka*, *zbiór—zbiórka*, a natomiast wspomnę jeszcze o tem, jak rozmaicie odbija się rodzaj w imionach nieosobowych, zapożyczonych z języków obcych.

Bardzo często imię zapożyczone jest tego samego rodzaju, jak i w języku, z którego zapożyczenie wzięto, ale to się odnosi tylko do imion rodzaju męzkiego i żeńskiego np. męzkie *areszt* (der Arrest), *ałun* (der Alaun), *akt* (actus), *adwent* (adventus, der Advent), *abzac*, *obcas* (der Absatz), *abszyt* (der Abschied), *abrys* (der Abriss) i t. d. żeńskie: *apteka* (ἀποθήκη, die Apotheke), *aprobata* (die Approbate), *antaba* (die Handhabe), *alkowa* (une alcove), *alea* (une allée), *gazeta* i t. d. jak również wszystkie, wzięte z łaciny na -tio: *abdykacja*, *abjuracja*, *ablucja*, *abrewjacja* i t. d.

Z nijakich bardzo rzadkie zachowują rodzaj pierwowzoru np. *futro* (das Futter), daleko częściej zmieniają formę na męzkie: *argument* (argumentum), *amonjak* (ammoniacum), *amfiteatr* (das Amfiteater), *amalgamat* (ἀμάλγαμα), *halsztuk* (das Halstuch), stp. *alszband* (das Halsband), *alabastr* (ἀλάβαστρον), *akrostych* (ἀκρόστιχον), *gmach* (das Gemach), łacińskie zaś na -ium przyjmują nieraz końcówki żeńskie: *astrolabja* (astrolabium), *antependja* (antependium), *amfibja* (amphibium) por. rus. гимназія, w polskim z niezmienioną formą łacińską: *gimnazjum* (w liczbie poj. nieodmienne).

Ale zarówno też i w zakresie dwu innych rodzajów zachodzą niezgodności, mamy np. rodzaj męzki zamiast żeńskiego: *antyk* (une antique), *aljans* (une alliance), stp. *agażant* (une engageante), *adres* (une adresse), *grymas* (une grimace rus. гримаса), *gawot* (une gavott), i t. d. zamiast oczekiwanych: *antyka*, *aljansa* i t. d. Wszystko to są zapożyczenia nowe, pochodzące z czasu, kiedy już końcowe -e w języku francuzkim przestało się wymawiać,

wskutek czego wyraz francuzki przyjęto w postaci, podobnej do typu imion rodzimych polskich rodzaju męzkiego (z końcówką na spółgłoskę). Dlaczego jednak niektóre imiona obce rodz. męzkiego stały się w języku polskim żeńskiemi, na to nie umiem odpowiedzieć np. *ambona* (gr. ὁ ἄμβων, śr. łac. ambo por. ambonem. . . decoratum, Ducange, w rus. prawidłowo амвонъ) *altana* (der Altan) i niektóre inne.

Między językiem polskim a ruskim zachodzi ta różnica, że w pierwszym częściej zachowuje się rodzaj żeński imienia zapożyczonego, w drugim zaś zmienia się go na męzki: *akcyza*—акцизъ, *antyfona*—антифонъ, *eskorta*—эскортъ, *etykieta*—этикетъ, *flaga*—флагъ, *flota*—флотъ, *fregata*—фрегатъ, *garderoba*—гардеробъ, *kamizela*—камзолъ, *kapituła*—капитулъ, *kapota*—капотъ, *orkiestra*—оркестръ, *palisada*—палисадъ, *parada*—парадъ, *perła*—перлъ, *peruka*—парикъ, *toaleta*—тоалетъ, *szafa*—шкапъ i t. d. Zapewne niezgodność wypływa z różnicy w czasie i miejscu zapożyczenia. Zrzadka mamy stosunek odwrotny: pols. *fałsz* masc. rus. фальшь fem., niekiedy zaś zachodzą inne różnice: *ewangelja* fem. rus. евангелие neutr., w nazwie miasta *Jerozolima* f. *Jeruzalem* n. rus. Іерусалимъ masc.

Nietylko w polskim, ale we wszystkich językach słowiańskich i innych pokrewnych bardzo rozmaicie traktowany jest stosunek rodzaju gramatycznego imion zwierzęcych do płci zwierząt. Przedewszystkiem zaznaczyć trzeba, że im większą rolę zwierzę odgrywa w życiu człowieka, im mu jest bliższe, mniej obce, tem silniej w formie imienia odbija się czynnik znaczeniowy, t. j. tem częściej w nazwie zwierzęcia zaznacza się płeć jego. Różnopłciowe jednostki mają różnorodzajowe imiona w obrębie zwierząt domowych i niektórych tylko dzikich. I tu jednakże większa lub mniejsza równorzędność tych imion różnorodzajowych zależy w najznaczniejszej mierze od zróżniczkowania korzyści, którą zwierzę przynosi człowiekowi. To zróżniczkowanie nigdzie wyraźniej nie występuje jak śród bydła: osobniki męzkie dają człowiekowi pracę swych muskułów, osobniki żeńskie — mleko. To też język nie miesza nazw: krowy i wołu lub byka; dla obu płci istnieją właściwe każdej z nich nazwy męzkie i żeńskie: *wół*, *bawół*, *bugaj*, *byk* stp. *karw*; *krowa*, *jałowica*, *jałówka*, *klępa* i t. p. dla stada zaś, obejmującego jednostki obu płci, zdawna była w wyłącznem użyciu specjalna nazwa: stp. *skot*, teraz *bydło*.

Inne gatunki zwierząt domowych już nie mają tak zróżniczkowanych funkcyj, choć więc istnieją osobne nazwy dla jednostek różnopłciowych, ale przewaga jest po stronie albo męzkiej, albo żeńskiej stosownie do przyczyn specjalnych. *Klacze*, *kobyły*, stp. *świerzopy* na równi z *wałachami*, *ogierami* i wszelkiego rodzaju *końmi* stanowią siłę pociągową, to też stadem *koni* nazywamy stado różnopłciowe i najczęściej *dobrym koniem* nazywamy tak samo

osobnik męzki jako też i żeński. Ponieważ samce w ogólności uchodzą za silniejszych, przeto wszelkie nazwy koni lepszych są męzkie np. *dzianet*, *bachmat*, *rumak* i t. d. liche natomiast osobniki dostają przezwiska żeńskie: *szkapa*, *hetka*, *marcha*, *parepa* i t. d.

Gdzie chodzi głównie o przychowek, a więc gdzie osobniki żeńskie większą dla człowieka mają wartość i w większej od męzkich liczbie są hodowane, tam też ich imiona zyskują przewagę nad męzkiemi: nazwa: *owce*, obejmuje i owce właściwe, i *barany*, i *skopy*; *świnie* (razem z *wieprzami*) a także i z ptactwa domowego: *kury*, *kaczki*, *gęsi*, *indyki* i t. d.

Za to *pies* ma przewagę nad *suką*, a ze zwierząt dzikich: *jeleń* nad *łanią*.

Naturalnie przewaga jest tu rozumiana w znaczeniu większej częstości używania i możności przystosowania nazwy jednego rodzaju gramatycznego do osobnika płci nieodpowiedniej; gdzie zaś zachodzi potrzeba uwydatnienia płci zwierzęcia, tam używa się imion właściwego rodzaju gramatycznego: *baran* lub *skop*; *wieprz*, *knur*, *kiernoz*, *kierda* (forma żeńska ale rodzaj męzki); *kur*, *kokot*, *kogut*, *kapłon*; *kaczor*, *gęsior*, *indyk* i t. d.

Oprócz wymionych istnieje jeszcze szereg imion zwierzęcych, mających tę właściwość, że imię męzkie bywa używane również na oznaczenie osobnika płci żeńskiej, choć są w języku osobne postaci imion żeńskich, używane rzadziej, t. j. w specjalnym celu uwydatnienia płci zwierzęcia np. *ogar* stp. *ogarz* (ogarzyca), *wyżeł* Helcel II. 2547 r. 1434. (wyżlica), *chart* (charcica Helcel II. 954. r. 1403), *kot* (kotka, kocica), *osieł* (oślica), *lis* (liszka w rus. лиса dla samca i samicy), *wilk* (wilczyca), *niedźwiedź* (niedźwiedzica), *lew* (lwica), *zubr* (zubrzyca, krowa), *gołąb* (gołębica), *paw* (pawa, pawica), *orzeł* (orlica), *cietrzew* (cieciorka) i t. d.

Czy w dwójkach takich jak: *sarn—sarna*, *wron—wrona*, *rybitw—rybitwa*, *jaszczur—jaszczurka*, *żmij—żmija*, *stonóg—stonoga* odbijał się niegdyś wzgląd na płeć danych osobników, co już dziś niema miejsca zupełnie, o tem można wątpić.

Najobszerniejszą masę imion zwierzęcych tworzą imiona jednorodzajowe, t. j. takie, od których nigdy nie tworzą się pochodne z inną końcówką rodzajową. Są to po największej części imiona zwierząt, których płeć jest jednakowo obojętna dla człowieka, albo trudna do rozróżnienia; przedstawiciele obu płci jednakowo są dla ludzi pożyteczni, szkodliwi lub ani pożyteczni, ani szkodliwi. Imiona te dzielą się na dwie grupy: męzkie i żeńskie.

I. Imiona męzkie:

Ssących: *bóbr*, *dzik* — кабанъ, *gacek*, *nietoperz*, *gronostaj*, *jeż*, *kret*, *królik*, *lewart*, *łoś*, *ryś*, *słoń* (stp. wsłonie Rozpr. 33 str. 178, gdzie prof. Brückner objaśnia pochodzenie tego imienia z bajki Fizjologa, że zwierzę

to, nie mając przegubów, wsłania, t. j. opiera się o drzewa i nie może się kłaść do snu na ziemi), *szczur* (alę rus. крыса), *tchórz*, *zając*, *delfin*, *wieloryb* i t. d.

Ptaków, ogólna nazwa męzka, ale rus. птица: *bąk*, *bekas*, *birkut*, *bocian*, *czyż*, *derkacz*, *drop*, *drozd*, *dubelt*, *dudek*, *dzięcioł*, *dzwoniec*, *garłacz*, *gawron*, *gil*, *głuszec*, *grabołusk*, *jarząbek*, *jastrząb*, *kanarek* (ale rus. канарейка), *kobus*, *koliber*, *kruk*, *kszyk*, *kulik*, *sęp*, *skowronek*, *słowik*, *puchacz* (ob. pućka), *struś*, *szczygieł*, *trznadel*, *zimorodek*, *żóraw*.

Ryb (ogólna nazwa żeńska: *ryba*): *dorsz*, *dubiel*, *jazgarz*, *jesiotr*, *karaś*, *karp*, *kiełb* (rus. колба), *leszcz*, *lin*, *łosoś*, *miętus*, *okuń*, *piskorz*, *pstrąg* (ale także choć rzadkie: *pstrążka* rus. пеструшка), *śledź* (ale rus. селедка), *szczupak* i t. d.

Gadów: ogólne imię męzkie: *gad*, *płaz*: *połoz*, *wąż*, *padalec*, *okularnik*, *grzechotnik*, *smok*, *rak* i t. d.

Owadów: ogólne imiona męzkie: *owad*, *czerw*, *robak*, *żuk*; gatunkowe: *bąk*, *chrząszcz*, *chrabąszcz*, *giez*, *komar*, *mól* (ale rus. żeńsk. моль), *motyl*, *pająk*, *pędrak* (ale także żeńsk. *glista*), *szerszeń*, *świerszcz* i t. d.

II. Imiona żeńskie:

Ssących: *giemza*, *kuna*, *łaska* a. *łasica*, *małpa*, *mysz*, *wydra*, *żyrafa*, *pantera* i t. d.

Ptaków: *błotniczka*, *czajka*, *czapla*, *czeczotka*, *dzierlatka*, *gardlica*, *gżegżołka*, *jaskółka*, *jemiołucha*, *kania*, *kawka*, *kukułka*, *kuropatwa*, *makolągwa*, *piegża*, *pliszka*, *przepiorka* (ale rus. перепелъ), *sowa*, *sikora*, *sroka*, *wiwilga*, *zięba* (ale rus. зяблнкъ), *żołna* i t. d.

Ryb: *bleja*, *czeczuga*, *drętwa*, *płoć* a. *płotka* i t. d.

Gadów: *żmija*, *ropucha*, *żaba* i t. d.

Owadów: *biedronka*, *glista*, *gnida*, *liszka* a. *gąsienica*, *mrówka* (ale rus. муравей), *mucha*, *osa*, *pluskwa*, *pszczoła*, *pchła*, *wesz* i t. d.

Między temi imionami są bardzo niedawne zapożyczenia, ale większość należy do ogóln-słowiańskich, a niemało też znajdzie się i takich które nie zmieniły rodzaju od czasów praarjoeuropejskich. Czem się tu kierowano przy wyborze rodzaju, trudno odgadnąć, w każdym razie na uwagę zasługuje fakt, że imiona czworonogów i ptaków drapieżnych po największej części są jednorodzajowe męzkie. Nadto tutaj również występuje w całej pełni zasada, że rodzaj gramatyczny zgadza się z formą słowa, a więc czynnik formalny stanowczo bierze górę nad znaczeniowym. Jedyny grunt dla przewagi czynnika znaczeniowego nad formalnym w języku polskim dają imiona osób płci męzkiej, kończące się na -a i na -o. I ten jednakże grunt, jeżeli nie jest, to przynajmniej był niegdyś chwiejny, gdyż w zabytkach

przechowały się ślady stosowania tutaj rodzaju do końcówki, a więc znaczenia do formy, mianowicie w przykładach, przytoczonych powyżej: *jedna mężczyzna*, *nowa wiarca*, *niewierna władyka*, *każda bogomodlca*.

Liczba.

Jak i w innych językach słowiańskich, tak i w polskim zachowały się tylko dwie liczby: pojedyncza i mnoga. Liczba podwójna wyszła zupełnie z użycia, t. j. nie istnieje już w świadomości osób mówiących jako osobna kategorja znaczeniowa, szczątki zaś form dawnej liczby podwójnej mają już znaczenie liczby mnogiej.

Liczba podwójna.

Użycie jej w zabytkach staropolskich prof. Baudouin de Courtenay w Kuhna «Zeitschrift zur vergleichenden Sprachforschung» r. 1870 t. VI, str. 63 określił w ten sposób, że stosowano ją prawie wyłącznie przy imionach parzystych członków ciała (po większej części z zaimkami dzierżawczemi), oraz przy innych rzeczownikach w połączeniu liczebnikami: «dwa», «oba». Delbrück, «Vergl. Syntax» I. 133, zasadę, postawioną przez G. Hermanna dla języka greckiego, rozciąga na wszystkie języki arjoeuropejskie, twierdząc, że tam, gdzie parzystość przedmiotów ze względów naturalnych, lub konwencjonalnych a powszechnie uznawanych nie była oczywistą, używano przy formie liczby podwójnej imion liczebnika «dwa». Z tego wypływa że formy: «oba» i «dwa» bynajmiej nie były równorzędne, gdyż pierwsza z nich, jak to i dziś jest w zwyczaju, możliwą była do użycia tylko w tych wypadkach, gdy parzystość przedmiotów ze względów naturalnych lub konwencjonalnych była oczywistą. Raczej więc za współrzędne przyjąć należy formy: gołej liczby podwójnej i tejże liczby w połączeniu z «oba», aniżeli form, łączących się z «dwa» i «oba». Można więc było powiedzieć: «ręce» lub «obie ręce», oraz: «dwie słowie» ale nie «obie słowie». Użycie zaś w pierwszym wypadku liczebnika «dwa», a w drugim formy «oba» zależało od specjalnych przyczyn, o których powiem niżej.

Rozróżniam wskutek tego trzy rodzaje parzystości a mianowicie: naturalną, konwencjonalną i przypadkową.

Parzystość naturalna zachodzi przedewszystkiem w symetrycznych organach ciała, które w języku staropolskim występują najczęściej w formie gołej liczby podwójnej. Liczne przykłady tego znajdujemy we wspomnianej pracy prof. Baudouina de Courtenay; do nich dodaję kilka innych. Z psałterza Florjańskiego: *Boga szukał jesm rękama moima* 76. 2. *Ręce jego słu-*

żyle jesta 80. 6. *Plecoma swoima zasłoni ciebie* 90. 4. *Oczyma twyma uznamionasz.* 90. 8. *To morze wielikie i szyrokie rękama.* 103. 26. *Ręce twoi gospodnie uczyniłesta mnie.* 118. 73. i t. d. Z kazań Gnieźnieńskich: *Chciała się swyma rękama dotknąć* Rozpr. 25. 36. *Wszyciek świat w swu ręku jest ji on był zgromadził.* 37. *Dzieciątko jest na swu ręku była nosiła* 38. i t. d. Z Biblji Zofji: *Narodzili się na kolanu Jozefowi.* Gen. 50. 22. *Kako jesm was przeniosł na skrzydłu orłowu.* Ex. 19. 4. *K niemu żeś przyszła i uciekła pod jego skrzydle.* Rut. 2. 12. *Wynieście odtąd każdy z was kamień na swu plecu.* Joz. 4. 5. i t. d

W tychże wypadkach, choć rzadziej używa się przy liczbie podwójnej liczebnik: «oba» lub w późniejszej ale pod względem znaczenia równorzędnej postaci «obadwa». Między licznemi przykładami, przytoczonemi przez prof. Baudouina de Courtenay, tylko trzy są z liczebnikiem «obie»: oczy obie str. 68, ręce obie 69, obiema rękoma 1590 r. str. 73, 75. Na liczebnik «dwa» w połączeniu z tą kategorją imion niema ani jednego przykładu.

Parzystość konwencjonalna wyraża się już najczęściej w połączeniu z liczebnikiem nietylko «oba» ale także i «dwa», przeważa jednak użycie pierwszego liczebnika. Najczęściej trafiają się przykłady na: «*obie stronie*» np. Kaz. Gn. 50. Rozpr. 33. 150 i t. d. «*obiedwie stronie*» w. XVI Pr. Fil. II. 540 i t. d. ale także zrzadka spotyka się «*dwie stronie*». Do tejże kategorji należy: *Pomażecie na oba podwoja* BZ. Ex. 12. 7. *Na obu podwoju* BZ. Ex. 12. 23. *Na obu boku.* BZ. Ex. 36. 11 i t. d. Zamiast «*dwie płci*» z r. 1695 i 1720 u prof. Baudouina de Courtenay oczekiwalibyśmy raczej «*obie płci*», ale może tutaj autorowie chcieli zaznaczyć z naciskiem, że dwie płci tylko istnieją, a nie więcej ani mniej, w tem bowiem tylko znaczeniu używa się liczebnik «dwa» przy imionach tworzących pary naturalne, a po większej części także i w wypadkach parzystości konwencjonalnej. Stosownie do tego czytamy w Biblji Wujka: *Lepiejci tobie ułomnym albo chromym wniść do żywota, niżli, mając dwie ręce albo dwie nodze być wrzuconym w ogień wieczny.* Mat. 18. 8. *Lepiejci tobie z jednym okiem wniść do żywota, niżli, dwie oczy mając, być wrzucony do piekła ognistego.* Mat. 18. 9.

Parzystość przypadkowa zachodzi najczęściej i najwięcej, też na nią mamy przykładów zebranych przez prof. Baudouina de Courtenay. W olbrzymiej większości wypadków do formy imiennej dodaje się tu liczebnik «dwa». W języku sanskryckim, staropolskim, starosłowiańskim znaną jest w wypadkach parzystości przypadkowej liczba podwójna anaforyczna (p. Delbrück, Vergl. Syntax I. 134, 141, t. j. goła liczba podwójna, lub z liczebnikiem «oba», jeżeli w jednem ze zdań poprzednich był użyty liczebnik «dwa». W zabytkach staropolskich trafia się ona rzadko, niektóre wydają się, jakby jej unikały, np. autor Kazań Gnieźnieńskich w historji «dwu bracieńcu»

pisze: *Byłasta dwa bracieńca barzo bogata... aby on onyma dwiema bracieńcoma to był powiedział... oni dwa bracieńca sąć oni nawtorki ku święte mu Janu byli przystali* (Rozpr. 25 str. 63—65); ani razu tu liczebnik «dwa» nie został opuszczony. Również w przykładzie, przytoczonym przez prof. Baudouina de Courtenay (Beiträge VI, str. 78) *dwu onych łotru* zamiast liczebnika «dwu» mogłoby stać «obu», gdyż widocznie o owych łotrach była już poprzednio mowa.

Dualis anaphoricus trafia się, choć rzadko, w zabytkach staropolskich. W Biblji Zofji np. mamy rozmaite traktowanie tej formy np. obok: *Wziął dwa syny jego... i żona twa, i dwa syny twa z nią* Ex. 18. 3 i 6, znajdujemy kilka razy użytą l. podw. anaforyczną: *Lamech pojął dwie żonie.... i rzekł Lamech swyma żonama, drzewiej rzeczonyma* Gen. 4. 19 i 23. *To gdyż Cham uzrzał, powiedział bratoma swyma* Gen. 9. 22. *Ostała żona sirotą po dwu synu i po mężu... A wstawszy, chcąc do swej włości ić z obiema niewiastama... wyszła z miasta swego pątnictwa z obiema niewiastama... odpowiedziała... drzewiej będzieta babie* Rut. 1. Zapewne też formy, przytoczone przez prof. Baudouina de Courtenay: *rybie, gwiaździe, pannic, białegłowic, strzale, rance* (str. 69), *obadwa narody* (str. 65), *między oba wojska, głowie obie, obie koronie, obie matce* (str. 69), *obiema swyma panoma* (72), *za obiema stołoma* (74), *w obu wsiu* (77), *obu wsiu, obu dziedzinu* (78), przedstawiają również liczbę podwójną anaforyczną; z powodu urywkowości jednak przykładów o ich naturze nie można mieć jasnego wyobrażenia.

Już w najdawniejszych zabytkach języka polskiego zam. liczby podwójnej używa się mnoga lub też mamy formy mięszane. Wprawdzie w Psałterzu Florjańskim występują prawidłowe formy: *Podług czystoty ręku moju* 17. 27. *Skutki ręku jego* 18. 1. *Niewinowaty rękama* 23. 4. gdzie w Psałterzu Puławskim stoi już liczba mnoga ale i we Florjańskim często bywa wymiana liczby podwójnej na mnogą np. *Pod nogi jego* 8. 7. *Pod nogi moje* 17. 42. *Cielca młodego, jeż dobywa rogow* 68. 36. *Dam sen oczyma moima, a powiekam moim drzemanie* 131. 4. i t. d. W Kaz. Gn.: *przed jego* (Chrystusa) *nogami* 44. i t. d. a w zabytkach w. XV już stale formy liczby podwójnej mięszają się z formami liczby mnogiej np. w Psałterzu Puławskim: *Działo ręku naszu* 89. 19. *Ręku naszych* ib. (w Ps. Fl. prawidłowo liczba mnoga) w BZ. *Jeżtoby uciekło naszych ręku* Deut. 2. 36. (zam. *rąk*) i t. d. Ostatecznie jednak liczba podwójna wyszła z użycia dopiero z końcem XVII albo z początkiem XVIII wieku. U pisarzów z epoki Stanisława Augusta znajdują się już tylko te jej formy szczątkowe, które przechowały się w języku literackim do dnia dzisiejszego.

Liczba pojedyncza i mnoga.

Ogólna zasada, że przez liczbę pojedynczą wyraża się imię jednego przedmiotu, a przez mnogą—imiona mnogich przedmiotów, niezawsze teraz w języku bywa zachowywana. Stosunek wzajemny normalny obu tych liczb został zakłócony w ten sposób, że we wszystkich językach arjoeuropejskich potworzyły się kategorje imion, używanych tylko w jednej liczbie, a nadto w wielu znów wypadkach, gdzie obie liczby są w użyciu, ze zmianą liczby zmienia się też mniej lub więcej znaczenie samego imienia. Te dwa punkty biorę pod uwagę, rozpatrując imiona polskie ze względu na ich liczbę.

Singularia et pluralia tantum.

Trzy są główne kategorje imion, używanych wyłącznie, lub prawie wyłącznie w liczbie pojedynczej: imiona indywidualne, t. j. imiona własne, imiona pojęć oderwanych (abstrakcyjnych), oraz imiona oznaczające pewną jednolitą masę; odmianę tych ostatnich stanowią imiona t. z. zbiorowe.

Wyłącznie, lub prawie wyłącznie w liczbie mnogiej używane są imiona pojęć, rozumianych, jako złożone z wielu części, przedstawiających się więc, jako mnogość owych części.

W licznych wypadkach mamy pozorne uchylania się od tej zasady, wskutek rozmaitych przyczyn, z których najważniejsza stanowi przeniesienie imienia z jednego pojęcia na inne, jemu pokrewne. Najmniej stałemi są singularia tantum, ponieważ zawsze można teoretycznie utworzyć odpowiednią dla nich formę liczby mnogiej i bardzo nieliczne są wypadki, w których to przedstawia się rzeczą niemożliwą ze względów czysto gramatycznych np. imiona: *człowiek*, *dziecko* nie mają liczby mnogiej nie z przyczyn psychologicznych, ale czysto formalnych i historycznych, t. j. ponieważ formy: **człowiecy*, **dziecka* zostały zastąpione przez jednoznaczne formy innych tematów *(ludzie, dzieci)*. Natomiast brak liczby mnogiej od imienia *zwierz* wypływa zapewne z tej przyczyny, że dawniej było to imię zbiorowe, por. *Pełne zwierza bory*. Mick.

Natomiast znacznie stalszemi są pluralia tantum, bo jeżeli imię już w liczbie mnogiej teraz oznacza pojęcie jednostkowe, to forma tego imienia w liczbie pojedynczej mogłaby conajwyżej być tylko jego synonimem. Do wielkich rzadkości należą takie wypadki w których nowoutworzone w liczbie pojedynczej imię oznacza część przedmiotu, noszącego imię w liczbie mnogiej np. *portka* = nogawka *portek* (w anegdocie: «*posłał ojciec synowi portkę kaszy i portkę grochu*»).

Singularia i pluralia tantum, za przykładem Delbrücka rozpatruję według kategoryj znaczeń:

I. *Imiona własne*, używają się wyłącznie w liczbie pojedynczej z wyjątkiem gdy:

1. Imię własne jest nadane różnym osobom, miejscowościom i t. d. *Obaj są Tadeusze. Jest kilka Krakowów* i t. d.

2. W zwrocie poetyckim: *Mieliśmy Koperników*, *Skargów*, *Kochanowskich.*

Między imionami własnemi są jednak liczne, używane wyłącznie jako pluralia tantum, a mianowicie nazwy krajów, miast, wsi, osad i innych miejscowości: *Czechy*, *Węgry*, *Niemcy*, *Prusy*, *Włochy*, *Chiny*, *Kaszuby*, *Kujawy*, *Żuławy*, *Łużyce*, *Sopoty*, *Dublany*, *Maciejowice*, *Owczary*, *Kobierniki*, *Piekary*, *Olendry*, *Pomorzany*, *Pieczonogi* (zam. *Pieczeniegi*), *Kurozwęki*, *Sobokłęski*, *Karpaty*, *Tatry*, *Alpy*, *Bałkany* i mnóstwo innych. Właściwie są to nazwy albo ludzi, którzy miejscowość tę zamieszkiwali, gdy nazwa powstała (nazwa miejscowości w odróżnieniu od nazwy ludzi ma zawsze w języku polskim formę biernika, a nie mianownika, gdy w czeskim jeszcze obie formy tych przypadków używają się jako nazwy miejscowe; wyjątek w polsk. stanowią *Niemcy*); albo też w imieniu miejscowości ukrywają się nazwy cech, miejscowości te charakteryzujących np. *wieś Strugi*, *pałac Łazienki*, *Żuławy* (wyspy) i t. d. Liczne nazwy mają pochodzenie niewiadome.

II. *Nazwy pojęć oderwanych* zawsze występują w liczbie pojedynczej o ile istotnie abstrakcyjne pojęcia oznaczają. W razie gdy pojęcie nabiera znaczenia konkretnego, imię może być użyte również i w liczbie mnogiej. Niektóre z pojęć oderwanych wcale konkretyzacji nie ulegają, to też imiona ich w języku nigdy w liczbie mnogiej się nie używają. Wyliczać wszystkie byłoby niepodobieństwem, ograniczę się więc do kilkunastu przykładów: *wiek* (długość życia ludzkiego), *życie* (zwroty takie jak np. *W bitwie wiele żyć ludzkich pogasło*—uważają się za niepoprawne i trafiają się niezmiernie rzadko), *ujma, ostoja*, *statek*, *stateczność*, liczne imiona z końcówką *-nie*, lub *-cie: stanie, stawanie*, *bicie*, *zabicie*, *zabijanie* (natomiast *zabójstwo* może być pojmowane abstrakcyjnie i konkretnie: *liczne zabójstwa popełniono)*, *walenie*, *chodzenie*, *przyjście*, *pójście* (ale *ujście* także konkretnie np. *ujścia rzek*), *szycie*, *utarcie*, *ucieranie*, *użyznienie*, *użyznianie*, *lubienie*, *kochanie*, *zaufanie*, *udanie się*, *uderzenie, tlenie*, *sypanie*, *spanie* i t. d. na *-stwo: krasomówstwo*, *ślusarstwo*, *stolarstwo*, *szewstwo*, *budownictwo*, *krawiectwo* i t. p. Nazwy władz i stanów duchowych: *spryt*, *srom*, *sromota*, *wstyd, słuch, (słuchy* = pogłoski), *wzrok*, *smak*, *powonienie*, *czucie, szał.* Nazwy czynności: *ucieczka, strzyża*, *stróża*, *wymowa*, *uprawa*, *szwargot*, *szłap*, *trucht*, *kłus*, *galop*, *ścisk*, *śpiączka* i t. d. Liczne imiona na *-ość: rzeczywistość*, *śmiałość*, *śmier-*

telność, *nieśmiertelność*, *starość*, *świeżość*, *swojskość*, *tęgość*, *troskliwość*, *ufność*, *usilność*, *wdzięczność*, *wieczność*, *wiekuistość*, *zbiegłość*, *zgrzybiałość*, *zmyślność*, *żywość* i t. d. Z różnorodnem znaczeniem: *szerz*, *dłuż*, nazwy miesięcy, nazwy stron świata: *wschód*, *zachód*, *północ*, *południe*; *dziś*, *jutro*; *wnętrze*, *zanadrze*; *wtór*; *umor*, *zabój* (np. *pić na umor*, albo *do umoru*) i t. d. O ile te pojęcia są skonkretyzowane, ich imiona mogą być użyte w obu liczbach; niektóre jednak utraciły liczbę pojedynczą i używają się tylko w mnogiej np. *dzieje*. Niekiedy wyraz dlatego nie używa się w liczbie pojedynczej, że został zapożyczony już jako plurale tantum np. *ambaje* (ambages). Czy do tej samej kategorji należą: *firleje* (np. *Stroi baba firleje*, *kiedy sobie podleje*) lub *ceregiele*?

Zwłaszcza w liczbie mnogiej występują imiona skonkretyzowanych pojęć, oznaczających czynności, trwające przez czas dłuższy: *zaloty*, *zabiegi*, *konszachty*, *zapasy*, *zwiady* i t. d. Podobnie rzecz się ma z niektóremi (niejednodniowemi) uroczystościami i obchodami uroczystemi, którym towarzyszą zwykle liczne ceremonje np.: *gody*, *Zielone świątki*, *zapusty* (natomiast obok starop. *Mięsopusty* Prace Fil. II. 539. dzisiejsze: *mięsopust*), *zaduszki* (modlitwy za dusze ludzi zmarłych), *wigilje* (to samo, por. *Wigilje za umarłe ludzie*), *egzekwie*, *chrzciny*, *urodziny*, *imieniny*, *zaręczyny*, *zrękowiny*, *zaślubiny*, *nawiedziny*, *oględziny*, *obłoczyny*, *bosiny* i t. d. Czynności sądowe: *roki*, *roczki*, *poroczki*, *rugi* i. t. p.

III. *Nazwy masy* mają formę wyłącznie liczby mnogiej, gdy masa pojmowana jest, jako zbiorowisko oddzielnych, często niejednorodnych, w luźnym związku zostających z sobą cząstek np. *kudły*, *łakocie*, *pomłoski*, *bakalje*, *otręby*, *opiłki*, *opiołki*, *opełki*, *obsiewki*, *otłoczyny*, *wytłoczyny*, *ulipki* (rodzaj ciasta), *wety*, *zlewki*, *niedopitki*, *powidła*, *drożdże*, *drwa* i t. d.

Można by się spodziewać, że dla oddzielnej cząstki tak pojmowanej masy istnieje imię w liczbie pojedynczej, tymczasem rzadko się używa form takich, jak np. *łakoć*, *bakalja*. albo staropolskie: *drożdża* np. *Zaprawdę drożdża jego nie jest sie przemieniła* Fl. 74. 8. Zazwyczaj albo dla oddzielnych cząstek wcale form liczby poj. niema, albo też imiona ich tworzą się od innego tematu np. *drewno—drwa*.

Jeżeli masa jest pojmowana, jako ciało jednolite, wtedy jej imię występuje tylko w liczbie pojedynczej np. *masło*, *mleko*, *woda*, *poślad*, *mąka*, *śmietana*, *słód*, *strzedź*, *miód*, *szampan*, *burgund* (wino), *szlam*, *stek*, *szron*, *rosa*, *wełna*, *szerść*, *tlen*, *azot*, *wodór*, *siarka*, *żelazo*, *surowiec*, *stal* i t. d. Jeżeli od tych imion tworzy się liczba mnoga, to zawsze ma ona specjalny odcień znaczenia. Tu należą także imiona różnego znaczenia na -ina: *skocina* (rus. скотина), *słonina*, *wołowina* (mięso wołowe), ale obok *wędlina*, także: *wędliny*; *dębina* (drzewo), *olszyna* (las), stp. *iścina* (gotówka) i t. p.

Często imię jednostkowe używa się do oznaczenia masy, a więc ukazuje się w znaczeniu zbiorowem np. *słoma* (w znaczeniu jednej słomki i masy), *ziarno*; nazwy roślin, zwaszcza drobnych: *trawa*, *żyto*, *przenica*, *szczaw*, *marchew*, *pietruszka*; obok wyrażeń: *rosną tu drzewa*, *dęby*, *sosny*, używa się w licz. poj. *zwieziono drzewo na opał*, *na budowę domu*, *dom zbudowany z drzewa*, *z modrzewiu*, *z dębu* i t. d. Obok: *Nie wyłowił ryb (z) stawów* Helcel II. 3240, czytamy: *Nie łowili ryby* Helcel II. 3210, jak i teraz w języku ruskim, ale rzadko już w polskim: *Przyszła kobyłka i chrąst*, *jemuż nie było czysła* Fl. 104. 33. *Posłał w nie psią muchę i jadła je*, *i żabę i rozegnała je* Fl. 77. 50, lub w języku dzisiejszym: *robotnik*, *najemnik*, *żołnierz* i t. d. w znaczeniu: *robotnicy*, *najemnicy*, *żołnierze*.

Częściej dla imion zbiorowych służą osobne wyrazy, z których jedne nie używają się wcale w liczbie mnogiej np. *szlachta*, *hałastra*, *gawiedź*, *motłoch*, *publika*, *bydło* i t. d. inne zaś w obu liczbach występują: *tłum — tłumy*, *masa — masy*, *kupa — kupy*, *trzoda*, *zgraja*, *stado* i t. d. Działają tu przyczyny psychologiczne: w pierwszym wypadku pojęcie zbiorowe przedstawia się jako coś mającego granice nieokreślone, w drugim zaś—jako pewna całość z wyraźnemi choć zmiennemi konturami.

Imiona zbiorowe, ze względu na swą formę dzielą się na kilka kategoryj, z których nie wszystkie są jednakowo trwałe w języku. Do najtrwalszych należą imiona z końcówkami: -stwo, oraz z prasłowiańską końcówką -ь.

Imiona na -stwo nie mają liczby mnogiej np. *pospólstwo*, *chłopstwo*, *robactwo*, *ptactwo* i t. d.

Imiona z dawną końcówką -ь do dziś zachowują znaczenie zbiorowości i liczby mnogiej nie tworzą: *młodzież*, *drób* (por. rus. дробь w innem znaczeniu), *czerń*, *gawiedź*, *czeladź*, *śniedź*, *szadź*, *straż*, *prosiana włoć* (roślina), *Ruś*, *Jaćwież*, *Żmudź*; imię *zwierz* ma już znaczenie jednostkowe, ale liczby mnogiej nie tworzy.

Formy na -a poczęści zachowały znaczenie imion zbiorowych: *szlachta*, *drużyna* i t. d.; niektóre ze zbiorowych dzisiejszych występują w języku staropolskim jako jednostkowe np. *mężczyzna*, *gołota* — impossessionatus Helcel II. 4143, i 3864. Częściej zaś bywa odwrotnie: *moja bracia* Paw. IV. 2666 dziś już: *moi bracia*, tak samo jak: *święcia* Helcel II. 1729, *wojcia*, *księża* i t. d. uważane są za formy liczby mnogiej i odpowiednio też się odmieniają: *braciom*, *księżmi* i t. d. Ten sam proces dokonał się i w języku ruskim.

Imiona zbiorowe na -e (prasł. -ije) także tylko w części pozostały z niezmienionem znaczeniem: *pierze*, *włosie*, *pąpie*, *popowie*, *pąkowie*, *sitowie*, *strącze*, *prącie* (Rozpr. 33. 134), *obuwie*, *zboże*, *świętopietrze*, niekiedy też,

choć bardzo rzadko w liczbie mnogiej, ale już w nieco zmienionem znaczeniu np. *zboże — zboża* (różne gatunki) por.: *Winnice i oliwia, jegożście nie wspłodzili* BZ. Joz. 24. 13.

W języku staropolskim zachowały się takie imiona zbiorowe, które już dziś uważane są za formy liczby mnogiej, lub zupełnie wyszły z użycia: *Poczęli rwać kłosie i jeść* Wujek. Mat. 21. 8. *Bo lubo było sługam twoim kamienie jego* Pul. 199 v. *Rzecz, aby to kamienie stało się chlebem* Wujek. Mat. 4. 3. *Niech kamienie woła* Rej Żyw. 5. *Węgle rozżgło sie jest od niego* Fl. 17. 10. *Ogłodzą wszystko drzewie* BZ. Ex. 10. 5. *Przykryła je paździerzym lnianym* BZ. Joz. 2. 6. i t. d.

Już w dawnych zabytkach polskich widzimy tu ścieranie się dwu zasad: formalnej i znaczeniowej, gdyż imiona zbiorowe, mające formę liczby pojedynczej, łączą się często z orzeczeniami lub określeniami, postawionemi w liczbie mnogiej np. *Aby ty temu to ludu izraelskiemu to przykazał, iżbyć oni słuchali* Kaz. Gn. 50. *Przeto lud spowiadać ci sie będą* Fl. 44. 20. *Dom izraelow błogosławcie Gospodzinu* Fl. 134. 19. *Służyć będą tobie rod* BZ. Gen. 27. 29. *Bracia moja mali i wielicy* Fl. Prol. *Jętym braci. . . wspomagał* BZ. Tob. 1. 3. *Zjawiąć się kwiecie* BZ. Num. 17. 8. *Rzesza barzo wielka słali szaty swoje* Wujek. Mat. 21. 8. *Poślednia wielikość zachodniej strony miasta dotykali* BZ. Joz. 8. 13. *Ostatek luda szli za skrzynią* BZ. Joz. 6. 13. *Pojcie Gospodnu wszelika ziemia* Fl. 95. 1.

IV. *Nazwy różnych przedmiotów z dwu lub kilku części złożonych* mają formę liczby mnogiej:

a. narzędzia, części budowli i t. d. *szczypce*, *kleszcze*, *cęgi*, *obcęgi*, *nożyce*, *dudy*, *gajdy*, *skrzypce*, *basy*, *gęśle*, *grabie*, *cepy*, *gążwy*, *widły*, *dąterki*, *flaterki*, *jasła*, *pochy*, a. *tłuki* (miądlica, cierlica), *żarna*, *sanie*, *kopki* a. *kozły; legary* a. *tragary* a. *pce* (podstawa pod beczki), *oprotki* (powrozy u niewodu), *dyby*, *więzy*, *kajdany*, *nosidła*, *nosze*, *okulary*, *drzwi*, *podwoje* (ale w stp. także w l. poj.: *u podwoja* BZ. Ex. 12. 22), *wrota*, *odrzwi* a. *odrzwia*, *koszary*, *kamieniołomy* i t. d.

b. ubiory lub ozdoby: *portki*, *spodnie*, *pantalony*, *majtki*, *gacie*, *pludry*, *famuraly*, *szarawary*, *hajdawery* i wszystkie inne synonimy, tę część ubrania oznaczające; nazwy futer: *barany*, *lisy*, *niedźwiedzie* i t. d. *postoły*, *sulejaty*, *kurpie*, *łapcie*, *kierpce* (rodzaje obuwia), *kóski* (mucet księży), *kołstki* (kolczyki), *paramenta* (aparaty kościelne) i t. d.

c. członki ciała, zwłaszcza symetryczne: *usta*, *dudki*, *baki* a. *bokobrody* i t. d. rzadkie nie mają wcale liczby pojedynczej; częściej w zwyczajnem użyciu bywa liczba mnoga, ale możliwą jest i liczba pojedyncza niekiedy w tem samem niezmienionem znaczeniu, albo też gdy się chce jeden z symetrycznych organów oznaczyć np. *piersi* (według Lindego poważniej brzmi

pierś), *kulsze* (kość biodrowa), *lotki* (kości skrzydłowe u ptaków), *pokrątki* a. *nerki*, *skrzele* a. *skrzela*, *plecy* (ale: *Obrocili k tobie plece swe* BZ. Neh. 9. 29. por. rus. плечо) *lędźwie* (ale de lumbis — *z lędźwia* Rozpr. 33. 134), *płuca*, *podroby* (ale także: *podrób*, *podroba*), *wnętrzności* i t. d. Polskie tylko w l. mn. *grędzi* np. BZ. Lev. 7. 31 etc. obok rus. грудь. Niekiedy znów organ ciała, który za pojedynczy się uważa, ma nazwę w l. mnogiej np. *Krzyże mię bolą*. *Gardzielam moim* Fl. 118. 97. *Gardły zaduszą* Rozpr. 33. 125. Tu naturalnie używa się także i liczba pojedyncza. Wspomnę tu jeszcze o takich wyrażeniach jak: *siedzieć w kuczki*, *chodzić na palcach* por. rus. на корточкахъ, на цыпочкахъ, *świecić komu baki* (oczy?), ale także Linde przytacza: *świeć mu bakę otwarcie*.

V. Osobną grupę stanowią singularia tantum, nazwy danin, właściwie przymiotniki rodzaju nijakiego np. *czopowe*, *mostowe*, *kopytkowe*, *brukowe*, *strawne*, *widowe*, *oględne*, *nadrożne*, *pamiętne*, *meszne*, *podymne*, *łaziebne* — balnealium Helcel II. 3739, *poświętne* ib. 617, *rosztowe* ib. 1378, *gościnne* ib. 2275 i t. d.

VI. Nazwy chorób i niedomagań są to singularia, to pluralia tantum np. *ospa*, *odra*, *czkawka* i t. d. *chromota* Paw. IV. 1107. *ślepota* etc., a natomiast: *zołzy*, *skrofuły*, *suchoty*, *ciarki*, *wymioty*, *womity*, *mdłości*, *konwulsje*, *parchy*, *węgry*, *zajady* i t. d.

VII. Rozmaite inne jeszcze imiona występują tylko lub prawie wyłącznie w liczbie mnogiej np. nazwy gier: *szachy*, *kręgle*, *warcaby*, *pląsy*; nazwy niektórych roślin: *kluczyki*, *obrazki*, *króliki*, *książki;* także: *dzięki*, *annaty*, *finanse*, *zwiady*, *gusła*, *czary*, *łazy*, *okopy*, *zwłoki* a. *popioły* i t. d. Natomiast tylko w liczbie pojedynczej: *pogoda*, *wilgoć*, *zamróz*, *spieka* a. *spiekota*, *świt*, *zmierzch*, *siwizna*, *bielizna* (rus. бѣлье), *słabizna* (miejsce najsłabsze w ciele) i t. p.

VIII. Osobną kategorję stanowią imiona mające formę liczby mnogiej, a oznaczające parę lub grupę złożoną z osób płci różnej. Delbrück (Vergl. Syntax I. 117) nazywa tę formę eliptyczną liczbą mnogą: *rodzice*, *dziadkowie*, *ojcowie* (= ojciec i matka), *przodkowie*, *potomkowie*, *Janowie Kochanowscy* (lub *Janowstwo Kochanowscy*) i t. p.

Stosunek znaczenia obu liczb.

Od normalnej różnicy w znaczeniu obu liczb (jednostkowość i wielość) język często odstępuje w dwu kierunkach: albo ta różnica słabnie, zaciera się, przechodząc w różnicę większej lub mniejszej masy, dłuższego lub krótszego trwania, i nareszcie znika tak, że imię w obu liczbach ma zupełnie to

samo znaczenie, albo też przeciwnie, różnicy ilościowej towarzyszy zarazem różnica jakościowa, gdy pojęcie oderwane staje się konkretnem nieraz w stopniu tak znacznym, że w liczbie mnogiej występuje już właściwie zupełnie inne pojęcie. Zaczynam od tej ostatniej kategorji:

I. Imiona różniące się liczbą, oznaczają różne pojęcia czy to wskutek najdalej posuniętej konkretyzacji pojęcia abstrakcyjnego np. *brud — brudy* (brudna bielizna), *dobro — dobra* (majątek ziemski), *wesele — wesela* (gody weselne), *czar — czary* (obrzędy zabobonne) czy też wskutek innych przyczyn: *żelazo — żelaza* (sidła), *srebro — srebra* (stołowe), *korzeń — korzenie* (przyprawy), *sól—sole* (trzeźwiące), *popiół—popioły* (zwłoki), *posiłek—posiłki* (wojskowe), *głowa—głowy* (wezgłowie: *w głowach łóżka;* w innem znaczeniu: *Położyła w głowach tego drzewna* BZ. I. Król. 19. 13), *lód — lody* (cukiernicze) i t. d. Czasem przeciwnie, mamy pojęcie oderwane (z konkretnego) w liczbie mnogiej: *wagus* (człowiek włóczący się) — *iść na wagusy* (na włóczęgę).

II. Stopień konkretyzacji jest mniejszy: *sen — sny* (senne widzenia), *strach — strachy* (widma), *światło — światła* (palące się świece), *świętość— świętości* (przedmioty święte), *widzenie — widzenia, władza — władze, zawód — zawody* (biedz w zawody) i t. p.

III. Konkretyzacja jest zupełnie słabą i wyraża się tylko w tem, że pewne pojęcie abstrakcyjne przyjmuje się jako cechę pewnego określonego przedmiotu, albo jako pewien szczegółowy objaw: *Nasze wszystkie sprawiedliwości* Rozpr. 22. 239. *On jego groz nie bał się jest był* Kaz. Gn. 41. *Na pomstach szkodników swych* Rozpr. 22. 237. *Straszyć go rozmaitemi śmierciami począł* Skarga u Lindego. *Radości wam powiadam.* Pieśń z w. XV. *Wierzę widzieć dobra boża* Fl. 26. 19. *Zła w siercoch ich* ib. 27. 4. *Lędźwie moje napełniły są sie nieczystot* ib. 37. 7. *Mołwili są prożności, a lści... są myślili.* 37. 13. *Napełniony są domowych lichot* 73. 21. *Wiele miłosierdź* 85. 4. *Gospodzin wie myślenia ludzka* 93. 11. *Kto mołwić będzie mocy gospodniowy, usłyszany uczyni wszytki chwały jego* 105. 2 i t. d. Zwłaszcza pojęcia, wyrażone z pomocą przeczenia, łatwo przybierają znaczenie konkretne i dlatego mogą być użyte w liczbie mnogiej: *niesprawiedliwości, nieszczęścia, nieprawidłowości* i t. d.

IV. Liczba poj. oznacza pewną masę, liczba mnoga — różne jej gatunki: *zboże—zboża, trawa—trawy, mięsiwo—mięsiwa, ciasto—ciasta, woda— wody* (mineralne) i t. d. im gatunki są różnorodniejsze, tem częstsza jest w użyciu liczba mnoga. Także w niej wyrażają się przedmioty wyrobione z masy np. *chleby,* często w psałterzu Florjańskim.

V. Liczba pojedyncza oznacza masę, liczba mnoga — ogromne rozmiary tejże masy: *lód—lody, śnieg—śniegi, piaski, wody (Wyjął mie z wod wie-*

la Fl. 17. 19 *Wody morskie* ib. 32. 7. *W wodach wielikich* 106. 23 i t. d.).

VI. Liczba mnoga oznacza długotrwałość lub powtarzanie się jakiegoś objawu: *składać komuś dzięki* (*dzięka* tylko w stp. np. *z dzięką* Rozpr. 33. 130), *życzenia*, *prowadzić szepty*, *polecać się czyim względom*, *wyprawiać się na zwiady*, *rozpocząć rządy*, *przybyć na święta*, *dawać pozory*, *mieć kwasy w domu* i t. d.

VII. Różnica w znaczeniu między obu liczbami jest bardzo nieznaczna lub zupełnie znika: *zorza — zorze*, *nieszpor — nieszpory*, *łów—łowy* (np. w piosnce: *Pojedziemy na łów, na łów, na łowy do zielonej dąbrowy*), *ukończyć szkołę* a. *szkoły*, *oddawać się nauce* a. *naukom*, *pójść w pląs* a. *w pląsy*, *ukończyć z kim rachunek* a. *rachunki*, *uczyć się rysunków* a. *rysunku*, *niebo* a. *niebiosa*, *grać na gęśli* a. *na geślach*, *haftować na krośnie* a. *na krosnach*, *grać na organie* a. *organach*, *wozić taczką* a. *taczkami*, *mieć w domu pustkę* a. *pustki*, *nadstawiać pierś* a. *piersi*, *zginać krzyż* a. *krzyże*, *wystąpił obfity pot* a. *obfite poty*, *zarzucić na kogo sieć* a. *sieci*, *tortura — tortury*, *taki to jest czas—takie to są czasy*, *rogatka—rogatki*, *ślina—śliny*, *strój—stroje*, *strop—stropy*, *sadza—sadze*, *szrank—szranki*, *tył— tyły*, *waga—wagi*, *wąs—wąsy*, *włos — włosy*, *wrzos — wrzosy*, stp. *szczebrzuch — szczebrzuchy*, dawniejsze *fus* — teraz *fusy* i t. d.

Okazuje się z tego, że jakkolwiek pierwotna zasada normująca różnicę znaczenia liczby pojedynczej a mnogiej w olbrzymiej większości wypadków zachowała się niezmiennie, to jednak wskutek rozmaitych pobocznych procesów psychicznych w wielu razach została naruszona i zmieniona.

Skrócenia: *Fl.* Psalterii Florianensis partem polonicam recensuit W. Nehring. Posnaniae 1893. *Rozpr.* Rozprawy wydziału filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie. *Kaz. Gn.* Kazania Gnieźnieńskie wydane przez Nehringa. *Puł.* Psałterz Puławski. Kornik. 1880. *BZ.* Biblja królowej Zofji, wyd. Małecki. Lwów 1871. *Wuj.* Wujek: Biblja. *Pr. Fil.* Prace Filologiczne wyd. w Warszawie. *Helcel.* Starodawne prawa polskiego pomniki. *Paw.* Teki Pawińskiego. Warszawa.

J. Łoś.

Звичайна схема „русскої“ історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства.

Поставлена організацийним з'їздом російських фільольогів справа раціонального укладу історії Словянства в задуманій Словянській Енцикльопедії[1]) дає мині нагоду порушити справу схеми історії Східнього Словянства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей в звичайній схемі «русской» історії[2]), тепер хотів би обговорити се питаннє трохи повнійше.

Звичайно прийнята схема русскої історії всїм звісна. Вона починается з перед-історії Східньої Европи, звичайно про не-славянську кольонїзацію, потім іде мова про розселеннє Словян, про сформованнє Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до в. кн. Володимирського, від нього — в XIV віці, до кн. Московського, слїдить ся історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишали ся по за границями Московської держави, часом беруться деякі важнїйші епізоди (як держава Данила, сформованнє в. кн. Литовського і унїя з Польщею, церковна унїя, війни Хмельницького), часом не беруться зовсїм, а в кождім разї з прилученнєм до Російської держави, сї землї перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіоґрафічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея ґенеальоґічна — ґенеальоґія

1) Писано з нагоди пляна словянської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзда.

2) Нпр. в Записках Наукового товориства імени Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліоґрафія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскина, Владимірского-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги д. Милюкова, Очерки по исторіи русской культуры, зробив ужиток проф. Филевичъ в своїй рецензиї праці д. Милюкова, в час. «Новое Время», покликуючись на них на поперте своїх гадок, зовсїм противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Также в приготованім до друку «Очерку исторіи украинскаго народа».

московської династиї. З початком наукової історіоґрафиї в Росії, сю схему положено в основу історії «Россійского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народа, суспільности, культури, й «русская исторія» стала зближати ся до того, щоб стати історією великоруського народа й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлїтати епізоди що далї то більше. Ту ж схему, в простійшій формі прийняла наука «исторії русского права», складаючи ся з трох віддїлів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традицийність, через таке довге уживанне, до сеї схеми привикли й її невигоди, нераціональности не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичислити їх всї.

Передо всїм дуже нераціональне сполучуванне старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-полїтичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князївством XIII—XIV вв., так наче се останнє було його продовженнєм. Се можна було московським книжникам,—для них досить було ґенеальоґічного преємства, але сучасна наука шукає ґенетичної звязи і не має права звязувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадиї того самого полїтичного й культурного процеса. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської володимиро-московська — другої, великоруської[1]). Сю ріжницю хотїла була затерти Поґодінска теория, населивши Поднїпрове X—XII вв. Великоросами й казовши їм потім, в XIII—XIV вв., відси виеміґрувати, але я сумнїваю ся, що хто небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всїми майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була анї спадкоємницею, анї наступницею Київської, вона виросла на своїм корени, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти нпр. до відносин Римської держави до її ґальських провінций, а не преємства двох періодів в полїтичнім і культурнім житю Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землї форми суспільно-полїтичного устрою, право, культуру, вироблені историчним житєм Київа, але на сїй підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської

1) Ся сьвідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно напр. висловлює сю думку укладчик «Русскої исторіи съ древнѣйшихъ временъ», виданої московським кружком помочи самоосьвітї (Москва, 1898), д. Сторожевъ; він з натиском підносить, що «Русь днїпровська і Русь північно-східня два зовсїм відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні части русскої народности». Лїпше сказати — дві народности, оба оминути баламуцтв, звязаних з теорією «единства русской народности».

народности. Етноґрафічна і історична близькість народности українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань— вони жили своїм житєм по за своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного житя великоруського народа що бачимо? Історія великоруської народности зістаєть ся властиво без початку. Історія сформовання великоруської народности досї зістаєть ся не виясненою, через те що її історію починають слїдити від середини XII в.[1]), і за київським початком сей свійський початок зовсїм неясно представляєть ся людям, що вчили ся «русскої історії». Не слїдить ся докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруськім ґрунтї київських суспільно-полїтичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Киïві, на Українї, їх по просту включають в інвентар великоруського народа, «Русскаго государства». Фікція «київського періода» не дає можности відповідно представити історії великоруської народности.

Тому, що «київський період» прилучаєть ся до державної й культурної історії великоруського народа, зістаєть ся без початку й історія українсько-руської народности. Підтримуєть ся старе представленнє, що історія України, «малорусского народа», починаєть ся доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская исторія» сьвідомо і несьвідомо на кождім кроцї підмінюєть ся понятєм історії державної і культурної великоруського народа, і в результатї українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. як би щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона на історичного житя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народности зістаєтся не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, disjecta membra, не повязаних між собою орґанічно, разділених прогалинами. Одинокий момент, що виріжняєть ся й може лишити ся ясно в памяти — се козачина XVII в., але дуже сумнїваю ся, щоб хтось, хто вчив ся «русскої історії» по звичайній схемі, потрапив звязати її в своїм представленню з ранїйшими і пізнїйшими стадиями історії української народности, мислив би сю історию в її орґанічній цїлости.

Ще гірше виходить на сїй схемі народність білоруська — вона пропадає зовсїм за історією держави Київскої, Володимиро-московської, банавіть і за в. кн. Литовським. Тим часом хоч вона не виступає в історії нїде виразно як елемент творчий, але роля її не маловажна — вкажу хоч би на значіннє її в сформованню великоруської народности, або в історії

1) Гарні початки, зроблені нпр. книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княженіе», не були потім розвинені успішно.

в. кн. Литовського, де передо всїм її, з поміж словянської людности сеї держави, належала культурна роля супроти далеко низше розвинених литовських племен.

Заведеннєм до «русскої історії» в. кн. Литовського хотїли поправити односторонність і неповноту традицийної її схеми. В історії, здаєть ся, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Иловайскій, Бестужевъ-Рюминъ і ин. пробували викладати паралельно історію «Руси западной», себто в. кн. Литовського, й «Руси восточной», себто Московської держави. В науцї історії права потребу включення в. кн. Литовського пропаґує школа проф. Владимірского-Буданова, хоч не дала ще анї загального курса «исторіи русского права», де було б включене в. кн. Литовське, анї осібного курса права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потрібує ріжних поправок. В. кн. Литовське буле тїлом дуже гетероґенним, не одностайним. В новійшій науцї легковажить ся, навіть зовсїм іґноруєть ся значіннє литовської стихії. Слїдженнє преємства права стороруського з правом в. кн. Литовського, значіння словянського елемента в процесї творення й розвою в. кн. Литовського привело сучасних дослїдників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсїм іґнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числити ся з такими впливами в праві й устрою в. кн. Литовського (от хоч би — вкажу лише exempli gratia — інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, — сам словянський елемент в. кн. Литовського не одностайний: маємо тут дві народности — українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землї, з виїмком Побужа й Пиньщини, були досить механїчно звязані з в. кн. Литовським, стояли осторонь у нїм, жили своїм місцевим житем, і з Люблинською унїєю перейшли безпосередно в склад Польщі. Противно, білоруські землї дуже тїсно були звязані з в. кн. Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-полїтичнім укладї, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-полїтичного й культурного процесу в. кн. Литовського), й зістали ся в складї його до кінця. Таким чином історія в. кн. Литовського далеко тїснїйше звязана з історією білоруської народности, нїж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небогато мала на нього впливу (тілько посередно—о скілько білоруська народність передавала право й культуру, насаждені Київською державою, але так само посередно, через полїтику литовського правительства, українсько-руська нородність приймала не одно, що йшло від білоруської — нпр. білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включеннє історії в. кн. Литовського в «русску історію» не за-

ступить праґматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процеса українсько-руської народности вистане зазначеннє тих кількох моментів з історії в. кн. Литовського, що мали для неї безпосереднє значіннє[1]). Більше з неї увійшло б у історію білоруської народности, але в цілости включати історію в. кн. Литовського в «русску історію» нема причини, коли се має бути не «історія Россії», себто історія всього того, що коли небудь діяло ся на території її, і всїх народностей і племен, що її залюднюють (так її проґраму, здаєть ся, тепер нїхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східно-словянських[2]) (уживаю часом сього терміну, аби обминути неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова: «русскій»).

Взагалї історія державних орґанізацій грає все ще за-богато ролї в представленню «русскої історії», чи історії Східнього Словянства. В теорії признаєть ся давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народа, суспільности. Полїтичне, державне житє, розуміеть ся, чинник важний, але поруч нього істнують иньші чинники—економічний, культурний, що мають часом меньше, часом більше значіння від полїтичного, але в каждім разї не повинні липати ся в тїни по за ним. З руських чи східнословянських племен держава найбільше значіннє мала, найтїснїйше звязана була з житєм народа у народности великоруської (хоч і тут по за межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве житє новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд столїть живе безь національної держави, під впливами ріжних державних орґанїзацій — сї впливи на її національне житє повинні бути визначені, але полїтичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних столїтях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати столїтєм скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіннє, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «рус-

1) В такім дусї старав ся я використати історію в. кн. Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

2) Оден з визначнїйших сучасних систематиків — проф. В.-Буданов ставить задачею науки історії русского права історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтеґральною частию право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у иньших дослїдників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самаго В.-Буданова (див. мою рецензію його курса в XXXIX т. Записок н. тов.; Шевченка, бібл. с. 4).

скої» історії, має вона властиво наслідком підміни понятя історії «русского народа» (в значінню руських, східнословянських) народностей понятєм історії великоруського народа.

Взагалї в тім що зветь ся «русскою історією» я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформовання й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «руських народностей», і нарештї — історія великоруського народа (його державного й культурного житя). Кожде з сих понять, в консеквентнім переведенню, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінованню ріжних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає анї одно з них. Найбільше входить в схему «русскої історії» з понять історії Російської держави і великоруського народа. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народа*. «Честь и мѣсто» історії сеї найбільшої з словянських народностей, але поважаннє до її першинства й важної історичної ролї не виключає потреби такогож повного й консеквентного представлення історії иньших східно-словянських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східнього Словянства таки не заступить історія великоруського народа, його державного й культурного житя, і ніякі мотиви не дадуть права з'іґнорувати історію білоруської, і ще меньше—українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народа клаптиками, як то практикуеть ся тепер. Зрештою як тільки «русская исторія» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народа, його державного й культурного житя, так історія українсько-руської і білоруської народности, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відновідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощати ся з фікцією, що «русска історія», підмінювана на каждім кроції великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, о скільки не стоїть на услугах полїтики, являєть ся прежитком старомосковської історіоґрафічної схеми — пережитком, де що приладженим до новійших історіоґрафічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калїкувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общерусскої» історії й не може бути, як нема «общерусскої» народности. Може бути історія всїх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія Сходнього Словянства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русскої історії».

В детайлях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Словяпства. Пятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народности й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальнійших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такім же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона випала меньше богато ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народности майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від ріжних епізодів з історні України й Білоруси — се вже й так майже зроблене історикамп великоруського народу її суспільности.

Найбільше раціональне здаєть ся мині представленне історії кождої народности з окрема, в її ґенетичнім преємстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення сінхроністичного, подібно як укладаются історії всесьвітні, в інтересах перегляду, з педаґоґічних, щоб так сказати, мотивів.

Се детайлї, й вона мене інтересують мало. Головні принципи: требаб усунути теперішній еклектичний характер «русской історії», сшиванне до купи епізодів з історії ріжних народностей, консеквентно превести історію східно-словянських народностей і поставити історію державного житя на відповідне місце з иньшими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинїшньої історичної схеми «русской історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобають ся їм ті прицїпи, які я хотїв би положити в основу її реконструкції — се вже иньша справа.

Мих. Грушевський.

У Львові, 9 (22) IX. 1903.

Спірні питання староруської етноґрафії.

Розселенне східно-словянських племен, поділ їх на ґрупи, уставленне їх територій і відносин — все се має за собою вже дуже поважну літературу, поважну історію дослїдів. Але хоч завдяки старанням численних дослїдників удало ся не одно роз'яснити й привести до потрібної докладности, то ще більше лишаєть ся тут сумнївного, спірного, а й серед тих гадок, які нинї циркулюють в науковій літературі cum tacito consensu, не викликаючи спору, дуже богато є такого, що вимагало б ревізії, перевірки, або дуже значних поправок.

Головною, а дуже довго — одинокою майже підставою до всяких виводів в сфері староруської етнографії служили звістки Повісти временних лїт, предовсїм — реєстри східно-словянських племен, уміщені на початку її. Реєстри сї мали вповнї принагідний характер, і хоч остатнї редактори Повісти доложили старань, щоб дати їм якусь більшу повноту й докладність, так щоб з них міг зложити ся образ «словѣнского языка въ Руси» [1]), одначе неповноти, неясности, непевности в сих реєстрах лишило ся досить, аж занадто. Приходило ся розглянутись за иньшими джерелами.

Пок. Барсов в своїй Географії Начальной лѣтописи — працї, що й досї лишаеться підставовою для стороруської етнографії, звернув ся до географічних назв, шукаючи в них пережитків племенних імен та на їх підставі стараючи ся близше означити племенні території. Він одначе сам

1) З трох реєстрів Повісти (Іпат. л. с. 3—4, 6 і 7) тільки перший лишив ся, здасть ся, в своїй початковій формі — вичислення exempli gratia кількох східно-словянських племен, з означеннем їх територій. Другий реєстр з початку мабуть мав тільки: «ночаша держати родъ ихъ княжения въ Поляхъ, а въ Деревляхъ своя, а Дрьговичи свое, а Словѣне свое»; все починаючи від Полочан — очевидний додаток, для повноти перегляду. Третій реєстр (Іп. е. 7) тїсно вяжеть ся з фразою: «се бо токмо Словѣнескъ языкъ въ Руси» (с. 6). Фраза: «И живяху въ мирѣ Поляне, и Древляне, и Сѣверо, и Радимичи, и Вятичи» вяжеть ся, очевидно, з дальшими роздїлами—про звичаї і обряди («Имѣяхуть бо обычае своя»....); її закінченне — про територію Дулїбів, Уличів і Тиверцїв, очевидно — також додаток, а імя Хорватів, як то низше ще буду говорити, — тут також мабуть аж пізнїйше дописано для повноти.

звів ad absurdum сей метод, хапаючись зовсїм припадкових і далеких созвучностей, так що сей метод дальше не був розвинений і відповідно вироблений, хоч безперечно при обережнім і відповіднім уживанню його, він може дати користні результати.

Від 80-х, а головно в 90-х рр., під впливом проф. Антоновича передовсім і головно — в київських монографіях поодиноких земель, для розвязання питань староруської етноґрафії дослїдники починають звертати ся до археольоґічних здобутків[1]). Супроти вказаних в Повісти ріжниць в похоронних обрядах поодиноких племен являєть ся дуже привабна гадка — на підставі відмін похоронного обряду, сконстатованих археольоґічними дослїдами, визначити територію поодиноких племен і їх уґруповання (подїл на більші ґрупи). Показало ся одначе, що се справа далеко тяжша — вимагає в кождім разї далеко докладнїйших, численнїйших і систематичнїйших розслїдів, нїж якими роспоряджає сучасна археольоґія. Похорон з конем, в якім бачили полянський похорон, показав ся похороном турецьким, чорноклобуцьким і половецьким, і полянського похоронного типу ми тепер не знаємо. Деревлянський похоронний тип пішов на захід далеко за границю, яку клали деревлянській територїї — в поріче Стира, прокинув ся в Київі, а в порічю Случи показали ся могили з паленими трупами, анальоґічні з сїверянськими[2]), і т. д. Проба звести археольоґічний матеріял в оден образ етноґрафічних відносин, зроблений д. Спіциним, виказав величезні прогалини, неповноту, а з тим і неясність в сих питаннях[3]).

Разом з працею д. Спіцина появила ся праця ак. Шахматова, де він попробував розвязати туж проблему ґруповання східнословянських племен на підставі иньшого матеріалу — діалектольоґічного[4]). Ідея — приложити діалектичні спостереження до староруської етноґрафії не нова[5]). Але вперше в працї ак. Шахматова, котрої перший начерк був даний ним пять лїт перед тим[6]), а потім основні принципи її були розвинені в більш детай-

---

1) Проф. Антонович уже з кінцем 70-хрр. звернувся до систематичного студіовання деревлянського похоронного типа і на підставі його старався означити їх племенну територію. Сей метод потім був ужитий, як я вже сказав, в ряді київських монографій поодиноких земель.

2) Антоновичъ Памятники каменнаго вѣка въ Кіевѣ — Труды X съѣзда т. III, йогож Расконки кургановъ въ Зап. Волыни, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ, С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи — Труды XI съѣзда т. I; Спицынъ Курганы кіевскихъ торковъ и Берендѣевъ — Труды отдѣленія слов. и рус. археологіи т. IV.

3) Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII; пор. ситуаційну мапку довершених дослїдів і прогалин в них в V т. Трудів отдѣленія слов. и рус. археол. с. 407.

4) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей — Ж. М. Н. П. 1899, IV.

5) Нпр. праця Михальчука в Трудах экспедиціи въ юго-зап. край т. VII.

6) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій—Русскій филолог. вѣстникъ, 1894.

лічній, докладнійше розробленній і в не однім зміненій і справленій формі, стрічаємо ми на широку скалю і з численним науковим апаратом зроблену пробу — привести до одного знаменника факти лінґвістичні з студиями історичних даних «про староруські племена, сформованнє староруських земель, а потім держав». Але й тут в богатьох місцях приходить ся стрічати ся з прогалинами і непевностями, навіть при уставленню більших язикових і племенних ґруп, не говорячи про детальнійше розміщеннє поодиноких племен. Шан. автор вправдї сьміло перескакує через сї непевности, надробляючи гіпотезами свою теорію; але мабуть користнійшою і вдячнійшою навіть річею було б — замість такої сьміло збудованої теорії виказати, в чім факти діалектольоґічні потверджують, поправляють або збивають історичні виводи про староруські племена, їх груповаппє, і т. д.

Кінець кінцем не можна сказати, щоб ті дисципліни, до яких по поміч звертали ся в розслїдах староруської етнографії, до тепер віддали її великі прислуги. Ті неясности, які стрічали сї розслїди, орудуючи чисто історичним матеріалом, і досї в значній мірі стоять на їх дорозї, хоч може й не завсїди представляють ся ясно й сьвідомо по за ріжними гіпотезами й теоріями, що їх притемнили, заступили. Задачею сеї статї буде — відсунути деякі гіпотези й теорії, що маскують такі непевности й прогалини, або дають невірнє представленнє про фактичні відносини, та вказати на ті неясні й непевні точки, які вимагають розсьвітлення[1]).

Я почну від загальнійшого питання — про уґрупованнє східнословянських племен. Тепер, коли в лінґвістицї загалом все яснійше виступає переконаннє, що початки язикової, а з тим і племенної діференціації сягають дуже давнїх часів — часів язикової й культурної спільности племен, часів праязика і пракультури — все менше може бути сумнївів і в тім, що початки трох головних східнословянських груп, трох народностей — українсько-руської, білоруської і великоруської, — виходять вповні за границї історичних часів. Виходячи від сучасного угруповання сих народностей, найпростійша гадка, яка приходить — що виключивши історично звістні нам кольонїзаційні переміни, сучасне угрупованнє відповідає старому — себто що кожда народність зложила ся з тих східнословянських племен, які ми бачимо на її території в початках історичного житя східнього Словянства. Правда, порівнюючи розміщеннє східнословянських племен Повісти з сучасним ґрупованнєм, ми стрічаємо ся з ріжними трудностями — нпр. сучасна українсько-білоруська границя переходить через територію Дреговичів; потомки Радимичів і Вятичів, так тїсно звязаних в Повісти, тепер

1) По части я мав нагоду вказати їх в своїй Історії-України Руси, т. I (1898), а тепер, переглядаючи її для нового видання, мусїв піддати їх новій ревізії.

сидять на двох ріжних етнографічних територіях, і т. н. Але се не такі ще трудности. Далеко більшу замотанину вносять теорії деяких дослідників, фільольоґів передовсїм, що етноґрафічні відносини староруських часів підпали в пізнїйших часах рішучим пертурбаціям, які мовляв змінили їх радикально, так що сучасні етноґрафічні території зовсїм не відповідають старому ґрупованню племен.

Першою такою теорією, що внесла велику суперечність в староруську етноґрафію, була теорія великоросизма старих осадників Поднїпровя і пізнїйшого залюднення його українською кольонїзацією—т. зв. теорія Поґодіна, в більш наукообразнїй формі відновлена проф. Соболєвским. Вона операла ся на премісї міґрації старої (великоросийської) людности Поднїпровя на північ, десь в XIII в., і нового кольонїзовання його, десь в XIV в., українською людністю з заходу. З початку центр тяжкости її лежав в питанню про великоросизм Полян; в останнїх лїтах — від коли оден з головнїйших репрезентантів сеї теорії ак. Шахматов, відступив ся від Полян і лишив ся при великоросизмі заднїпрянської (лївобічної) людности, а з другого боку — оден з визначнїйших противників її проф. Ягіч також признав можливість старої великоросийської кольонїзації за Днїпром [1]), центр тяжкости після такого компроміса перейшов на Сїверян.

З сею теорією міґрації великоросийської, а пізнїйше-української, звязав ак. Шахматов иньшу, ще більше далекосяглу теорію — радикального впливу державних орґанїзацій XIV—XV вв. на початкове ґруповання східнословянських племен, трансформації сього ґруповання під впливом тих полїтичних чинників [2]).

Я не буду входити в сю другу теорію принціпіяльно: свої гадки про неї я висловив уже по появі першого начерка праці ак. Шахматова [3]), і по виходї її нової, поправнїйшої редакції, я лишаю ся при давнїйшій гадції — що вона при близшім переведенню стрічасть ся з фактами, які її рішучо противлять ся й пропечисто доводять, що полїтичним ґрупованням і

---

1) Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій, 1899. Jagić Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen (Einige Streitfragen 2) — Archiv für slav. Philologie т. XX с. 30.

2) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, в обох редакціях — 1894 і 1899 р.

3) Рецензія моя в Записках Наукового товариства імени Шевченка т. VIII (1895 кн. IV), бібліоґрафія с. 9—14. В новій редакції праці ак. Шахматова я не стрів богатьох з піднесених мною суперечностей, але його арґументація не більше мене переконала — вона стала лише загальнїйшою, оминаючи трудности й не входячи в деталї. Особливо процес сформовання української народности представлений загально-загално. Воно таки ідею впливу полїтичних чинників тут особливо тяжко перевести. Чому приналежність українських земель до в. кн. Литовського з його білоруського стихією не лишила впливу на українських землях — навіть на Побужу, так незвичайно довго й тїсно звязанім з ним, тим часом для білоруської народности мала таке назвичайне значіннє. Віковий роздїл Волини від Галичини минув также безслїдно, і т. д.

комбінаціям тих часів ніяк не можна признавати такого назвичайного впливу на сформоване східнословянських народностей. Я спиню ся тільки на тих точках, де д. Шахматов ставить нові конкретні тези що до розміщення східнословянських племен і їх ґруповання.

Д. Шахматов ділить східнословянські племена на три групи: полудневу, між Дніпром і Припетию, середню — племена задніпрянські, лівобічні, а з правобічних — Дреговичі, і північну — Кривичі й Новгородські Словене. Пізнїйша українська народність сформувала ся з племен полудневої групи, що скольонізували й спустошені задніпрянські землї (від XIV в. почавши). Білорусини — се західня частина середньої ґрупи, відокремлена приналежністю до в. кн. Литовського, тим часом як східня частина середньої й цїла північна, притягнені в. кн. Московським, формуют ся в народність великоросийську. В сїм ґрупованню я спиню ся на близше інтересній для мене точцї — приналежности задніпрянської (лївобічної) полудневої кольонїзації до середньої ґрупи, себто до иньшої ґрупи ніж полуднева правобічна кольонїзація, а до одної ґрупи з Радимичами, Вятичами й Рязанцями. Тому що д. Шахматов зачисляє Подоне до сїверянської кольонїзації, для нього се питане сходить на приналежність до середньої ґрупи Сїверян. Низше побачимо, що для такого розширювання сїверянської кольонїзації нам властиво бракує підстави. Але коли признати, що Сїверяне належали до одної ґрупи з правобічними племенами, то се рішає справу й для кольонізації териториї, що лежали на полудне від Сїверян, тому й ми можемо се питане звести що до Сїверян — до которої ґрупи вони належали?

Як я вже сказав, теорія, що Сїверяне не належали до полудневої ґрупи — се спадщина теорії про великоросизм старих осадників Поднїпровя, компроміс її оборонців і противників[1]). Великоросизм Полян нинї, можна здаєть ся сказати, зложений уже до архива[2]). Д. Шахматов в своїй працї признає, що слаба діалектична закраска київських памяток толкуется зовсїм природно стрічею в сїй старій столицї людей з ріжних племен і земель, що народність Полян не можна розлучати від народности Деревлян, які широкою смугою покривали від півночи й заходу невеликий приднїпрянський клинець Полян[3]). Але признаючи в Полянах племя полудневої ґрупи, тим самим позбавляють підстави теорію великоросизма, чи середнорусизма Сїверян, що, повтеряю, являеть ся тільки останком, пережитком теорії великоросизма Полян. Для сеї останньої була все таки якась вихідна

1) Такий характер уступки, компромісу з Погодінською теоріею має се признание у проф. Ягича, l. c.

2) Огляд історії сеї теорії і новійших стадій її розвою див. в моїй Історії України-Руси т. III (1900) с. 578—582; пор. также мої замітки до сеї справи, видруковані проф. Ягічом op. c. c. 30.

3) Op. c. c. 23—25.

точка — брак виразної української закраски в київських намятках XI—XIII вв. Для Сїверян навіть і такої вихідної точки ми не маємо. Д. Ягіч і не арґументує, просто відступає Поґодінській теорії можливість великоросизма Сїверян; д. Шахматов пробує арґументувати, але по неволї його арґументація випадає слабенько. Він вказує, що Сїверяне звязуются з Радимичами й Вятичами разом при оглядї звичаїв і обрядів в Повісти (с. 7), що вони злучуються в одно політичне тїло, до Київа не тягнуть, противно — від нього, та що в рязанській кольонїзації видно дві течії, з яких полудньова відповідає сїверянській кольонїзації і своїм діалєктичним характером ілюструє язикову приналежність Сїверян[1]).

Більше арґументів я не знаю, а сї рішучо за слабі. Повість, описуючи звичаї, противставляє Полянам їх сусїдів — західнїх, Деревлян, і східнїх Сїверян, Радимичів і Вятичів, всїх їх малює більше меньше одними красками, та додає до них вкінцї Кривичів і «прочих поган». Про роздїлюваннє й звязуваннє в ґрупи по етноґрафічній близькости тут нема мови — книжник малює загалом образ поганських звичаїв. Проф. Багалїй, на котрого покликуєть ся д. Шахматов на поперте своєї гадки про близькість Сїверян до Радимичів і Вятичів, говорить лише стільки, що сусїдство давало таку близькість, і на підставі ґеоґрафічного сусїдства. Повість вяже племена в ґрупи — Сїверян з Радимичами й Вятичами, Уличів з Тиверцями[2]). Сїверяне з Радимичами й Вятичами рано звязані були в одну полїтичну ґрупу — предовсїм династичним звязком, накиненем їм київським правительством — мабуть іще за Володимира В., а може й ще ранїйше. Такі династичні звязи творили часом комбінації дуже дивні, вповні довільні — як нпр. звязь Переяслава з Ростово-суздальскою землею. Звязок Сїверян з Радимичами й Вятичами мав одначе за собою деякі спеціальні обставини, що причинили ся до того скріплення: у Радимичів і Вятичів не було розвиненого міського житя, як у Сїверян, і чернигівські князї не стрічали опозиції зі сторони місцевих міських центрів; тодї як сама Сїверянська земля дїлила ся на волости, з головнїйшими містами на чолї, Радимичі й Вятичі лишають ся в позиції пасивних повінцій[3]). Сїверяне на лївім боцї Днїпра грали подібну ролю як Поляне на правім: їх старі міські торговельні центри — Чернигів, Переяслав, Любеч домінували над цїлою Заднїпрянщиною, її комунікацією й торговлею, зовсїм незалежно від племен-

1) Ор. с. с. 8 і далї, с. 25; останнїй арґумент доповняю з устних розмов з д. Шахматовим, скільки можу докладно.

2) Багалѣй Исторія Сѣверской земли с. 118. Не знаю, як д. Шахматов годить свій погляд про приналежність Сїверян з Радимичами і Вятичами до одної групи з гіпотезою своєю, що Радимичі і Вятичі прийшли в Днїпровсько-окські краї з границь Мазовії. На ту гіпотезу я одначе також би не писав ся.

3) Див. главу присьвячену Чернигівщинї в II т. моєї Історії України-Руси.

них ріжниць — як Новгород та Смоленськ держали в руках Поволже (зрештою, ми стрічаємо в лїтописи натяки, що й сї сїверянські провінциї так дуже своєї моральної одности з Черниговом не відчували — див. Іпат. с. 239).

Взагалї не сама племенна однїсть, а й зовсїм иньші — економічні, полїтичні і т. п. мотиви впливали на формованпе полїтичних тїл, як найлїпше показують змагання Переяслава до рішучого відокремлення від одноплеменного Чернигова та його старання — знайти собі династию зовсїм далеку, не сусідню, яка б не поставила Переяслав в позицію пригорода — для чого й зверстаєть ся він до ростово-суздальскої династиї[1]). Шукати тут якихось внутрішнїх, кольонїзацийних підстав нїщо не дає нам права. Князї торгували своїми волостями зовсїм не оглядаючись на їх племенні чи иньші звязи[2]). Коли д. Шахматов припускає на верхнїм Поволжу кольонїзацію вятицьку[3]), а навіть і сїверянську, то, думаю, робить се тільки в запалї до улюбленої гіпотези[4]). Навіть в Рязанській землї не можна припустити якоїсь одностайної сїверянської кольонїзациї, якаб могла в чистотї занести й задержати свою сїверянську мову — бо між землею Сїверян і Рязанською землею лежала область Вятичів, і сїверянські кольоністи в Рязанську землю могли приходити тільки разом з Вятичами, в суміш, і при тїм очевидно — в меньшости супроти Вятичів. Не можна припустити масової кольонїзациї Сїверян (а тільки масова, в збитих масах осаджена кольонїзація маже мати значіннє для цікавих нам питань) в Рязанську землю і з басейна Дона, як то робить д. Шахматов[5]). Припустивши навіть, що Подонє займали дїйсно Сїверяне, я не годен припустити, що під натиском кочовників в X в. вони відступали відси в землї нижньої Оки, а не в сїверянське Посемє й вятицькі землї — себто ті землї, з якими тодїшня донська кольонїзація була найблизше звязава, — бо нїяких особливих доріг (як хоче автор, відкидаючи дорогу через Вятичі)[6]) з Дону на Поволже в тих часах

1) Див. про полїтику Переяслава також с. 252 і далї.

2) Пригодаймо собі клясичну відповідь Романа Мстиславича: а мнѣ любо иную волость в тое мѣсто даси, любо кунами даси за нее во что будеть была (Іпат. с. 460).

3) Ор. с. с. 28—9. Я думаю, що таке толкованнє звістки Повісти під р. 964 не можна прийняти (правдоподібнїйше, що Сьвятослав іде на Волгу, *і по дорозі* стрічає на Оцї Вятичів). А що до вятицького говора в нинїшній Тверській губ., то полишаючи оцінку сього здогаду специалистам, позволю висловити тільки сумнїв, щоб ми так могли докладно знати вятицький діалект, аби вятицьких кольонистів де будь пізнавати.

4) Ор. с. с. 34. Ш. автор вказує на Переяслав залѣсскій на р. Трубежі, але що в такім разї зробимо з Галичом мерським, з Перемишлем і Звенигородом московським, Либедию в Володимирі, і иньшими, на північ перенесеними, зовсїм довільно — очевидно, полудневими назвами?

5) Ор. с. с. 14.

6) Ор. с. с. 13. Ш. Автор розминаєть ся при тїм зовсїм з тим, що ми знаємо про старі торговельні дороги — пор. огляд їх в т. I моєї Історії с. 187. Дорогу крізь Вятичів знаємо дуже документально — з Науки Мономаха.

ми досї не знаемо. Коли д. Шахматов приймае погляд П. Мілюкова про кривицьку кольонізацію північної части Муромо-рязанської землї, то в полудневій треба припускати головно кольонізацію вятицьку, з домішкою (але другорядною хиба) — сїверянської, отже з рязанських говорів судити про сїверянські я не бачу підстави.

Не можучи прийняти арґументів автора про окремішність Сїверян від полудневої, правобічної групи, я позволю собі вказати на деякі факти й обставини, що промовляли б, противно, за звязею Сїверян з правобічними племенами.

Я почну від того, що пригадаю тїсну культурну й полїтичну звязь Сїверян з полянським Київом. Для мене се не так сильний арґумент, бо я не ототожнюю полїтичної й культурної звязи з племенною, етноґрафічною, але для д. Шахматова, що з сеї сфери бере арґументи для своєї теорії, ся обставина повинна мати велике значіннє. Київ, Чернигів, Переяслав сей полянсько-сїверянський трикутник, то підстава полїтичного й культурного житя старої Руси, від перших докладнійших звїсток про неї (початків X в.). Його завязаннє раційше за всї історичні звістки. Радимичів, Вятичів, Деревлян «примучували» київські князї — про Сїверян нїчого подібного не памятали, і просто pro forma, щоб зробити який історичний початок тому — редактор Повісти зачисляє прилученне до Київа Сїверян до подвигів Олега. Д. Шахматов сам признає, що центральне значіннє Київа для Полян з Сїверянами старше від Руської держави Олега[1]). В київській людности він припускає значну домішку Сїверян[2]). Се не неможливо — я готовий припустити, що пограничне положеннє Київа на полянсько-сїверянськім пограничу причинило ся до його культурного значіння — але говорити про якусь ріжноплеменність, про брак ґравітації до Київа у Сїверян при таких фактах — дуже трудно! Якогось натяку на ріжноплеменність, етноґрафічний антаґонізм між сїверською й полянською людністю ми не бачимо й пізнійше. Нехота Киян до чернигівської династії не йде тут в рахунок—вона подиктована змаганнєм до утворення з Київщини замкненого полїтичного тїла і з племенним антаґонізмом не має нїчого спільного.

Ще важнійше нїж спільність культури се спільність етноґрафічних прикмет як похоронний обряд наприклад. Археольоґічні дослїди відкривають перед нами від поріча Стири до поріча Сули й Десни подібні, лише — з другорядними відмінами, похорони обложених деревом або в деревляні гроби положених небіжчиків; з другого боку вповні аналоґічні з сїверянськими могилами похорони палених небіжчиків сконстатовані недавно в

1) Op. c. c. 30.
2) Op. c. c. 25.

порічю Случи[1]). Вятицькі ж похорони значно відріжняють ся від сіверянських[2]).

Зрештою воно й а priori не дуже правдоподібно, аби середноруське чи великоруське племя так облпло полудневу ґрупу, як то собі представляє ак. Шахматов. Спостереження над словянською кольонїзацією вказують досить виразно на її правильне розпростореннє, без перескоків і замішань. Коли приймемо — відповідно до звичайнаго уміщення словянської правітчини, що полуднева (українсько-руська) східнословянська ґрупа сидїла перед своїм розселеннєм на середнїм Днїпрі, — роспростореннє середнеруського племени в порічях Десни, Сули й далї на полудень — було б перескоком. Але що не кождий може так собі представляє словянське розселеннє, тож і я на сей аргумент зовсїм не кладу натиску.

Натомість піднесу, що архаічні українські діалекти нинїшнеї Чернигівщини ледви чи удасть ся добре витолкувати, припустивши, що старі Сїверяне не належали до українсько-руської групи[3]). Д. Шахматов вправдї припускає, що від XIV в. ішла и сюди кольонїзація «під охороною литовських князїв» Деревлян і Дреговичів з Полоцької землї й київського Полїся[4]), але (полишаючи на боцї иньші допущені тут неправдоподібности) така міґрація з правобічного Полїся в лївобічне дуже мало правдоподібна — вона йшла з Полїся на полуднє в передстепові краї, користаючи з «охорони литовських князїв». Багнисті й лїсові простори середнього й горішнього Подесеня були остільки добре захищеним краєм, що самі служили резервоаром для полудневого Заднїпровя, в часах переполохів і постраху кочовників, і тутешня людність зовсїм не мала потреби мандрувати в ті далекі краї, куди ведуть її оборонці старого сїверянського великоросизма[5]). В середнїй Чернигівщинї стара лївобічна людність мала всї шанси заціліти в дуже значних масах, і в українських діалектах середнього Подесеня ми можемо, думаю, вповнї — бачити останки сеї старої лївобічної людности.

З тих усїх причин я уважаю теорію про великоросизм (чи «середноросизм») Сїверян хибною, і позволю собі висловити надію, що безсто-

1) Див. цитовані вище, в нотцї, розвідки про волинські і київські роскопки, статї Самоквасова і Завитневича про роскопки заднїпрянські в Трудах III археол. съѣзда т. I, і VII съѣзда т. I (Существовало ли племя Суличи), Еременка Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда — в Трудахъ отд. рус и слав. археологіи т. I, Сперанского Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ (Археол. извѣстія, 1894), Спицына Обозрѣніе губерній въ археол. отношеніи — Труды отд. рус. и сл. археологіи I и Разселеніе с. 321 і далї.

2) Пор. Спицынъ с. 333—4; сам д. Спіцин звязує в одну ґрупу Сїверян з Радимичами і Вятичами, але наведені ним факти сьому досить виразно противлять ся, і він сам по части се признає.

3) На се я вже вказував — Історія III с. 582—3.

4) Op. c. 44.

5) Сам д. Шахматов зрештою не вірить в «слишкомъ значительную разрѣженность южнорусскаго населенія» по татарськім погромі на правім боцї — op. c. c. 46.

ропні дослідники — і між ними в першій лінії сам д. Шахматов переконають ся в нестійности сеї теорії. Нема причин виключати з полудневої, українсько-руської групи котре небудь з східнословянських племен, які сиділи на нинішній українсько-руськой території: Сіверян, Полян, Деревлян, Дулібів, Тиверців і Уличів.

Тільки на території Дреговичів теперішню українську кольонізацію (о скільки вона дійсно на ту дреговичську територію входить) можна уважати пізнійшою — як то приймає і д. Шахматов. Але й тепер я не вважаю сеї справи вповні ясною, як не вважав і перед появою праці д. Шахматова[1]). Кольонізаційний напрям український на півночи міняв ся — ішов то на північ, то на полудне, тим часом як білоруська кольонізація була більше постійна; тут могли бути ріжні комбінації — рух білоруської кольонізації на українську, й української на білоруську, і я не бачу іще вповні ясних і певних підстав для развязання сеї справи. Критерії для відріжнення дреговичського похоронного типа від деревлянського, поставлені проф. Завитневичом[2]), не здають ся мені доста характеристичними. З другої же сторони д. Спіцин в згаданій своїй праці справедливо підносить — супроти клясифікації д. Шахматова, близькість Дреговичів до полудневої групи, як вона виступає в археольогічнім матеріалї. Може і етнографічно, і язиково Дреговичі були тільки переходовим типом від групи полудневої до північної (кривичської)?

Полишаючи отвореним се питанне, переходжу до поодиноких племен полудневої, українсько-руської групи. Я вичислив їх вище — Сіверяне, Поляне, Деревляне, Дуліби, Уличі і Тиверці. Се все певні. Але сї племена далеко не покривають собою всеї території, про яку знаємо, що була або мусїла бути в тих часах — X — XI вв., залюднена сею кольонізацією. Без племенних імен лишаются дві цїлі великі окраїни сеї кольонізації — східня й західня.

Як я вище сказав, д. Шахматов приймає, що басейн Дона і Азовське поморє було залюднене Сіверянами. Сю теорію він взяв готовою — пустив її в курс Барсов, а піддержали історики Сіверської землї, і її не рідкість стрінути в науковій лїтературі[3]). Але докладнійше вона нїколи не

1) Історія України-Руси т. I с. 110, 376; пор. нову працю Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, т. I с. 10—14, що в справі етнографічної приналежности Дреговичів лишаєтсься также при non liquet.

2) Див. про се цитовані в попереднїй нотці праці.

3) Ор. с. с. 339.

4) Барсовъ с. 149, Багалѣй Исторія Сѣвер. земли с. 16 і далї, Голубовскій Исторія Сѣвер. земли с. 3 і далї. З новійших — пор. у Рожкова Обзоръ русской исторіи с. 12. В першім виданню Історії я сам досить прихиляв ся до гадок істориків Сіверської землї, але уважнійше входячи в сю справу, бачу її безосновність.

5) Вид. Спасского с. 27.

була арґументована, і переглядаючи ті докази, які з часом зібрали ся коло неї, не можна сказати, щоб вона була добре обставлена.

Вказують, що Донець на пізнійшій московській мапі (т. зв. Книга Большого Чертежа) зветь ся Сіверським. Се так, але се властиво арґумент contra: імя «Сіверського» очевидно звязане було з верхівєм Донця, що дійсно впливає з сіверського Посемя, і се верхівє з тою назвою противставляло ся чи верхнїм його притокам, що мабуть також мали імя Донця (так «Донецьке городище» лежить на р. Удах), або середнїй і нижнїй його части. В пізнійшій номенклятурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сївери, «уходовъ Сиверскихъ» прикладало ся до лїтописної території Сїверян — далї Посуля воно на полудне не йде [1]).

Вказують на те, що Тмуторокань належала до Сїверської землї, чи властиво до сїверської династиї. Та се, очевидно, могла бути й зовсїм припадкова звязь, така як Ростово-суздальської волости з Переяславом. Що пізнїйший катальоґ міст (при Воскресенській лїтописи) згадує Тмуторокань поруч сїверських міст (Мирославиць, Тмутораканъ, Остреческый, на Деснѣ Чръниговъ — Воскр. І с. 240) — се також ніякий арґумент. Насамперед, не маємо права читати се як одно слово: «Тмутораканъ остреческый, і розуміти як «Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татїщев і новійшими часами проф. Багалїй або ак. Шахматов). Остреческый мабуть осібне імя — Остерський городок, Остер. Але коли бі був дійсно Тмуторокань в Сїверській землї, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (в кождім разї не навпаки, бо се руська, повноголосна форма фанаґорійської «Тіметраки»), просто тому, що сїверські князї, сидївши в азовськім Тмутороканю, могли перенести його імя на якийсь сїверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсїм припадком опинитися в сїм катальозї міст поруч сїверських городів, як сїверська волость. Се мабуть таки й правдоподібнїйше.

Так розлїтають ся всї арґументи, які досї були виставлені на поперте сеї теорії, що подонські Словяне X в. були Сїверяне. Нема анї підстави анї потреби підтягати їх під імя Сїверян. (На лївім боцї нижнього Днїпра *могли* сидїти Уличі; але лїтописний текст про них простїйше розуміти про сам правий бік Днїпра). Кінець кінцем племенного імени подонської кольонїзації ми не знаємо. І се не дивно. Редактори Повісти дуже мало займали ся сею окраїною, промовчали зовсїм навіть сю кольонїзацію (з рештою дуже ослаблену печенїжським потопом в X віцї), отже дуже легко могли промовчати племенне імя сих осадників — коли знали його.

1) Архивъ югозап. Россіи VII т. І с. 103, пор. мапку до сих уходів при статї Падалки О времени основанія г. Полтавы — Чтенія историч. общества Нестора т. X.

Повість, зайнята тими землями, коло яких обертала ся київська політика другої половини XI в., замовчала не тільки на пів страчену подонську кольонізацію — вона не сказала нічого й про руську кольонізацію карпатських країв[1]). Звичайно на сї краї кладуть східнословянське (українсько-руське) племя Хорватів, або як иньші його звуть за Константином Порфирородним — «Білих Хорватів». Але цїла історія з сими Хорватами висить у повітрі. Я досить широко обговорив сю справу перед пятьма лїтами в своїй Історії[2]), отже не буду детайлїчно в неї тут входити, але головні моменти і контроверсії зазначу.

Виходять звичайно зі згадок Повісти про Хорватів, близше поясняють їх на підставі оповидання Константина Порф. про Білохорватію, та при помочи иньших комбінацій (хоро-і топоґрафічної номенклятури, зближування з іменем Карпатів і т. п.) старають ся близше означити їх територію. Тим часом з звісних згадок Повісти перша — в етноґрафічнім огляді (Іпат. с. 7) дуже виглядає на інтерполяцію: оден з редакторів, бажаючи можливо доповнити сей реєстр руських племен, дописав тут імя Хорватів, знайшовши його низше під р. 907 або 993. Таких голих імен в первісних редакціях етноґрафічного огляду Повісти ми не стрічаємо. Але більше нїчого пояснити про Хорватів інтерполятор не умів, бо мав саме імя; в дїйсности Хорвати, згадані під р. 993, могли зовсїм не бути східнословянським племенем. Згадка під 907 р. має также катальоґовий характер, і также нїчого крім голого імени не дає. Константин Порф. нїчого не може помочи в сїй справі, бо його Білу Хорватію (поминаючи вже дуже сумнївну важність його оповидання про міґрацію Хорватів і Сербів) не маємо нїякої підстави прикладати до руського Підкарпатя: прикладають її знов таки з огляду на тих руських Хорватів Повісти. Ще більше сумнївне зближеннє Βοΐκι = Бойки. Топоґрафія Прикарпатя, анї саме імя Карпатів[3]) также не дає нїякої підстави для льокалїзації Хорватів. Кінець кінцем — одинокі Хорвати в прикарпатських краях — се чеські Хорвати привилея празькій катедрі (підробленого, потвердженого 1086 р.); згадки же Повісти про Хорватів руських і оповіданнє Константина П. про Хорватів сербських можуть бути простими непо-

---

1) Росростореннє старої руської кольонізації в сих краях досить широко обговорене в моїй Історії, с. 188, і далї вид. 2.

2) Т. І с. 123—5 і 382—3. На київський археольоґічний зізд 1899 р. я хотїв був дати реферат про сю справу, аби викликати діскусію над нею, але що до тих рефератів, як звісно, не прийшло, то тези мого реферату були видруковані в т. XXXI Записок наук. тов. ім. Шевченка, в збірнику рефератів приладжених на київський зїізд п. з. «Чи було між руськими племенами племя Хорватів?» (с. 6).

3) Близко підходить до імени Хорватів північно нїмецьке, епічне Harfadha, але чи будемо його толкувати як «Карпати», чи «Хорватські гори» (див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III с. 762), для льокалїзації Хорватів воно однаково не дасть нїякої підстави.

розуміннями, й істнованнє племени руських Хорватів взагалї, а на підкарпатю спеціально зістаєть ся непевним. Ми не знаємо, яким племенним іменем звали ся східнословянські осадники Підкарпатя, руської західньої окраїни.

Останнє руське племя на заходї, нам звістне по імени — се Дулїби. Як далеко сягали його осади на захід, не знаємо. Кілька сїл того імени в басейнї верхнього Днїстра 1) можуть вказувати, думаю, — що се поріче лежало вже за межами масової дулїбської кольонізації. Повість садовить їх над Бугом: «живяху по Бугу», значить — Західньому, висляньскому. Вправдї Барсов толкував се так, що тут треба розуміти верхівя обох «Буговъ», себто Бога (полудневого) і Буга (вислянського) 2), а иньшії дослїдники — до яких новійшими часами прилучив ся і д. Шахматов — містять Дулїбів над Богом (полудневим) 3), але се не можливо. Повість виразно говорить про оден Буг, а поясненнє «кде нынѣ Волыняне» не лишає місця сумнїву, котрий з двох «Бугів» маємо тут разуміти: Волинь, як відомо, стояв на Бугу (вислянськім) 4), а Побоже до Волини властиво не зачисляло ся. Говорити, що колись давнїйше, ще перед тим, Дулїби жили на Богу, чи на верхівях Бога і Буга, значить ставити зовсїм довільну на нїчім не оперту гіпотезу. Нї ми, нї Повість нїчого не знає про якусь таку міґрацію Дулїбів, а мушу сказати, що всякі такі пересування племен не виставлених на натиск кочових орд безпосередно, в часї, коли словянське розселеннє уже уставило ся (VIII—X вв.), здають ся минї дуже мало правдоподібними.

Назви «Бужан» і «Волинян» Барсов об'яснив дуже основно як пізнїйші імена, що заступили старе племенне імя Дулїбів. Такий погляд був принятий і иньшими дослїдникам, між иньшими і історикам Волинської землї — Андріяшовим і (меньше рішучо) Івановим 5) Д. Шахматов вертаєть ся одначе до старого погляду, що Дулїби, Бужане, Волиняне — се ріжні племена, що заступали одно місце другого: Волиняне, відступаючи з полудневих степів, потиснули Дулїбів, що сидїли на Богу, на північ, і під сим натиском вони й Бужане посунули ся далї Бугом вислянським 6). Хоч при тім ш. автор доказів нїяких особливих не подає (так само як і д. Андріяшів, котрого деякі гадки приймає д. Шахматов) 7), так що ся міґра-

1) Дулїби коло Ходорова, другі — під Стриєм, третї коло Бучача. На них звернув угаву Барсов (ор. с. с. 102).

2) Op. с. с. 102.

3) Шараневич Исторія Галицко-володимирской Руси с. 4, Шахматов ор. с. с. 23; він читає Бӯ Лавр. кодекса як Богу.

4) Іпат. с. 100: приде къ Волыню и сташа обаполъ рѣки Буга.

5) Барсовъ с. 100—2, Андріяшевъ Очеркъ исторіи Волын. зем. с. 7, Ивановъ Историческія судьбы Волын. зем. с. 39.

6) Op. с. с. 19—23.

7) Не може, розуміють ся, служити доказом те, що д. Шахматов вказує одно село Дулїби в Городенській ґуб., а одно в Минській — такі осади з племенними іменами можуть стрічати ся далеко за границями того племени, не тільки на погранич
у.

ція племен зістаєть ся властиво гіпотезою, навіть висловленою досить неясно, але поважанне, яке я маю перед науковими заслугами автора, каже минї війти близше в теорію особности Дулїбів, Бужан і Волинян, що послужила ш. автору, очевидно, вихідною точкою до сеї гіпотези міґрації.

«Бужане — зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волыняне». «Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волыняне». Насамперед, що Бужане і Волиняне — се два імени тогоже самого племени, в тім не може бути сумнїву найменьшого. Волиняне — се назва не племенна, а полїтична, взята від города Волиня, полїтичного центра. Вона належить до циклю таких полїтичних імен як Кияне, Полочане, Новгородцї, що заступають собою старі племенні імена Полян, Кривичів, Словен. Та й слова Повісти, що Бужане «сѣдять» і досї тамже (сей варіант мимусимо уважати старшим як «сѣдяху» Лавр. літоп.), виразно показують, що нема тут мови про міґрацію Бужан і заміну його новим племенем. Зрештою я вже сказав, що такі міґрації й пересування племен в поясї позастеповім я для тих часів самі собою уважаю за совсім неправдоподібні (з місць невигідних могли рушати ся ватаги кольонїстів і осїдати на територіЇ иньшого племени, але щоб цїлі племена в ті часи оселого, хліборобського житя мандрували, і то не на якісь порожні простори, а витискаючи відти цїлі иньші племена — то минї не здасть ся можливим!). Але тепер я розглядаю ся в арґументах незалежно від сеї принціпіальної обставини.

Може бути тільки питанне, чи Бужане і Дулїби не два осібні племена. Се справа, дїйсно, не така ясна, і тому бачимо, що й ті дослїдники, які вважають назву Волинян рішучо полїтичною, а не племенною, вагають ся, чи признати Бужан і Дулїбів за одно племя, чи за два[1]). Але я думаю, що близше приглянувши ся до сеї справи, не богато лишимо місця сумнїву.

Коли Дулїби й Бужане се два осібні племена, то дуже дивно, що в Повісти вони нїде не виступають разом, нї при однім вичисленню, хоч мали б то бути сусїдні племена, а Повість дуже любить власне такі сполучення сусїдних, ґеоґрафічно близьких імен. Слова: «кде нынѣ Волыняне» дуже виглядають на пізнїйшу ґльосу (сих слів і нема в деяких кодексах Лаврентієвської ґрупи — Радивилівським і Академічнім); отже в сїм, найстараннїйше зробленім реєстрі були б Бужане пропущені; нема їх в оповіданню похода Олега, і взагалї імя Дулїбів виключає імя Бужан, і навпаки[2]).

Міґрації Дулїбів Повість, очевидно, не знає: кажучи що вони сидїли

1) Пор. Ивановъ op. c. 38—9.

2) Тільки в зовсїм пізнїх компіляціях стрічаємо ми інтерполіроване імя Бужан поруч Дулїбів: Воскр. І с. 264, Никон. І с. 5.

по Бугу, де тепер Волиняне, вона б певне пояснила нам, де ті Дулїби звідти поділи ся, як би їх місце дїйсно зайняло нове племя Бужан. Та й така міґрація не правдоподібна сама по собі, як я вище казав.

З тих причин я не вважаю правдоподібним, аби Бужане було взагалї іменем племени, хоч би й другим племенним іменем Дулїбів (в такім разї мабуть також прийшло ся б прийняти пізнійшу міґрацію Дулїбів над Буг, бо вже по словянськім разселенню вони були звісні у нас під сим іменем — Дулїбів, і хиба через пізнійшу міґрацію над Буг могли дїстати імя Бужан, — але Повість не знає ніяких давнїйших осад їх як тільки над Бугом).

Досить правдоподібним уважаю об'яснення, виставлене Барсовим (l. c.), що іме Бужан пішло від Бужська. Повість, між своїми улюбленими теоріями, має також і сю: виводити, де можна і не можна, назви племен від рік. Полочане нпр. в дїйсности дістали своє імя не від річки Полоти, а від Полотска; так могло бути і з Бужанами. На сїй територіï ми взагалї бачимо богацтво таких полїтичних назв — окрім Волинян іще Червенські городи, Лучане; могло таким бути й імя Бужан[1]). Се здаєть ся мині правдоподібнїйшим, ніж бачити в «Бужанах» топічну назву певної частини Дулїбів[2]) — хоч і се об'яснення також можливе.

Племенним іменем не можу вважати також і «Лучан» — Λενζενίνοι Константина Порфирородного, як вважають деякі дослїдники (і я сам ще не давно), звязуючи з Улучичами (вар. Уличів) Повісти[3]). Бо з того вкінцї виходило б таке, що Лучане = Лучичі поставили по імени свого племени місто Лучеськ, а від Лучська звали ся потім Лучанами. Таких городів, прозваних по імени племени ми у нас не знаємо. Очевидно — се також назва полїтична, взята від города — полїтичного центра Лучська. Дуже можливо одначе, що подібність імени Уличів і Лучичів, Лучеська, і близьке територіальне сусїдство їх вплинуло на те, що сї два імена мішали ся, і поруч ріжних иньших варіантів імени «Уличі», появили ся й «Улучичі», а їх стали толкувати новійшими часами як «Лучан», так як варіант Угличів вязав ся в звукову асоціацію з Угличом[4]).

Який племенний підклад мала територія Лучан, сказати напевно годї. Недавно ще з значною певностю говорили ми, що територія Деревлян на заходї не йшла далї поріча Горини. Тепер викрите в порічу Стира похо-

---

1) Про те, як територіально й хронольоґічно могли сї полїтичні назви комбінувати ся, див. Історию України-Руси т. I с. 122—3.

2) Нпр. Ивановъ op. l. c.

3) Про ріжні теориï — див. Історию України-Руси I с. 381—2; висловлені там мною погляди о стільки зміняю тепер, що не признаю самостійного значіння за варіантом: «Улутичі», «Улучичі», й держу ся тільки «Уличів» — див. с. 176—9 другого видання.

4) Про сї варіанти — тамже.

ронного обряда дуже близького до деревлянського[1]) змушує бути обережнїйшими. Хто зна, може, і в порічю Стира були Деревляне. За тим, що були тут Дулїби, окрім пізнїйшої полїтичної звязи Лучська з Волинею (сам по собі арґумент зовсїм маловажний) промовляла б хиба ґеоґрафічна близькість поріча Стира до дулїбського Побужа. Про иньші племена (нпр. про Уличів) тяжко тут думати, а мало правдоподібним здаєть ся менї, аби Повість *упустили* імя племени, яке сидїло тут.

Справа розселення Уличів в головнім представляєть ся ясно. Повість (в новгородській версії) каже, що вони сидїли «по Днѣпру вънизъ, и посемь преидоша межи Богъ и Днѣпръ». Сьому відповідає ваганне між Днїпром і Днїстром при означенню осад Уличів в полудневій і північній версії Повісти. На нових осадах знає їх і Константин Порфирородний, вичисляючи сусїдів Печенїгів на правім боцї Днїпра в такім порядку: Русь (Поляне), Уличі, Деревляне, Лучане (De administr. imp. cap. 37). Його звістка позволяє нам також і зорієнтувати ся між численними варіантами улицького імени в копіях Повісти: Οὐλτῖνοι Константина відповідають Уличам Повісти, тим часом як такі варіанти як Углич̌і, Улучі являють ся уже результатом етимольоґізовання (Volksethymologie) книжників.

Отже Уличі сидїли на нижнїм Днїпрі, і з часом — але не пізнїйше 1-ої половини X в. пересунули ся відти «між Бог і Днїстер». Тут одначе виникають ріжні питання. Насамперед як розуміти се «по Днѣпру вънизъ»? Найпростїйше було, з становища книжника, що писав се на правім боцї Днїпра в Київі, толкувати се так, що Уличі сидїли на правім боцї нижнього Днїпра. Можна б толкувати, що сидїли вони по обох боках Днїпра, але се було б мале натяганне тексту, менї здаєть ся. Друге — чи Уличі, видступаючи з нижнього Днїпра, відступали на свою ж таки територію, чи на чужу? Мовчанне Повісти про якусь иньшу племенну територію промовляло б скорше за першим толкованєм: що се була концентрація Уличів в певній части на їх же племінній території. Тому, що причиною сього переходу їх треба найправдоподібнїйше вважати печенїзький натиск першої половини X в., напрям їх міґрації треба міркувати не просто як західнїй, а борше північно західнїй — на середнє і горішнє поріче Бога.

При такім толкованню Уличі дістають великий простір на правім боцї Днїпра і по Богу. В великости території нема одначе нїчого неможливого — се кольонїзаційна перiферія, де кольонїзація мусїла бути найбільше екстензівна — і рідка. Але зістаєть ся голим лївє побереже Днїпра. Хто сидїв там? На се ми не маємо відповіди.

---

1) Див. вище.

Не що давно проф. Завітнєвіч пробував підперти археольоґічними доказами істнованнє осібного племени «Суличів»[1]). Але так як саме се імя виникло з хибного варіанта («съ Суличи» замість «съ Уличи», въ Радивил. и Акад. кодексї, під 885 р.) — так і археольоґічні докази д. Завітнєвіча не були стійні (вказаний ним похороний тип звістний і далї на північ, в сїверянських землях). Порічє Сули належало до Сїверян, а лївого берега нижнього Днїпра не маємо поки що підстав зачисляти до їх кольонїзації.

Може бути, з часом сю справу прояснить археольоґія, — але мусить вона для того бути значно ліпшою, нїж та яка дуже часто культивуеть ся тепер в Россії.

Мих. Грушевський.

У Львові, 18 (31)/XII. 903.

---

1) Существовало ли славянское племя Суличи — Труды VII съѣзда т. I.

Етноґрафічні катеґорії й культурно-археолоґічні типи в сучасних студиях Східньої Европи.

Давня і глубоко закорінена манера — об'ясняти відміни в культурі відмінами етноґрафічними і появу їх виводити від перемін в кольонїзації — від появи нового народу, що мовляв приніс з собою сї нові культурні здобутки, звичаї і обряди. Був час наприклад, коли меґалїти звязували спеціально з Кельтами, бачили в них їх виключну власність і де були меґалїтичні будови, припускали давнїйші кельтські осади. Появу в західнїй Европі металїчної культури, домашнїх зьвірят уважали здобутками, принесеними якимись новими племенами, якоюсь великою міґрацією. Не що давно висловляли ся здогади, що й неолїтична культура була принесена в Европу якоюсь близше нам незвісною міґрацією, що стара полеолїтична людність полишила західню Европу під впливом змін в клїматі і фавнї, й її місце зайняла та нова неолїтична людність, прийшовши — з Азії наприклад, що все ще лишаєть ся такою vagina gentium для Европи.

Звичайно такі теорії упадають, в міру того як збільшаєть ся запас наших відомостей. Після того як меґалїти показали ся не тільки в Західнїй Европі, а і в північнїй Африцї, на Кавказї і в Індії, — ніхто на бачить в них слїдів кельтських міґрацій. Богатші находки, докладнїйші студиї показали нам повільний розвій домашнення зьвірят в Европі, ще докладнїйше — повільне росповсюднене перших металїв міди й бронзи, їх щоб так сказати — ендосмозу в каміну культуру[1]). З того часу як знайшли ся в західнїй Европі переходові типи між останнїми стадиями палеолїтичної культури (Magdalénien, по звичайній, загально-звісній схемі) і неолїтом — типи т. зв. Tourassien і Tardenoisien, пропав той hiatus, той розлом між палеолїтичною й неолїтичною культурою, що змушував до здогадів про радикальну переміну залюднення Европи на сїм переломі 2), і коли тепер ще

1) Богато інтересних спостережень на сю тему в працях Мат. Муха (Much) — Die Kupferzeit in Europa нове вид. 1893, Jena, і Die Heimat der Indogermanen, 1902 і 1093, (дарма що з остатнїми виводами його про індоґерманську правітчину тяжко погодитись).

2) Gab. et Ad. Mortillet Le préhistorique, вид. 1900, і Musée préhistorique, 2 вид. 1902. пор. статю Capitan-а в L'anthropologie, 1901.

далї говорять про нову міґрацію на порозї неолїтичної культури, то вже з огляду на такі справдї реальні факти як появу довгоголового типу [1]) — хоч і тут можна ще спорити ся, чи дійсно сї факти змушують до такої теорії, і т. д.

Подібно як сї кардинальні зміни в історії людської культури, поясняли ся й факти більше місцевої культурної історії Східньої Европи, які відкривають нам археольоґічні дослїди. Зміни в культурі, в технїцї, в похоронних обрядах толкували ся змінами в кольонїзації, поквапно звязували ся з етноґрафічними іменами, переказаними нам історією. І так дїєть ся до нинїшнього дня. Так оден з визначних археольоґів російських недавно ще доводив, що бронза була принесена новим народом, отже похорони бронзової доби (такими уважає він похорони з червоними скелєтами) належать иньшому народу нїж похорони камяної доби [2]). Ранню зелїзну культуру й похорон все ще досить серіозно (хоч не всї — декотрі тільки конвенціонально) уважають скитськими. Старші похоронні типи признають Кімерійцям — тільки в тім нема згоди, котрі саме — бо тим часом як одні признають їм похорони камяної доби (скорчених скелєтів), иньші — бронзової, а иньші знов найранїйшої зелїзної [3]). Скоро відкриті були оселї з мальованим начинєм чи так звані точки («площадки») з «передмікенською культурою» — не встигли ще дослїдити їх території, району їх росширення, анї самої тої культури, а вже виступили цїлим рядом здогади про їх етнічну приналежність: одні побачили тут Неврів, иньші — Греків з перед міґрації на Балкан, иньші — Словян, і т. д. [4]).

Скороспішність виводів річ взагалї дуже звичайна в початкових стадиях науки, але не конче користна. І в данім разї таке передчасне прилїплюваннє етнічних титулів до археольоґічних типів не тілько безплодно забирає енерґію дослїдників, а і вносить часом непотрібну заплутанину в археольоґічний матеріал та відсуває те, що передовсїм на його підставі має бути і може бути зроблене — образ розвою культури на певній території,

1) О. Шрадер одначе в своїй новій книзї (Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, 1901) все ще приймає принесеннє неолїтичної культури новою людністю — на підставі ріжних другорядних культурно-історичних обставин, в родї браку почутя для штуки у неолїтичного чоловіка (с. 825).

2) Записки русскаго археол. общества т. XII вип. 1—2, с. 393 (резюме реферату Н. Веселовского).

3) Нпр. реферат Бранденбурґа в І т. Трудів XI съѣзда с. 167, Городцова в Извѣстіях XII съѣзда с. 159, замітки Самоквасова в II т. Трудів XI съѣзда с. 92. Hadaczek Złote skarby Michałkowskie, 1904, передмова. Вибераю найновійше.

4) Хвойка Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья — Труды XI съѣзда т. І, Спицынъ Разселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1899, VIII) ст. 399, фонъ Штернъ Раскопки въ сѣверной Бессарабіи въ связи съ вопросомъ о неолитическихъ поселеніяхъ съ керамикой домикенскаго типа—Извѣстія XII съѣзда с. 89.

незалежно від етнічної номенклятури її. Взагалї археольоґічний матеріал для Східної Европи поки що такий іще бідний, а що важнїйше—в переважній части так лихо спрепарований[1]), що увага дослїдників передовсїм мусить бути звернена не так на роблене далеких виводів, як на улїпшенне методів і системи дослїду, бо нї в однїй мабуть иньшій сфері ненауковість дослїду не являеть ся таким непростимим і непоправним гріхом, як власне в археольоґії: справедливо підносили, що тим часом як лихо описані монументальні чи писані памятки можуть бути з часом описані чи видані лїпше дальшими дослїдниками, а недокладна обсервація або хемічний аналїз можуть бути заступлені лїпшими — недокладно переведена розкопка безповоротно нищить дорогоцінний, і може бути — одинокий в своїм роді матеріал, даючи замість цінного факту з історії людської культури малоцїнні bibelots[2]).

Спеціально в справі змін культурних форм і обрядів треба все памятати—з одного боку, що від неолїтичної доби (досить пізньої, з другої половини її, коли ми вперше маємо богатший археольоґічний матеріал) і аж до гунського находу ми не маємо вповні виразних безсумнївних вказівок, чи історичних, чи археольоґічних, на якусь *масову* вповні *чужеродну* міґрацію в східній Европі. По друге — що вже від дуже ранніх часів, в кождім разї—від другої половини неолїтичної доби, були сильні *культурні впливи*, *культурна ендосмоза* як в західній Европі так і в східній.

Справдї, супроти того що з ідеєю індоевропейської правітчини в передній Азії приходить ся попрощатись, і все більше правдоподібним (і в науцї прийнятим) стає погляд, що Індоевропейцї жили десь в східній Европі ще перед своїм розселеннем, а їх культурна еволюція на правітчинї іде геть в глубину неолїтичної культури, *вповні можливо*, що значна частина східньої Европи — чи полудневої, як хочуть одні уміщати сю індоевропейську правітчину, чи західньо-полудневої, чи східньо-полудневої — як хочуть иньші[3]),—мала індоевропейську людність від пізньої неолїтичної доби аж до гунського находу. А в такім разї культурна й побутова еволюція сходить на культурні *впливи*, чужеродні *домішки*, і вкінцї — просту таки *еволюцію* житя, і про різкі етноґрафічні відміни й міґрації можна поки що говорити хиба лише гіпотетично.

---

1) Пор. критичні замітки в Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. LIII, с. 5, т. LV с. 2 (бібліографія).

2) Дуже серіозні гадки висловляє в сїй справі звісний французький антропольоґ Манувріє в статї La protection des antiques sepultures et des gisements préhistoriques — Revue de l'Ecole d'anthropologie, 1901, VIII.

3) Сучасний стан сього питаня представив я в I т. моєї «Історії України-Руси» і в новім виданню його, що від часу написання сеї статї вже вийшло, використовую нові спостереження в сїй справі.

Візьмім найстарше етноґрафічне імя, предане нам історичними відомостями—Кімерійці. Лишаю вже на боцї, що ми не знаємо, чи дійсно істнував в чорноморських краях взагалї такий конкретний нарід, що се не зовсїм певно, бо ся пара імен — Скитів і Кімерійців, могла бути попросту пересаджена, псевдонауковою комбінацією грецьких письменників, на північне побереже Чорного моря з малоазійських країв, де вона дійсно істнувала[1]). Але й іствувавши реально, Кімерійцї *могли* бути такимиж Іранцями як і Скити (як то з рештою й припускають декотрі дослїдники), або в кождім разї Індоевропейцями. Появу скитського імени в Европі також властиво тільки з дуже великими обмеженнями можна признавати міґрацією. Уважнійше придивляючи ся кольонїзаційним і культурним відносинам чорноморських степів, новійші дослїдники все рішучійше підносять ту гадку, що виступ Скитів, потім Сарматів, вкінцї Алянів — були змінами більше полїтичними, перемінами зверхнїх орд, а радикальних змін в людности властиво не було. Правдоподібно, іранська людність держала ся в чорноморських степах протягом цїлого сього часу. Розуміеть ся вповнї можива туранська, урало-алтайска домішка в сїй кочевій людности, але поки що сконстатувати її ми не можемо з певностию, анї не можемо вказати її величини й значіння. Правда, важним фактом являеть ся те, що в ранній зелїзній культурі виступає незнаний нам перед тим в сих краях короткоголовий антропольоґічний тип, але ж бо взагалї ми так мало маємо антропольоґічного матеріалу з ранїйших часів[2]), що й тут тільки гіпотетично можемо говорити, що в неолїтичній добі в східній Европі жив чоловік довгоголовий, а в металїчній з'явила ся в степах короткоголова людність. Ще меньше доказової сили мають иньші факти — приміром звязь східноевропейського стилю скитських часів з середноазіатським, бо тут для об'яснення вистали б і самі культурні впливи[3]), і т. и.

Але й припускаючи, як вповнї *правдоподібну*, туранську домішку в степовій людности скитсько-сарматських часів, зістаеть ся в цїлости *можливість*, що від неолїтичних часів до вповнї історичних IV віка, людність

1) Про се питаннє див. в I т. моєї Історії України, с. 46—7, першого вид.

2) Див. новійшу розвідку Талька-Грінцевича Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materyały antropologiczno-archeologiczne, IV, 1900). З похоронів неолїтичної та переходової доби, до тепер розкопаних, мабуть добрих 95% мають примітку, що кости небіжчиків так погнили, що їх не можна було поміряти, або й зовсїм промовчуеть ся антропольоґічна сторона находок. Чи не тому такий величезний сей процент, що поміряти кости тяжше, як вибрати з могили кілька камяних чи бронзових предметів? і чи не міг би він бути *де що меньшим*, як би серіознїйші вимоги ставили ся до розкопок?

3) Лишаеть ся впр. непевним, а навіть і сумнївним, аби скитська орда, переходячи з Азії в Европу, себто десь в VIII — VII вв., принесла вже з собою сю середнеазійську техніку; вона прийшла в Европу мабуть пізнїйше, і то — зовсїм можливо, дорогою зносин, а не міґрації.

полудневої й полуднево-західньої части Східньої Европи в головнім була з індоевропейської родини, і значить—стрічали ся тут одноплеменні етноґрафічні ґрупи. Між ними мусїли бути відміни (бо етноґрафічна діференціація мусїла зазначити ся ще перед індоевропейським розселеннєм), але не так сама по собі різка, щоб a priori мати право звязувати з нею якісь різкі культурні відміни. Там де вони були вже в тих часах близшого споріднення і сусїдства, вони свій початок ведуть властиво, знов таки, від чужих культурних впливів і чужородних домішок, отже зводять питаннє знову до міжнародної культурної ендосмози.

Я не перечу — ба навіть надію ся, що з розвоєм більше систематичних і докладних, науковійше ведених археольоґічних розслїдів — коли удасть ся уставити наступство певних культурних форм і їх територіальний росклад, ґеоґрафічні райони, — не в однім разї може удасть ся звязати певні культурні й побутові форми з певними племенами, як їх *виключну* прикмету і власність. Але се дїло будучности. Поки ж що ми з певностию можемо вказати, здаєть ся, тільки одну серію археольоґічних фактів—звязану як раз з першою *напевно* звістною нам чужеродною міґрацією — тюркською: се впускні й иньші могили з похороном небіжчика з конем і камяні баби (хоч і тут близші хронольоґічні вказівки дати й докладнїйшу етноґрафічну приналежність вказати мають дальші дослїди: чи маємо зачинати від Печенїгів, Чорних Клобуків і Половців тільки, чи брати ся до перших етапів турецької й взагалї північно-азійської міґрації). Те що перед тим — се ряд фактів культурної еволюції *території*, які тільки гіпотетично або *частково* вяжуть ся з етнічними ґрупами чи поодинокими народами.

Візьмем найстарший досї нам звісний тип похорону — погребаннє скорченого трупа. Що з ним можна зробити? Він насамперед дуже мало характеристичний, бо так зване утробне положеннє трупа — найбільш характеристичне, рядом переходових положень переходить в випростоване; нїякої характеристичної обстанови також нема[1]. З другого боку територія їх росширення розлазить ся in infinitum: похорони скорчених небіжчиків східньої Галичини[2] дають перехід до подібних похоронів західноевропейських, що заводять нас до крайнїх границь европейського суходолу. Якеж можливе тут етнїчне означеннє? Сї похорони могли належати кождому народови, який ми в данїй стадиї культури в данїй місцевости припустимо. А стадия культури не так докладна, бо коли в однїх похоронах сього типу

1) Див. Брандепбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI съѣзда т. I.

2) Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) — Materyały antrop.-archeologiczne т. III.

маємо културу неолїтичну, в иньших, видно, дожив він до початків металїчної культури.

На Чорноморю на сей похоронний тип осїдає з часом новий похоронний обряд — обсипування чи обмазування небіжчика червоною фарбою. Осїдає він на попередній тип так легко, що ледви чи можна думати про якийсь перелом кольонїзаційний[1]); на цїлій просторони яку, обіймає сей новий обряд — в кождім разї нї. Льокалїзуєть ся він докладнійше, нїж похорон скорчених небіжчиків, хоч докладних границь його, разуміеть ся, ще зовсїм не маємо. Бачимо його на степовім Чорноморю, від Кубанщини до Бесарабії; на Поднїпровю він сягає полудневої Київщини, в басейнї Донця звістний він в Ізюмськім повітї; в лїсовім поясї й на заходї — на Волини і в Галичинї його не знаємо. В приморських місцях сей похорон виступає в обстанові переходової доби від неолїта до металїчної культури; далї на північ в масї видержана обстанова без-метальна, так що тяжко думати, аби сї похорони належали до металїчної культурі[2]).

І знову я питаю — яка можливість звязати сей похоронний обряд, хоч і такий характеристичний, з якоюсь певною етнїчною ґрупою як його власність? Що за нарід посадимо ми в сїй переходовій добі від каміня до металю на тій просторони від Кубани до Бесарабії, від моря до порічя Роси й середнього Донця?

Перед кінцем неолїтичної доби виступають оселї з «перед-мікенською» культурою. Се тип найбільше характеристичний з цїлої ранньої культури нашої території, найрізше відграничений від иньших культурних типів[3]). Сї глиняні будови, богаті форми посуди, пишна кольорова і різьблена орнаментация, глиняні статуетки — все виникає так нагло й несподївано на тлї нашого неолїта, що, дїйсно, легко підсуває гадку про якусь міґрацию. Але так як стоїть справа з ним тепер, яку таку народність винайти, щоб її признати сю культуру, яко її спеціальну власність? Порічє (правобічне) середнього Днїпра, Подїлє, Бесарабія, Буковина й Волощина, Семигород[4]) —

---

1) Ся повільність переходу від старшого обряду до фарбовання небіжчика виступає нпр. в недавнїх похоронах Еварницького — Труды XI съѣзда т. I.

2) Як приймають нпр. Бранденбурґ (ор. с.) і Веселовский (Записки рус. археол. общ. XII, вып. 1—2 с. 392—3).

3) В київській неолїтичній оселї (при Кирилівській улицї), судячи з оповідання Хвойки, знайшли ся одначе якісь початки мальовання посуди. Може бути, що дальші нахідки тїснїйше звяжуть сю культуру з попереднїми стадиями місцевого житя і дадуть переходові типи до пізнїйших. Поки що такі переходові типи чи властиво далекі відгомони можна шукати хиба в спіральних і круглих орнаментах посуди похоронних піль, та в рідких і незавсїди певних нахїдках глиняних статуеток.

4) Хвойка Каменный вѣкъ (Труды XI съѣзда, т. I), комунїкати Доманицького і Біляшевського в Археологическій лѣтописи Юж. Россіи р. 1899—1901, фон Штерна в Извѣстіях XII съѣзда с. 87, Ossowski Sprawozdanie z wycieczki paleetnologicznej po Galicyi (Zbior wiadomości do antropologii krajowej т. XIV, XV, XVI і XVIII), Demetrykiewicz Poszukiwania

се район з ясно вираженою одностайністю сеї культури. Кого тут посадити, щоб се було бодай чимсь трошки більшим від простої гіпотези?

Минї здаєть ся дуже правдоподібним, що ся культура мала чужий, імпортований початок, але розвинула ся серед місцевої людности, розвинула ся досить широко, як показують численні оселї й робітнї (гончарські печи) сеї культури, й могла дорогою зносин і торговлї передавати ся з одного місця на друге, незалежно від етноґрафічної приналежности.

Розширеннє міди й бронзи на нашій території може, здаєть ся, як раз служити доказом, що ґеоґрафічне сусїдство, торговельні дороги й зносини, а не етноґрафічна приналежність — грали головну ролю в культурній еволюції, в присвоюванню здобутків вищої культури, і т. д. Оден район бронзової культури бачимо на західнїм краю її, під Карпатами, в сусїдстві угорської і взагалї середнодунайської бронзової культури (старшої й пізнїйшої)[1]), другий — на сході, в басейнї Дона й Донця, в сусїдстві кавказького бронзового огнища[2]). Мідяні й бронзові вироби йшли також, очевидно, і з чорноморського побережа і *поволї* всякали в стару палєолїтичну культуру — бачимо се на похоронах з червоними скелєтами, на оселях «передмікенської культури» і т. д. Процес розширення бронзової культури йшов так повільно в краях дальше положених від її огнищ (як поріче Дніпра), що перше нїж вона опанувала тутешнїй побут, прийшло й зелїзо, так що подекуди бачимо, як воно безпосередно осїдає на камяній культурі[3]).

Підем іще далї. Те що зветь ся звичайно скитського культурою — се стріча двох культурних течій, одної з полудня, від чорноморського побережа — гелєністичної, другої — східньої, що йшла з передньої Азії, споріднена з одного боку — з перською, з другого боку — з урало-алтайською технїкою й стилем. Ріжні комбінації сих двох течій в нашім Чорноморю —

---

archeologiczne w powiecie Trembowelskim (Materyały antrop.-archeolog. т. IV), про буковинські находки друкуєть ся реферат Р. Кайндля в Mittheilungen der Central-Comission за р. 1902, про молдавські—G. Buțureanu Notiță supra săpăturilor și cercatărilor făcute la Cucuteni (Archiva societății științifice și literare din Jași, 1889), про семигородські — J. Teutsch Prähistorische Funde aus dem Burzenlande (Mittheilungen der Wiener Anthrop. Gesellschaft т. XXX—I. Про роширеннє мальованої посуди й спірального орнамента далї на захід. див. Much Heimat der Indogermanen, розд. III. Незадовго має вийти в Матеріалах до українсько-руської етнольоґії розвідка Ф. Вовка про «передмікенську культуру» взагалї.

1) Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych na Podolu (Pamiętnik Fizyogrnficzny т. IX), Przybysławski Skarb bronzowy znaleziony na prawym brzegu Dniestru pod Uniżem (Teka konserwatorska т. I), Грушевський Бронзові мечі з Турецького пов. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXIII). Про находки з Угорської Руси особливо Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie 1886, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890, і угорське виданнє, доповнене новійшими находками — A bronzokor emlékei magyarhonban (Памятки бронзової доби Угорщини), т. I—III до 1896 р.

2) Роскопки Городцова в Ізюмськім повітї — Извѣстія XII съѣзда с. 158.

3) Нпр. похорони с. Гатного і Явкович в Київщинї — Труды III съѣзда I, протоколи с. 80, і Антоновича Археол. карта Кіев. губ. с. 21.

чи то чисто механічне сполученнє, чи більш тїсне, з обопільними впливами їх на себе — се те характеристичне, що зветь ся «Скитиєю».

Та воно характеризує тільки технїку, стиль чорноморського побережа й середнього Поднїпровя певного часу, але чи було виключною власністю Скитів, в тім можна дуже сумнїватись. Я наприклад не важив ся б нїяк припустити, що в полудневій Київщинї і в Полтавщинї, де ми стрічаємо похорони з сею культурою, ходили й ховали своїх небіжчиків скитські орди. Так само і з самим утвореннєм сеї культури. Грецькі впливи ішли з чорноморського побережа в глубину східньої Европи, певно, не потрібуючи в тім анї якогось спеціального посередництва скитської людности, анї обмежаючи ся її територією; вони зачинають ся від початків грецької кольонїзації й найбільшої інтензивности доходять, як показують може найбільше виразно керамічні находки, як раз в часах перелому в степових відносинах—коли заникали скитські орды й на перший плян виступали сарматські, в IV—III вв.[1]). Переднеазійська металїчна технїка в іранських кочових ордах, що рухали ся як оден поток ляви від Туркестану до Подунавя, — мала, певно, дуже наручний міст для свою переходу в Чорноморе, але чи одиноко сею дорогою ішла? А ще більше питаннє — чи круги її впливів сею кочовою людністю обмежались? Мабуть нї....

Се так як було і з «ґотським» стилем. Ґотські племена понесли його на захід в Европу, спопуляризували його, але народив ся він без них, і на Чорноморю був він в певних часах прийнятий не тільки Ґотами — був тут місцевим стилем взагалї в III—IV в.....[2])

Коли хрональоґія культур, чи їх наступство уставлені будуть докладно, а їх територія також, тоді комбінуючи дані історичні й лїнґвістичні та на підставі їх означуючи територію і час кольонїзації того чи иньшого народу (о скільки се можна буде докладно зробити), ми будемо бачити, о скільки покривають ся сї кольонїзаційні території районами певних культур, чи культурних типів. Тепер ми можемо з більшою або меньшою *правдоподібністю* говорити тільки, що та чи иньша культура *заходила* на територію тої чи иньшої народности, развивала ся серед неї. Так ми можемо се сказати про ту гелєнїстично-азійську амальґаму, що вона розширяла ся серед кочовничої степової людности IV—II в., мабуть іранської, ріжних колін.

---

1) Див цїнну статю фон-Штерна: Значеніе керамическихъ находокъ на югѣ Россіи для выясненія исторіи черноморской колонизаціи (Записки одес. общ. исторіи т. XXII).

2) Для хронольоґії його інтересна статя фон-Штерна: Къ вопросу о происхожденіи «готскаго стиля» предметовъ ювелирнаго искусства (відбитка монети з к. III поч. IV в.) — Записки одесскаго общества исторіи т. XX. Інтересні прототипи сього «ґотського» стиля подає Морґан з своїх нових розкопок ахеменидських могил Персії—La délégation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, с. 30, 92 (золоті, інкрустовані каміннєм річи, з IV віка перед Хр. по його хронольоґії).

Так здаєть ся мині дуже правдоподібним, що похоронні поля, викриті на територіï верхнього й середнього Буга й на середнім Подніпровю — належать Словянам на їх правітчині, перед розселеннєм: культура сих піль не має ніяких спеціальних характеристичних прикмет, переходячи через ріжні стадії від переходової доби від каміня до металю аж до часів безпосередно перед великим рухом народів, але територіально і хронольоґічно вони вповні можуть належати до словянської кольонізациï з перед розселення, хоч і не знати, чи будуть вповні відповідати її територіï[1]). Але наприклад що до культури мальованої посуди (т. зв. передмікенської) — то вже дуже трудно судити, хочби для подніпрянських осель — чи маємо тут з праслов'янськими, чи пра-індоевропейськими осадами, не кажучи вже що дуже тяжко видумати таку кольонізацію, яка б покрила ся районом розширення сеї культури.

Так само тяжко говорити про культуру таких *хуг* як Кімерійці або Неври, котрих територіï не знаємо і ніяких близших відомостей про них не маємо.

Повторяю — ми повинні лишити археольоґіï те, що вона мусить і може нам дати — історію культури певної територіï; нехай вона се зробить свобідно, не вяжучись історичними відомостями, а з її поступами буде видно, що можна буде з неї витягнути для передісторичної етноґрафіï. Не мучмо її на Прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодиноких подробиць, які здають ся нам придатними для певних історично-етноґрафічних комбінаций. Вона повинна передовсім слідити культурні типи й явища для них самих.

І для успішного її слідження передовсім мусять бути поставлені більше наукові, більш високі вимоги самим методам розроблення, видобування археольоґічного матеріалу.

Мих. Грушевський.

2(15)/XI.903.

---

1) Моє: Похоронне поле в с. Чехах (Записки тов. ім. Шевченка т. XXXI), Szaraniewicz Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II), Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), Бѣляшевскій Дюнныя стоянки по берегамъ рѣки Зап. Буга — Труды XI съѣзда т. I, Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Поднѣпровьѣ — Записки русскаго археол. общества т. XII.

Dusza matki i dusza niemowlęcia.

Przyczynek do dziejów animizmu

napisał

Stanisław Ciszewski.

I.

Utrzymuje się dotąd wśród warstw ludowych europejskich wierzenie, iż duch matki, zmarłej przy połogu, wraca z tamtego świata na ziemię, aby pielęgnować pozbawioną macierzyńskiej opieki sierotę.

Według ludu polskiego, zamieszkującego gubernię płocką [1]), zmarła podczas rodzenia dziecka matka zjawia się nocami u kolebki niemowlęcia i karmi je swą piersią. Tego samego mniemania są mieszkańcy Wołynia [2]), którzy atoli sądzą, iż pokarm taki nie idzie dziecięciu na zdrowie. Żółknie ono jakoby od takiego pokarmu, schnie i wkrótce umiera. Wieśniacy niemieccy [1]) i czescy, miejscami przez sześć, a miejscami przez dwa tygodnie, licząc od dnia śmierci położnicy, ścielą dla niej na noc jaknajstaranniej łóżko i stawiają przy niem pantofle, w tem przekonaniu, że przez taki właśnie przeciąg czasu, zmarła matka przychodzi co noc o północy pielęgnować swe dziecię i może tego wszystkiego potrzebować. Łóżko, zasłane dla zmarłej, bywa rano pogniecione, co jest najlepszym dowodem, iż spoczywała na niem rzeczywiście. Zresztą słychać nawet nieraz jej kroki, a niekiedy słychać także wyraźnie, jak dziecko ssie podaną mu pierś. W Radomskiem[2])

---

1) A. Petrow, Zbiór wiadomości do antropologji krajowej, Kraków, 1878, II, dź. III, 129, nr. 67.

2) Z. Rokossowska, Zbiór wiadomości do antropologji, Kraków, 1887, XI, dź. III. 196.

3) G. Lammert, Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Bayern, Würzburg, 1869, 177; A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, Berlin, 1900, 470.

4) O. Kolberg, Lud, Serja XX. Radomskie, Kraków, 1887, 133; porów. J. Karłowicz, O człowieku pierwotnym, Lwów, 1903, 94. Porów. jeszcze co do Polski i Litwy S. Zdziarski, Wisła. Warszawa, 1900, XIV, 344.

i na Słowaczyźnie [1]) opowiadają, że zmarła matka, przybywszy w odwiedziny do dziecka, siada przy jego kolebce i kołysze ją. Czasami nie poprzestaje ona na karmieniu i kołysaniu sieroty, lecz ją nawet myje. Pragnąc jej umycie dziecka ułatwić, stawają w Czechach [2]) przy kolebce osieroconego niemowlęcia wodę, a obok wody kładą gąbkę. We Frankonji [3]) znowu, w przewidywaniu, iż zmarła położnica, udając się w odwiedziny do dziecka, może potrzebować obuwia, kładąc trupa położnicy do trumny, wzuwają mu na nogi nowe trzewiki i pończochy. Zdaniem ludu bawarskiego [4]), jeżeli po śmierci matki źle się w domu obchodzą z osieroconem przez nią dzieckiem, przychodzi ona po nie i zabiera z sobą na lepszy świat, aby się niem mogła opiekować sama. Wywoływać ją zaś ma z mogiły, według Prusaków [5]), płacz osieroconego niemowlęcia. I na Węgrzech [6]) powszechnem jest mniemanie, że skoro umrze położnica, podąży niebawem za matką wydane przez nią na świat dziecię. Śmierć dziecka uważaną jest w takich razach na Węgrzech za rzecz całkiem naturalną, a nawet pożądaną.

Jak widać z przytoczonej przez nas garstki europejskich wierzeń ludowych, duch zmarłej matki, powracający na ziemię w odwiedziny do dziecka, w wyobraźni prostego europejczyka, posiada charakter dobrotliwy. Odwiedziny ducha zmarłej położnicy są też przezeń raczej pożądane, niż niepożądane i zrzadka tylko, naprzykład w Niemczech [7]), osierocona rodzina usiłuje się od nich zabezpieczyć, kropiąc ziemię przed drzwiami, wiodącemi do chaty, święconą wodą. Wprost przeciwny, bo złośliwy i demoniczny charakter posiada natomiast dopominający się o swe dziecko duch zmarłej położnicy w wyobraźni człowieka pierwotnego. Przeświadczenie, iż może on zjawić się w jego mieszkaniu, napełnia człowieka pierwotnego strachem i każe zawczasu szukać środków, któreby go od wizyty takiego nieproszonego gościa mogły zabezpieczyć raz na zawsze. Oto, jak sobie w podobnych wypadkach radzą Indjanie paragwajscy, zwani Lengua [8]). Wierzą oni, iż duch matki, zmarłej w połogu, powraca co noc na świat, poszukując sieroty, i niepokoi żyjących. Chcąc się od takich niepożądanych odwiedzin ducha zmarłej położnicy zabezpieczyć, grzebią żywcem wraz z jej trupem osierocone niemowlę, kładąc je na ręce zmarłej matki, którą chowają zazwyczaj w pozycji siedzącej.

1) B. Niemcowa, Časopis českého Musea, Praga czeska, 1859, IV, 506.
2) J. Houszka, Časopis českého Musea, 1853, III, 476.
3) Wuttke, l. c. 470.
4) Wuttke, l. c. 470.
5) J. G. Grässe, Sagenbuch des preussischen Staats, Glogów, 1871, II, 1051, nr. 1288.
6) R. Temesvary, Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugebornen in Ungarn, Lipsk, 1900, 119.
7) Wuttke, l. c. 470.
8) T. Koch, Die Lenguas-Indianer in Paraguay, Globus, 1900, LXXVIII, 220.

Grzebanie żywcem nowonarodzonych niemowląt wraz z ciałami ich matek praktykuje się także u Eskimów grenlandzkich. Misjonarz D. Cranz [1]) tak o tem pisze: «Niemowlę, które w chwili śmierci matki nie jest jeszcze w stanie spożywać stałych pokarmów... grzebane bywa żywcem albo jednocześnie ze zwą radzicielką, lab też nieco później, gdy ojciec dziecięcia nie może sobie z niem poradzić, a nie jest w stanie patrzeć dłużej na jego cierpienia». Zdaniem Cranza, przyczyną, która ojca-Eskima zniewala do grzebania swego dziecka wraz ze zwłokami jego zmarłej matki, ma być brak karmicielki, a po części uczucie litości.

Zapewne, że brak matki-karmicielki utrudnia wielce wychowywanie niemowlęcia, ale można ją przecież zastąpić mamką. Co się zaś tyczy uczucia litości to wątpimy bardzo, aby mogło ono tutaj wchodzić w rachubę, ponieważ człowiekowi pierwotnemu uczucie to jest najzupełniej obce [2]). Naszem zdaniem, Eskimów, podobnie, jak Indjan Lengua, do grzebania żywych niemowląt wraz ze zwłokami matek skłaniała obawa przed ciągłemi odwiedzinami ducha zmarłej matki i dopominaniem się przezeń o dziecko.

Faktem tedy jest, iż, w celu zabezpieczenia się od niepożądanych odwiedzin ducha zmarłej położnicy, człowiek pierwotny nie przebiera w środkach. Aby mieć spokój nie waha się poświęcić nawet życia swego dziecka.

Aczkolwiek jednak odczepienie się raz na zawsze od złośliwego ducha położnicy, dopominającego się o dziecko, jest dla człowieka pierwotnego sprawą wielkiej wagi, nie mniejszej z wielu bardzo względów doniosłości jest dlań także sprawa zachowania przy życiu swego potomka. Zaczyna więc rozmyślać, jakby pogodzić jedno z drugiem, t. j. jakim sposobem możnaby się zabezpieczyć od odwiedzin złośliwego ducha położnicy nie okupując tego kosztem życia dziecka. Praktyczny zmysł człowieka pierwotnego podsuwa mu taki sposób natychmiast, a dziecięco-naiwny światopogląd jego pozwala zeń skorzystać. Trzeba uciec się do podstępu, do fikcji. Zamiast kłaść położnicy do grobu żywe niemowlę, wystarczy pogrzebać wraz ze zwłokami jej drewnianego bałwana, wyobrażającego dziecko. Zadawoli się tym sposobem ducha zmarłej, co zapewni spokój, jednocześnie zaś ocali się od śmierci dziecko. Uciekają się do takiego podstępu Pelauczycy [3]). Przekonani oni są, że skoro kobieta umrze w połogu, duch jej, tęskniąc za dzieckiem, zjawia się w domu po śmierci i woła: «mej a ngalek!» t. j. dajcie dziecko! Aby zawczasu zapobiedz pojawianiu się ducha, grzebiąc zmarłą, kładą jej po prawicy, między ramieniem, a klatką piersiową, krótki pieniek z mło-

1) Historie von Grönland, Barby, 1765, 302.

2) Patrz. S. Ciszewski, Wróżda i pojednanie, Warszawa, 1900, 5—8.

3) J. Kubary, Die Religion der Pelauer, w zbioropiśmie A. Bastiana: Allerlei aus Volks- und Menschenkunde, Berlin, 1888, I, 9.

dego banana, mający wyobrażać dziecko. Po lewej ręce stawiają nadto zmarłej ręczny koszyk, napełniony rozmaitemi takiemi rzeczami, ktorych potrzebować może na tamtym świecie. O ile śmierć matki nastąpiła nie przy połogu, lecz później, a mimo to duch jej dopomina się o dziecko, w takim razie odprawiają nad dzieckiem zaklęcia i smarują je olejem.

II.

Podobnie, jak duch zmarłej matki rwie się z tamtego świata do osieroconego dziecka, tak samo dusza zmarłego niemowlęcia wyrywa się z krainy umarłych na ziemię do żyjącej matki, nie mogąc nawet na polach elizejskich obejść się bez jej czułej opieki.

Według Serbów[1]), dusza zmarłego niemowlęcia, w pierwszą noc po skonie, wraca do rodzicielskiego domu, aby possać pierś matki. Być może, iż po części dla tego, aby się od odwiedzin duszy zmarłego dziecięcia zgóry zabezpieczyć, a po części i w tym celu, aby zmarłe dziecko nie narzekało na tamtym świecie na swą rodzicielkę, iż zawcześnie pozbawione zostało matczynej piersi, Zyrjaczki w Urżumie[2]), kładąc umarłe dziecię do trumny, wstrzykują mu trochę pokarmu z piersi w usta. Podobnie postępują matki węgierskie[3]). Skoro niemowlę umrze, lub też urodzi się martwe, matka jego, choćby była najbardziej osłabiona, wstaje z pościeli i, schyliwszy się nad zwłokami dziecka, strzyka na nie z piersi pokarmem. Według jednych jest to «ofiara dla dziecka», według innych, matka, postępująca w taki sposób, chce, aby dziecko «zabrało pokarm jej do grobu».

To, co Zyrjaczki i Węgierki czynią raz jeden zaraz po skonie niemowlęcia, gdzieindziej, matki, które straciły dziecię przy piersi, powtarzają częściej.

J. H. Spekemu[4]) opowiadano, iż pewna kobieta z plemienia Njorów (l. mn. Wa-njoro), której umarły będące jeszcze przy piersi bliźnięta, trzymała u siebie w domu dwa małe dzbanki. W dzbanki te, przez pięć miesięcy zrzędu, t. j. przez taki przeciąg czasu, przez jaki kobiety z tego plemienia zwykły karmić niemowlęta, zestrzykiwała co wieczór swój pokarm, który miał służyć jako pożywienie dla zmarłych bliźniąt. Czyniła to w tym celu, aby, jak mówiła, nie prześladowały jej łaknące pożywienia dusze zmarłych

---

1) J. Jastrebow, Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ, Petersburg, 1889, 483.

2) W. Magnickij, Повѣрья и обряды (запуки) въ Уржумскомъ уѣздѣ, Вятской губерніи. Wiatka, 1883, 21, nr. 174.

3) Temesvary, l. c., 118—119.

4) Die Entdeckung der Nilquellen, Lipsk, 1864, II, 220.

dzieci. Indjanki z plemienia Iroków i Huronów[1]), którym śmierć zabrała dziecię przy piersi, nie zaniedbują także ustrzyknąć od czasu do czasu z piersi trochę pokarmu i prysnąć nim na ognisko domowe, lub grób dziecięcia, ofiarując go w ten sposób duszy swojego maleństwa. Podobny zwyczaj istnieje u Czuwaszów[2]). Podczas uroczystości zaduszkowych, które Czuwasze obchodzą parę razy do roku, matka, opłakująca śmierć niemowlęcia, skrapia w głowach mogiłkę jego swoim pokarmem.

Że przedewszystkiem pierś matczyna zdolną jest zwabić z krainy cieniów duszę zmarłego niemowlęcia, świadczy jeszcze następujący, ciekawy fakt z życia Aleutów[3]).

W oczach Aleutów za wielki uchodzi występek, jeżeli kobieta niezamężna, urodziwszy dziecię, a pragnąc ukryć swą hańbę, pozbawi je życia i zakopie w ziemi. Według wierzeń Aleutów, dusza takiego dziecka, która po aleucku nazywa się: anikšym-aghyča, t. j. ukryte dziecię[4]), wkrótce po zakopaniu trupa w ziemi, na miejscu, gdzie go pogrzebiono, zaczyna płakać zupełnie tak, jak płacze żywe niemowlę. Następnie, w postaci błędnego ognika, zaczyna błąkać się w nocy, kwiląc, po wsi. Skoro ognik taki zdarzy się spotkać większej liczbie ludzi, utrwala się we wsi przekonanie, że jest to z pewnością dusza zabitego dziecka i chodzi już tylko o wykrycie winowajczyni.

Zbierają się więc w tym celu na radę ojcowie rodzin, którzy, gdy się okaże niepodobieństwem doraźne wykrycie winnej, a są tylko poszlaki, chcąc ją zdemaskować, uciekają się nawet do tortur. Dochodzi zresztą do tego rzadko, gdyż żaden ojciec nie uważa w takich razach za stosowne ukrywać występku swej córki. Skoro winowajczyni przyzna się ostatecznie do winy, malują jej całe ciało błyszczącą farbą i wprowadzają ją na noc do opróżnionej w tym celu umyślnie przez miezkańców, ciemnej jurty. Tutaj winowajczynię sadzają w poczesnym kącie, ogrodziwszy pewnego rodzaju parkanikiem z desek. W jednej z tych desek wyrznięte są dwa małe otwory, przez które, znajdująca się w ogrodzeniu występna matka, musi wystawić swoje piersi. Gdy wszystko jest już przygotowane, mistrzowie ceremonji

1) Lafitau, Moeurs des sauvages ameriquains, Paryż, 1724, II, 431.

2) P. M. Malchow, Симбирскіе Чуваши и поэзія ихъ, Kazań, 1877, 23.

3) J. Wenjaminow, Записки объ островахъ Уналашкинскаго отдѣла, Petersburg, 1840, II, 139—140.

4) Porów. wierzenia: huculskie o «stratczi», t. j. dziecku, które matka «zatraciła», topiąc, lub zakopując w ziemi (J. Schnaider, Lud, Lwów, 1900, IV, 258) i polskie o «latawcu», czyli dziecku uduszonem przez matkę (J. Swiętek, Lud Nadrabski, Kraków, 1893, 701; J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, Kraków, 1903, p. w. latawiec) oraz o «kusidle», t. j. straszydle, powstającem z dziecka, pochowanego bez chrztu. (H. Łopaciński, Przyczynki do słownika języka polskiego, Warszawa, 1900. 97).

opuszczają jurtę, poleciwszy dziewczynie, aby, skoro tylko «ukryte dziecko» przyleci i pocznie ssać jej pierś, schwytała je poprzez ogrodzenie i zawołała na nich o pomoc. Dziewczyna skrupulatnie spełnia dany jej rozkaz. Na jej zawołanie wpadają do jurty mężczyźni z bronią w ręku i, rzuciwszy się ku zamkniętej w ogrodzeniu winowajczyni, wyrywają z rąk jej schwytaną przez nią jakoby duszę «ukrytego dziecka», która ma mieć postać niewielkiego, czarnego ptaka. Ptaka tego wynoszą z jurty na dwór i, z jakiemiś obrzędami, o których atoli źródło nasze nie podaje bliższych wiadomości, rozrywają na drobne kawałeczki. Odtąd ustają nocne płacze i wędrówki błędnego ognika.

Aleuci przekonani są święcie, iż gdyby nie zwracać uwagi na ukazywanie się błędnego ognika i gdyby nie dopełnić zawczasu całej, opisanej tutaj ceremonji, pociągnęłoby to za sobą straszne nieszczęścia. Najpierw wyginęłaby do szczętu cała rodzina występnej matki, dalej cała wieś, która była widownią zbrodni, a gdyby podobnego występku dopuściło się więcej dziewcząt w różnych wsiach, to oczekiwaćby nawet należało, jako kary, ogólnego potopu.

ꙵ исторїꙗ дѣꙗнии апл҃ескъ. ххххххххххххх ххххххххх.

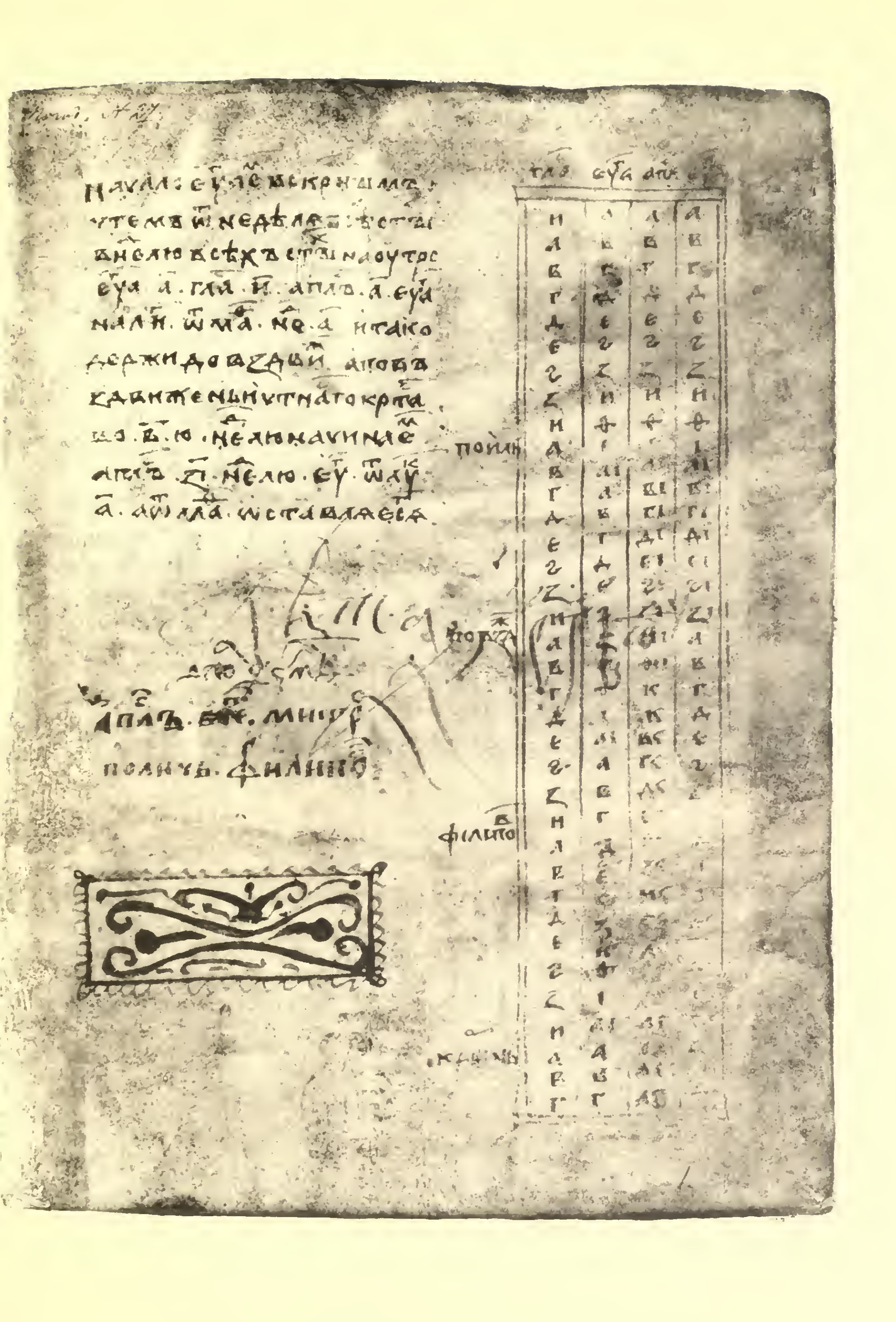
Есть повѣдающи дѣꙗньꙗ апл҃.
лука евнгелисть. антиωхи
ꙗнинъ оу бо сыи родо. врахи
тростью. с шествуе апл҃мъ.
и паче павлови. и вѣдыи изъвѣ
сто пишꙋе. повѣдаеть же
ꙗко аггл҃мъ поимшим възнесе
сѧ гь҃. и ст҃го дх҃а излиꙗньи е бы
вше е въ пентикостью. на апо
столы иже вьсѧ тогда сущаꙗ.
постовленье же матфиево.
во июдымѣсто предателѧ.
и поставленье. ѕ҃ мии дьꙗко
ни избранье павлово. и елик.
пострада. и елико апл҃и мо
литвою и еже в самого ха вѣ
рою чюдодѣиствоваша. апл҃о
м же имена суть сиꙗ. симо гле
мыи петръ. и андрѣꙗ брат его.
иꙗковъ. и иωанъ. фил҃п. и ва
рфоломѣи. фома и матфѣи мы
тарь. и ꙗко. алфеωвъ. и симо.
кананеискыи. и юда и ꙗко
вль. и матфиа с причтеныи
е съ единнѣмь на. і. в предате
лѧ мѣсто. поставленыи же
дьꙗко. имена суть сиꙗ. сте
фа. фил҃п. прохоръ. никано
ръ. тимонъ. пармена. и ни
кола. по сих возъва бы и п.ве.
с сут избраныи ⁘
Гл҃а. в҃ е сѣ и е пистоли и кото

раꙗ по которои написана
гл҃а. а҃. дѣꙗньꙗ апл҃ска.
первое слово створиωвѣ ⁘
гл҃а. в҃. сказанье иꙗковлѧ
епистольи. іꙗковъ бжи и гаис
ха рабъ ⁘ гл҃а. г҃. ꙗ написа
нье петровы епистольи.
петръ апл҃ ісъ хв҃ъ ⁘ гл҃а. д҃.
ꙗ. того. в. ꙗ. епистоли.
и симонъ петръ апл҃
гл҃а. е҃. написанье иωанно
вы епистольꙗ. первыꙗ.
еже вѣ иcпрва ⁘ гл҃а. ѕ҃. того.
в. ꙗ. старець избранѣи г
спод ⁘ гл҃а. ѕ҃. тогоже. г. ꙗ.
епистольꙗ. старець ганеви
възлюбленому ⁘ гл҃а. и҃. іюди
на епистольꙗ. июда ісъ хв҃ъ
рабъ бра иꙗковль ⁘
Прологъ павлова оученьꙗ
повѣдающи епистолии. ді.
гл҃а. ѳ҃. павлова епистольꙗ
а. к римлѧно. павел рабъ ісъ.
гл҃а. і҃. епистольꙗ к коринфи
бра ꙗ блг҃ть ва и миръ ω ба ⁘
гл҃а. аі. е пл҃. к коренфеωмъ
в. ꙗ павел. апл҃ъ. хв҃ъ ⁘ гл҃а.
ві. епистол. к галатомъ павел
апл҃ъ. не ω члвкъ ни же. гл҃а.
епистол. къ ефесѣ павел апл҃
ісъ хв҃ъ. волею бжиею. гл҃а.
епистоли. къ филиписиомъ

павловаєпистолиꙗкгалатомъ.
ѵе·гі. на.

а Павелъапл҃ънеѿчл҃вкъ.нижє
чл҃вкомь. ноісх҃омьибмьоць
мьвскрѣшшимъюгоѿмртв
ыхъ.исущиисомноюьсибра
тїа.црквамъгалатскамъ.пре.ѵе.
су.ке. бра блгтьвамимир.
в Блгтьвамимиръѿбаоцаиг҃а
Ѿнашеісх҃адавшагосебезагрѣ
хинаша.ꙗкодаизменъıѿна
стоꙗщавѣкалукаваго.похо
тѣнию бгаиоцанаше.ємуслва
вавѣкивѣкоамин.чюжю
сꙗꙗкотакоскоропрелагаю
тєѿзвавшаговыблгтьюхво
юевъıнтероєуальє.иженѣіно.
ащенєнѣцииєсусмущаюшевы
ихотащепревратитиєуальє
хво.ноаще мы.лианглъи
зънбсиблгвѣститьвам.паче
єжеблгвѣстихова.анафем
дабуде.ꙗкопредирѣхо.іны
нѣпакиглю.ащектовасблго
вѣстипачєжепрнꙗсте.анфе
мадабуде.нынѣбочлвки
препираю.либа.лиищючє
ловѣкоугаждати.ащебоєще
члвкомъбыхугаждал.хвъра
бънебыхбыл.: ко. сутѣ.
не.к.то.ипормствѣ.бра.
сказаювамъєуаглъєбл.
г Сказаюмевамъбратие.єуальєблго
вѣстованоємною.ꙗконѣсть по
члвку.нижебоазъѿчлвкапри
ꙗхъє.нинаучихсе.ноѿкро
веньемъісхвымь.слыша
стємоєжитьє иногдавоію
истве.ꙗкопопремногугонихъ
црквьбию.иразарахъю.ипро
успѣвахъвоюдѣистѣпаче
многихсвръстникъвродѣмо
ѥ.излихаревнитєсыиоѵчски
хмипреданий.єгдажеблгви
либъѿлучивыимаѿчрева
мтремоєѧ.иводзвавъблгти
раєгоѿкрытисначвоєговъ
мнѣ.дабл҃гвѣстуюєговъꙗзы
кох.абиенеприложихплотии
крови.нижевзидохвоиерлмъ
кпрежнимъмнеапслмъ.ноидохъ
варавию.ипакивзвратихъся
вдамаскъ.тапотѣтреха
взидовоиерлмъвидѣти
петра.ипребыунегоднии.еі.
итерамеѿапль невидѣтоком
иꙗковабратагна.: ко.рці.чер
Иже пишювамсепрєблмъꙗконелъ
жю.тандохъвстранысириїи
киликии.бѣменеснаємл
цєрквамъиюдѣискамъсу
щимъохѣ.токможеслышавше
бѣша.ꙗкогонанаснѣкогда
нынѣблгавѣститъвѣрую
жеинногдаразорааше.ислав
хуомнѣба.потомчетырехъ
лѣтєламнувыше пакивзидохъ
иерлмъ.сварнавою.поемъсъбою
итита.възидохъжепоѿкровени
ю.иврзложихимъєуальє.єже
повѣдаювъꙗзыцѣ.особьже
мнашимедакакоботщетєчю
литекох.нонититъжеиже
сомноюєлинъсыи.нужєю

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

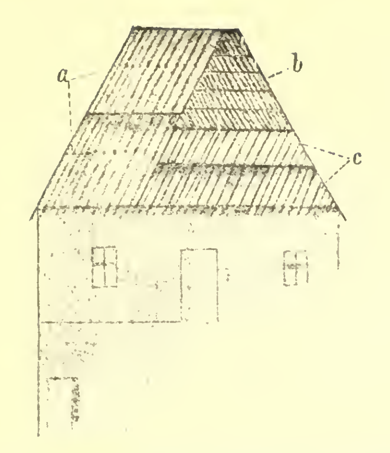
Сл. 8.

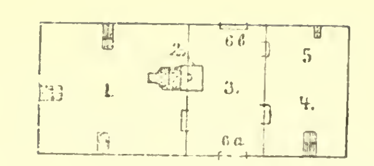
Сл. 9.

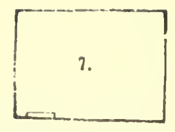
Сл. 10.

Сл. 11.

Сл. 12.

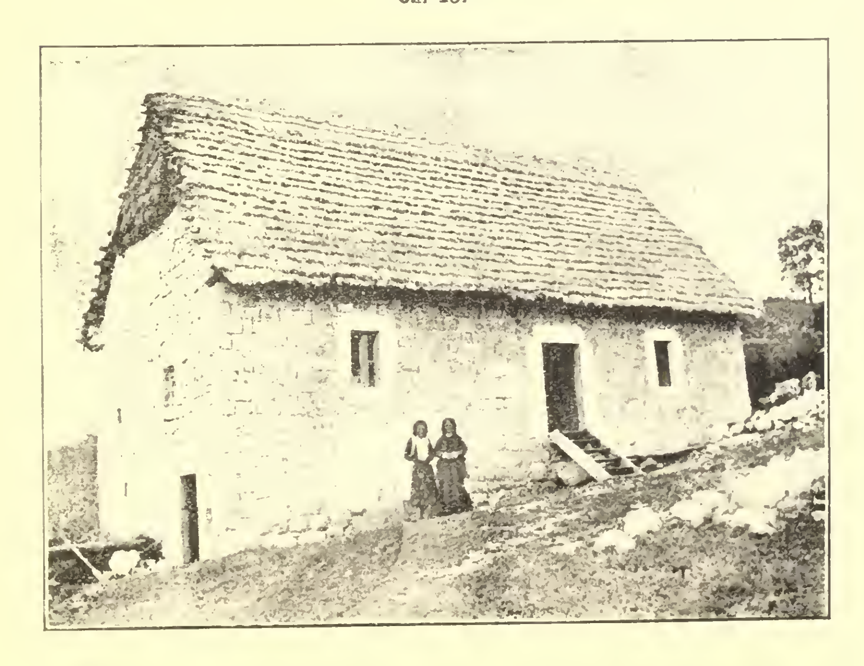
Пресек куће на ћелици (Дробњак).
1. соба, 2. фуруна с огњиштем, 3. «кућа», 4. ћилер,
5. клијет, 6. врата кућна (*a* јужна, *b* северна), 7. изба.

Сл. 13. Кућа на ћелици с кровом на забате (Дробњак).
a. кров од тарабе, *b*. кров од шиндре, *c*. кров од штице.

Сл. 14.

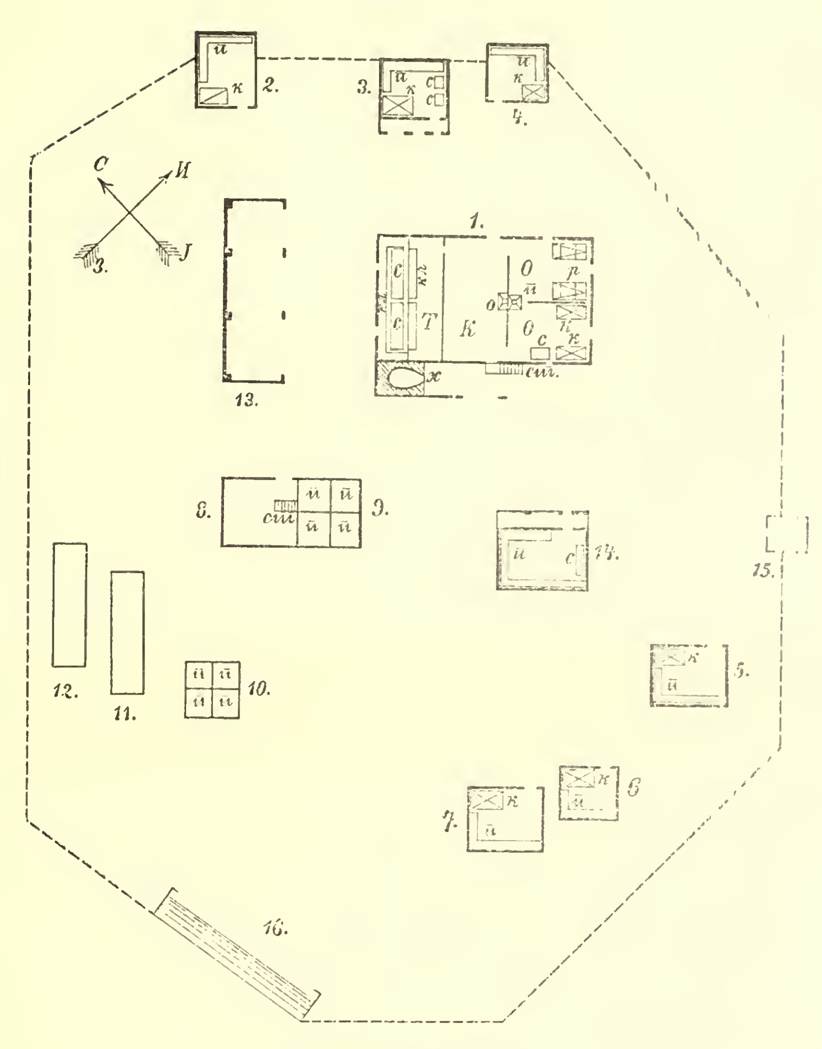

Сл. 15.

Сл. 16. Распоред зграда на имању Јеврема Софронијевића у Горњој Добрињи (окр. ужички, ср. пожешки).

Размер 1 : 500.

Објашњење знакова:

Бр. 1. = Главна зграда за становање:
К = кућа (кухиња)
о = огњиште
О = одаја
к = кревет
о = сто
п = пећ
р = разбој
Т = зимња трпезарија
кл = клупа
х = хлебна пећ
ст = степени за кућу

Бр. 2, 3, 4, 5, 6, 7 = вајати:
к = простран кревет (1,40—2,0 м. ширине)
п = полица
с = сандук за рубље

Бр. 8. = Магацин:
ст = степени за амбар

Бр. 9 и 10. = Амбар:
п = преграда за храну у зрну

Бр. 11 и 12. = Кошеви за кукуруз

Бр. 13. = Сулдрма (наслон за кола и пољопривредне справе)

Бр. 14. = Млекар:
п = полице за карлице с млеком и качице са сиром.
с = сандук са посјек

Бр. 15. = Кокошар

Бр. 16. = Наслон за кошнице

НЗ. Испод одаја главне зграде за становање находи се подрум.

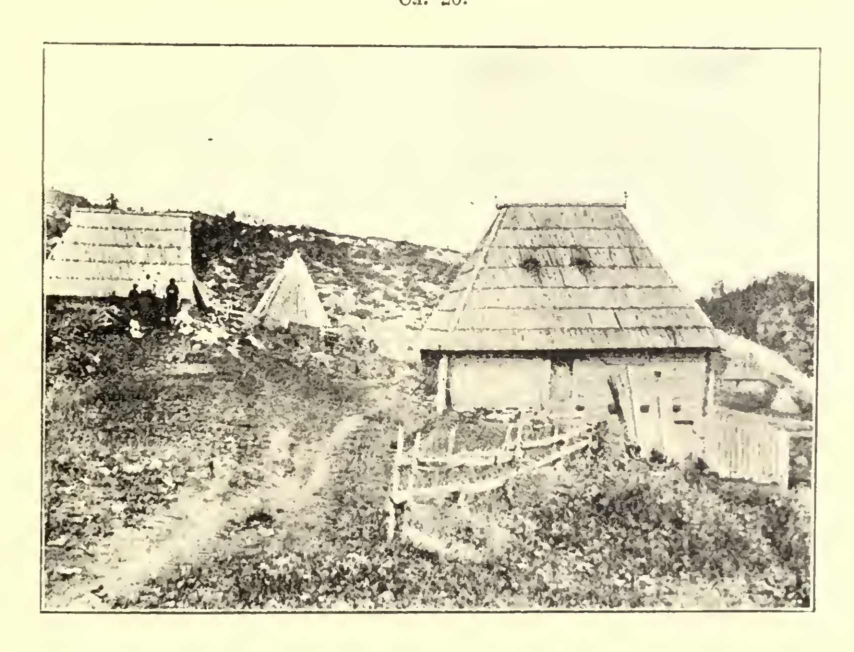
Сл. 17.

Сл. 18.

Сл. 19.

Сл. 20.

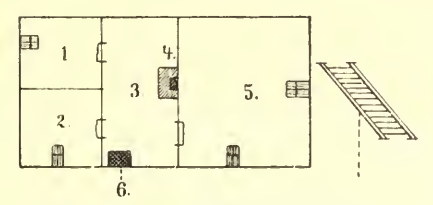
Сл. 21.

Сл. 22.

Сл. 23.

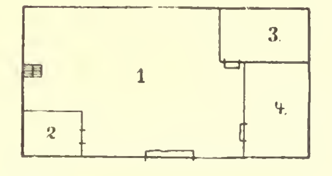

Сл. 24.

Пресек горњег боја праве куле (Дробњак).

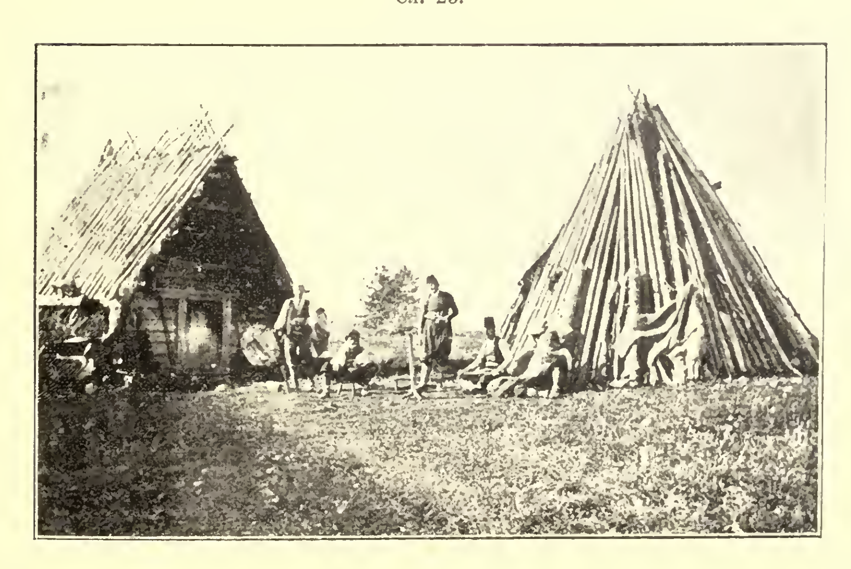
1. ћилер, 2. мала соба, 3. «кућа», 4. огњиште, 5. велика соба, 6. место за скале, — са стране басамаци са доњег боја на горњи.

Пресек доњег боја праве куле (Дробњак).

1. изба, 2. телечар, 3. преграда за волове, 4. коњушњица.

Сл. 25.

Сл. 26.

Сл. 27.

КОШ.

ОБОР.

Сл. 28.

Сл. 29.

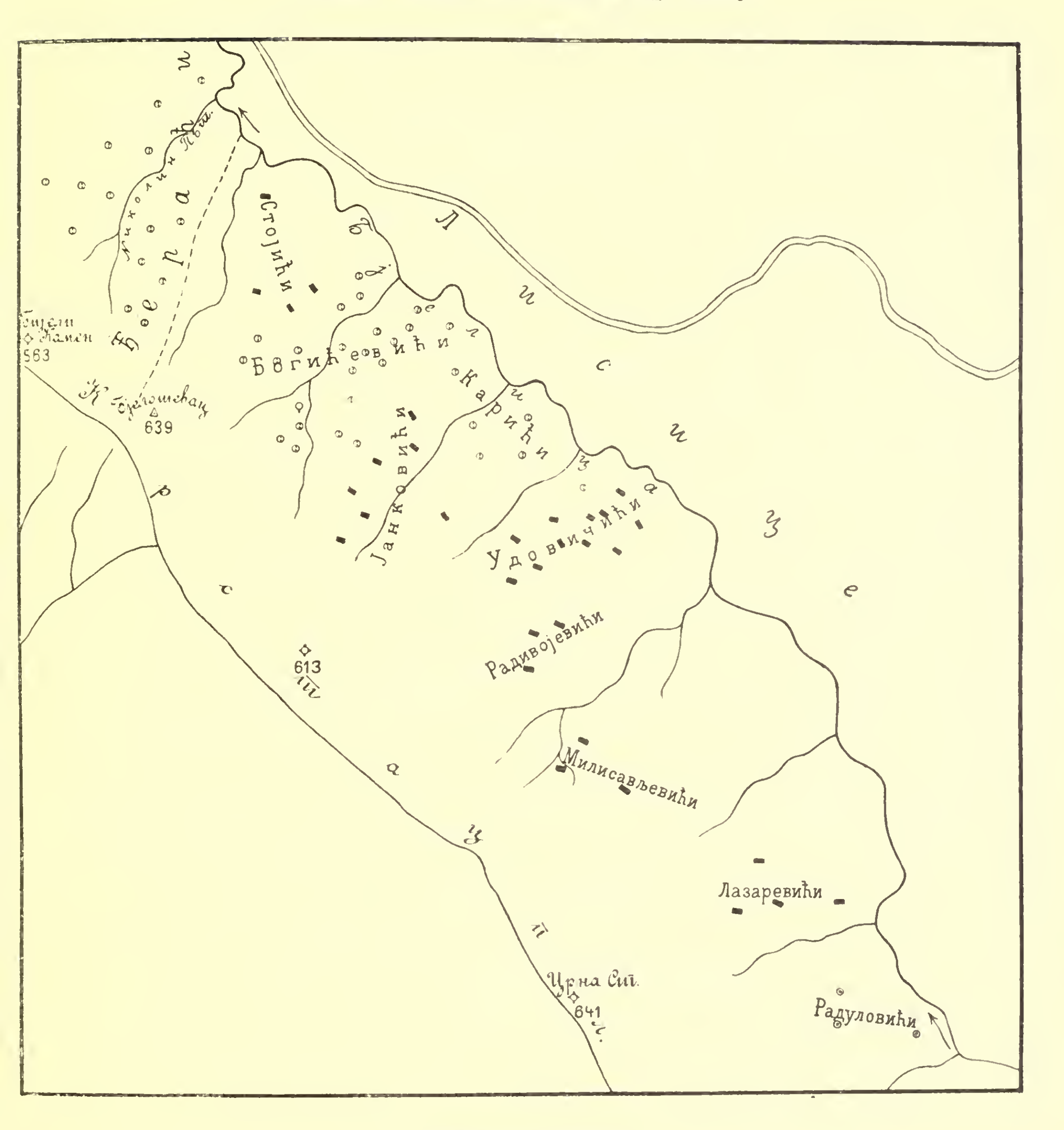
Сл. 30.

Сл. 31.

Къ стр. 155 и 162.

Крстац са Ђераћима у Доњем Драгачеву.

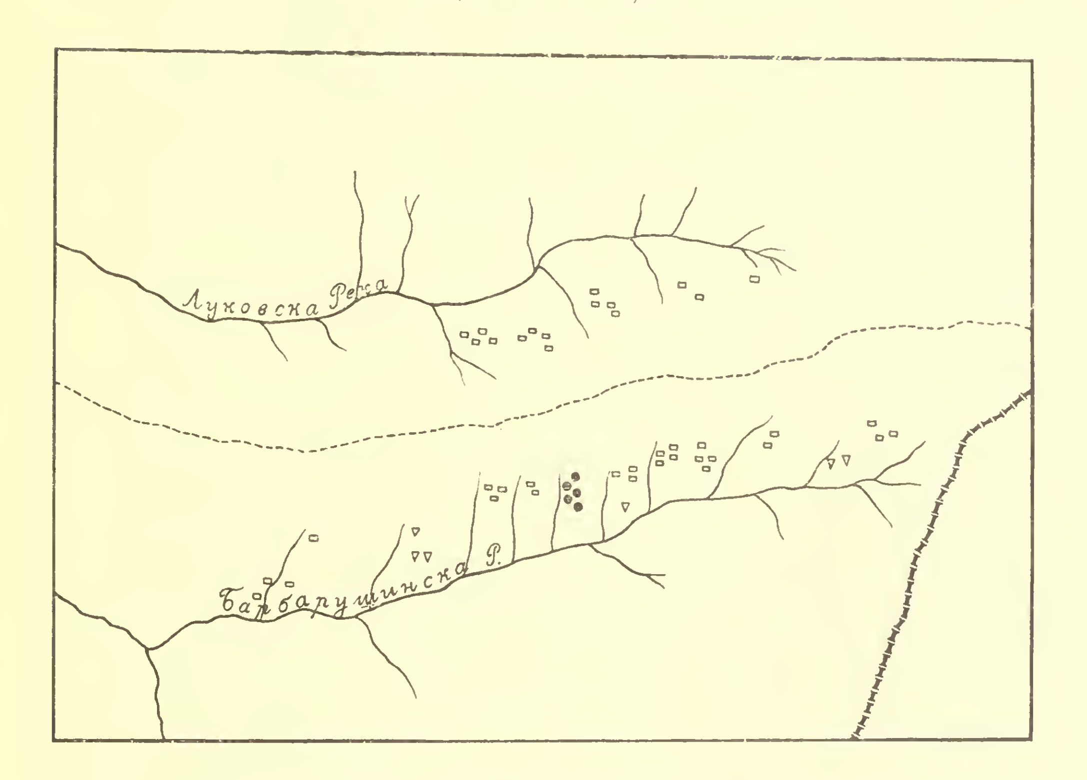
Објашњење знакова:

- ▭ из Старог Влаха,
- ⊚ из ужичког округа,
- ♀ из Босне,
- ◌ из Црне Горе.

Къ стр. 155 и 164.

Барбарушинце (Пчиња)

(Шематска скица).

Објашњење знакова:

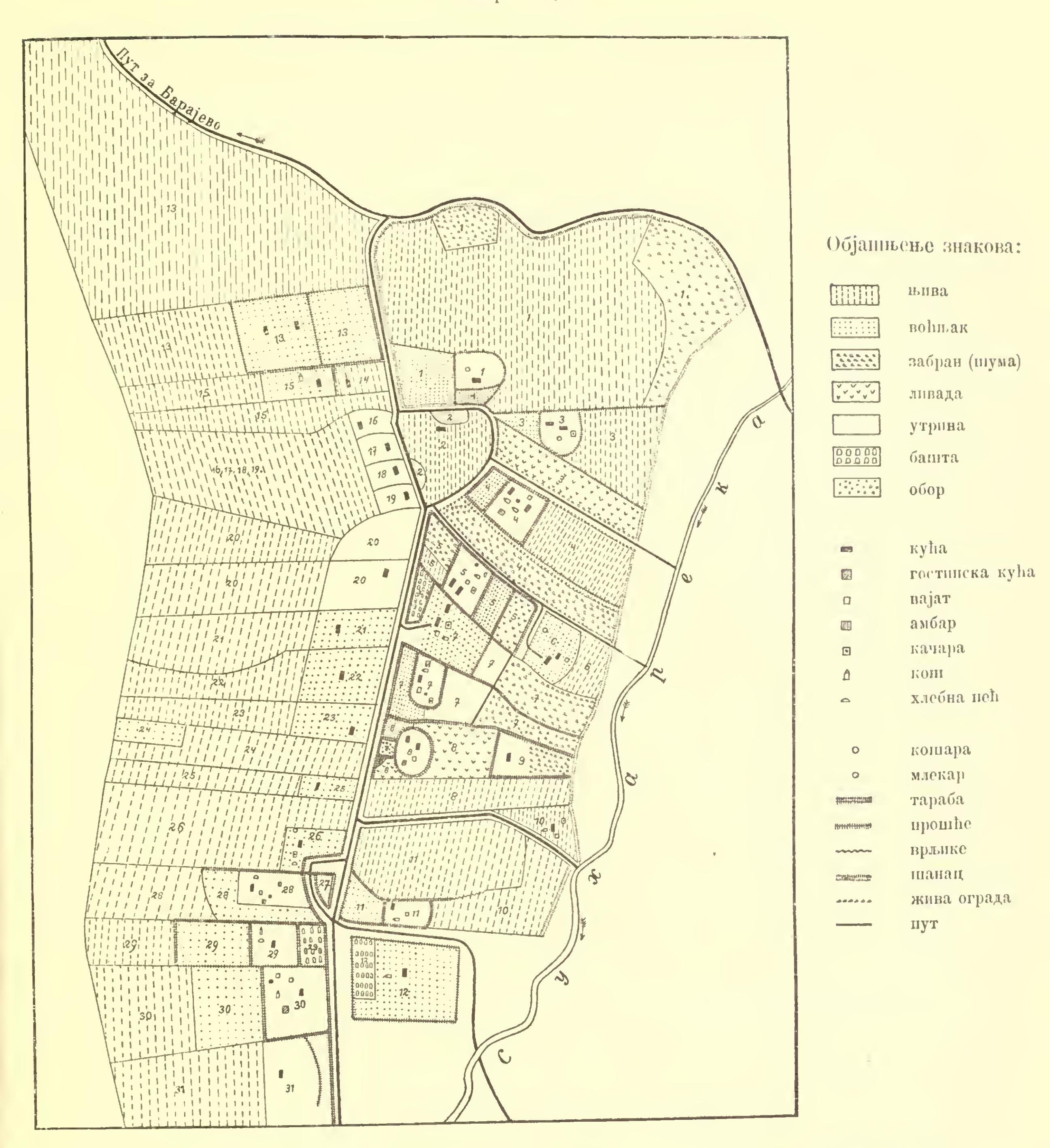
▭ Досељеници из околице Призрена,

▽ » » Врањско Пчиње у сливу Вардара,

● » » околине Лесковца.

Спасовина, крај у Лисовићу (Шумадија).

Размер 1 : 20.000.

1 Имање Милутина Радосављевића
2 » Стеве Петровића
3 » Светозара Лукића
4 » Стевана Јанковића
5 » Митра Стевановића
6 » Милана Голубовића
7 » Алексе Стевановића
8 » Крсте Илића
9 » Митра Митровића
10 » Милоја Илића
11 » Милоша Пауновића

12 Имање Ивана Пауновића
13 » Симе Петровића
14 » Марка Симића
15 » Вучка Петровића
16 » Илије Петровића
17 » Милана Илића
18 » Живана Илића
19 » Петра Симића
20 » Милана Милојевића
21 » Матије Милановића

(13–21: Цигани)

22 Имање Среје Милојевића
23 » Јове Милојевића

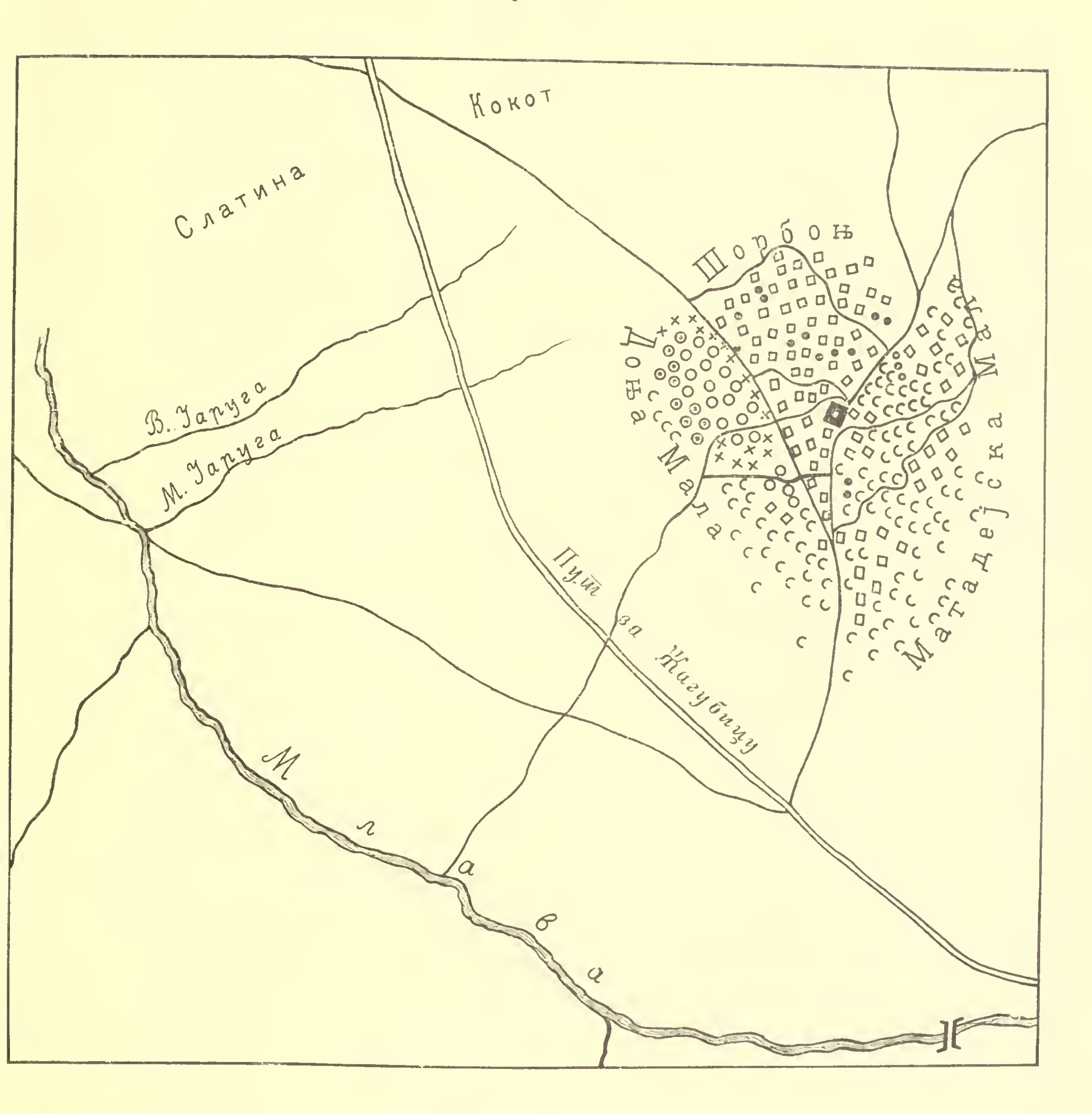
(22–23: Цигани)

24 » Павла Пауновића
25 » Марице Станковића
26 » Живојина Савића
27 » Општинско
28 » Милована Јерића
29 » Обрада Јерића
30 » Димитрија Јерића
31 » Милије Јерића

Къ стр. 156 и 167.

Ждрело у Млави.

Размер 1 : 25.000.

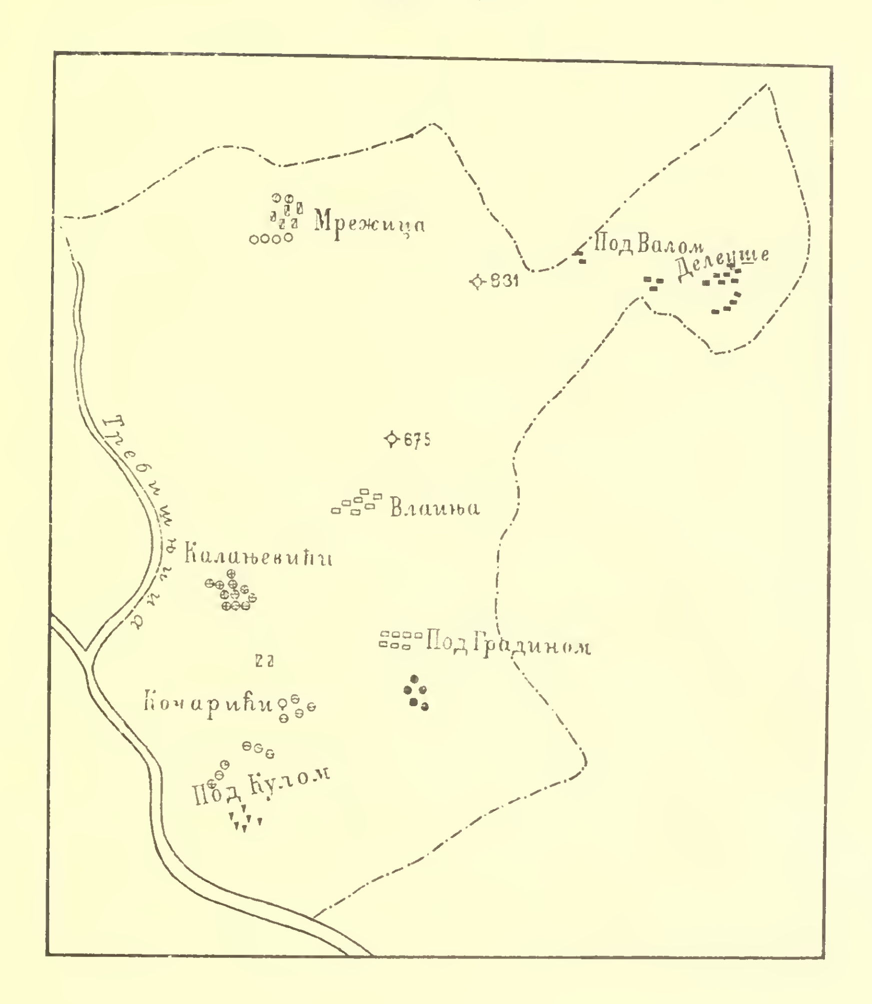
Објашњење знакова:

□	Досељеници из Аустро-Угарске,	+	Досељеници из Мораве,
ϲ	» » Старе Србије,	◎	» » Шумадије,
○	» » Крајине,	■	Кавана.
●	» » Ресаве,		

Къ стр. 167.

Мируше.

Размер 1 : 6,0000.

Објашњење знакова:

- ⊖ Старинци с Врање Дубраве,
- ɔ » из истога села,
- ▼ досељеници из Херцег Новога,
- ⊃ » » нове Црне Горе,
- ▬ » » старе » »
- ▯ поисламљени досељеници из нове Црне Горе,
- ⊕ » старинци,
- ● досељеници из Требиња,
- ♀ старинци из Малине у Зарјечју.

Къ стр. 168.

Ритопек.

Размер 1 : 25,000.

